

ÁNGLIA TÖRTÉNETE

II. JAKAB TRÓNRALEPTE ÓTA.

IRTA

MACAULAY.

FORDITOTTA

ZICHY ANTAL.

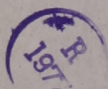
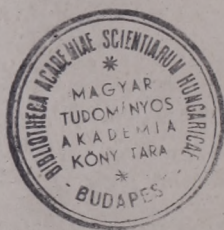
HARMADIK KÖTET.

BUDAPEST, 1877.

A M. TUD. AKADEÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALÁBAN.

(Az Akadémia bérházában.)

108437

ÁNGLIA TÖRTÉNETE

III. KÖTET.

XI. FEJEZET.

A forradalom be volt fejezve. A convent határozatai mindenfelé hódolattal fogadtattak. London, ötven eseménydus éven át hiven ragaszkodva a polgári szabadság és a reformált vallás ügyéhez, első volt, mely az új uralkodóknak a hűségi esküt letette. A tértszalagrend czimernöke megtéve Whitehall ablakai alatt a hirdetést, a part hosszában diszruhában Temple Barba lovagolt. Követték őt a két ház pálczavivői, a két házelnök Halifax és Powle s nemesurakkal és gentleman-ekkel megrakott kocsik hosszú sora. A city tisztviselői megnyitották kapuikat s a menet-hez csatlakoztak. A militia négy ezrede sort képezett a Ludgate-hilli úton, Szent-Pál székegyháza körül és a Cheapside hosszában. Az utcákat, erkélyeket, sőt háztetőket is nézők serege lépé el. Minden torony az apátságtól a Towerig ünnepies szint öltött. A kiáltvány trombitaharsogatóssal ismételteték a királyi bank átellenében, a polgárok éljenzései közt.

Este Whitechapteltől Picadillyig minden ablak ki volt

világítva. A palota diszszobái tárva valának, s ellepé azokat az udvaroncok egy fényes serege a királynak és királynőnek óhajtvá kézcsókolására lenni. A whigek diadalérettől s boldogságtól eltelve gyültek egybe ottan. Voltak köztök néhányan, a kiknek megbocsátható ha boldogságukhoz némi káröröm is vegyült. Az nem volt jelen, a ki legméltatlanabb bánásmódban részesült mindazok közt, a kik túléltek a rossz időket. Russel lady azalatt míg barátjai megtöltötték Whitehall termeit, megmaradt visszavonultságában, visszaemlékezve arról, a kinek, ha még életben volna, nem csekély részt kelle vennie ama nagy nap ünnepélyeiben. De leányát, pár hónap óta Cavendish lord nejét, anyja a devonshire-i grófnő a királyi párnak bemutatta. Fönmaradt egy levél, melyben a fiatal urhölgy nagy elevenséggel írja le a népesség örömszivaját, a világítást az utcákon, a tolongást a bemutatási teremben, Mária szépségét s ama kifejezést, mely Vilmos komor vonásait szelidíté és megnevesíté. De a levél legérdekesebb helye az, a melyben az árva leány bevallja kegyetlen örömét a fölött, hogy atyja gyilkosai bár késő bűnhődésének tanuja lehetett.*)

London példáját a vidéki városok követték. Három hétig a hirlapok telve valának azon ünnepélyeknek, melyekben a közöröm keresett magának kifejezést, urak és

*) Lady Cavendish levele Sylviához. Lady Cavendish, ugymint legtöbb eszes leánya ama nemzedéknek mindig fejében tartá Scudéry regényeit. Ő Dorinda, a kinek ír (cousineje Jane Allingtoó) az Sylvia; Vilmosnak Ormanzor és Máriának Phenixana nevet kelle fölvenni. London Gazette febr. 14. 1688/9; Luttrell Narcisz naplója. Ez utóbbi, melyre gyakran hivatkozom, az All Souls College könyvtárában van, Igen le vagyok kötelezve e könyvtár őrének azon szívessegeért, a melyvel látnom engedte ezen becses kéziratot.

hölgyek diszlovaglásainak, skarlátba öltözött sheriffek és bírák diszmeneteinek, buzgó protestánsok tüntetéseinek narancsszinű zászlókkal és szalagokkal, üdvölvések, tüzi játékok, kivilágítások, zene-táncmulatságok, diszebédek, alet csurogtató kutsövek és claretet fecskendő vizvezetékek leirásaival. *)

Még szívélyesebb volt az öröm a hollandiak közt a mikor megtudták, hogy az ő köztársaságuk első tisztviselője trónra emeltetett. Épen trónralépte napján írta meg az egyesült tartományok gyűlésének, hogy helyzetének változása mit sem változtat szülőföldje iránt viseltető érzelmein s hogy új méltósága, úgy reményli, csak képesebbé fogja tenni régi kötelességeinek sikeresb teljesítésére. Az oligarcha párt, mely Calvin tanai és az orániai ház iránt mindig ellenséges indulattal viseltetett, titkon azt suttogá, hogy ő felsége most le fog mondani a helytartóságról. De ezeket a suttogásokat elnyomták örömköltésai a népnek, mely büszke volt nagy honfitársa geniusára és sikereire. Nyilvános hálaírára nap rendelteték. A hét tartomány minden városában a közörmű ünnepélyek által nyilvánult, melyek költségei nagyobb részben önkéntes adakozásokból gyűltek be. Minden osztály részt vőn azokban. A legszegényebb napszámos is tudott segédkezet nyújtani egy diadalív emeléséhez vagy fát hozni egy örömtűzhez. A tönkre jutott franczia hugonották is meghozták őszinte érzületök kifejezésének adóját. Egy mesterséget hoztak magukkal szánkivetésökbe, értettek a tüzi játékok készítéséhez; s most az ő hitők diadalmas hő-

*) Lásd a londoni lapokat febr. és marc. 1688/9; és Lutrell Narcisz naplóját.

sének tiszteletére Amsterdam csatornáit fényes mutatóványokkal világították be.*)

Felületes néző azt hitte volna, hogy Vilmos ezen időben a legirigylendőbb ember volt a világon. Valóságban ő a legszorongatottabbak s legszerencsétlenebbek egyike volt. Ő jól tudá, hogy feladatának nehézségei még csak most kezdődtek. Lassankint letűnt az a reggeli pitymallat, mely az imént oly fényesen ragyogott, és sok jelek sötét és viharos napokat jóslának.

Észre lehetett venni, hogy két befolyásos osztály kevés vagy semmi részt sem vett az ünnepélyekben, mikkel egész Angliában az új kormányzat kezdete ünnepelteték. Nagyon ritkán volt látható akár egy pap, akár egy katona az olyan gyülekezetekben, a melyekben a király és a királyné kikiáltattak. Hivatásszerű büszkesége mind a hadseregnek mind a papságnak mélyen megsértetett. Az ellentemállás tana nagy becsben volt az anglikán papoknál. Ez volt megkülönböztető jellegök. Ez volt kedvencz themájok. Ha szónaklataiknak reánk maradt töredékeiből ítélhetünk, ők a passiv engedelmesség kötelességéről legalább is annyiszor s oly buzgalommal papoltak, mint a szentháromságról, vagy a megváltásról **) Az ő politikai hitvallásukhoz való ragaszkodásuk valóban, erős próbára tétetett, és egy

*) Wagenaar LXI. Előhozza az állami eseményeket marc. 2. 1689. London Gazette April 11. 1689. Monthly Mercury april 1689.

**) »Bizonyosan állithatom« mondja egy a westminsteri iskolában növekedett író, »a mig egy beszédet hallottam a bűnbánatról, hitről, szentlélek adományáiról, az alatt hármat hallottam más dolgokról; s nehéz megmondani, vajon Jézus Krisztus vagy első Károly király volt-e többször emlegetve és dicsőítve.« Bisset: Modern Fanatic. 1710.

kis időre ingadózóvá lett. Ámde, Jakab zsarnok uralmával az a keserűség is elmúlt, a melyet ez a zsarnokság keltett bennök. Egy plebánia nyája természetesen nem mutatkozott hajlandónak hozzájárulni ahhoz, a mi tényleg azon elvek legyőztetését jelenté, a melyeket husz éven át a martírság minden évfordulóján és a visszahelyezés minden évfordulóján hirdettetni hallott.

A katonák különösen el voltak kedvetlenedve. Ők ugyan gyűlöltek a pápaságot; és nem szerették a száműzött királyt. De kinosan érezték azt, hogy ama rövid hadjáratban, mely hazájok sorsát eldönté, nekik dicstelen részök volt. Negyven szép ezred, olyan rendes hadsereg a minő még soha sem indult csatára Anglia királyi zászlaja alatt, sietve visszahuzódott egy berontó előtt s aztán ütközet nélkül alávetette magát. Ez a nagy erő az utóbbi változáskor épenséggel mitsem számított, semmit se tett Vilmos kidobására, semmit se tett annak behozására. A bohócok favillákkal fegyverkezve és papiroslovakon ülve Lovelace vagy Delamere utczaí meneteiben nagyobb részt vettek a forradalomban mint ama fényesen ellátott csapatok, melyeknek tollas kalapjait sujtásos ruháit és délczeg paripáikat a londoniak a Hyde-parkban annyiszor megbámulták. A hadsereg boszuságát növelék az idegenek gunyolódásai, melyeket se tilalom se büntetés nem birt egészen elnyomni. *) A boszuság melyet egy önérzetes emberekből álló testületnek ily körülmények közt érezni kellett, egy két helyen nyugtalanító módon tört ki. Cirencestemben egy század szétszórta az örömtüzeket, Jakab

*) Párisi ujság jan. 26./febr. 5. 1689. Orange Gazette, London jan. 10. 1688/9.

királyt élteté s leánya és unoka öcsese vesztére ivott. A plymouthi őrség szétkergette a cornwall grófsági vigadókat: lövések váltattak; s egy ember megöletett a csetepatében. *)

A papság és a hadsereg rossz érzülete csak a leggondatlanabbak által nem voltak észrevehetőek, mert a papság és a hadsereg minden más osztálytól különös föltűnő viselete által is megkülönbözteti magát. »Fekete ruha, piros ruha« mondá egy dühös whig az alsóházban »voltak csapásai a nemzetnek.« **) De az elégtelenség nem maradt csupán csak a fekete ruha és piros ruha körében. Az a lelkesedés, melylyel Vilmost Londonban karácsonkor minden osztály fogadá, nagyon aláhagyott február vége felé. Az új király abban a perczen, a melyben az ő hite és szerencséje tetőpontra hágott, megjósolá a bekövetkezendő visszahatást. A visszahatást valóban az emberi dolgok egy kevesbé éles eszü megfigyelője is megjósolhatta volna, mert azt főleg egy oly csalhatatlan törvénynek kell tulajdonítani, minő az évszakok váltakozásában s a szelek járásában uralodik. Az embernek természetében fekszik a rosszat, a mi van, nagyítani s a jót, a mi van kisebbíteni; vágyódni az után, a mije nincs, meg nem elégedni azzal, a mije van. Ezt a hajlamot, úgy a mint egyesekben föllelhetni, sokszor kiemelték már úgy a nevető mint a síró bölcsek. Kedvencz egy tárgya volt ez Horácznak, Pascalnak, Voltairenek és Johnsonnak. E hajlamnak a nagy községeknel való nyilatkozása eszközli ama forradalmakat és ellenforradalmakat, melyekről a történelem emlékezik. Vagy száz nemzedék mult

*) Grey : Debates, Howe : beszédei ; febr. 26. 1688/9. Boscawen becséde, marc. I. Luttrell Narcisz. Naplója. febr. 23—27.

**) Grey : Debates febr. 26. 1688/9.

el amaz első nagy nemzeti felszabadulás óta, melynek hire hozzánk eljutott. A könyvek legrégebbikkében olvassuk, hogy egy nép, mely porban heverve nyögte a rabigát, és sanyargatva a kemény munkafelügyelők által, volt kénytelen hordani naponkint az építési anyagot, végre nagyon megunta életét s egekig érő jajkiáltásokba tört ki. A rab-szolgák csodálatosan szabadokká lőnek: felszabadulásuk első perczében a hála és diadal énekét zengék; de néhány óra mulva elkezdtek visszasovárogni régi szolgaságuk után s morogtak ama vezérok ellen, a ki elcsalta őket a szolgaság házának jóizü ételeitől ama rémületes pusztaságba, a mely távol tartá őket a tejjel és mézzel folyó országtól. Azon idő óta minden nagy szabadító története csak ismétlése a Mózes történetének. Egész a jelen óráig ama vörös tenger mellettiekhez hasonló örömeket mindig ama pusztaiakhoz hasonló zúgolódások váltottak fel.*) A legigazságosb s legüdvösb forradalomnak legtöbb szenvedést kell előidézni. A legigazságosabb s legüdvösb forradalom sem idézheti elő mind ama jókat, miket tudatlan elméjü és vérmes kedélyü emberek vártak tőle. Mig az első benyomás tart, még a legbölcsebb sem bírja elég pontosan megmérlegelni a bajokat, a melyeket okozott azon bajok ellenében, a melyeket megszüntetett. Mert az általa szerzett bajokat érezzük; a megszüntetett régi bajokat pedig már nem érezzük.

Igy volt ez most Angliában. A közönség, mint rendszeren szokott, mikor az ő forró lázait hideg lázai váltják fel,

*) Ezen hasonlatot untig ismétlék a szónokok és írók egész harmadik Vilmos idejéig. »A zúgolódók« czim alatt van egy utánzása Absolon és Ahitophel történetének. Vilmos a Mózes, Corah, Dathan és Abiráam nemesküvő püspökök; Balaam gondolnám Dryden, és Phenehas Shrewsbury.

unatkozott, semmi sem volt tetszésére, elégületlen volt önmagával s elégületlen azokkal, a kik az imént kegyenczei valának. A két nagy párt közötti vitának vége volt. Fél századon át elválasztá őket egymástól mind az, a mi történt, s a mit az alatt szenvedtek; most néhány hónapra a közös veszély egyesíté őket. De ez a veszély elmúlt: az egyesülés felbomlott; s a régi gyűlölség támadt fel egész erejében újra.

Jakabot, uralkodása utolsó évében, a toryk még jobban gyűlölték, mint a whigek; s nem ok nélkül: mert a whigeknek ő csak ellenség volt; de a toryknak egy hit-szegő és hálátlan barát. Azonban a régi royalista érzelmek, melyek az ő törvénytelen uralkodása alatt kialudni látszának, szerencsétlensége folytán újra föléledtek. Számos lord és gentleman, a kik deczemberben fegyvert ragadtak az orániai herczeg és a szabad parlament mellett, két hónappal később azt suttogák, hogy félre valának vezetve; hogy szerfölött sokat biztak ő magassága declaratiójában; hogy hitelt adtak az ő állítólagos önzetlenségének, mely azonban, mint most kitűnt, nem fekszik természetében. Ők csak annyit akartak, hogy Jakabot, saját javáért, némi tisztességes kényszerrel oda vigyék, hogy megbüntesse a jezsuitákat s az őt félrevezető renegátokat, s hogy tőle némi biztosítékokat nyerjenek az ország polgári és egyházi intézményeinek föntartására nézve, de koronájától megfosztani és számkivetni, őt nem akarták. Az ő közigazgatási hibáiért, bármily nagyok voltak azok, tudtak mentséget találni. Lehetett-e azon csodálkozni, hogy még gyermekkorában kiüzve szülő földjéről, oly lázadók által, a kik előtt a protestáns név gyűlölt vala, s kényszerítve levén ifjúságát oly országokban tölteni el, hol a katholika vallás volt az uralkodó, megfogta őt ama legvonzóbb neme a babonahitnek? Mi

különös volt abban, hogy egy engesztelhetetlen factio által üldöztetve és rágalmaztatva az ő lélekhangulata komorabbá és szigorubbá lőn, mint valaha hinni lehetett, és hogy, ha azok, a kik becsületében gázoltak s kifosztották születési jogából, később hatalmába kerültek, ő nem bírta volna eléggé mérsékelni kegyelemmel az igazságot? A mi az ellene emelt legcsunyább vádat illeti, az, hogy leányait és azok utódait örökségökből akarta kivetkőztetni egy becsem pészett gyermeknek elfogadása által, vajon minő alapon nyúgvék az? Tisztán csak oly kisszerű körülményeken, a melyek vagy véletlennek tulajdoníthatók vagy ama vigyázatlanságnak, mely nagyon is jellemében fekvék. Vajon a legostobább falusi bíró kalodába tetetne-e valamely ficzkót a nélkül, hogy több bizonyítékot ne kívánna hozzá, mint a menyit az angol nép elégnek tartott, hogy királyát a legocsmányabb, leggyűlöletesb csalások egyikében vétkesnek nyilvánítsa? Nagy hibákat követett el kétségkívül: semmi sem oly igazságos és oly alkotmányszerű, mint hogy ezen hibákért az ő tanácsadói és eszközei kérdőre vonattassanak; s ezen tanácsadók és eszközei nem érdemelnek nagyobb büntetést, mint ama kerekfejűek és pártoskodók, a kiknek hízései a dispensatio jogának oly szerencsétlen gyakorlatba vételére bírták őt reá. Egyik alaptörvénye az országnak, hogy a király nem tehet rosszat, és hogyha valami rossz történik az ő nevében, ezért az ő tanácsosai és ügynökei felelősek. Ez a nagy elv, mely politikánk lényege, most megfordították. A sycophantok, a kik törvény előtt vétkesek, büntetlenséget élveznek: a király, a ki törvényszerint nem büntethető, irgalmatlan szigorral sujtatott. Anglia cavalier jeinek, a Rupert alatt harczolt hősök fiainak, lehetett-e keserű fájdalom és felindulás nélkül látni az ő tör-

vényes uralkodójuk szomorú sorsát, a ki, mint fejedelmek hosszú sorának örököse, nemrég fényesen megkoronáztatott Whitehallban, s most száműzött, könyörgő koldus? Az ő szenvedései nagyobbak valának még ama dicső vértanuénál is, a kitől származott. Az atyát, bevallott halálos ellenségei ölték meg: a fiúnak romlását saját gyermekei okozták. A büntetésnek bizonynal, ha megérdemelte volna is azt, inkább más kezeiktől kellett volna származnia. S mindössze is meg volt-e az érdemelve? Nem volt-e a szerencsétlen ember inkább gyenge vagy hirtelenkedő, semmint gonosz? Nem birt számos tulajdonaival egy kitűnő fejedelemnek? Az ő tehetségei bizonynal nem voltak valami magasb rendűek; de szorgalmas volt, takarékos, vitézül harczolt, a tengerészetet illető ügyekben maga volt magának minisztere, s ezen minőségében tisztességesen betöltötte helyét: ő mindaddig, míg lelki vezetőinek végzetes uralma kedélyét meg nem hódítá, mint igen igazságszerető ember volt ismeretes, és egész utoljáig, mihelyt általok félre nem vezetteték, rendesen igazat beszélt és tisztán járt el. Annyi érényekkel felruházva ő, ha protestans lett volna, vagy legalább mérsékelt római katolikus, bizonynal szerencsésen és dicsően uralkodhatott volna. Talán még nem volna késő letenni hibáiról. Nehezen lehetne föltenni róla annyi dőreséget és annyi romlottságot, hogy ne tanult legyen a szomorú leczkéből, melyben legutóbb részesült; s ha ez a leczke olyan hatással volt reá, a minőt méltán lehet várni tőle, úgy Anglia az ő törvényes uralkodója alatt mégis nagyobb foku boldogságot és nyugalmat fogna élvezhetni, mint bár a legjobb s legügyesb bitorlónak kormányzása alatt.

Nagyon igazságtalanok volnánk azok iránt, a kik így

beszéltek, ha azt hinnők rólok, hogy ők mint akárki más megszűntek borzalommal nézni a pápistaságot vagy a zsarnok uralmat. Voltak ugyan tulbuzgók, a kik nem tudtak megbarátkozni a gondolattal, hogy királyuknak föltételeket szabjanak elébe, és akik készek valának őt visszahívni a nélkül, hogy legtávolabbról is biztosítva lennének a felől, hogy a »Declaration of Indulgence« nem fogna azonnal újra kihirdettetni, hogy a magas commissio nem fogna tüstint újra felélesztetni, hogy Petre atya nem fogna ismét itélőszéket tartani és, hogy a Magdolna növendékeit nem fognák ismét kidobni. De ezen emberek száma igen csekély volt. Másrészről azon royalisták igen nagy számmal voltak, a kik azon esetre, ha Jakab hibáit elismerné s megigérné az ország törvényeinek megtartását, készek valának sorakozni körülötte. Nevezetes tény az, hogy két ügyes és tapasztalt államférfi, a kiknek a forradalomban főrészők volt, néhány nappal ennek befejezése után egy restauratiót közel levőne állítottak. »Ha Jakab protestáns volna,« mondá Halifax Reresbynek, »még négy hónapig se tudnók távoltagezni.« »Ha Jakab király,« mondá ugyanez időben Danby valakinek, »valami biztosítást akarna az országnak adni a vallás ügyében, a mit könnyen tehet, valóban nehéz lenne ellenében megállani.*) Anglia szerencséjére Jakab legnagyobb ellensége volt önmagának. Egy szót nem lehetne kicsikarni tőle, melyben azt sejtetné, hogy a multakat megbánta vagy hogy jövőben alkotmányosan kívánna kormányozni. Minden levél, minden izenet, mely Saint-Germainsból Londonba utat talált magának, értelmes embereket azon félelemben erősített meg, hogy ha a mostani érzü-

*) Reresby emlékiratai.

letével újra visszahelyeztetnék a hatalomba, a második zsarnokuralom rosabb lenne az elsőnél. Így a toryk kénytelenek voltak, noha nem örömet, bevallani, hogy e pillanatban nincs más választás, mint vagy Vilmos vagy a közromlás. Ők ennél fogva a nélkül, hogy lemondottak volna azon reményről, hogy az, a ki jogszerint királyuk volt, még okosabb nézetekre tér, s a nélkül, hogy olyasmit, a mi loyaltáshoz hasonlít, éreztek volna a tetteleg birtokban levő király iránt, az új kormányzatot csak zúgolódással tűrték el.

Nem tudni, vajon a kormány, létezése első hónapjaiban, a whigek ragaszkodása miatt vagy a toryk idegenkedése miatt forgott-e nagyobb veszélyben. Ellenség nem lehet oly alkalmatlan, mint az örökké panaszkozó, féltékeny követelő ragaszkodás, s ilyen volt a whigek ragaszkodása az ő választásuk szerinti fejedelem irányában. Főnhangon magasztalák őt. Készek valának őt pénzzel, karddal megvédeni kül- és belső ellenség ellen. De az ő ragaszkodásuk saját szerű volt. Az a neme a loyaltásnak, minő az első Károlyért fegyvert ragadó vitéz nemeseket lelkesíté, vagy az a loyaltás, a mely második Károlyt husz éves rossz kormánya veszélyes következményeitől s nehézségeitől megóvta, nem olyan érzelem a minőt Milton és Sidney tanai kelthettek volna; se nem volt ez olyan érzelem, melyet egy forradalom által trónra emelkedett fejedelem az emberekben gerjeszthetett volna. A whigek kormányzati elve szerint a király a népért van s nem a nép a királyért; annak, hogy egy király joga isteni származásu, nincs egyéb értelme, mint a mennyiben egy parlamenti tag, egy bíró, egy esküdt, egy polgármester vagy falusi bíró joga is mondható isteni származásunak; hogy addig, a míg az állam első tisztviselője törvény szerint kormányoz, engedelmeskedni

kell neki s tiszteletben tartani, hogy ellenben, ha megsérti a törvényt, el lehet őt távolítani; s ha pedig nagyobb mérvben rendszeresen és megátalkodottan sérti meg a törvényt, úgy le kell őt tenni. Ezen elvek érvényességétől függött Vilmos jogosultsága az angol trónhoz. Nyilván való, hogy az a viszony, a melyben az ily elveket valló alattvalók s azon uralkodó, a ki ezen elvek győzelme folytán emelkedék a trónra, egymáshoz állottak, nagyban különbözék a Stuartok és Cavalierok egymásközi viszonyától. A whigek ugyan szerették Vilmost: de nem mint királyt, hanem mint egy pártvezért szerették; s könnyen előre volt látható, hogy lelkesülések azonnal le fog hűlni iránta, mihelyt ő nem egy pártnak vezére, hanem az egész nemzetnek fog akarni királya lenni. A mit ők buzgóságuk viszonzásául vártak tőle, az nem kevesebb volt, mint hogy az övék egyikévé legyen, egy erős buzgó whig: hogy ne pártfogoljon mást csak whigeket; hogy minden régi czivódásukat magáévá tegye; s így igen alapos okoknál fogva föltehető volt, hogy, ha ezen várakozásoknak nem fog megfelelni, az ország népességének azon egyetlen osztálya, a mely ügye mellett buzgólkodék, el fog idegenedni tőle. *)

Ily nehézségekkel látta magát fölemelkedése első perceiben körülvéve. Ha akármikor jó utat kelle választani, ritkán tévedett annak eltalálásában. De most csak olyan utak közt volt választása, melyek mindegyike romlásra ve-

*) Itt s több más helyütt mellőzöm a források idezését, mert szerfölött sok idézni valóm volna. Értesüleseimet a harmadik Vilmos alatti politikai és vallásos pártok érületéről és álláspontjáról nem egy munkából vettem, hanem ezer réz feledett értekezésből, szónoklatból, szatírákból; valóban a régi könyvtárakban korhadó egy egész irodalomból.

zetett. Egyik párttól nem várhatott lelkes támogatást s a másik párt lelkes támogatását csak úgy tarthatá meg, ha ő maga a legpártosabb emberré lesz az országban, egy trónuson ülő Shaftesbury. Ha üldözi a torykat, azok haragja kétségkívül dühössé fog válni. Ha kedvezni akar a toryknak, ezzel még nem bizonyos, hogy lekötelezi őket magának; míg ellenben nagyon is valószínű, hogy minden támaszát elveszti a whigeknél. Mindazonáltal valamit tenni kelle; valamit kelle kockáztatni: egy titkos tanácsot kelle fölesketni: s politikai és bírói nagy hivatalokat kelle be tölteni. Lehetetlen volt olykép rendezni be a dolgot, hogy mindenki tetszését megnyerje, s nehéz volt csak úgy is rendezni be, hogy valakinek tessenek; de valami rendezést okvetlen tenni kelle.

Azt, a mit most ministeriumnak nevezünk, ő nem alkotott. Azt, a mit ma ministeriumnak nevezünk, valóban nem is ismerték mindaddig Angliában, a mig ő nem volt már több évig a trónuson. A Plantagenetek, Tudorok, Stuartok alatt voltak ugyan ministerek; de nem volt ministerium. A korona szolgálói nem voltak mint most, egymás-íránt kölcsönös jóállással lekötvé. A legnagyobb fontos-sagu kérdésekben sem kelle szükségkép egy véleményen lenniök. Sokszor politikai vagy személyes okokból gyűlöltek egymást s nem csináltak titkot abból. Még az sem tartatott illetlen vagy valószínűtlen dolognak, hogy egyik a másikat felségsértéssel vádolja s egyik a másiknak a fejét kívánja. Senki sem fejtett ki nagyobb tevékenységet Clarendon korlátnok perbefogatására mint Coventry, a ki a kincstár igazgatója volt. Senki sem volt buzgóbb, Danby a kincstár lordja perbefogatásában mint Winnigton, a ki közvádló (Sollicitor general) volt. A kormány tagjai közt csak egy összetartó kötelék volt s ez: közös fejük az uralkodó. A

nemzet ő benne látta a közigazgatás voltaképeni vezetőjét s erősen korholá őtet, ha valamely alattvalójára bízta magas teendőit. Clarendon elmondja nekünk, hogy azon időben semmi sem volt oly gyűlöletes az angolok előtt, mint egy minisiterelnök. Készebbek valának, úgy mondja, egy Olivérhez hasonló bitorlónak alávetni magokat, a ki úgy név szerint mint tetteleg az ország első tisztviselője, sem mint egy törvényes királynak, a ki egy nagyvezirhez utasítá őket. Második Károly ellen a hazai pártnak egyik legnagyobb panasza az volt, hogy közönyössége vagy kényelemszeretete miatt a közpénzek kezelőinek számadásait nem vizsgálta meg elég gondnal, sem pedig a katonai szertárak leltárait. Jakab, ha uralkodásra jut vala, elhatározá, hogy nem tart főtengernagyot (Lord High Admiral) vagy tengerészeti bizottságot (Board of Admiralty), hanem egészen a maga kezébe veszi a tengerészeti ügyek vezetését; s ezen berendezést, melyet most minden pártbeli ember alkotmányellenesnek s szerfelett veszedelmesnek mondana, akkor általában mindenki helyeslé, még azok is, a kik az ő intézkedéseit nem szerették kedvező világításban látni. Hogy a forradalom következtében mennyire megváltozott a királynak a parlamenthez és a ministereihez való viszonya, azt kezdetben még a legfelvilágosodottabb állampolgárok sem értették meg. Általában azt hitték, hogy úgy mint a múlt időkben, egymástól független tisztviselők fogják vezetni a kormányzatot s hogy Vilmos a főfelügyeletet fogja vinni mindnyájok felett. Egy olyan kitűnő tehetségű és tapasztalású fejedelemtől, minő Vilmos volt, azt is elvárták, hogy igen sok fontos ügyet maga fog elintézni, a nélkül hogy bárkitől is tanácsot kérjen.

Az ellen tehát nem volt kifogás, mikor tudva lőn

tere volt a Cavalierok feje, a királyi előjog harczosa, a dissenterek üldözője. Akkor sem szűnt meg tory lenni, mikor már lázadóvá lett. Ha kardot rántott a korona ellen, ezt csak az egyház védelmére tevő. Ha a conventben jót tett is a regensség ellenzésével, makacsul ragaszkodott azon elv föntartásához, hogy a trón nem üresedett meg s hogy az ország képviselőjének nincs joga a fölött határozni, hogy ki töltsen be azt. A whigek tehát azon véleményben voltak, hogy utóbbi érdemeiért ő már eléggé meg van jutalmazva azzal is, ha kikerüli a büntetést azon vétségeiért, a melyekért már tíz év előtt perbe fogatott. Másrésről ő maga az ő képességét és szolgálatait, melyek kétségkívül nevezetesek valának, kellőleg felbecsülte s jogosultnak tartá magát a lord főkincstárnoki magas állásra, melyet korábban is elfoglalt. De csalódott. Vilmos elvileg szükségesnek vélte a kincstárnok hatalmát és patronátusát több bizottsági tag között osztani meg. Ő volt az első angol király, a ki uralkodása kezdetétől fogva annak végeig, soha sem adott egyes alattvalója kezébe olyan nagy kiterjedésű hatalmat. Danbynek választás engedteték a titkos tanács elnöksége és az állam-korlátlnokság között. Ő kedvetlenül választá az elnökséget s a míg a whigek morogtak oly magas polcra emeltetése miatt, ő maga alig titkolá neheztelését, hogy többet nem kapott.*)

Halifax, a legkitünőbb embere ama kicsiny pártnak, mely azzal dicsekvék, hogy a toryk és whigek közt az egyensúlyt tartja fenn, az állampecsétet (Privy Seal) vette át, s megmaradt továbbra is a felső ház elnökének.**)

*) London Gazette febr. 18. 1688/9. Sir Reresby J. emlékiratai.

**) Lond. Gaz. febr. 18. 1688/9. Lordok naplója.

Ő korábban szorosan törvényes ellenzéket képezett a kormány ellen, s a királyi fölmentési jog ellen (Dispensing power) nagy ügyességgel irt és beszélt, de egy invasió tervéről semmitsem akart tudni: ő még akkor is, mikor a hollandiak serege London felé volt utban már, a kibékülésen munkálkodott; s nem hagyá el Jakabot mindaddig, míg az nem hagyá el a trónt. De ama szégyenletes megfutamodás után, az éleseszű »trimmer« azonnal belátta a kiegyezkedésnek ezentul lehetetlenségét, s határozott álláspontot foglalt el. A conventben különösen kitünteté magát: s nem érdemetlenül részesült ama kitüntető megbízásban, hogy ő nyujtsa át a koronát, az összes angol képviselőség nevében, az orániai herczegnek és herczegnőnek; mert a mi forradalmunk, a mennyiben az valamely, egyes ember szellemét átalában követhette, azt lehet mondani, hogy a Halifax magas és mégis ovatos szellemének a jellegét vette fel magára. A whigek mind a mellett, nem olyan hangulatban voltak, hogy egy újabb szolgálatért elengedjék a régiebb bántalmat; Halifax pedig tényleg nagyon megbántotta őket. Ő az előtt sokáig mindig az ő élükön volt látható a szabadságérti küzdelemben. S mikor végre kivívták a győzelmet, midőn úgy látszék, hogy Whitehall az ővék s ő nekik föltétlen uralomra és boszuállásra nyílik biztos kilátás: akkor megváltoztatá álláspontját; s a szerencse is az ő álláspontja felé fordult. A kizáratási törvény (Exclusion Bill) fölötti nagy vitában, az ő ékesszólása leveré őket, s új életet öntö a tétlen és csüggedő udvari pártba. Igazán úgy volt, hogy elállott tőlök elbizakodásuk szerencsés napjaiban, s visszatért hozzájuk az ő szorongattatásaik napjaiban. Most, a midőn az ő szorongattatásaik

ismét elmultak, ők arról megfeledkezének, hogy visszatért hozzájuk s csak azt tarták emlékekben hogy elhagyá őket. *)

A fölötti boszuságukat, hogy Danby a tanácsban elnököl és Halifax a nagypecsétet őrzi, nem enyhíté azon tudósítás, hogy Nottingham korlátnokká tétetett. Többen ama buzgó egyházfiak közül, a kik soha sem szüntek meg az ellentnemállás tanához rsgaszkodni a kik a forradalmat igazolhatónak nem találták, a kik a kormányzóságra szavaztak s végsőig fentartották azon állításukat, hogy az angol trón soha sem lehet egy perczig is üresedésben, most kötelességöknek tartották alá vetni magukat az országgyűlés határozatának. Ők nem lettek, úgy mendák, pártütők Jakab ellen. Ők Vilmost nem választották. De most, látva a trónuson ismét egy uralkodót, a kit bár ők soha sem ültettek volna bele, úgy vélekedének, hogy sem isteni sem emberi törvény nem kötelezi őket a további ellenzésre. Ugy vélekedének, hogy mind a bibliában mind a törvénykönyvben ez irányban félreérthetetlen utasítások találhatók. A szentírás engedelmességet parancsol a fönnálló hatalomnak. A törvénykönyvben (Statute-Book) egy olyan törvényczikk foglaltatik, mely szerint egy alattvalót sem szabad bántalmazni azért, ha a tényleg uralkodó királyhoz ragaszkodott. Ezen okoknál fogva számosan, a kik az új kormányzat behozatalában részesek nem voltak, azt hivék, hogy bizvást támogathatják azt most, a nélkül hogy isten vagy ember ellen vétkeznének. Ezen iskola egyik legkitünőbb képviselője Nottingham volt. Az ő sürgetésére változtatta meg az országgyűlés, a trón betöltése előtt a hűségi eskü formáját olyképen, hogy ő és azok, a kik vele

*) Burnet. II. 4.

tartottak, habozás nélkül letehessék azt. »Az én elveim« mondá ő, »nem engedik meg nekem, hogy a királyválasztásban valamely részt vegyek. De ha a király már meg van választva, akkor az én elveim még nagyobb engedelmes-ségre köteleznek engem iránta, mint a minőt azoktól várhat, a kik őt megválasztották.« Most tehát ő tisztelőinek nagy meglepetésére elfogadá az ülést a titkos tanácsban s a korlátnoki pecsétet. Vilmos bizonyynyal azt reménylé, hogy ennek alkalmaztatása a papság és a vidéki tory nemeseknek zálogul fog szolgálni arra nézve, hogy mi sem terveztetik az egyház ellen. Maga Burnet is, a ki utóbbi időben Nottingham ellen nagy ellenszenvvel viseltetett, mindjárt a forradalom után írott emléklapjaiban bevallja, hogy a királynak ebben igaza volt, és hogy az új korlátnok befolyása, melyet becsületesen használt fel az új uralkodók szolgálatában, Angliát nagy bajoktól menté meg. *)

*) Ezen emlékirat feltalálható egy kézírati kötetben, a Harley gyűjteményben 6584. szám alatt. Ez képezte valósággal első alapját Burnet saját kora történelme nagy részének. Az adatok, melyekből ezen igen érdekes és tanulságos munka nagy részben egybeállítatott, meg vannak benne jelölve. Majdnem az egész Mária halála előtt íratott. Csak tiz évvel később kezdé Burnet sajtó alá rendezni az ő Vilmos uralkodása történetét. Ezen idő alatt az ő nézetei, emberek és tárgyak fölött, nagyban megváltoztak. Nagy értékkel bir ennél fogva ama nyers anyag: mert oly adatokat tartalmaz, melyeket később jónak látott kitörölni, s oly nézetek, melyeket utóbb megváltoztatott. Meg kell vallanom, hogy általában első gondolatait helyeslem inkább. Ha az ő történelme újra nyomatik, szükséges lesz azt eme kötettel gondosan egybeállítani.

A mikor Burnet főnebbi kéziratára hivatkozom, figyelmeztetnem kell az olvasót, hogy a kéziratban olyasmi is foglaltatik a mi nincs meg a történelemben.

A másik korlátnak Shrewsbury volt. *) Emberemlékezet óta, ilyen fiatal ember oly magas állást nem foglalt el. Épen huszonnyolczadik évét tölté be. S ifjúkorát senki, a spanyol követség néhány formaságokhoz ragaszkodó tagján kívül, előléptetése akadályának nem tekinté. **) Ő ekkor már a történelemben helyet biztosita magának hazája felszabadításában való részvéte által. Tehetségei, magaviselete, kellemes modora, megnyerő külseje általános népszerűséget szerzenek neki. Különösen a whigek imádták. Senki sem gyanítá, hogy számos nagy és szeretetreméltó tulajdonok mellett oly ész- és szívbeli hibái is voltak, melyek a szerencsés kilátások közt megkezdett életet végre neki magának terhessé s hazájára nézve majdnem teljesen haszontalanná tévék.

A tengeri kormányzat és a pénzügyi kormányzat testületekre (boards) bizaték. Herbert volt az admirális első biztosa. Ő jólétet és méltóságokat ott hagyott az előbbi kormány alatt, midőn azokat becsülettel és jó lelkiismerettel megtarthatóknak nem hitte. Ő vitte át Hagába az emlékezetes meghívást. Ő vezérlé a hollandi hajóhadat a Helvoetsluysból Torbayig való utazás alatt. Nagy becsben állott vitézsége és szakképzettsége. Ismereteseke valának hibái is és hóbortjai. De az ő legujabb magatartása a válságos időben mindent jóvá tett, s biztos reményt nyujta arra, hogy egy dicső pályafutás vár reá. A bizottság tagjai közt az alsóház két kitünő tagja ült vele. Sacheverell Vil-

Nothingham fizetésére nézve l. Burnet II. 8. London Gazette marc. 168⁸/₉. és Clarendon naplója febr. 15.

*) London Gaz. febr. 18. 168⁸/₉.

**) Don Pedro de Ronquillo tesz ellenvetést.

mos, egy veterán whigpárti, a kinek pártjánál igen nagy tekintélye volt, és sir Lowther János, igen becsületes mérsékelt tory, a ki vagyoni állására s parlamenti befolyására nézve az angol gentry közt a legelsők egyike vala. *)

Mordaunt, a legdühösb whigek egyike, a kincstár élére állittaték; hogy miért, azt nehéz volna megmondani. Az ő regényes hősiessége, találó élcze, sajátságos ötletei, nagy hajlama a koczkázattal járó s bámulatba ejtő csínyekre, mind nem oly tulajdonok valának, melyek őt pénzügyi számítások és alkudozások vezetésére kiválólag alkalmassá tegyék. Delamare, egy ha lehet még Mordauntnál is dühösebb whig, második volt a bizottságban, és »Chancellor at the Exchequer«-ré neveztetett. Az alsóház whig tagjai közül a bizottságban valának Sir Capel Henrik, testvére amaz Essex grófnak, a ki a towerban öngyilkossá lőn, és Hampden Richard, fia a hosszú parliament híres vezérférfiának. De a ki a bizottságban a dolog nagyját főleg vitte, az Godolphin volt. Ez a hallgatag, tiszta eszű munkás férfiú, a ki nem bántott senkit s egyik kormánynak sem volt vakbuzgó hive, de mindegyiknek hasznót hajtott, fokonkint majdnem nélkülözhetetlenné vált az állam gépezetében. Ámbár az állam-egyház hive, a jezsuiták befolyása alatt álló udvarnál is szerencséje volt. Ámbár a regensségre szavazott, a kincstárnak, mely egészen a whigekre bizaték, ő lett igazi vezetője. Az ő ügyessége és tudománya, melyre az előző kormány alatt oly nagy szükségök volt Bellasaysenek és Dovernek, most szintén úgy kipótolá a Mordaunt és Delamere gyarlóságait. **)

*) London Gazette marc. 11. 1688⁸/₉.

**) London Gazette marc. 11. 1688⁸/₉.

Némi nehézségbe ütközött a nagypecsét fölötti rendelkezés. A király előbb Nothinghamnek szánta azt, kinek atyja is számos éven át nagy elismeréssel birta. *) Nothingham azonban megköszöné a bizalmat; aztán Halifax kínálatát meg vele, az is megköszönte. De ez urak kétségkívül jól érezték, hogy ez oly megbízatás volt, a melyet a maguk becsületeért és az ország javáért el nem fogadhattak. Régi időkben, az igaz, a pecsét rendesen olyan egyénekre bízott, a kik nem voltak jogászok. Még a tizenhetedik században is két kitűnő férfiú volt azzal felruházva, a kiknek egyike sem volt soha valamely bíróságnál. Dean Villiams első Jakab alatt volt »Lord-Keeper.« Shaftesbury második Jakab alatt volt »Lord Chancellor.« De ilyen kinevezések többé nem voltak lehetségesek, komoly fönnakadások nélkül. Az igazságszolgáltatás lassankint egy oly bonyodalmas tudománynyá nőtt ki magát, a melyben hosszas és tüzetes tanulmányozás nélkül a legkitűnőbb tehetség sem érezheté magát eléggé otthonosnak. Még Shaftesbury is, a mily nagy volt az ő értelmi tehetsége, oly keservesen érzé a jogtudományi szakképzettség hiányát; *) és ama tizenöt év alatt, mely Shaftesbury lemondása óta folyt le a jogtudományi jártasság mindinkább nélkülözhetetlenné vált utódainak. Annálfogva sem Nothingham, noha annyi jogtudományi ismeret alapjával birt, a mennyi ritkán

*) Követtem e részben azt, a mi leghihetőbbnek tetszett előttem. De kétségbe vonatott vajon Nothingham a korlátnoksággal vagy csak az első korlátnoki biztos méltóságával kínálatott-e meg. V. ö. Burnet II. 3. Boyer Vilmos tört. 1702. Luttrell Narcisz ismételve emlegeti Nothighamet mint leendő kancellárt az 1692. vége felé.

*) North Robert egy mulatságos történetet beszél el Shaftesbury zavarairól.

lelhető fel bárkinél, a ki nem tüzetesen abban nőtt fel, sem Halifax, noha a felsőház birói üléseiben elméje élességével s megkülönböztetése finomságával sokszor meglepé a tagokat, nem bátorkodtak elfogadni ama legmagasb méltóságot, melyet egy angol törvénytudó elfoglalhat. Némi halogatás után a pecsét egy kitűnő jogtudósok bizottságára bízatték, Maynarddal élükön. *)

A birák megválasztása a kormánynak becsületére vált. Mindegyik titkos tanácsos felhivaték egy névjegyzék behozására. E jegyzékek egybehasonlittatván, azokból a legérdemesb tizenkettő kiválasztatott. **)

Pollexent, ügykezelési gyakorlottsága és whig elvei a legmagasb állásra jogosíták. De felhozatték ellene, hogy a nyugati megyékben a sedgemoor-i ütközet utáni assizekhez vádleveleket adott be a korona nevében. A perek fölötti jelentésből ugyan kitűnt, hogy ő oly keveset tett, a mily keveset csak lehetett a pusztá vádlevelek benyújtásával, segészen a bírákra hagyta a tanúk és a foglyok ijesztegetését. Mindannak daczára az ő nevét elválhatatlanul összeköté a közvélemény a véres körutal. (Circuit) Őt ennél fogva jó módjával nem lehetett az ország első büntető törvényszékének élére állítani. ***) Miután néhány hétig mint közügyész (Attorney General) működött, a »Common Pleas« főbírájává tették. Sir Holt János, egy fiatal de tudománya, becsületessége és bátorsága által kitűnő ember a King's Bench főbírájává lett. Sir Atkins Robert, kitűnő jogász, a ki több évet falusi visszavonultságban töltött, de a ki még is nagy tisz-

*) London Gazette marc. 4. 1688⁹.

**) Burnet II. 5.

***) A protesáns álcza lerántva a jezsuitás angolról. 1692.

teletben álla Westminster Hallban, kinevezteték »Chief Baron«-nak, Powell, a püspökök mellett adott becsületes nyilatkozataért kegyvesztett, most visszafoglalá helyét a bírák közt. Trebyt felváltá Pollexen mint »attorney general«; és Somerst megtették »solicitor«-nak. *)

A királyi háztartás két legfőbb hivatala oly két angol főúrral tölteték be, a kik az udvarnak diszére váltak. A magaslelkű és feddhetetlen Dewonshire nevezteték fő udvarmesterré. (Lord Steward) Senki sem tett többet s nem kockáztatott többet Angliáért szenvedése napjaiban. Visszanyerve ennek szabadságait, egyuttal a saját háza szerencsáját is visszaszerzé. Az ő harmincezer fontról szóló kötlevele (bond-ja) a Jakab által Whitehallban hagyott iratok közt megtaláltatott, s Vilmos semmisíté meg azt. **)

Dorset lett főkamrás (Lord Chamberlain) s a hivatalával járó befolyást és pártfogolást, úgy mint régóta szokta magán vagyonát, a tehetségek buzdítására és szerencsétlenek segélyezésére fordítá. Egyik első ténye, a melyre kénytelenített, nagyon nehezére eshetett egy oly nemes természetű s minden iránt, a mi művészetben, tudományban kitűnő, oly nagy érdekekkel viseltető embernek. Dryden nem maradhatott többé koszorus udvari költő. (Poet Laureate) A közönség nem tudta eltűrni, hogy egy pápista is legyen az udvar személyzetében; Dryden pedig nem csak pápista volt, hanem felül reá még hitehagyott is. S még inkább súlyosbitá vétkét azzal, hogy az államegy-

*) Ezen kinevezések maj. 6. előtt nem közöltettek az ujságban; de némelyike már korábban történt.

**) Kernet halottas beszéde az első devonshirei herczeg fölött; és a Cavendish család emlékiratai. 1768.

házat, melyből kitért, elrágalmazni s nevetségessé tenni igyekvők. Ő úgy bánt vele, mondaték tréfásan, mint a régi pogányüldözők az ő gyermekeikkel. Felöltözteté egy vad állat bőrébe és aztán ütlegeté a közönség mulattatására. *) Őt elmozdították; de a nagylelkű főkamárás magán nagylelkűségéből, elveszett fizetésével felérő nyugdíjat kapott. A letett Laureatus azonban, oly szegény volt jellemben, mint gazdag értelmi tehetségben, évről évre folyvást keservesen panaszkodék veszteségeiről, melyeket nem szenvedett, míg végre örökös rimánkodásai az érdemlett megvetés erős kifejezéseit vonák reá oly derék és becsületes jacobiták részéről, a kik mindent feláldoztak elveiknek a nélkül, hogy érdemesnek találják csak egy szóval is panaszkodni vagy szitkozódni. **)

A királyi háztartásnál alkalmaztattak néhányan azon hollandi nemesek közül, a kiket a király különösen kegyelt. Bentinck a főlovászmesteri (Groom of the Stole) méltóságot nyerte el, ötezer font évi fizetéssel, Zulestein a ruhatár őre lőn. Főménesmester pedig lett Auverquerque, egy vitéz katona, kiben a Nassau és a Horn vére egyesült és a ki méltó büszkeséggel viselt egy drága kardot, melyet a statusok neki elismerésül adtak azon bátorságáért, a melylyel a Saint-Dennis-i véres napon, Vilmosnak életét menté meg.

A királynő al-kamarásává egy ember lett kinevezve,

*) Lásd egy költeményét, melynek czime : A votive Tablet to the King and Queen.

**) Lásd : Prior dedicatioját költeményeinek Dorset fiához és örököséhez és Drydennek a szatira fölötti értekezését Juvenál fordítása előtt.

a ki csak akkor kezdett a közéletben feltűnni, de a kinek neve sokszor elő fog fordulni ezen uralkodás történetében. Howe Jakab a conventbe Cirencester város által választott be. Megjelenése olyan emberre mutatott a kinek testét a szilárd és nyughatatlan lélek folytonos izgalmas működése emésztí. Ő magas, szikár és halvány férfi volt, éles, nyugtalan tekintettel, a mely egyuttal állhatatlanságot és ravasszágot fejezett ki. Több éven át mint kisebb költő volt ismeretes; s a legvadabb gunyversek néhányait, melyek a kávéházak körül kifüggesztve valának, neki tulajdonították. De csak a képviselőházban tünteté ki különösen jellemének úgy jó mint rossz oldalait. Még három hétig sem ült a házban, midőn már feltűnt elevensége, érdessége és makacssága által. Gyors fölfogás, erély és bátorság együttléve csakhamar kiváltságos állást szerzének neki. Ellenségei, — és pedig sok ellensége volt, — azt állították, hogy személyes biztosságáról mindig gondoskodott még legcsintalanabb kedvesapongásaiban is, és hogy a katonák iránt olyan udvarias volt, minő nem volt a hölgyek vagy püspökök iránt sem. De senki sem birta nagyobb mértékben azt a sívár bátorságot, mely daczol a visszatetszéssel és a gyűlölettel, sőt kihívja azt. Semmi illem nem korlátolta őt: haraga engesztelhetetlen volt; tökéletes ügyességgel birt ellenfele sebzhető oldalainak feltalálásában. Minden kortársa sorban érezé az ő fulánkját. Egyszer egy sértésével annyira magánkívül hozá még Vilmos higgadt kedélyét is, hogy ez azon óhajtását fejezé ki, vajha magán gentleman volna s vele a Montague Houseban lehetne rövid találkozás. Mind annak daczára Howe az új kormány egyik leg-határozottabb védője gyanánt volt ismeretes s minden

kifakadásával és sarcasmusaival az elégtelenséget üldözték. *)

Az alárendeltebb helyek minden közhivatalnál a két párt között osztottak föl: de a whigek kapták a nagyobb részt. Voltak némelyek, a kik kevés becsületére váltak a whig névnek, s jutalmakat kaptak oly tettekért, melyeket tisztességes ember nem vállalt volna magára. Wildman főpostamester lőn. Egy javadalmas sinecurával az accisánál Ferguson láttaték el. A kincstár ügyvédének (Sollicitor of the Treasury) teendői igen fontosak és irigylendők valának. Ennek volt feladata folyamatba tenni a politikai pereket, egybegyűjteni a bizonyítékokat, a korona tanácsosainak felvilágosításokat adni, örködni a fölött, hogy a foglyok szabadon ne bocsáttassanak elegendő kezesség nélkül, vigyázni hogy az esküdtszékek ne alakíttassanak a kormány ellenfeleiből. Károly és Jakab napjaiban a kincstár ügyvédek (állami közvadászt) méltán vádolták azzal, hogy minden legaljasb cselfogást és foggatódzást felhasználnak az udvarnak visszatetsző emberek ellen. Az új kormánynak oly választást kelle tenni, mely minden gyanút kizárjon. Szerencsétlenségre Mordaunt és Delamere Smith Áront szemelték ki, egy gyűlöletes és elvtelen politikust, a ki Oates Titusnak jogi tanácsosa volt a pápista összeesküvés napjaiban, és a ki mélyen bele volt keveredve a Ry-Housei összeesküvésbe. Hampden Rikárd, egy hatá-

*) Alig volt valaki azon időben annyit emlegetve röpvekben és szatírákban mint Howe. Legion híres petíciójában ő a parlamentek szemtelen botránykövének van nevezve. Érdekes Mackay elbeszélése róla. Egy 1690-ben kelt versezetben, melyet csak kéziratban láttam. a következő sorok foglaltattak. (prozában adva.) »A mi Howe Jakabkát illeti, az ő borzasztó talentumával, főleg boldog az a nőcske, a

rozott elvü de mérsékelt jellemü ember, ellenzé ezt a kinevezést. De ellenvetései figyelembe nem vétettek. A Jakobiták, a kik Schmithet nem ok nélkül gyűlölték; azt állítják, hogy ezt a hivatalt a kincstári lordok megvesztegetésével és különösen azon fenyegetésével szerzé meg magának, hogy ha igazságos igényei mellőztetnének, ő lesz a halála Hampdennek. *)

Több hét mult el mielőtt az említett rendezkedések közhírré tétettek: s a közben érdekes dolgok történtek. Mihelyt az uj titkos tanácsosok fel valának esketve, egy nagy és sürgős kérdést kelle eléjük terjeszteni. Vajon a most együttlevő convent parlamentté átalakítható-e? A whígek, a kiknek az alsó házban határozott többségök volt, mind igennel feleltek. A toryk, a kik tudták, hogy az utolsó hónapokban a közvélemény nevezetes változáson ment át, nemmel feleltek. Ők azt vallották, hogy egy parlamentnek létezéséhez királyi meghívó levél elengedhetlenül szükséges. A convent pedig nem gyült össze ilyen levél alapján: az eredeti hibát nem lehet később pótolni: a két ház tehát nem egyéb mint magán emberek gyülekezete, s azonnal szét kell mennie.

Erre válaszoltaték, hogy a királyi meghívó tisztán csak formáság kérdése, s hogy a mi törvényeink és szabadságaink lényegét komoly veszélynek tenni ki egy pusztán formai hiba miatt, a legképtelenebb babonáság volna. A hol az uralkodó, a hol az egyházi és világi főurak, a hol az ország alkotmányos testületei által szabadon választott képviselők együtt vannak, ott van lenyegében a parlament. S ki megmenekül gúnyverseitől. Szerfölött vitéz az ő ladyk irányában; de nagyon meghunyászkodik ám egy dragonyos előtt.»

*) Sprat: True Account. North: Examen. Levél Holt főbíróhoz 1694. Levél Trenchard titkárhoz 1694.

ilyen az a parlament, a mely most létezik; s mi volna képtelenebb mint felosztatni azt oly körülmények közt, a midőn minden percz drága, a hol számos fontos tárgy vár a törvényhozás közvetlen intézkedésére, midőn csak a király a lordok és a képviselők együttes működése hátrithatja el az államot fenyegető veszélyeket? Egy jakobita csak magához következetes marad, ha a conventet nem ismeri el parlamentnek. Mert ő azt kezdettől fogva egy törvénytelen gyülekezetnek tartotta, minden végzéseit magokban véve semmiseknek s az általa betett uralkodókat bitorlóknak nézi. Ámde minő következetességgel vonhatná valaki kétségbe azon testület törvényes voltát, mely Vilmost és Máriát a trónusra emelte a midőn azt kívánja, hogy egy új parlamentet kell azonnal összehívni Vilmos és Mária meghívó leveleikkel és királyi pecsétjök alatt? A kik Vilmost törvényes királynak ismerték el, azok, kell, hogy ama testület magát is, a melytől ennek joga származik, az ország törvényszerű képviselőjének vallják. Azok is, a kik noha nem tartották őt királynak, de belátták, hogy törvényesen tehetik le neki mint tényleges uralkodónak a hűségi esküt, bizonynyal ugyanazon elvnel fogva a conventet is mint tényleges parlamentet ismerhetik el. Világos hogy a convent képezi ama kutfőt a melyből minden következő parlamentnek törvényes voltát le kelle származtatni, s hogy a convent határozatainak érvényességétől függ minden később hozandó törvénynek is érvényessége. S hogyan is állhatna felette a folyam az eredeti forrásának? Minő képtelenség azt állítani, hogy a convent a legfőbb az államban és mégis semmi; törvényhozói hatalommal bir a minden kérdések legnagyobbikában, de nem bir azzal a legcsekélyebb kérdésekben; illetékes arra, hogy a trónt

üresnek nyilvánítsa, az örökösödés rendét megváltoztassa, az alkotmány határait körvonalozza, de arra nem illetékes, hogy egy hétköznapi törvényczikket hozzon valamely töltés kijavítására vagy egy plebánia-templom építésére?

Ezen érvek még akkor is sokat nyomtak volna a mérlegben, ha minden praecedens a másik részen lett volna. De valósággal a mi történetünkben csak egy eset fordul elő, mely ezzel megegyez és ez ama tan mellett szól, mely szerint a királyi levél nem okvetlen szükséges egy parlament létezéséhez. Semmi királyi levél nem hívta össze azt a conventet, a mely második Károlyt hívá vissza. S mégis az a convent, a restauratio után, folytatta üléseit, törvényt hozott, megállapította a költségvetést, amnestiát határozott s eltörölte a jobbágyi tartozásokat. S mindezen intézkedéseket oly tekintély szentesíté, a melytől minden párt csak tisztelettel szólhat. Hale nevezetes részt vett bennök s mindig a mellett volt hogy azok tökéletesen törvényesek. Clarendon, a mily kevésbé volt hajlandó a korona jogai ellen intézett bárminő tannak eltogadására s bármily féltékeny volt az általa őrzött nagypecsét méltóságára, mégis azt állítá, hogy miután isten épen a legválságosb körülmények között egy jó parlamenttel áldott meg bennünket, akkor az örültség legnagyobb foka lenne formahibák után fürkészni azon okirat körül, a melynek alapján ez a parlament egybegyült. Merte-e valamely tory azt vitatni, hogy az 1660-iki convent tiszteletre méltóbb eredetű volt, mint az 1689-diki? Egy a királyi vérség első hercege által aláírt meghívó levél, mely az egész peerség s a megyéket és városokat képviselő nemesség százai megkeresésére adatott ki, nem volna legalább is annyi értékű, mint a csonka parlament egy határozata?

Kevesebb ok is elég lett volna megnyugtatni a whigeget, a kik a titkos tanácsban a többséget képezték. A király tehát, kikiáltatása után ötödnapra, megjelent királyi diszben a lordok házában s elfoglalá helyét a trónuson. A képviselők meghivattak; ő pedig, kegyteljes kifejezések közt, az ország veszélyes állapotára hívá fel hallgatói figyelmét s inté őket, hogy haszontalan halogatásnak elejét véve intézkedjenek a közügyek felett. Beszédét azon urak a kik az emelvény körül állának, ama mély és tiszteletteljes morajjal fogadták, a melylyel a mi elődeink helyeslésöket szokták volt kifejezni, s mely többször volt a Peerek tereménél szentebb helyeken is hallható. *) Mihelyt visszavonult, felolvastaték egy bill, melyben a convent parlamentnek nyilvánittatik, s az rögtön el is fogadtatott. Az alsó házban heves vita támadt. A ház committee-vé alakult; s oly nagy volt az ingerültség, hogy a speaker tekintélye is mellőzteték, s alig lehetett a rendet fentartani. Éles személyeskedések váltottak egymás közt. A »halljuk« (»hear«) szólam, mely kezdetben csak a szabálytalan közbeszóllások elhallgattatására s a tagok figyelmének a vita tárgyához visszavezetésére használtaték, lassanként azzá lőn, a mi ma is; az az, egy olyan felkiáltás, mely a hangnyomathoz képest majd bámulatot vagy tetszést, majd felindulást vagy nevetséget akar kifejezni. Ezen alkalommal a whigek oly hangosan kiabálták a »hear«-eket, hogy a toryk panaszt emeltek e visszaélés ellen. Seymour, a kisebbség vezére kijelenté, hogy ott nincs meg a vitatkozás szabadsága, a hol ilyen lárma eltüretik. Némely régi whig tagok emlékeztek reá, hogy számos alkalmakkor, midőn ő elnökölt, ha-

*) Van Citters febr. 19. marc. 1. 1688|9.

sonló lárma volt s nem nyomatott el. Azonban, a mily éles és elkeseredett volt mind a két fél egymás ellen, a mind két részről tartatott beszédek mégis azt mutatták, hogy a törvény s bevett szokások ama nagy tiszteletének, mely az angolokat oly sokáig kiválólag jellemzé, habár néha pedanteriába és babonaságba megy át, megvan a maga haszna. Még ama nevezetes válság alatt is, míg a nemzet egy forradalom benyomásai alatt állt, a mi közembereink hosszasán és komolyan megbeszélgették a második Eduárd és második Richárd letételük körülményeit s gondos kutatás alá vették, vajon az a gyűlés, a mely Lanfranc érsek vezetése alatt, normandiai Robertet letevén s rőtszakállu Vilmost tevén a trónra, később folytatta-e vagy nem tanácskozásait mint az ország törvényhozó hatalma. Sok elmondatik a királyi levelek (writs) története körül; sok minden a parlamentszó etymológiájáról. Említésre méltó, hogy az a szónok a ki leginkább államférfiúi szempontból fogta fel a kérdést, az öreg Maynard volt. Ötven eseménydús év belharczai közt megtanulta ő, hogy a közállam legmagasb érdekeit illető kérdéseket nem lehet szörszálhasogatásokkal s holmi ó frank és ó latin törvények idézéseivel eldönteni; s közelismerés szerint ő maga a legéleseszűbb s legtanultabb angol jogászok egyike levén, bátran kifejezheté nézeteit a nélkül, hogy tudatlansággal vagy szerénytelenséggel vádoltassék. Ő megvetéssel félrelöké mint helytelen s időnkivüli dolgot mind azt a papiros elméletet, mit némelyek, a kik ily dolgokban nálánál sokkal kevesebb jártassággal bírtak, jónak vélték a vitába belevonni. »Mi« úgy mond, »e pillanatban nem vagyunk járt ösvényen. Ha tehát mi azt akarjuk, hogy csak a régi uton haladjunk, egy lépést sem fogunk tehetni. A ki egy forradalomban semmitsem

akar tenni a mi nem egyez meg a megszabott formákkal, egy vadonban eltévedt emberhez hasonlít, aki azt kiáltaná: hol van az ország útja? én nem akarok máshol járni, mint az ország útján! Egy vadonban az ember azt az utat választja, a melyen haza érhet. Egy forradalomban minékünk az első törvényhez kell folyamodnunk, az állam biztosságához.« Egy másik veterán kerekfejú, Birch ezredes, ugyanezt vitatá s nagy erővel és bátorsággal hozá fel az 1660-diki esetet. Seymours és pártolói leverettek a committeeben s nem mertek szakadást idézni elő a házban a jelentés által. A bill hamar átment s megnyerte a királyi jóváhagyást Vilmos és Mária trónraléptének tizedik napján. *)

A törvény, mely a conventet parlamentté változtatta, egy záradékot tartalmazott, mely szerint márczius elsején tul senki se birhat egyik házban is üléssel és szavazattal, a ki nem tette le a hűségi esküt Vilmosnak és Máriának. Ez a rendelkezés nagy mozgásba hozá az egész társadalmat. A számüzött dynastia hivei azt remélték, hogy az ezen esküt megtagadók számosan lesznek. Mind a két ház kisebbsége, mondaték, hű fog maradni az örökös királyság elvéhez. Ha lesz is itt ott egy áruló, de a nagy zöme azoknak a kik a regensségre szavaztak szilárdul megmaradand. Legfőlebb két püspök fogja a bitorlókat elismerni. Seymour inkább vissza fog vonulni a közélettől, sem hogy elveit megtagadja. Grafton elhatározá, hogy Franciaországba menekül és nagybátyja lábaihoz veti magát. Február utólja felé London minden kávéháza az ily hírekkel volt elárasztva. Oly nagy aggodásban éltek az embe-

*) Vilm. és M. I. Stat. 1. sz. 1. fej. Lásd a két ház naplóit, és Grey : Debates. A bill javára szóló érvelést jól adja a Parisi Gazette marc. 5 és 12. 1689.

rek, hogy ha valamely magasb rangu ur két napra vadászni ment szokott területén, azonnal azt suttogták róla, hogy titkon Saint-Germains-be utazott el. *)

Márciusus másodika érkezett; s a mi történt, az lecsillapítá az egyik fél aggályait, megsemmisíté a másiknak reményeit. A primás ugyan s néhány helyettese makacsul tartották magokat: de három püspök és hetvenhárom világi peer letévé az esküt. Az alsóház legközelebbi ülésén még több főpap csatlakozott. Egy hét alatt mintegy száz lord minősítetté magát. Mások betegség által akadályozva a megjelenésben, írásban fejezik ki mentségeiket és hű ragaszkodásukat ő felségeikhez. Grafton a róla szállongó híreket azzal czáfolá meg, hogy első nap jelenté magát az eskü letetésére. Az egyházi bizottság két tagja, Mulgrave és Sprat, siettek jóvátenni hibáikat, lekötván hitőket Vilmosnak. Beaufort, a ki sokáig a régi iskolabéli royalisták typusának tartaték, rövid habozás után aláveté magát. Aylesbury és Dartmouth, noha dühös Jacobiták, oly kevésbé tétováztak a hűségi eskü letetésében, mint később annak megszegésében. **) A Hydek két különböző utat követtek. Rochester meghajolt a törvénynek; de Clarendon ellenszegült. Sokan csodálkoztak azon, hogy az a testvér, a ki Jakabhoz ragaszkodék, míg ez el nem ment, kevésbé makacsnak mutatkozik, mint a másik testvér a ki a hollandi táborban volt. Ennek a magyarázata abban van, hogy Rochester az eskü megtagadása által sokkal többet kockáztatott volna mint Clarendon. Ennek az évi jövedelme ugyanis nem függött a kormány jó szándokától: de

*) Mind Van Citters, mind Ronquillo megemlíti London nagy nyugtalanságát mindaddig míg az eredmény tudomásra jött.

**) Lordok naplója marc. 1688/9.

Rochester négyezer font évi nyugdíjat élvezett s nem remélheté ezt megtarthatni, ha vonakodik elismerni az új uralkodókat. Valóban annyi ellensége volt neki, hogy néhány hónapig kétségesnek látszék, vajjon egyáltalában meg fogják-e tűrni egy olyan jutalomnak élvezetében, melyet a whigek üldözése és a »High Commissió«-ban való részvétele által érdemelt ki magának. Vagyoni állását fenyegető e nagy csapástól Burnet közbenjárása menté meg, a kivel egykor nagyon méltatlanul bánt, és a ki egy keresztyén paphoz illő módon boszulta meg magát rajta. *)

Az alsóházban négyszáz tag esküdött fel marcius másodikán; köztük Seymour is. A jacobiták nagyon le voltak verve elpártolása által; a kisebbség pedig igen csekély kivétellel példáját követte. **)

Még az eskü letételére kitűzött határidő előtt, egy fontos és halasztást nem szenvedő kérdés került napirendre az alsóházban. Az interregnum alatt Vilmos mint az állami közigazgatás ideiglenes feje, adókat szedett be s fordított közczélokra s nem is lehetett ezen eljárás ellen kifogása annak, a ki helyeslé a forradalmat. De a forradalomnak most már vége volt: az üresedésben volt királyi székek betölteték: a két ház ülésezett: a törvény teljes érvénybe lépett; s szükségessé vált elhatározni, hogy minő bevételhez legyen a kormánynak jogcíme.

Azt senki sem tagadá, hogy a korona uradalmi és örökös jogai a koronával együtt az új uralkodókra szállot-

*) Lásd erről Rochester és Ranelagh lady leveleit Burnethez.

**) Alsóházi napló, marc. 2. 1688/9. Ronquillo ezeket írja: Es de gran consideracion que Seimor haya tomado el juramento; jusque ez el arregudor y el director principal, en la casa de los Comunes de los Anglicanos. Marc. 8/18. 1688/9.

tak át. Senki sem tagadá hogy azon bevételek, melyek a koronának bizonyos számú évekre voltak megajánlva, ezen-
tul is alkotmányosan behajthatók mindaddig, a mig idejük
le nem telik. De tetemes jövedelmek Jakabnak élte fogy-
táig voltak a parliament által megszavazva; s az vajon a mi
Jakabnak életére szólt, megilleti-e Vilmost és Máriát, oly
kérdés volt, a mely felett a vélemények megoszoltak.

Holt, Treby, Pollexfen s a legkitünőbb whig jogászok
Somers kivételével, mind azt tartották, hogy ezen jövedel-
mek az utolsó királynak, az ő politikai minőségében, de az
ő physikai élete tartamára ajánltattak meg s ennél fogva
mindaddig mig ő életét idegen országban folytatja, Vilmos
és Máriát illetik meg. Egy igen rövid és egybefüggés nél-
küli jelentésből az sül ki, hogy Somers nem helyeslé ezen
okoskodást. Az ő véleménye az volt, hogy ha a parlamenti
határozatot, mely a kérdéses jövedelmekre vonatkozik, an-
nak szelleme szerint értelmezzük, ugy az élet szó alatt az
uralkodást kell értenünk, és hogy annál fogva a határidő,
melyre a megajánlás szólt, már elmúltanak tekintendő. Ez
volt bizonynyal a legjózanabb vélemény: mert merőben ész-
szerűtlen volt Jakabnak érdekeltségét ezen ajánlatban egy-
szerre ugyis mint személyéhez, ugyis mint tisztjéhez kötöt-
tet tárgyalni; egy lélekzettel azt mondani, hogy a londoni
és bristoli kereskedők fizessék be a pénzt, mert physikai-
lag még életben volt, és hogy az örökösei vegyék át azt a
pénzt azért, mert politikailag már meg volt halva. A ház
határozottan Somers mellett volt. A tagok általában haj-
landók voltak egy nagy reformot életbeléptetni, mely nél-
kül, mindenki érezé, hogy a »Declaration of Rights« a
közszabadságnak csak igen tökéletlen biztositéka lenne.
Azon harcz alatt, melyet egymásután tizenöt parliament

vivott egymást követő négy fejedelem ellen, az alsóház leg-
erősb fegyvere volt az erszény feletti rendelkezés; s a nép
képviselői soha sem hagyták rávetetni magokat ezen fegy-
vernek kezökből kiadására a nélkül, hogy később meg ne
bánták volna az ő túlhiszékeny loyálisukat. A restauráció
utáni első zajos öröm napjaiban második Károlynak egy
életfogytig szóló nagy jövedelem biztosítotték. Kevés hónap
mult el csak s alig volt egy tisztességes cavalier az ország-
ban, a ki be nem vallotta, hogy a nemzet megbizottjai böl-
csebben cselekedtek volna, ha kezökben megtartják vala az
eszközt a közigazgatás majd minden ágában tapasztalt
visszaélések megfékezésére. Második Jakab az ő engedé-
keny parlamentjétől, egy szavazat ellenzése nélkül meg-
kapta mind azt a jövedelmet, mely az állam rendes kiadá-
sainak fedezésére egész életén át képesíté őt; s még alig
élvezé ezen jövedelmet félévig, s azok legnagyobb része, a
kik oly bőkezűek valának, keserű szemrehányást tettek ma-
goknak azért. Ha a tapasztalásra hallgatunk, a hosszas és
kinos tapasztalásra, úgy a rossz kormányzat ellen semmi
egyéb óvszer nem létezik, mint az, hogy a fejedelem kény-
telen legyen gyakran pénzért folyamodni az országgyűlés-
hez. Majdnem minden becsületes és felvilágosodott ember
egyetértett tehát abban, hogy az adók egy részét legalább
csak rövid időre kell megajánlani. S mily idő lehetett volna
alkalmasabb ezen új gyakorlat meghonosítására mint az
1689. év, a kezdete egy új uralkodásnak, egy új dynastiá-
nak, az alkotmányos kormányzat egy új időszakának? Oly
erős volt az iránt a közérzület s oly általános, hogy a ki-
sebbség engedett. Nem hozatott formaszerű határozat; ha-
nem azon föltevés mellett fogtak a munkához, hogy a Ja-

kabnak élete fogytáig megajánlott segély az ő lemondásával önként megszűnt. *)

Lehetetlen lett volna új költségvetést állapítani meg, bővebb vizsgálat és tanácskozás nélkül. A kincstár (Exchequer) utasított oly számadások benyújtására, a melyekből a Ház tájékozhatta magát a bevételek és kiadások körül. Egyidőben teljes készséggel gondoskodtak az állam legsürgetőbb kiadásainak fedezéséről. Egy rendkívüli segélyt is, egyenes havi fizetésekben, megszavaztak a királynak. Megszavazták az indemnityt mindazok számára, a kik az ő partraszállása óta az ő nevében szedték be a Jakab számára megajánlva volt adókat; s azon adók is, melyek határideje már elmúlt, még néhány hónapra meghosszabbítottak.

Vilmost egész utjában Torbaytól Londonig kérelmekkel ostromolta a köznép egy elviselhetetlen tehernek, a tűzhely-adónak megszüntetéseért. S valóban ez az adó nem magában egyesíteni látszik mind azt a roszt, a mit bármely adó ellen mondhatni. Egyenetlen volt, még pedig a legigazságtalanabb módon egyenetlen adó: mert súlyosan nehezedett a szegényre, míg a gazdag könnyen viselé. Egy parasztnak, a kinek egész vagyona nem ért husz fontot, tíz shillinget kellett fizetni. Ormond herczeg vagy Newcastle herczeg, kiknek vagyona félmillióra ment, csak négy vagy öt fontot fizettek. Az adóbehajtók fel voltak hatalmazva minden háznak a belsejét kikutatni, zaklatni a családokat étkezéseiknél, a hálósobák ajtait betörhetni, és ha a kívánt összeg nem fizetteték be pontosan, eladni még azt az asztalt is, melyen a szegény gyermekek árpake-

*) Grey : Debates febr. 25., 26. és 27. 1688/9.

nyerőket ették, vagy elszedni még a vánkost is a gyermek-ágyas asszony feje alól. S a kincstár nem is volt képes megakadályozni a végrehajtókat, hogy hatalmukat kegyetlen módon ne használják fel: mert az adó bérbe volt adva; s a kormány ennél fogva kötelezve volt hozzájárulni az olyan zaklatásokhoz és tulhajtásokhoz, melyek a publikánus nevet minden korban a közmondásos nevek leggyűlöltebbikévé tették.

Vilmost annyira meghatotta mindaz a mit ezen sérelmekről hallott, hogy a titkos tanács egyik első ülésében szóba hozta a tárgyat. Egy izenetet küldött az alsóházhoz, melyben azt felhívta, hogy valami módot találjon ama visszaélések megszüntetésére, melyek oly nagy elégtelenséget szültek. Hozzátevé, hogy ezen adónak teljes megszüntetésébe is beleegyez, ha úgy látszanék, hogy az a visszaélésektől elválaszthatatlan. *) Ez a közlés élénk helyesléssel fogadtatott. Voltak ugyan financztudósok a régi iskolából, a kik azt mormogták, hogy a szegények iránti gyengédség igen szép dolog ugyan; de hogy egy adó nemét sem lehet olyan könnyen nyilván tartani, mint a tüzhely adót; hogy a city aranyműveseit nem lehet mindig rábirni, hogy előlegezzenek a legközelebbi évnegyed egyenes vagy közvetett adóira, de a tüzhely adóra mindig könnyű volt előlegeket kapni. Az alsó házban azok, akik így vélekedtek, nem mertek szót emelni a közérzület ellenében. De a lordoknál oly vita támadt, melynek a kimenetele egy ideig kétséges volt. Végre az udvar befolyása által, mely teljes mértékben érvényesítettett, keresztül ment a törvény, melyben a füstpénz (chimney tax) a rabszolgaság egy maradványának nyil-

*) Alsóház naplója és Grey: Debates marc. 1. 1688. 9.

vánittatik s a király iránti hála és köszöret kifejezéseivel, örökre eltöröltetik.)*

Az alsóház, kevés vitával s szavazás nélkül, megajánlott hatszázezer fontot kártérítésül az egyesült államoknak azon hadjárat költségeiért, mely Angliát felszabadítja. Az előzékenység, melylyel ily tetemes összeg egy ügyes, szorgalmas és derék népnek, politikai szövetségésünknek ugyan, de kereskedelemben félelmes versenytársunknak megszavaztaték, a falakon kívül némi zúgolódást keltett s éveken át kedvencz tárgyát képezé a tory gúnyiratoknak.**)

A ház bőkezősége azonban könnyen megmagyarázható. Mert azon a napon, amikor ez a tárgy szőnyegre került, nyugtalanító hírek érkeztek Westminsterbe és meggyőzték azokat is, a kik más időben szigorúbb bírálat alá vonták volna a hollandiak számláit, hogy t. i. az ország nem fogja nélkülözhetni az idegen hadcsapatok szolgálatait.

Franciaország hadat izent az Egyesült államoknak; s ezek viszont Anglia királyát azon segélynek megadására szólították fel, a melyet adni, a nimvegeni egyesség folytán köteles volt.***)

Egy-két zászlóaljat Harwichba indított, hogy készen legyen az áthajózásra. Jakab régi katonái általában nagyon el voltak kedvetlenedve; és ez a rendelet nem tett valami megnyugtató benyomást. Az elégtelenség legnagyobb volt azon ezrednél, mely most a sorhadnál elsőnek tekinteték. Noha angol szolgálatban, ezen ezred azon idő-

*) Vilm. és M. I. fej. 10., Burnet II. 13.

**) Alsóházi napló marc. 15. 1688/9. Még oly későn, mint 1710. Arbuthnot a John Bull ötödik részében elméncz czélzásokat tesz ezen egyezkedésre. »A mi a Venire facias-t illeti,« mondatja Johnnal Iron Nickhez, »egyszer mindenkorra megfizettelek érte.«

***) Wagenaar.

től kezdve, a midőn először harczolt a nagy Gusztáv alatt, mindig majdnem kizárólag skótokból állá; a skótok pedig, akárhova veté őket az ő nyugtalan és kalandos természetök, soha sem voltak érzéketlenek a hazájokat, Skócziát ért bármínő csapás irányában. Tisztek és legénység azt sutto-gák, hogy egy idegen gyülekezet határozata előttök semmi. Ha ők feloldatnak a hetedik Jakab iránti hűségi kötelék alól, ezt az edinburghi rendeknek, és nem a westminsteri conventnek kell tennie. Rosz érzületek még fokozódott, a midőn meghallották, hogy Schomberg lett az ezredesök. Ők talán megtisztelve érezhették volna magokat, hogy Európa legnagyobb katonája nevét viseljék. De bármily vitéz és ügyes is volt ő, nem volt honfitársuk: és az ő ezredöknek ötvenhat év alatt, a Németországban szerzett nagy kitüntetéseik óta soha sem volt más parancsnokuk, mint egy Hepburn vagy egy Douglas. Ily izgalmas kedélyállapotban vették a parancsot, hogy a Harwickban gyülekező haderő-hez csatlakozzanak. Nagy zúgolódás volt; de nem tört ki mindaddig, míg az ezred Ipswichbe nem érkezett. Itt adott jelt a lázadásra a számüzött király mellett buzgólkodó két kapitány. A kijelölt hely azonnal el volt lepve pikás és löfegyveres emberekkel, akik föl s alá futkostak. Minden irányban puskalövések hallattak. A tiszteket, akik a lázadókat visszatartani próbálták, megfogták és lefegyverezték. Utoljára a felkelők fejei némi rendet hoztak be, s a velők tartóknak élökre állva, vezették őket ki Ipswichből. A kis sereg mintegy tizenegyszáz emberből állott. Elfoglaltak négy ágyut és birtokukba kerítették a katonai pénztárt, melyben nevezetes összeg pénz volt. Mintegy fél mértföldnyire a városon kívül megállottak; tanácskoztak, s a lázadók elhatározták, hogy gyorsan haza mennek hazájukba, s

törvényes királyukért fognak élni vagy halni. S azonnal erős menetekben indultak éjszak felé. *)

Ennek a hire Londonban nagy visszatetszést szült. Hire ment, hogy más ezredeknél szintoly nyugtalanító jelek mutatkoznak s különösen, hogy egy Harwichban állomásozó lövész csapat az ipswichi példát akarja követni. »Ha ezen skótok,« mondá Halifax Reresbynek, »nem kapnak segílyt, úgy el vannak veszve. De ha egybeköttetések vannak, a veszély valóban komolylyá válhatik.« **) A való, úgy látszik, az volt, hogy létezett egy a hadseregnél meszsziire elágazó összeesküvés, de az összeesküvőket megfélemlítette a kormány és a parliament szilárd magatartása. A titkos tanács egy bizottsága együtt ült, amikor a lázadás hire Londonba érkezett. Harbourd Vilmos, Launceston város képviselője tett jelentést. Hivataltársai azonnal elküldötték őt az alsóházhoz, hogy ott jelentse be a történeteket. Elment, helyét elfoglalá és elmondá az esetet. A gyűlés föllelkesült ezen alkalommal. Howe szólalt fel legelőször erélyes föllépés mellett. »Felirni kell a királyhoz,« mondá, »hogy küldje hollandi csapatait utánok az embereknek. Én nem tudom, mennyire lehet azokban bizni.« »Ez nem csekély dolog,« mondá az öreg Birch, aki ezredes volt a parliament szolgálatában, s kétszer volt szemtanuju, mint tisztitá meg és kergeté ki ama leghatalmasb s leghiresebb alsóházat az ő saját katonasága; »ha önök ezt a bajt el hagyják harapódzni, egy hadsereget vonnak a nyakukra néhány nap alatt. Irjunk fel a királynak, küldjön nyomban lovasságot és gyalogságot az ő saját embereiből, olyanokat, akikben

*) Alsóházi napló marc. 15. 1688/9.

**) Reresby emlékiratai.

bizhatik, s verje le ezt a népet azonnal.« A hivatalnokok szitották a tüzet. »Itten nem az én szaktudományomra van szükség,« mondá Treby. »A mit itt kell tenni, az, hogy erőt erővel verjünk vissza s hogy a csatatéren tartsuk fenn azt, a mit a tanácsban végeztünk.« »Irni kell a Sheriffeknek,« mondá Mildmay ezredes, Essex képviselője, »Hivjuk fel a militiát. Százötvenezer emberből áll: mind jó angolok: azok nem hagynak cserben.« Elhatároztaték, hogy a háznak mindazon tagjai, akik a hadseregnél voltak alkalmazva, parlamenti teendőiktől fölmentetnek, miszerint azonnal visszamehessenek katonai állomásaikra. Egy felirat küldetett egyhangulag a királyhoz, hogy erélyes lépéseket tegyen a lázadás elfojtására s hogy egy kiáltványban a felkelőket büntetésekkel fenyegetse. Egy gentleman célzást tett arra, hogy czélszerű volna, ha ő felsége azoknak, akik jószerivel alávetik magokat, bocsánatot ígérne: de a ház, bölcsen, félreveté ezt a tanácsot. »Ez nincs idején,« mondaték helyesen, »mikor egy dolog tűzként terjed szét.« A felirat azonnal a felsőházhoz küldetett át. A lordok hozzájárultak, két peer, két megyei és két városi követ küldeték vele az udvarhoz. Vilmos kegyesen fogadta őket s értesíté, hogy a szükséges rendeleteket már kiadta, s valóban, több lovas és dragonyos ezred küldetett éjszak felé a hollandi hadsereg egyik legvitézebb és legügyesebb tisztjének Ginkellnek vezénylete alatt.*)

Azalatt a lázongók gyorsan mentek keresztül a Cambridge és Wash között fekvő vidéken. Utjuk egy nagy és elhagyatott ingoványon át vezetett, mely tizenhárom gróf-

*) Alsh. napló. Grey: Debates. marc. 15. 1688/9 London Gazette marc. 18.

ságnak vadvizeit veszi föl magába, — s az évnék nagyobb részén át sűrű barna ködbe van burkolva, mely felett magasan látható sok mértföldnyire, Ely felséges tornya. Ezen bús vidéken, melyet vad madarak nagy csapatai lepnek el, egy Breedlings név alatt ismeretes félig vad népesség, amphibium életet él, hol gázolva, hol evezve a szárazföld egyik szigetéről a másikra.*) Az utak a legrosszabbak közül valók voltak a szigeten, s a falusi nép azokat még jobban elrontotta, a mint hírét vette a fölkelők közeledésének. A hidakat leszakították. Fákat fektettek keresztül a mély utakon, hogy az ágyuk átvitelét megakadályozzák. Annak daczára a skót veteránok nem csak nagy gyorsasággal haladtak előre, hanem magokkal vitték ütegeiket is. Bementek Lincolnshirebe s nem messze valának Sleafordtól, mikor észrevették, hogy Ginkell, ellenállhatatlan erővel van szorosan nyomukban. Sem győzni, sem menekülni nem volt lehetséges többé. A legvitézebb hadfiak sem küzdhettek meg négyszer akkora erővel. Lovasokkal a legserényebb gyakorlás sem versenyezhetett. De a vezérek, hihetőleg nem remélve a magok számára bocsánatot, a legénységet egy ütközet elfogadására sarkalták. Azon vidékben egy mocsártól és iszaptól majdnem egészen körülvett helyet könnyen lehetett találni. A fölkelők itt sort képeztek, és az ágyukat azon egyetlen ponton állították fel, mely a természettől nem látszott eléggé megvédegettnek, Ginkell olyan helyen parancsolta a támadást, a mely nem volt kitéve az ágyuk tüzének; és dragonyosai hősi bátorsággal mentek bele a

*) Ezen vidék állapotáról a tizenhetedik század végefelé, és a tizennyolczadik század elején lásd Pepy naplóját. sept. 18. 1683. és : »Tour trough the whole Island of Great Britain« cz. utleirást. 1724.

vizbe, noha az olyan mély volt, hogy lovaiknak uszni kellett. Ekkor a fölkelők elvesztették bátorságukat. Értekezésre adtak jelt, föltétlenül megadták magokat és szoros őrizet alatt Londonba vitettek. Életök veszendő volt: mert nem csak engedetlenség vétkébe estek, a mi törvény előtt nem volt főbenjáró vétek, hanem háborut indítottak a király ellen. Vilmos azonban, eszélyes kegyességgel tartózkodott a legvétkesebbek vére ontásától is. Nehányan a kolompok közül a legközelebb Bury-ben tartott assizek előtt perbe fogattak, s honárulás vétkében elmarasztaltattak: de életök nem vétetett el. A többiek egyszerűen parancsot kaptak, hogy térjenek vissza kötelességeikhez. Az imént oly ellenszegülő ezred lassanként a szárazföldre vitetett s ottan, több fáradalmas hadjáratban hűsége, fegyelme és vitézsége által tünteté ki magát.*)

Ezen esemény egy nevezetes változtatást könnyíte meg a mi politikánkban, egy változtatást, mely igazán nem volt már sokáig halasztható, de a melyet nem lehetett volna könnyen keresztül vinni, kivéve a legvégső veszély valamely perczében. Végre eljött az idő, hogy szükségessé lőn törvényes megkülönböztetést tenni a katona és a polgár közt. A Plantagenetek és Tudorok alatt nem volt állandó hadsereg. Azt a rendes hadsereget, mely a Stuart házbeli utolsó királyok alatt létezett, minden párt határozott és nem alaptalan ellenszenvvel nézte. A köztörvény az uralkodónak nem adott jogot seregének ellenőrzésére. A par-

*) London Gazette marc. 25. 1689., Van Citters a hollandi kormányhoz marc. 22.—ápril 1. Nottingham levelei jul. 23. és aug. 9. 1689. Az első gyalog sereged hivatalos története. Lásd: egy érdekes kitérést a Tyrconel gróf élete és hadi tettei leírásában. 1689.

liament, mely a hadseregben csak a kényuralom eszközét látta, nem volt hajlandó, törvény által megadni néki ezt a hatalmat. Jakab ugyan rábirta az ő megvesztegetett és szolgálalkü biráit, hogy holmi elavult törvényczikkekből oly valamit kiolvassanak, a mi felhatalmazá őt az elpártolást halálos büntetéssel sujtani. De ezen rendelkezéseket minden valamire való jogtudós a józan észszel ellenkezőnek tartotta, de ha fentarthatók lettek volna is, nagyon elégtelenek lettek volna mindarra, a mi a katonai fegyelem fenntartásához szükséges. Még Jakab sem merte a halálos ítéletet hadi törvényszék által kimondatni. A szökevénynyel úgy bántak el, mint egy közönséges csalóval, elítéltették az assizeknél egy kisebb juryvel, egy nagy jury határozatának alapján, s szabadságában álla az eljárásban fölfedezhető valamely formahiba miatt perorvoslattal élnie.

A forradalom az által, hogy a fejedelem és a parlament egymáshoz viszonyát megváltoztatta, egyuttal a hadsereg és a nemzet közti viszonyt is megváltoztatá. A király és az alsóház most egyetértésben éltek; s mindakettő egyaránt fenyegetve látá magát a legnagyobb katonai hatalom által, mely Európában a római birodalom felbomlása óta valaha létezett. Egy-két hét alatt harminczezer edzett katona, mely hódításokhoz van szokva s a legalkalmasabb és legtapasztaltabb tisztek által vezéreltetik, átevezhet Normandia vagy Bretagne kikötőiből a mi partjainkhoz. Hogy egy ilyen erő könnyűséggel legyőzhet háromszor annyi nemzetőrséget, az iránt senkinek, aki hadi dolgokban jártas, kétsége nem lehetett. Szükség van tehát rendes katonaságra; s ha ilyen már létezik, ugy mind annak harczképessége, mind a többi osztályok biztossága elengedhetlenül szükségessé teszi annak szoros fegyelemben tartását.

Egy rosszul fegyelmezett hadsereg mindig csak egy költségesebb és kicsapongóbb militia volt, használhatatlan a kül-ellenség ellen s félelmes csak azon országra nézve, melynek megvédésére van felfogadva. Szoros határvonalt kell tehát huzni a katonaság és a köztársaság többi része közt. A közszabadság érdekében őket közepette az általános szabadságnak, szigorú kényuralom alatt kell tartani. Szigorúbb büntető törvényt, szigorúbb eljárási módokat kell reájok alkalmazni mint a rendes bíróságoknál szokás. Némely tények a közönséges polgároknál ártatlanok, s katonaságnál kell hogy vétkek legyenek. Némely kihágásokért a polgár birsággal vagy fogsággal lakol, a katonának halállal! kell bűnhődnie. Az a rendszer, melyet a törvénykezési rendtartás egy vádlott közpolgár vétkességének vagy ártatlanságának kinyomozására használ, szertelen lassu és bonyolódott volna egy vádlott katona ellenében. Mert mindazon kórok közt, melyek a politikai testet fenyegetik, a katonai engedetlenség az, melynek a leggyorsabb és leg-erősebb gyógyszerre van szüksége. Ha ezt a bajt keletkezésekor tüstént el nem fojtják, az bizonyos tovább harapódzik, nem terjedhet pedig soká a közállomány legéletbevigóbb érdekeinek veszélyeztetése nélkül. A közbiztonság tekintetéből kell tehát, táborokban, egy borzasztó hatalmu sommás eljárással a kard embereiből összeállított durva törvényszékeket megbizni.

Mindamellett, hogy az ország azon pillanatban rendes katonaság nélkül nyilván nem érezheté biztosnak magát, s nem kevesbé bizonyos volt az, hogy a katonáskodásból keresetet csináló zsoldosok több mint haszonvehetlenekké lennének, hacsak önkényesebb és szigorúbb szabályoknak nem vettetnek alá, semmint más emberek, mégis igen nagy

erőltetésbe került, míg az alsóház belebocsátkozott, hogy elismerje törvény által a létezését és szabályozza kormányzatát egy állandó hadseregnek. Alig volt a kitünőbb államférfiak közt egy, a ki több ízben ne nyilvánította azon meggyőződését, hogy a mi politikai rendszerünk és egy állandó hadsereg egymással összeférhetlenek. A whigeknek fölvett szokásuk volt annak ismételtetése, hogy a szomszéd országok szabad intézményeit az állandó hadseregek rontották meg. A toryk szintoly állhatatosan ismétlék, hogy a mi szigetünkön egy állandó hadsereg volt az, mely az egyházat felforgatta, a nemességet elnyomta és a királyt meggyilkolta. Egyik párt vezére sem indítványozhatá a nélkül, hogy a legnagyobb következetlenség szemrehányását ne vonná magára, egy ily állandó hadseregnek ezentul az ország rendes intézményei közé leendő fölvételését. Az ipswichi lázadás, és az általa előidézett ijedtség, megkönnyebbitette azt, a mi máskülönben a legnagyobb nehézséggel járt volna. Rövid törvényjavaslat hozatott be, melyben bevezetésül világosan fölemlítettett, hogy állandó hadseregek és hadi törvényszékek eddigelé ismeretlenek voltak Anglia törvénykönyvében. Aztán kimondaték, hogy tekintve az államot azon pillanatban fenyegető legvégső veszélyeket, senki, aki a korona szolgálatába fizetésért besorolva van, halálos büntetés vagy egy hadi törvényszék által elégségesnek tartandó csekélyebb büntetés terhe alatt, zászlaját el nem hagyhatja s parancsnokló tisztjeitől az engedelmisséget meg nem tagadhatja. Ezen törvény csak hat hónapra szólt; és sokan azok közül, a kik reá szavaztak, hihetőleg abban a reményben éltek, hogy ezen idő elteltével, az hatályát veszítendi. A bill gyorsan és könnyen átment. Egy szavazás sem történt felette az alsóházban. Egy enyhítő

záradék tétetett azonban hozzá még a harmadik olvasás után, a mely igen érdekesen jellemzi azon kor szokásait. Ezen záradékban arról lett gondoskodva, hogy a hadi törvényszékek halálos ítéletet csak reggeli hat órától délutáni egyig mondhassanak ki. Akkor az ebéd ideje korán volt, s igen valószínűnek tartaték, hogy ebéd után egy gentleman olyan állapotban van, a melyben nem lehet reá bízni embertársai életét. Ezen javitmánynyal ment át a mi legelső és legrövidebb lázadási törvényünk (Mutiny Bill) a főrendekhez, szavaztatott meg általok minden részben néhány óra alatt, s szentesítettett a király által.*)

Igy tétetett meg, egy szó ellenzés nélkül a parlamentben, s legkisebb zúgás nélkül a nemzetnél, az első lépés amaz ujtás felé, mely az állam biztosságára nézve elkerülhetetlen volt, de a melyet az ország minden pártja a legnagyobb aggálylyal és ellenszenvvel fogadott. Hat hónap elmúlt; de a közveszély még tartott. A korona másodszor is felruháztaték a katonai fegyelem fentartására szükséges teljhatalommal, de csak rövid időre. A határidő lejárt, s ismét megujtattott. Lassanként megszoká a közönség az álló hadsereg és hadi törvényszék gyűlöletes neveit. A tapasztalás megmutatta, hogy jól rendezett társadalomban, a hivatásszerű katona rettentő lehet a külellenségre nézve és mégis engedelmes a polgári hatóságok irányában. A mit kezdetben csak kivételkép türtek, azt utóbb szabálynak tekintették. Egy ülésszak sem volt Mutiny-bill nélkül. Mikor végre kétségtelenné vált, hogy egy kiváló fontosságú politikai átalakulás hozatott be csaknem észrevétlenül,

*) I. Vilmos és M. I. Stat. I. Less. 5. fejr. Alsóházi napló marc. 28, 1639.

lármat csaptak e felett némely pártoskodók, a kik a kormányt gyengíteni óhajtották, s némely tisztességes emberek, a kik őszinte de észszerűtlen kegyelettel viseltettek a régi alkotmányos hagyományok iránt, és nem voltak képesek felfogni azt, hogy a mi a társadalmi fejlődés egyik stádiumában veszélyes, az elkerülhetlen lehet egy másikban. Ez a lárma azonban évről évre mindinkább csillapult. A minden tavasszal megújuló vita a Mutiny-bill felett, nem sokára tisztán csak a választókerületeikből fölrékező reményteljes ifju szónokok szüzbeszédeinek elmondására tekintetett jó alkalomnak, akik elmondák, miként foglalták el Pisistratus testőrei Athen erődét, s miként adták el a praetorianus csapatok a birodalmat Didiusnak. Ezen szónoklatok utóbb nevetségesebbé váltak, semhogy többé ismételtettek volna. A legősdibb, legkülöncebb politikusok sem merték volna vitatni harmadik György uralkodása alatt, hogy nincs szükség rendes katonaságra, vagy hogy a köztörvény s a rendes törvényszékek igazságszolgáltatása elegendő az ilyen katonaság fegyelemben tartására. Minden párt a fölvre nézve egyetértvén, a véstörvények egy hosszú sora ment keresztül minden vitatkozás nélkül, kivéve ha a hadi törvény valamely egyes cikkében kellett némi módosításokat tenni. S talán épen azon körülménynek, hogy a hadsereg ily fokozatos módon s majdnem észrevétlenül lett egyikévé Anglia intézményeinek, kell tulajdonitanunk, hogy az mindig annyira összhangzatosan működött minden egyéb intézményeinkkel, s hogy százhatvan év alatt csak egyszer sem lett hűtelen a trónhoz vagy engedetlen a törvény iránt, soha nem volt bizalmatlan a bíróságok iránt s nem mellőzte az alkotmányos testületeket. Mai napság is, noha az állam képviselősége időszakonként rendszeren

ülésezik, dicséretes féltékenységgel tartja fenn azt a választó vonalt, mely a forradalom idejében volt húzva. Minden esztendőben ünnepélyesen újra megerősítik azt a tant, mely a »Declaration of Rights«-ben letéve van; s aztán ruházzák fel az uralkodót azon rendkívüli felhatalmazással, hogy egy bizonyos számú katonaság felett újabb tizenkét hónapon át bizonyos szabályok szerint rendelkezhessék.

Ugyanazon hétben, a mikor az első véstörvény az alsóház asztalára került, egy másik ideiglenes törvény is ment keresztül, melyet az ország rendezetlen állapota tett szükségessé. Jakab menekülése óta igen sokan, akik azon gyanuban állottak, hogy az ő törvénytelen tetteit elősegítették, vagy hogy visszahelyezésére összeesküsznek, elfogva és bezárva voltak. A trón üresedése idejében ezen emberek semmi hasznát sem vehették a Habeas Corpusnak. Mert az egész gépezet, mely által egyedül volt az érvényesíthető, nem létezett: és az egész Hilariusi terminus alatt, a westminsterhalli bíróságok mind zárva voltak. Most, hogy a rendes bíróságok ismét megkezdték szokott működésüket, mindazon foglyok, kiknek egyszerre perbe fogatásuk nem tartatott illőnek, szabadon bocsáttatásukat fogták volna kérni és megnyerni. Egy bill hozaték be tehát, mely a királyt felhatalmazá, hogy egy- két hétig letartóztathassa mindazon személyeket, a kik a kormánya elleni incselkedések gyanujában állanak előtte. *) Ez a bill a két házban semmi vagy csekély ellenzéssel elfogadtatott. De a kívül álló elégteleneknek azonnal megtették azon megjegyzéseket, hogy az előbbi kormány alatt a Habeas-Corpus Acta egy napig sem volt felfüggesztve. Divatban volt Jakabot zsarnoknak,

*) I. Vil. és M. Stat. I. ül. 2. fej.

Vilmost szabadítónak nevezgetni. S ime, a szabadító még egy hónapig sem ült a trónuson, már is megfosztá az angolokat egy oly drága előjogtól, melyet a zsarnok tiszteletben tartott. *) Ez olynemű szemrehányás, melyet minden kormány mely egy népies forradalomból veszi származását, majdnem kénytelen magára venni. Egy ilyen kormánytól az emberek természetesen mintegy feljogosítva érzik magokat jobb és szabadelvűbb igazgatást követelni, mint a minő egy régi és mélyen gyökeredző hatalomtól várható. De az ilyen kormánynak számos tevékeny ellensége lévén, s nem harczolván mellette a törvényességből és elévülésből meritett erő, az kezdetben csak olyan éberséggel és szigorúsággal tarthatja magát fenn, a melyet egy régi és jól meggyökeredzett kormány nélkülözhet. A közszabadságot néha rendkívüli és szabálytalan biztosítékokkal kell ellátni; ugyde ezek, habár szükségesek, majd mindig magának a közszabadságnak némi ideiglenes korlátozását vonják magok után, s minden ilyes korlátozás gúnyos megjegyzésekre és epés kifakadásokra szolgáltat bő és tetszetős alkalmat.

Szerencsétlenségre a Vilmos ellen intézett guny és kifakadások nagyon könnyen találtak szíves fogadtatásra. A két nagy párt mindegyikének megvolt a maga oka hogy elégületlen legyen vele, s voltak oly panaszok a melyekben mind egyetértettek. Az ő modora majd általános visszatetszést szült. S valóban sokkal alkalmasabb volt arra, hogy megmentsen egy országot, semmint hogy egy udvart jelenlétével ékesítsen. Az államkormányzat magasb feladataiban kortársai közt nem volt hozzá fogható. Tervei nem álltak hátrább nagyságra és merészségre nézve a Richelieu

*) Ronquillo marc. 8/18. 1689.

terveinél, s egy Mazarinhoz méltó ügyességgel és tapintattal hajtá azokat végre. Két országot, a polgári szabadság és a reformált vallás székeit, az ő bölcsesége és vitézsége mentett meg a legvégső veszedelemtől. Hollandiát megszabadítá külső, Angliát belső ellenségeitől. Legyőzhetetlennek látszó akadályok álltak sokszor kitűzött céljainak útjában; és ezen akadályokat az ő lángesze útmutató kövekké változtatta. Az ő ügyes eljárása folytán a házának örökös ellenségei segítették őt trónra emelni, s vallásának üldözői segítettek neki az ő vallását minden üldöztetéstől fölmenteni. Hajóhadak és hadsereg, melyek ellene gyűjtettek s állítottak fel, hang nélkül parancsai alá adták magokat. Pártok és felekezetek, melyeket halálos gyűlölet választ el egymástól, közös fejöket ismerték el benne. Minden vérontás, minden pusztítás nélkül vivott ki oly győzelmet, a melyhez hasonlítva Gusztáv vagy Turenne minden diadalai elenyésznek. Nehány hét alatt megváltoztatta Europa minden államainak egymás irányábani álláspontját, s visszaállította az egy nagyhatalom túlsúlya által megzavarva volt egyensúlyt köztök. Idegen népek bő elégtételt szolgáltatottak az ő nagy tulajdonainak. Minden szárazföldi országban, a hol protestans gyülekezetek tartottak, forró hálaimák küldettek istenhez, hogy az ő szolgálóinak sorában Németország felszabadítója Móricz, és Holland felszabadítója Vilmos után, még egy harmadik szabadítót is támasztott, a legbölcsebbet s leghatalmasabbat valamennyi közt. Bécsben, Milanóban, sőt Romában is, tiszteletben tartaték a hős és eszélyes eretnek, mint feje a Bourbonház ellen intézett nagy confoederatiónak; de még Versaillesban is a gyűlölet, melyet keltett, nem kis csodálattal volt párosulva.

Itt minálunk legkevesbé kedvezően ítélték meg őt.

Valóban, a mi elődeink előtt ő a lehető legrosszabb világításban tűnt fel. A francziák, németek, olaszok olyan távolságból nézték őt, a melyből csak az, a mi nagy, vehető jól ki, kisebb fogyatkozások pedig láthatatlanok. A hollandiakhoz szoros kötelék fűzé; de ő maga is hollandi volt. Ezek között tűnt fel legelőnyösebben: egészen jól érzé magát körükben, s közülök választá legelső s legkedvesebb barátjait. Ellenben az angolok a legellenkezőbb szempontból nézték. Nagyon közel is, nagyon távol is állá hozzájuk egyszerűre. Köztök élt, úgy hogy kedélyének vagy modorának legkisebb árnyalata sem kerülheté el figyelmöket. De mégis távol tartá magát tőlök, s utoljára idegennek látszott köztök beszédre, izlésre, öltözékre nézve.

A mi uralkodóinknak egyik első feladatát képezé mindig vezérszerepet vinni a fővárosi társas körökben. Ezt a feladatot második Károly roppant sikerrel teljesíté. Egész Londonban ismerték az ő könnyű modorát, jó adomáit, sajtátszerű ügyességét a tánczban és játékokban, kedélyes nevetésének hangját. Egy nap látták őt a Saint Jamespark szilfái közt Drydennel a költészetről vitatkozni *) Máskor vállára tevé karját Durfey Tamásnak; s ő felsége a második hangot vette hozzá, míg társa a »Phillida, Phillida« vagy a »To horse, brave boys, to Newmarket, to horse« dalt éneklé.**) Jakab, sokkal kevesb élénkséggel és jókedéllyel bár, hozzáférhetőnek mutatta magát s nyájasnak azok iránt, a kik nem ellenkeztek vele. Ezen társas tulajdonokkal Vilmos legkisebb mértékben sem birt. Ritkán jött elő

*) Lásd ennek elbeszélését Spencer adomáiban a Dryden emlékére keletkezéséről.

**) Guardian 67. sz.

az ő zárt szobáiból; s ha megjelent a köztermekben, mereven állt meg és elgondolkodva az udvaroncok és udvarhölgyek tömegében, nem intve nem mosolyogva senki felé. Fagyasztó tekintete, hallgatása, száraz és rövid feleletei miket adott, ha már meg kellett törnie hallgatását, elkedvetleníté a főurakat és nemeseket, a kik ahoz valának szokva, hogy királyi urok arcukat megsimogassa, »Jack«-nak és »Harry«-nak szólitgassa, szerencsét kívánjon nekik lóversenyi sikereikhez s kötekedjék velök színésznők felett. A nők nélkülözék a nemöket megillető hódolatot. Azt vették észre, hogy a király néha parancsoló hangon szólt még a feleségének is, a kinek pedig annyival tartozott, és a kit őszintén szeretett és becsült. *) Mulattatá s egyuttal boszantá, öket, mikor látták hogy Anna hercegnővel ebédelvén, az első zöldborsót mely azon évben az asztalra került, egymaga ette föl, a nélkül hogy egy szemmel is megkinálta volna ő királyi fenségét; s kimondották hogy ez a nagy hadvezér és politikus nem különb egy alsó hollandi parasztnál. **)

*) Sok bizonyíték van arra, hogy Vilmos noha szívélyes, de nem mindig udvarias férj volt. De nem kell hitelt adni azon történetnek, melyet Dalrymple elég dőre volt mint Nottingham leveléből vettet közölni 1773-ban, de elég okos ismét elhagyni az 1790-ki kiadásban. Hogyan lehetett valakinek, aki azon idők eseményeiről némi tudomással birt, annyira csalódnai, azt alig érthetjük meg, főleg miután a kézirat legkevesbé sem hasonlít a Nottingham írásához, melyet Dalrymple oly jól ismert. A levél nyilván nem egyéb mint egy közönséges újdondászi czikke egy olyan irkásznak, a ki sohasem látta egyéb valami közhelyen a királyt és királynőt, és a kinek ezek ma gánéletére vonatkozó adomái csak annyi hitelt érdemelnek, mint a kávéházi mendemondák.

**) Ronquillo; Burnet, II. 2. Marlborough hg.nő védelme.

Egyik szerencsétlensége, melyet valóságos véteknek tartottak, rossz angol kiejtése volt. Beszélte ő nyelvünket, de nem jól. Hangsúlyozása idegenszerű volt; szölamai kecselenek; szótára úgy látszék nem terjedt tovább mint a mi szükséges volt az állami ügyek tárgyalására. Azon nehézségnek, melylyel magát kifejezé, s annak hogy erről teljes tudattal is bírt, kell részben tulajdonítani az ő hallgatagságát s azon rövid feleleteket, melyeket számos alkalmakkor adott. Teljesen képtelen volt arra, hogy irodalmunkat megértse és élvezhesse. Egész uralkodása alatt csak egyetlen egyszer sem mutatta színházban magát.*) A poéták, a kik pindari versekben dicsőítették őtet, panaszkodtak, hogy nem birta felfogni magas szárnyalásaikat.**)

Azok, kik ama kor panegyricus ódáit ismerik, alkalmasint azon véleményben lesznek, hogy e tudatlansága által nem sokat vesztett.

Igaz, hogy a neje minden lehető megtett e hiány pótlására s az kitünőleg volt minősítve arra, hogy egy udvarnak az élén álljon. Angol volt születésénél fogva, angol volt izlésében, érzelmeiben. Arcza szép volt, növése fenéséges, kedélye szelid és szeretetre méltó, modora nyájas és kecses. Értelmi ereje, noha nem eléggé kiművelve, üdéséggel birt. Nem hiányzott bizonyos nőies élcz és elevenség társalgásában; s leveleiben oly jól fejezé ki magát, hogy

Egy 1691-ben közzétett pásztori párbeszédben Philander és Palaemon közt, megemlittetik az előkelő hölgyvilágnak Vilmos irányábani ellenszenve. Philander azt mondja: (prózában:) De a férjnek, úgy vélem, eszén kellene járnia, s nem okozni a nőnek második bukását is.

*) Tutchin: Observator. nov. 16. 1706.

**) Prior, a ki iránt Vilmos igen szíves volt s aki ezért hálával vise'tetett, értesit bennünket, hogy a király nem birt érzékkel a költői eulogia iránt. Egy Lord Lansdowne birtokában levő nagyon érdekes kéziratban van e hely.

azok jól írottaknak vétettek. Gyönyörködék a szépirodalom könnyebb termékeiben, s az előkelő hölgyek közt némely könyveket divatba hozott. Magán életének szeplőtlen tisztasága s azon pontosság, melylyel vallásos kötelességeit teljesíté, annyival inkább tiszteletre méltók valának, mert távol tartá magát minden mások megszólásától, s a botrányt szintugy kerülé, mint a vétket. Abban, hogy a fülbesugást utálták, mind ő mind a férje szivből egyetértettek, de ezen utálatukat különböző s mindkettőre nézve igen jellemző módon nyilvánították. Vilmos mélyen hallgatott, s olyan tekintetet vetett az elbeszélőre — úgy értesít egy, akinek volt benne része egy izben, de nem kívánta azt többször magának, — mely torkába visszafojtá a mesélőnek minden mondani valóját. Mária pedig úgy tett, hogy a nőcsábítasokról, párbajokról, kártyaadósságokról pletykázókat csendesen de jelentősen azzal a kérdéssel szakítá félbe, vajjon olvasták-e az ő kedvencz predikációját Tillotson tudortól a Rágalomról. Adakozni bőkezűen és okosan szokott; s noha nem kérkedett vele, tudva volt, hogy sokat megvont saját háztartásától, hogy az Irlandból és Franciaországból kiüzött protestánsokat segélyezhesse, akik London padlás-szobáiban éhen haltak volna. Olyan szeretetre méltó volt az ő magaviselete, hogy általában tisztelettel s gyengéd figyelemmel beszéltek róla a jobbak még azok közül is, akik nem helyeselték az ő trónrajutása módját vagy épen királynőjöknek soha el sem ismerték. *) Az azon időbeli ja-

*) *Memoires originaux sur règne et la cour de Frédéric I., Roi de Prusse, écrites par Christophe Comte de Dohna.* Berlin, 1833. Különös, hogy ezen érdekes könyv Angliában majdnem egészen ismeretlen. Az egyetlen példányt, melyet láttam, Sir Robert Adair szivességének köszönöm. »Le Roi« mondja Dohna, »avait une autre

kobita gunyversekben, melyek élességre és gonoszságra messze túlhaladnak mindent, a mit a mai kor felmutathat, ő róla ritkán fordul elő valami erősebb megjegyzés. Ő maga is bámulatát fejezte ki néha a felett, hogy a pasquillánsok, akik semmi mást nem kiméltek, az ő nevét megkimélték. Isten jól tudja, mondá, az ő gyengeségét. Ő nagyon érzékeny volt a bántalom és rágalmazás irányában; ő kegyesen megkiméli őt egy kisértéstől, mely erejét felülmulja; s a legjobb viszonzás, a melylyel ezt meghálálhatja az, hogy visszautasítson mások jellemébe vágó minden gonosz megjegyzést. Biztos levén a felől, hogy férje egész bizalmát és szeretetét bírja, annak éles beszédeit egy-egy fordulattal sokszor enyhítgeté vagy tréfára fordítá s minden befolyását, melylyel szeretetre méltó tulajdonainál fogva birt, arra fordítá, hogy az emberek szivét a férje számára hódítsa meg.*)

qualité très estimable qui est elle de n'aimer point qu'on rendit de mauvais offices à personne par des railleries.« De la Forêt marquis egyszer ő felségét egy angol nemes ur rovására próbálta mulattatni. »Le prince,« mondja Dohna, »prit son aire sévère et le regardant sans mot dire, lui fit rentrer les paroles dans le ventre. Le Marquis m'en fit ses plaintes quelques heures après., J'ai mal pris ma bisqué, dit-il; j'ai cru faire l'agréable sur le chapitre de Milord . . . mais j'ai trouvé à qui parler et j'ai attrapé un regard du roi qui m' a fait passé l'envie de rire.« Dohna azon föltevésben, hogy Vilmos kevesbé érzékeny lesz egy franczia jellemére nézve, megtette a kísérletet. De, ugymond: J'eus, à peu près le même succès que M. de la Forêt.

*) Hasonlitsd össze a whig Burnet elbeszélését Máriáról, a tory Evelyn elbeszélésével naplójában marc. 8. 1694/5. és hogy mit mond róla a conjuror a ki halála felett írt egy levelet Tennison érsekhez 1695. A benyomás, melyet a népre Vilmos hidegsége és viszsztatartása egyfelől, másfelől pedig Mária leereszkedése és nyájassága tett, az azon korbéli utczai költészet maradványában is visszatükröződik. (Idéz egy fenmaradott strófát mutatóványul, melyet eredetileg

Ha e nő tovább folytathatja szerepét a körüle gyülekező londoni legszebb társaság körében, valószínű, hogy az ő nyájassága és kedvessége teljesen ellensúlyozta volna a kellemetlen benyomást, melyet férje komor és hideg magaviselete tett. Fájdalom, a férj testi gyengélkedése lehetett lenné tette neki a Whitehallban való huzamosb tartózkodást. A westminsteri levegő keverve a folyam ködével, mely tavasszal palotája udvarát is elárasztá, s kétszáz ezer kéménynek köszön-gőzével, s ama sok szemétnek kipárolgása, melynek felhalmazódását London utczáin akkor még megtűrték, elviselhetetlenné vált reá nézve, mert gyenge tüdejű volt és szagoló érzéke véghetetlen finom. Az ő megrögzött asthmája gyorsan elhatalmasodott. Orvosai kijelentették, hogy nem élhet az év végéig; képe úgy megváltozott, hogy alig lehetett rá ismerni. Azok, a kiknek tárgyalni kellett vele, megdöbbentek az ő mellhörgése és köhögése hallatára, mely úgy erőlteté, hogy a könnyek folytak végig arczán.*) (A ő lelke, a mily érdes volt, úgy függött testétől. Itélőtehetsége ugyan olyan tiszta volt, mint bármikor. De néhány hónap óta észrevehető volt az őt megkülönböztető

Heber-Rikárd, most Broderip ur érdekes gyűjteményében talált.) Egy igen vad jakobita pasquillben Vilmos úgy van leírva, mint: »fellesége irányában pimasz, de a kinek gorombaságait az tréfának veszi.«

*) Burnet II. 2; Burnet kézír. Harl. 6584. De sokkal részletesebb Ronquillo elbeszélése. »Nada se ha wisto mus desfigurado; y, quantas voces he estado con el, le he visto toser tanto que se le saltaban las lagrimas, y se ponía moxado y arrancando; y confiessan losmedicos que es una asma incurable.« marc. 8/18. 1689. Avaux ugyan ezt írja Irlandból: »La santé de l' usurpateur est fort mauvaise. L' on croit pas qu' il vive un an.« Apr. 8/18.

erélyességnek alábbhagyása. Hollandi barátjai is azt suttogták, hogy ő nem az az ember volt már, aki Hágában.*)

Elengedhetienül szükségessé vált reá nézve Londont elhagyni. Ehez képest a tisztább levegőü Hampton Courtba tette át székhelyét. Ez a telep, melyet még a fényűző Wolsey kezdett meg, az első Tudorok alatt virágzott építészet egyik szép példánya volt, de a szobák nem voltak, a tizenhetedik század fogalmaihoz képest, állami czélokra jól berendezve. A mi fejedelmeink annálfogva, a forradalom óta, ritkán jövének ide, kivéve ha egy kis időt visszavonultságban akartak tölteni. Mikor Vilmos elhatározá az elhagyott palotát főszékhelyévé tenni, kénytelen volt ottan építeni és plántálni, s ez a kénytelenség nem volt kellemetlen reá nézve. Mert ő neki is, mint honfitársainak, gyönyöre telt a falusi lakházak fölékítésében; s a vadászat mellett, bár nagy időközökben, az építészet és kertészet volt kedvencz időtöltése. Gueldersben egy homok buczkón lassanként egy paradicsomot teremtett, mely tömegesen gyűjté oda a bámulókat Hollandból és Vestphaliából. Mária tette le a ház alapkövét. Bentinck ügyelt fel a halastavak kiásásaira. Volt ottan vizezés, barlang, nagy orangeria és madárház, melyet Hordekoeter a tarka tollasok sokféle példányaival látott el.**)

A király, fényes számkivetésében epedezett ezen kedvencz székhelye után s némi vigasztalást lelt abban, hogy egy második Loot teremtsen a Themse partján. Nem sokára egy jókora darab föld sétányokká és gypszoňnye-

*) »Hasta decís los mismos Holländeses que lo de sonozean.« mondja Ronquillo. »Il est absolument malpropre pour le rôle qu' il a à jouer à l' heure qu' il est.« mondja Avaux. »Slothful and sickly« mondja Evelyn marc. 29. 1689.

**) L. Harry : Loo leirása. 1699.

gekké tétetett. Sok elmésség fejtetett ki a zöld bokrok te-
kervényes labirinthjeinek képezésében, melyek öt ivadékon
át meglepték és mulattatták a vasárnaponként Londonból
jövő látogatókat. Harminczéves hársak hozattak át a szom-
széd erdőkből az utak beárnyékolására. Mesterséges szökő-
kutak élénkitették a virágágyakat. Egy uj udvartér alakit-
tatott, nem ugyan a legtisztább izlésben, de tágassá és
kenyelmessé, Wren igazgatása alatt. A faburkolatot Gib-
bon mesterkeze faragványokkal ékesíté. A lépcsőházak fa-
lai Verrio élénk színezetű fresco-festményeivel ékeskedtek.
Az építmény minden zugában angol szemek előtt szokatlan
fényűzés volt látható apró csecsebecsékekben. Mária Hágá-
ban megkedvelte a chinai porcellánt, s mulatságára szol-
gált Hamptonban egy nagy gyűjteményt állítani össze,
csunya torzalakzatokból s oly diszedényekből, a melyeken
házak, fák, hidak és mandarinok a távlat minden szabá-
lyaival daczoló modorban festve voltak láthatók. Az a di-
vat, meg kell vallani, ledér és izléstelen divat, melyet ezzel
a szeretetreméltó királynő hozott be, szerteszéllyel elter-
jedt. Rövid idő alatt minden nagyobb ház a birodalomban
el volt látva az ily groteszk limlom egy muzeumával.
Még államférfiak és tábornokok sem restelték, ha őket hol-
mi thea-edények és fazekak illetékes birálóinak tartották;
és a szatirák írói sokszor ismételték, hogy egy finom lady
az ő tarkabarka zöld csuprát majdnem annyira becsüli
mint a majmát, de mindenesetre sokkal többre mint a fér-
jét. *) De az uj palota egészen másnemű díszítményt ka-

*) Mindenki a ki Popet és Addisont jól ismeri, emlékezhetik
az ő sarcasmusaikra ezen izlés felett. Lady Wortley Montague Mária
más részre állott. »Az ő chinai porcelán« mondá ő, »nem válik szé-

pott. Rafael kartonjai számára rendeztetett be egy galleria. Ezen remekműveket, akkor és azóta a legszebbeket az alpeseken innen, Cromwell megmenté azon sorstól, mely első Károly gyűjteményének többi mesterműveit érte, de több éven át deszka-ládákban leszegezve hagyattak azok. Elővételtek most a homályból, hogy művészek bámulattal és kétségbeeséssel szemlélhessék őket. A Hampton műveire tett kiadásokat sokszor keserűen fölpanaszolták a toryk, a kik igen gyengéden bírálgták a féktelen pazarlást, melylyel második Károly építé s újra építgeté, s újra meg újra felszerelgeté a Portsmouth herczegnő lakását. *) De a költség nem főökát képezé az elégtelenségnek, melyet Vilmos székhelyének megváltoztatása előidézett. Nem létezett többé udvar Westminsterben. Whitehall, egykor mindennapi gyűlhelye a nemeseknek és hatalmasoknak, minden szépségnek, vidámságnak, az a hely, a hova a piperőczők eljöttek bemutatni új parókáikat, uracsok szép hölgyekkel kaczer pillantásokat váltani, a közélet emberei szerencsét hajhászni, ólálkodók ujságot hallani, vidéki nemesek meglátni a királyi családot, ez a hely most, az év legsürgösb időszakában, mikor London teli volt s a parlament ülésezett, elhagyatva állott. Egy magános őr járt le

gyenére bárki izlésének, mióta azt Argyle herczeg magáévá tette, kinek szakértőségét soha kétségbe nem vonta sem barátja sem ellensége.«

*) Hampton Courti munkálatokra nézve lásd Evelyn naplóját jul. 16. 1689.; Tour trough Great Britan 1724.; British Apelles; Walpole Horace az újabb kertészetről; Burnet II. 2. 3.

Mikor Evelyn Hampton Courtban volt, 1662. a kartonok még nem voltak láthatók. Mantegna Andrea diadalai tekintettek tehát a palota legszebb festményeinek.

s föl a fűnőtte kövezeten, ama kapu előtt, mely máskor szűk volt a be- és kijáró udvaroncok áramlásának. A szolgálatok, melyeket a főváros a királynak tett, nagyok és friss emlékekben valának; s azok méltóbb viszonzását lehetne várni tőle, mint hogy úgy bánják vele, mint Lajos Páriszal. Halifax próbált erre czélzást tenni, de el kelle hallgatnia a király egy pár szavára, melyre nem volt mit felelni. »Azt kívánja ön« mondá Vilmos kedvetlenül, »hogy halva lészen?« *)

Nem sokára azt találták, hogy Hampton Court nagyon messze van a Lordok és képviselők házától s a közhivataloktól arra, hogy rendes tartózkodási helye legyen az uralkodónak. Mindazonáltal Vilmos a helyett, hogy Whitehallba visszatérne, elhatározá, hogy egy más lakhelyet választ magának, mely elég közel legyen a közügyek intézésére nézve, de nem elég közel ama légkörhöz, melyben egy éjet sem tölthetett a megfúlás veszélye nélkül. Egy időben a Rich nemes család nyaralójára Holland Housera gondolt; s lakott is ottan három hétig.**) De utóbb választása Kensington-Houseban állapodott meg; a Nottingham gróf külvárosi palotáján. Megvétetett az tizennyolczezer guineán, és sok építkezés, sok ültetés,

*) Burnet II. 2. Reresby emlékir. Ronquillo ismételve ír e tárgyról. Például, »Bien qui siera que el Rey fuese mas comunicable, y se acomodate un poco mas al humor sociable de los Ingleses y que estubiera en Londres: pero es cierto que sus achaques ne se lo permitten. Jul. 9/18. 1689. Avaux, ugyanezen időtájban így ír Croissynak Irlandból: »Le prime d'Orange est toujours Hampton Court, et jamais à la ville; et le peuple est fort mal satisfait de cette manière bizarre et retirée.«

**) Heinsiushoz írt számos levelei HollandHouse-ból keltek.

sok kiadás, sok megszólás járt vele. Jelenleg Kensington-House London egy részének tekintetik. Akkor egy falusi majorság volt, mely a kóborlók és utonállók ama korában, mikor a kerék sárba merült el s lámpák nem voltak, nem lehetett gyűlpontja az előkelő világnak.

Igen jól tudták azt, hogy a király, a ki az angol főurakkal és nemességgel olyan barátságtalanul bánt, az ő honfitársainak szűk körében, igen barátságos, nyájas, sőt jókedvű tudott lenni, érzéseinek beszédes kifejezéseit adá, szívesen megtöltögeté poharát, tán kellőnél többször is; és ez, a mi elődeink szemében, a bántódások fokozása volt. De a mi elődeinknek oly belátóknak és igazságszeretőknak kell vala lenniök, hogy a hazaszeretetet, melyet önmagukban mint erényt becsültek, ő neki se róják fel vétkül. Nem volt igazságos őket azért kárhoztatni, hogy azt a szeretet, melylyel szülőföldje iránt viseltetett, nem vitte át azonnal a mi szigetünkre is. Ha, lényeges dolgokban, teljesítette kötelességét Anglia irányában, el lehete nézni neki azt, hogy szívében Holland iránt előszeretetet érzett. S nem is lehet szemrehányást tenni azért, hogy nagysága napjaiban nem nézte le egykori pajtásait, a kik vele játszottak gyermekkorában, s erősen megállottak mellette minden viszontagságok közt ifju- és férfikorában, a kik nem tekintve betegségének később undorító és ragályos kórjeleit, virasztottak betegágyánál, a kik a csata legnagyobb hevében testükkel oltalmazák őtet a francia kardok ellen, s a kiknek ragaszkodása nem a helytartót vagy a királyt illette, hanem egyenesen nassaui Vilmost. Hozzátehetjük, hogy az ő régi barátjai, ha azokat újabb udvaronczaikhoz hasonlítgatá, csak nyerhettek becsülésében. Minden hollandi pajtása, kivétel nélkül, egész élete végéig megtartotta bizodal-

mát. Lehettek olykor nehezteléseik az igaz; s ilyenkor néha haragosak és durvák voltak; de soha, legnagyobb és legoktalanabb elkeseredésükben sem árulták volna el titkait, vagy mulasztották volna el lovagias és katonás hűséggel őrködni érdekei felett. Angol tanácsosai közt ilyen hűség ritka volt. *) Keservesen esik bevallani, de nem egyéb mint igazság, hogy igen sok oka volt csekély véleménynyel lenni a mi nemzeti jellemünkről. Ez a jellem pedig valóban lényegében az volt a mi mindig. Igazmondás, és férfias bátorság akkor is mint most, kiválólag angol tulajdonok valának. De ezen tulajdonok, noha a nemzet nagy tömegében általánosán el voltak terjedve, ritkán voltak föllelhetők azon osztálynál, melylyel épen Vilmos állott közelebb ismeretségben. A mi közembereink között a becsület és erény mérve az ő uralkodása alatt igen alacsony fokon állott. Az ő elődei egy olyan udvart hagytak reá, mely a restauratio minden vétkeivel fel volt ruházva, melyben hemzsegtek a sycphantok, kik készek valának az első fordulatra úgy elhagyni őtet, mint elhagyták nagybátyját. Itt ott lehetett csak, elvétve, az aljas nagy tömegben egy igaz lelki s becsületes jellemü férfit fölfedezni. De az ilyen ember nem soká élhetett olyan társaságban a nélkül, hogy elvei szilárdságával alább ne hagyjon és a jó és igaz iránti finomabb érzékét el ne veszítse. Igazságtalan volt korholni egy hizelgőktől és csalóktól körülvett fejedelmet azért,

*) De Foe ily versekben védi Vilmost: (prózában adva) Vádoljuk a királyt, hogy szerfelett sokat bíz idegenekre, mint németekre, hugonottákra és hollandusokra. S hogy ritkán közli angol tanácsosaival a nagy államügyeket. Erre azonban igen meg lehet felelni azaz, hogy mi nagyon szokszor megcsaltuk őtet. S igen gyöngye ember volna ő, ha angol gentlemanek hűségére bizná magát.

hogy nem kíván közvetlen közelében többet látni négy öt olyan szolgánál, a kiknek kipróbált hűsége sirig tartott.

De nemcsak ezen egy tekintetben voltak igazságtalanok iránta a mi elődeink. Ők azt várták, hogy mihelyt egy oly kitűnő hadvezér és államférfi az ügyek élére állittatik, ő azonnal valamely feltűnő próbáit, — hogy minőket, azt alig tudták, — fogja adni lángeszének és erélyének. Szerencsétlenségre, uralkodása első hónapjaiban, majd minden dolog roszul ment. Alattvalói, keserű csalatkozásukban, ő reá vetették a hibát s kétkedni kezdenek vajon megérdemelte-e ama nagy hirnevet, mely őt a közéletben való első föllépésekor környezé s mely utóbbi nagy vállalatának fényes sikere folytán tetőpontra hágott. Lettek volna oly hangulatban, hogy helyes ítéletet hozhassanak, úgy be kelle látniok, hogy azon rosz kormányzatért, mely miatt méltán panaszkodtak, őtet nem lehet felelőssé tenni. Ő csak azon gépezettel munkálódhatott, a melyet átvett; s a gépezet, melyet átvett, egészen rozsdás és korhadt volt. A restauratio idejétől fogva a forradalom idejéig, hanyagság és csalás jellemzé majdnem átalában a kormányzat minden osztályának működését. Kitüntetések és hivatalok, peerségek, báróságok, ezredek, sorhajók, követségek, kormányzóságok, megbizatások, koronajavak bérletei, ruházat, élelmi és egyéb szerelési czikkek szállításai, bünbocsánat rablásért, gyilkolásért, csempészetért, Whitehallban, csak úgy voltak pénzért kaphatók, mint a spárga Coventgardenben vagy a héring Pillingsgaten. Kupeczek ácsorogtak mindig az udvar fogadótermeiben valami ujságra leskelődve; s ezen kupeczek közt Károly napjaiban a legszerencsésebbek voltak a kéjhölgyek, Jakab napjaiban pedig a papok. A királyi palotától, mely a dögvész főfészke volt, szétáradott az min-

den hivatalba s a hivatalok egész rangsorozatán, mindenütt gyengeséget és rendetlenséget szülve. Oly gyorsan haladott ez a hanyatlás, hogy nyolcz évvel később semmint Olivér Európának parancsolt, a londoni Towerben a De Ruyter löfgyereinek durrogását lehetett hallani. Ama vétkek, melyek az országot annyira lealjasították, azóta mind mélyebb gyökeret vertek az egész országban. Jakab, meg kell adni ez igazságot neki, egy kicsit javított a tengerészeti igazgatásnál tapasztalt legnagyobb visszaéléseken. Azért a tengerészeti igazgatás mégis, daczára az ő reform-kísérleteinek, szánalomra indítá azokat, a kik Franciaország és Holland hajógyáraival ismereteseek valának. A katonai köz-igazgatás már rosszabb volt. Az udvaroncok meg voltak vesztegetve az ezredesek által; az ezredesek sarczolták a katonákat: a biztosok hosszú árjegyzékeit küldték be oly czikkeknél, melyeket soha sem szállítottak: a raktárak őrei elárusították a készleteket és zsebre rakták az árakat. De mind e bajok, noha Károly és Jakab alatt eredtek s nőttek nagyra, nagyobb mérvben csak Vilmos kormánya alatt éreztették magokat. Mert Károly és Jakab megelégedtek azzal, hogy egy hatalmas és nagyravágyó szomszédnak hübéresei és díjazottjai legyenek: alávetették magokat felsőbbségének: kislelkű óvatossággal kerültek mindent a mi ellenére lett volna; s így az általok méltatlanul viselt egykor oly dicső régi korona méltóságának és függetlenségének rovására, kikerülték az összeütközést, mely azonnal kitüntette volna, mily gyámoltalanná vált az ő rossz kormányzatuk alatt, az egykor rettentő királyság. Az ő gyalázatos politikájokat követni Vilmosnak sem hatalmában sem természetében nem volt. Anglia szabadsága és hitvallása csak fegyverrel volt megvédhető a legrettentőbb

ellenség ellen, a ki szigetünket azóta fenyegeté, hogy a nagy armada hajótöredékei lepték el a Hebridákat. Az államtest, mely békében hagyva az egészség és erő némi felületes látszatával birt, most kénytelen volt egy élethalál harcban feszíteni meg minden idegét, s gyengének mutatkozott ily erőfeszítésre. Első erőlködései már kitüntették alárendeltségét izmosságra, edzettségre nézve. Ezen erőlködések, alig egy kivétellel, vereségek lettek; s minden vereséget a közönség rendesen nem a vezetőknek tulajdonított, a kik az állam betegségeit előidézték, hanem a vezetőnek, a ki alatt ezen betegségek láthatókká lettek.

Vilmos valóban, ha oly korlátlan uralkodó lett volna mint Lajos, a kellő gyógyszereket alkalmazta volna, hogy gyorsan visszaadhassa az angol közigazgatásnak azt az erőt és épséget, melyet Olivér halála óta nélkülözött. De a megrögzött visszaélések rögtöni megszüntetése hatalomkörén kívül állott egy oly fejedelemnek, a ki törvény által szorosan volt korlátolva, s tán még szorosabban helyzetének nehézségei által. *)

Helyzetének némely legkomolyabb nehézségeit az ő ministereinek magaviselete okozá, a kiktől, maga az angol ügyek részleteiben ujoncz levén, kénytelen volt értesüléseit embe-
rekről és dolgokról meríteni. Tanácsosai körében volt ugyan

*) Ronquillo elég belátó és igazságos megengedni azt, a mit az angolok nem engedtek meg. Leírva egy márcz. 1/11. 1689. kelt jelentésben a katonai és tengerészeti intézmények nyomorult állapotát, azt mondja: »De esto no tiene culpa el Princeps de Oranges; porque pensar que se hac depoder volver en dos metes tres Reynos de abaxo arriba es una extravagancia.« A »Lord President« Hairs mintegy hónappal később azt írja Londonból, hogy az angol közigazgatás hiányai meggyengítették a király jó hírét, »noha az ő hibája nélkül.«

elég képesség; de képességek fele részét egymás ellensúlyozására használták fel. A »Lord President« és a »Lord Privy Seal« közt megrögzött gyűlölség uralkodott. *) Tizenkét évvel korábban vette az kezdetét, még mikor Danby főkincstárnok volt, a nem-conformisták üldözője, föltétlen védője a királyi prerogatívának, Halifax pedig mint a hazafi párt egyik legékesszólóbb vezéréként kezdett föltünni. Jakab uralkodása alatt ez a két államférfiu együtt képezett ellenzéket s közös gyűlöletök Franciaország és Róma ellen, a magas bizottság és királyi fölmentőjog ellen, látszólag kibékíté őket egymással; ámde, mihelyt együtt hivataloskodtak, a régi ellenszenv azonnal föléledt. A gyűlöletnek, melylyel mindkettejük iránt a whigpárt viseltetett, ugy látszik, szoros szövetséget kellett volna köztük létrehozni: de tényleg mindegyik benső örömmel nézte a másikat fenyegető veszélyeket. Danby azon volt, hogy a torykat phalanxban gyűjtse össze maga körül. Gyenge egészségének ürügye alatt távol tartá magát az udvartól, ritkán jelent meg a tanácsban, a melyben elnökölni volt kötelessége, legtöbb idejét falun tölté s alig vett némi részt a közügyekben, kivéve ha a kormány tettei ellen kelle morogni és élczeskedni, vagy konczot és zsíros hivatalt osztogatni személyes híveinek. **) Elpártolása következtében Halifax első minister lett, a mennyiben akkor egy minister olyannak volt nevezhető. Az ügyek roppant tömege jutott reá; s azzal nem volt képes megküzdeni. Elmésségben, ékesszólásban, felfogás teljességére s fejtegetései finomságára nézve korának államférfiai közt nem volt egy is hozzá fogható. De maga

*) Burnet II. 4. Reresby.

**) Reresby Mem. Burnet kézír. Harl 6584.

az az eszmebőség, s ezen éleseszűség, mely társalgásának különös bájt kölcsönze, valamint szónoklatának is és iratának, teljesen alkalmatlanná tévé őt a gyakorlati kérdések pontos elintézésére. Ő lusta volt csupa frissességből. Mert annyi érvet látott mellette és ellene minden lehetségesnek, hogy nehezebben tudott magának határozott véleményt képezni, mint egy gyenge elméjű ember. A helyett hogy megmaradt volna első gondolatánál, maga magának felelgetett, s újra meg újra megczáfolta magát. Azok, a kik beszélni hallották, azt mondták, hogy úgy beszél, mint egy angyal, de nagyon sokszor, a míg mindent kimerített a mit valamiről mondani lehetett s tettekre került volna a sor, a tettnek ideje már elmúlt.

E közben a két államtitkár folyton azon működött, hogy urokat két egymással homlok egyenest ellenkező irányba tereljék. Bármily tervet, bármily egyént ajánlott az egyik, azt visszautasítá a másik. Nothingham soha sem fáradt ki annak ismételtetésében, hogy a régi kerekfejük pártja, az a párt, mely első Károlynak életét vette s második Károly ellen folyvást összeesküdött, elvben köztársasági volt, és hogy egyedül csak a toryk igaz barátjai a királyságnak. Shrewsbury azt válaszolá, hogy a toryk barátjai lehetnek ugyan a királyságnak, de királyuknak Jakabot tartják. Nothingham titkos tudomással birt mindig ama vad álomlátásokról, melyekkel egy két régi borjufej-evő, maradékai az egykor rettenetes Bradshaw és Ireton pártjának, a city korcsmaiban mulatták egymást. Shrewsbury vad guny-verseket hozott elő, melyeket Jakobiták naponként a kávéházakba szoktak becsempészni. »Minden whig« mondá a tory államtitkár, »Felséged előjogainak ellensége.« »Min-

den tory« mondá a whig államtitkár, »ellensége Felséged jogczimének.«*)

A kincstárnál egy szövédéke létezett a kölcsönös féltékenységnek és agyarkodásnak.**) Mind az első biztos Mordaunt, mind az Exchequer korlátnoka Delamere, buzgó whigek valának: de, noha egy politikai hiten voltak, természetök nagyon különbözött egymástól; Mordaunt könnyelmű volt, szórakozott és bőkezű. Sokat nevettek akkor rajta az élczeskedők, mint futkosott Hampton Courtból a királyi kincstárba s a királyi kincstárból Hampton-Courtba. Csoda volt, hogyan lelhetett időt öltözésre, politizálásra, szerelmeskedésre és verselésre.***) Delamere komoly és ingerlékeny volt, magán erkölcsiben szigorú, ajtatosságában pontos, de nemtelen haszonleső. A két fő miniszter tehát egymásnak ellensége lett s csak társuk Godolphin közös gyűlésében értettek egyet. Mi dolga lehetett ennek Whitehallban a protestans felsőbbség e napjaiban, néki, a ki a papistákkal egy testületben működött és soha sem vonakodott modenai Máriát a babonás misékre elkísérni? Az a körülmény volt legkihívóbb, hogy Godolphin, noha a neve harmadiknak állt a bizottsági tagok sorában, tényleg az első lord volt ottan. Mert pénzügyi tudományra és jártasságra nézve Mordaunt és Delamere csak gyermekek voltak hozzá képest; s Vilmos ezt azonnal észrevette.****)

Hasonló czivódások voltak a többi nagy testületek-

*) Burnet II. 24. 15.

**) Burnet II. 5.

***) Idéz egy 1690-ki poemából néhány verset: (prózában) Hogyan tudja felosztani az óráit, az udvar, a city, az állam és a szerelem közt, néhányat hiúságának, néhányat elmésségének.

****) Burnet II. 4.

nél s a közhivatalnokok alárendelt rangfokozatai közt. Minden ruha- és minden fegyvertárban volt egy Shrewsbury és egy Nottingham, egy Delamere és egy Godolphin. A whigek panaszkodtak, hogy nem volt olyan hivatalosztály, a melynél a bukott zsarnok kormány teremtményei ne volnának föllelhetők. Hasztalan volt azt hozni fel, hogy ezen emberek jártasak voltak az ügyek részleteiben, letéteményesei a hivatalos hagyománynak, és hogy a szabadság hívei, évek hosszú során át ki levén zárva a közszolgálatból, természetesen nem bírnak azzal a képességgel, hogy rögtön átvegyék azoknak egész kezelését. A tapasztalás nagyon becses dolog ugyan; de bizonynyal egy hivatalnoknál első megkívántatóság a hűség; s igazán hű szolgálója az új kormánynak egy tory sem lehet. Ha Vilmos király okos lett volna, inkább ujonczokra bizza magát, a kik az ő becsületét és érdekeit szívéből hordozzák, semmint régi emberekre, a kiknek van ugyan tudományuk és képességök, de a kik e tudományukat és képességüket az ő romlására használják föl.

Másrésről a toryk panaszkodtak, hogy az ő osztályrészök a hatalomban nincs kellő arányban számukhoz és nyomatékukhoz, és hogy mindenütt a hol csak régi és hasznosan működő hivatalnokok léteztek, azok a királyság és egyház iránti hű ragaszkodás büneért kimozdítottak, hogy helyet adhassanak a rozsházi összeesküvőknek és a conventiculumok bujtogatóinak. Ezen felkapott emberek, avatottjai a pártos izgatásnak, de teljesen tudatlanok az új hivatásukat érdeklő dolgokban, épen akkor fognak az ügyvitelbe még csak beletanulni, mikorra baklövéseik által tönkre tették az országot. Hogy valaki párttűtő és hitszakkadár, az bizonynyal még nem elég arra, hogy a legmagasb

hivatalra alkalmas lehessen. Mivé lesznek a pénzügyek, mivé a tengerészet, ha whigek, a kik a legegyszerűbb számviteli mérleghez sem értenek, fogják kezelni az állam jövedelmeit, ha whigek, a kik soha be se szagoltak egy hajógyárba, fogják felszerelni a hajóhadat. *)

A való abban állt, hogy a két pártnak egymás elleni panaszaik legnagyobb részben alaposak valának, de abban, a miért mind a ketten Vilmost kárhoztatták, nem volt igazok. Hivatalos ügyekben való jártasság majdnem kizárólag csak a toryknál, az új kormányrendhez való őszinte ragaszkodást majdnem kizárólag csak a whigeknél volt található. Nem a király hibája volt az, hogy azon időben tudomány és buzgóság, mely kettő együttvéve teszi haszonvehetővé az állam szolgálait, vagy csak külön-külön, vagy épen semmikép sem volt föllelhető nálok. Ha csak az egyik párt hiveit alkalmazza, nagy tévedések és hibák követtetnek volna el. Ha csak a másik párt hiveit alkalmazza, kitéve lett volna annak, hogy elárulják. Ha mind a két párt hiveiből alkalmazta az embereket, ismét kitéve volt ugyan egyrészt némi hibáknak, másrészt némi árulásnak; s ezen koczkázathoz hozzájárult az egyenetlenség bizonyossága. Ő a toryt és a whiget összeadhatta ugyan, de hatalmán kívül állott, hogy össze is keverje őket. Egy hivatalban egy asztalnál ott ültek az egymás ellenségei s csak abban értettek egyet, hogy

*) Ronquillo a whig hivatalnokokról azt mondja: »Gente que notienen practica ni experiencia.« Hozzá teszi: »S de esto procede el pascare un mes y un otro sin executar nada. Jun. 24. 1689. Azon időbeli számtalan párbeszédek egyikében a tory azt kérdi: »Azt hiszi ön, hogy a kormányt jobban szolgálják azok, a kik nem értenek a dologhoz? A whig felel: »Jobb a tudatlan barát, mint az értelmes ellenség.«

a közvetíteni akaró fejedelem ellen zúgolódjanak. Ilyen körülmények közt el nem volt mellőzhető a pénzügyi, katonai, hajózási közigazgatás bizonyos gyengesége és ingadozása; s hogy semmitse lehetett elég helyesen és kellő időben elintézni, hogy maga a viszálykodás a közigazgatás majd minden ágában új bajokat szült, s minden ily baj ismét növelte a viszálykodást melyből eredett.

Volt ugyan egy szakma, a melynél az ügyek jól mentek; s ez a külügyek szakosztálya volt. Itt Vilmos maga vezetett mindent, s fontos alkalmakkor se nem kérte tanácsát, se nem vette igénybe közreműködését egyik angol politikusnak sem. Egy megbecsülhetetlen segédje volt Heinsius Antal, a ki néhány héttel a forradalom befezése után Holland pensionariusa lett. Heinsius a közéletbe mint azon pártnak hive lépett, a mely az orániai házra féltékeny volt s Franciaországgal jó lábon akart maradni. De 1681-ben egy diplomatikai kiküldetése volt Versaillesba, s itt egy rövid tartózkodás elég volt arra, hogy nézeteit tökéletesen megváltoztassa. Közelebb ismerkedvén meg vele, megdöbbsent azon udvar hatalmától és sértve érezte magát elbizakodása által, míg messziről nézve azt, kedvezőbb színben látta. Azt találta, hogy az ő hazáját lenézik. Látta, hogy vallását üldözik. Hivatalos minősége sem védte meg őtet bizonyos bántalmaktól, a melyeket, hosszú pályája utolsó napjáig sem tudott elfeledni. Ugy jött haza mint Vilmos buzgó hive s mint Lajosnak halálos ellensége. *)

A mindig fontos Pensionariusi tisztség kiváló fontosságot nyert olyankor, mikor a helytartó (Stadtholder) tá-

*) Gróf Avaux: Alkudozások marc. 4. 1683. Torcy: emlékiratai.

vol volt Hágától. Ha Heinsius politikája az marad, a mi egykor volt, úgy Vilmos minden nagy tervei meggyúsultak volna. De szerencsére ezen két kitűnő férfiú közt tökéletes szoros barátság uralkodott, mely, míg a halál fel nem bontotta, soha sem szakítottatott félbe bár legkisebb gyanu vagy kedvetlenség miatt. Minden európai nagy kérdésben egész lélekből egyet értettek. Szorgalmas és egészen meghitt levelezésben állottak egymással. Mert, ha Vilmos nem hamar ajándékozott is meg valakit bizalmával, de ha bízott, egészen bízott. A levelek most is megvannak, s mindkettejüknek becsületére válnak. A király levelei elégségesek volnának annak bebizonyítására, hogy ő a legnagyobb államférfiakegyike volt, a kiket Europa valaha fölmutatott. A míg ő élt, a pensionarius nem kívánt más mint legengedelmesebb, legmeghittebb s legbizalmasb szolgája lenni. A gazda halála után pedig, a szolga teljesen alkalmasnak bizonyult annak helyét kitűnően betölteni s europaszerte ismeretes lőn, mint egyik tagja ama nagy triumvirátusnak, mely tizennegyedik Lajos gőgjét megalázta. *)

Anglia külpolitikája, melyet Heinsiussal szoros egyetértésben Vilmos maga közvetlenül vezetett, ezen időben kitűnőleg ügyes és szerencsés volt. De a közkormányzat minden egyéb ágában a pártok kölcsönös ingerültsége nagyon is megérezhető volt. S ez még nem volt minden. A

*) Vilmos és Heinsius leveleik hollandi nyelven vannak írva. Egy francia fordítása Vilmos minden leveleinek és egy angol ford. Heinsius egy két levelének föllelhető Machintosh kézírt. *Sistema de Grovestins* báró, a ki az eredetieket látta, gyakran fölemlíti azokat az ő: *Histoire des luttes, et rivalités entre les puissances maritimes et la France* cz. művében. Az ő fordítása s az általam használt közt lényegben igen kevés különbség van, noha kifejezésekben több.

pártok kölcsönös ingerültségéhez hozzájárult még a hitfelekezetek kölcsönös ingerültsége.

Az 1689. év nem csekély fontosságu időszakot képez Angliának ugy egyházi mint polgári történelmében. Ezen évben adatott az első türelmi törvény a dissentereknek. Ezen évben tétetett az utolsó komoly kísérlet a presbyteriánusoknak az angol államegyházba való betelerelésére. Azon évből származik egy új schisma, melyet régi előzmények ellenére oly férfiak csináltak, a kik minden hitszakadást mindig különös borzalommal néztek s a régi hagyományok iránt különös tisztelettel viseltettek. Ezen évben kezdődött a nagy harcz a nem-conformisták két nagy pártja között. Eme pártok léteztek ugyan különböző alakokban az angol hitközségben már a reformatio óta; de a reformatio óta még sohasem láttuk őket zárt sorokban kelni ki a sikra egymás ellen, s azért nem is vettek föl különböző elnevezéseket. Vilmos trónralépte után nem sokára a felső (High Church) egyházi és az alsó (Low Church) egyházi pártnak kezdék nevezni őket; és uralkodása vége felé már rég általános használatban voltak ezen elnevezések.*)

Az 1688. év nyarán ugy látszék, hogy az angol protestáns hitközséget elválasztó e szakadás megszűnt. Egy időre megszűntek a püspökök és zsinatok, irott imaformák és rögtönzöttek, fehér és fekete felöltők, újjbemártás vagy fecskendés (szentelt vízzel), ülés vagy térdelés fölötti vitatkozások. A szoros csatarend, melybe akkor a pápaság ellen beállani kellett, betölté egészen azt a nagy hé-

*) Noha ezen igen jellemző elnevezések, a mennyiben én tudom, a Vilmos uralkodása előbbi évei alatt egy nyomtatott könyvben sem fordulnak elő, habozás nélkül használom azokat, míg mások nem használták, a kik azon évek eseményeiről irtak.

zapot, mely Sancroftot Bunyantól elválasztá. Oly főpapok, a kik nem rég mint üldözők tűntek fel, most a vallásszabadság mellett nyilatkoztak, s intették papságukat, hogy lehető jó barátságban éljenek a separatistákkal, s szives szolgálatkészséget tanusítsanak irántok. Viszont másrésről a separatisták, a kik a püspöki süveget és karüngöt az Antikrisztus bér ruhájának tekintették, gyertyákat gyújtottak ablakaikban s fát hordtak az örömtüzekhez a főpapok tiszteletére.

Ezen érzület mindegyre szilárdult s legmagasb fokát érte el amaz emlékeztos napon, a melyen közös elnyomójok Whitehallt véglegesen elhagyá, s mely napon megszámlálhatatlan sokaság narancsszinü szalagokkal fölpipezve, sietett üdvözölni Saint-Jamesben a közös szabáditót. Mikor a londoni papság, Compton vezetése alatt, eljött háláját kifejezni annak, a ki isten eszköze volt az egyház és az állam megmentésében, e menet tarkázva volt több kitünő nem-conformista papok kal. Sok jóérzésű ember gyönyörködött benne, mikor látta, hogy jámbor és tudós presbyteri papok egy uton járnak a püspökkel, a ki testvéri szeretettel fogadja őket s a fogadó teremben mint igen tisztelt és szeretett barátjait mutatja be, a kik alárendeltebb kérdésekben tőle eltérő véleményben vannak ugyan, de szorosán egyesültek vele a keresztyén szeretetben s közös buzgóságban a reformált hitvallás lényege iránt. Ily napot soha sem láttak még Angliában; s azóta sem volt többé olyan napjok. Az érzelmek ez áradata nem sokára fordulatot vett; s a gyorsan bekövetkezett apály még erősebb volt mint a dagály. Nehány óra mulva a magas egyházpárti, gyengédséggel kezdett eltelni azon ellenség iránt, a kinek zsarnokságától nem volt többé mit félnie, s elidegenedék azon szövetségeseitől, a kiknek segítségére többé nem volt

rászorulva. Mind a két érzelmet könnyű volt azzal kielégíteni, hogy a disszenterekre tolták minden okát a száműzött király rossz kormányzásának. Ő felsége, — így beszélt most egynémely anglikán pap, — igen kütönő uralkodó lett volna, ha nem lett volna nagyon hiszékeny és nagyon engedékeny. Olyan embereket ruházott fel bizalmával, a kik kérlelhetetlen gyűlölséget éreztek az ő tiszte, az ő családja és személye iránt. Tönkre tette magát azon hiu kísérettel, hogy ezeket kiengesztelje. Feoldozá őket, törvény ellenére és a régi királyi párt egyhangú érzülete ellenére, a büntető törvénykönyv szigora alól; megengedte nekik, hogy istent a maguk izléstelen módja szerint nyilvánosan imádhassák; helyet adott nekik a törvényszékeknél s a titkos tanácsban; kedveskedett nekik diszruhákkal, arany lánczokkal, évi és nyugdíjakkal. Viszonzásául ezen nagy lelkűségnek, ez a nép, a mily durva volt egykor magaviseletében s vad ellenzéket képezett még a törvényes hatalom irányában is, most a legaljasb hizelgökké vált. Ők akkor is tapsoltak és bátorították ötet, mikor családja legbuzgóbb hivei megszegyenülve és szomorú szívvél vonultak vissza palotájából. Ki szolgált örültebb módon a vallás és szabadság ügyének az országban mint Titus? Ki buzgólkodott a királyi fölmentési jog mellett inkább mint Alsop? Ki sürgette a hét püspök üldöztetését nagyobb dühvel mint Lobb? Melyik dékánságra éhes káplán hizelgett vastagabban bár az udvar előtt tartott január harminczadiki vagy május huszonkilenczediki predikációiban, mint azon feliratok szerzői, a melyekben a törvénytelen vallástürelmi parancsért (Declaration of Indulgence) fejezték ki hálájokat? Csoda-e ha egy fejedelem, a ki soha sem buvárkodott a törvénykönyvekben, azt hitette el magával, hogy csak törvényes királyi jogait gyakorolja, mikor azok

bátoriták leginkább, a kik mindig legmakacsabbul küzdöttek a kényuralom ellen? Félrevezetve ilyen vezetők által, mind tovább meg tovább ment a rossz úton: míg végre elidegeníté magától azon sziveket, a melyek vérök legjavát kiontották volna érette: nem maradt más támasza, mint régi megrögzött ellenségei; s mikor aztán a veszély órája elérkezett, azt kelle tapasztalnia, hogy ezen régi ellenségei csak úgy éreztek iránta, mint mikor örökségétől megfosztani próbálták őt, s mikor élete ellen szöttek összeesküvéseket. Minden belátó ember rég tudta, hogy ezen pártoskodók a királyságot nem szerették. Most kitűnt, hogy a szabadságot sem szerették jobban. Hatalommal ruházni fel őket, olyan hiba volna, mely mind a nemzeten mind a trónuson megbosználná magát. Ha netán elhamarkodva adott ígéretek beváltása végett szükségesnek láttatnék valami engedményeket adni nekik, ezt mindig bizonyos óvatossággal és korlátolva kell tenni. Mindenek fölött pedig azoknak, a kik a birodalom egyházi alkotmányának ellenségei, legcsekélyebb részt sem kell engedni a polgári kormányzatban.

A nem-conformisták és a szigorú conformisták között mintegy középen állott az alsó egyházi párt. Ez a párt akkor is mint most, két igen különböző elemet foglalt magában, egy puritán és egy latitudinarius elemet. Mind a mellett majdnem mindazon kérdésekben, melyek akár az egyházi fegyelmet, akár a nyilvános istentisztelet szertartásait illették, a puritán alsó egyházpárti és a latitudinarius alsó egyházpárti tökéletesen egyetértettek. Nem találtak sem a fenálló egyházi fegyelemben sem a fenálló szertartásokban semmit, a mi arra indítaná őket, hogy disszenterékké legyenek. De a mellett mégis azt tartották, hogy mind az egyházi fegyelem mind a szertartási rend csak eszköz, nem pe-

dig cél, s hogy a keresztyénség igazi lényege el lehet püspöki rend és közimakönyv (Book of Common Prayer) nélkül. Az alatt, míg Jakab volt a trónuson, ők főszközei voltak a pápaság és kényuralom ellen intézett nagy protestáns coalitio létrehozásának; s 1689-ben ugyanazon engesztelékeny hangon beszéltek mint 1688-ban. Gyengédeden rozszalták a nem-conformistáknak aggályait. Kétséggkívül nagy gyengeség volt, valami különös fontosságot tulajdonítani annak, hogy valaki fehér öltönyt vegyen magára, vagy keresztet vessen s térdepeljen valamely oltár lépcsőinél. De a legmagasb tekintély adott határozott irányt arra nézve, miként kell e gyengeséggel bánni. A gyengébb testvért nem volt szabad megítélni, se lenézni: az erősb lelkű hívőknek kelle őt szelid engedékenységgel vezetni, s elhárítani utjából minden követ, a melyben lába megbotolhatott volna. Egy apostol azt nyilvánítja, hogy ámbár ő neki nincs kéteye az iránt, hogy állati étellel vagy borral élhessen, kész mégis inkább füvekkel táplálkozni és vizet inni, semmint megbotránykozta nyájában a leggyengébbet is. Mit gondolt volna ő oly egyházi kormányzókról, a kik csupán egy öltözék, egy mozdulat, egy testtartás miatt nem csak megoszlatták volna maguk közt az egyházközséget, hanem Anglia börtöneit megtöltötték volna igaz hitű és szent életű emberekkel? A magas egyházpártiak észrevételeit az eltérő testület magaviselete fölött az alsó egyházpártiak nagyon igaztalanoknak nyilvánították. Csodálatos a dologban nem az volt, hogy egy-két nem-conformista köszönettel fogadta ezen engedményt, mely, habár törvénytelen is volt, megnyitá az ő börtöneik ajtait s szívökbe bátorságot önte, hanem az, hogy általában a nem-conformisták hivek maradtak azon alkotmányhoz, melynek jótékonyágából oly so-

káig ki voltak zárva. Igen helytelen volt egy-két ember hibáját sokaknak róni fel. Még az államegyház püspökei közt is talált Jakab vak eszközöket és hizelgőket. Egy Cartwright és Parker magaviselete sokkal kevesbé menthető mint Alsopé vagy Lobbé. De azok, a kik Alsop és Lobb hibáiért a dissentereket felelőssé tévék, nagyon észszerűtlennek tartották volna Cartwright és Parker sokkal nagyobb vétkeiért az államegyházat tenni felelőssé.

Az alsó egyházpárti papok kisebbséget s még jókora kisebbséget sem képeztek a hitfelekezetben: de nyomatékuk nagyobb volt, mint számarányuk: mert szorosán összetartottak a fővárosban: nagy befolyásuk volt itt s a tudományosság és értelmiség nagyobb hírében állottak, mint többi kartársaik átalában. Hihetőleg tulbecsülnők őket, ha számukat az összes papság egy tized részére tennők. De alig lehet tagadni, hogy épen annyi kitünő ékesszóllásu és képzettségű férfiú volt soraikban mint a többi kilencz részben. A világiak közt, a kik az államegyházhoz vallották magukat, a pártok nem voltak egyensúlyban. A vonal, mely egymástól elválasztá őket, igen keveset különbözik azon vonaltól, mely a whigeket a toryktól választá el. Az alsóházban, mely a whigek győzelme alkalmával választatott, az alsóegyházi párt volt nagyon tulnyomó. A felsőháznál majdnem teljesen egyenlően állottak, s igen kevés kellett hozzá, hogy az egyik fölülkerüljön.

Az alsóegyházi párt feje a király volt. Ő presbyterinek született: meggyőződés szerint latitudinarius volt; s úgy személyes becsvágya mint magasb tekintetek őt arra indították, hogy a protestáns hitfelekezetek közt közvetítői szerepet vigyen. Azon volt, hogy az egyházi ügyekre vonatkozó törvényekben három nagy reformot keresztül vihesen. Első, hogy a dissenterek is szabadon és biztosan gya-

korolhassák isteni tiszteletöket. Második, hogy az anglikán egyházi fegyelemben és szertartásokban az ezekhez ragaszkodóknak sérelme nélkül olyan módosításokat tehessen, a melyeket a nem-conformisták is elfogadhassanak. A harmadik az volt, hogy a világi hivatalokat a protestánsoknak, felekezeti különbség nélkül adományozhassa. Mind a három terv jó volt; de azon időben csak az első volt elérhető. A másodikkal elkésett, a harmadikra korán jött.

Trónralépte után néhány nappal egy oly lépést tett, mely félremagyarázhatatlanul megmutatá, minő érzelmek vezérlik őt az egyházi fegyelem és istentisztelet dolgában. Csak egy püspöki széket talált betöltetlen. Seth Ward, ki nek több évig a salisburyi püspökségben volt állomása s a ki szépen kitünteté magát mint a »Royal society« egyik alapítója, túlélve már rég tehetségeit, meghalt az alatt, míg az országot a conventbe való választások tarták izgalomban, nem is tudva, hogy nagy események, melyek egy része az ő saját egyháza falai közt ment végbe, a végveszélytől mentették meg az ő egyházát és hazáját. Nem könnyű feladat volt utódát megválasztani. Ezt a választást az ország okvetlen mintegy legnagyobb jelentőségű előjelt fogta venni. A királyt nem kis zavarba kelle hoznia a hivatottak ama nagy számának, a kik tudomány, ékesszólás, bátorság és becsületesség által az utóbbi három év viszálykodásai alatt kitűntek. Elsőséget Burnet nyert. Ennek nagy igényei voltak kétségkívül. De Vilmos nyugodtabb uralkodást készített volna magának, hogy ha egyidőre még mellőzte volna ezen érdemes pap előléptetését, s ha az első nagyobb egyházi állomást, a melyről a korona rendelkezhetett, oly valamely kitűnő theologusnak adta volna, a ki az új kormányhoz ragaszkodik ugyan, de a papság előtt nem olyan

gyűlöletes. Szerencsétlenségre a Burnet neve az anglikai papság nagy része előtt utált volt. Noha, a mi tanait illeti, ő semmikép sem tartozott a szélső latitudinariushoz, őt mégis általában a latitudinarius szellem személyesítőjének tekintették. Ezen kitüntetést pedig azon kitűnő helynek köszönhető, melyet irodalomban és politikában elfoglalt, köszönhető nyelve és tolla készségének s mindenek fölött nyílt és bátor természetének, melynek nyíltságánál fogva nem tudott titkot tartani s bátorságánál fogva nem rettent vissza semmi vesztéstől. Ő igen kevésre becsülé az ő paptársainak mint testületnek jellemét; s szokott vigyázatlanságával mondá ki néha ezen nézetét. Ezek viszont oly gyűlölséget tápláltak iránta, mely utódaikra is átszállott, s mely másfél száz esztendő múlva sem látszik alábbhagyni akarni.

A mint a király elhatározása tudva lőn, mindenki azt kérde, mit fog az érsek tenni? Sancroft távol tartá magát a conventtól: nem fogadott el helyet a titkos tanácsban: nem bérnált többé, nem szentelt fel, nem iktatott; s ritkán volt látható az ő Lambeth-i palotája falain kívül. Ő, minden körülmény közt bevallá, hogy régi hűségi esküje által kötöttnek hiszi magát. Burnetet ő a papság botránykövének, egy karüngbe öltözött presbyteriánusnak nézte. Az a főpap, a ki ily méltatlan főre rátenné kezét, több, mint nagy vétket követne el. Az, egy szentelt helyen, s a hívók egy nagy gyülekezete előtt egyszerre királynak ismerne el egy bitorlót s püspöki jelleggel ruházna fel egy schismaticust. Egy darab ideig Sancroft határozottan kijelenté, hogy Vilmostól nem fogad el parancsot. Saint Asaph lord, a ki az érseknek és a választott püspöknek közös barátjok volt, hiába veté közbe magát. Nottingham, a ki a kormányval összeköttetésben álló világiak közt a papság-

gal legjobb lábon állott, fölhasználta befolyását, de nem nagyobb sikerrel. A Jakobiták szerte híresztelték, hogy a jó öreg primásról biztosak lehetnek; hogy az egy vértanu jellemével bir; hogy el van határozva, a királyság és az egyház ügye miatt daczolni mindazon törvények szigorával, a melyekkel a tizenhatodik század engedelmes parliaméntjei a királyi hatalmat körülvették. Valóban, sokáig kitarzott. De utolsó pillanatban elvesztette bátorságát, s körültekintett valami szabadulási módok után. Szerencsére, a mint megzavarták gyakran gyermekes kételyek a lelkiismeretét, úgy megis nyugtatták azt gyakran gyermekes kisegítő eszközök. A casuisták könyveiben alig lehetne gyermekesebb kisegítőt találni, mint azt melyhez most folyamodott. Ő maga nem akart részt venni a közszolgálatban. Nem akart nyilvánosan imádkozni a herczegért és herczegnőért mint királyért és királynőért. Nem akarta kikérni parancsaikat, fölolvastatni azokat s aztán hozzá látni végrehajtásukhoz. De összeállított egy bizottságot, s három helyettesét hatalmazá föl mind ama vétkek elkövetésére, a melyeket nem akart ő maga személyesen elkövetni. Minden párt szemrehányásai megszegyeníték őt csakhamar önmaga előtt. Ekkor hibáját olyan eszközökkel próbálta eltakarni, a melyek még az elkövetett hibánál is gyarlóbbak valának. A nyilvános levéltárból, melynek hivatalos őre volt, elvitte azt az okiratot, a melyben testvéreit fölhatalmazá, hogy nevében cselekedjenek, s nagy nehézséggel volt rábirható, hogy ismét vissza adja azt.*)

Burnet mindazonáltal, ezen okirat erejénél fogva, fölszenteltetett. Mikor legközelebb Máriának bemutatatték,

*) Burnet II. 8. Birch : Tillotson élete; Kettlewell élete III. rész. 62. szak.

ez emlékezteté őt ama beszédekre, a melyeket Hágában egykor tartott a püspökök magas hivatásáról és nagy felelősségéről. »Reménylem« mondá, »hogy ön az elméletét most gyakorlatba fogja átvinni.« Ezen reményében nem is csalatkozott. Akár mit tartson valaki Burnetnek a világi és egyházi fegyelemről való nézetei vagy ama buzgóság és okosság felől, melyet ezen nézetek védelmében kifejtett, a legroszabb akaratu pártoskodók sem merték kétségbevonni azt, hogy reábizott nyáját a keresztyénség legtisztább időszakához méltó buzgósággal, szorgalommal és önfeláldozással vezette. Az ő hatósága Wiltshire- és Berkshire-re terjedt ki. Ezen grófságokat kerületekre osztá föl, melyeket szorgalmasan meglátogatott. Minden nyárban mintegy két hónapot naponkinti papolással, oktatással és bérnálás-sal töltött el egyik templomból a másikba menve. Mikor meghalt, az ő püspökségében nem volt olyan zug, a melynek népessége hétszer nyolczszor ne nyert volna alkalmat reá, hogy tőle oktatást nyerjen s tanácsát kikérhesse. Legroszabb idő, legroszabb ut, nem akadályozá őt ezen kötelességek teljesítésében. Egy alkalommal, a vizek kiáradván, a legnagyobb veszélynek tette ki inkább életét, sem-hogy elkedvetlenítsen egy falusi hitközséget, mely a püspökét egy predikációra várta. Az alsóbb rendű papság szegénysége az ő lelkét és nemes szívét folyvást gyötörgeté. Fáradhatlan volt s utóbb sikert aratott azon törekvéseivel, hogy a koronától kieszközölje a »Queen Anne's Bounty« név alatt ismeretes alapítványt. *) Különösen ügyelt arra, hogy utazásai alatt valamikép ne terhelje az embereket. A

*) Swift, Gregory Misosarum álnév alatt igen gonoszul és becs-telenül úgy állítja oda Burnetet, mint a ki azt az adományt megiri-gyelte az egyháztól. Swift előtt nem lehetett ismeretlen az a tény,

helyett, hogy velök tartatta volna magát, ő tartotta őket. Főszállását mindig valamely mezővárosban vette, ott asztalt tartott, s tisztességes vendégszeretete s bőkezű szeretetadományai által iparkodott megnyerni azokat, a kik tanai iránt előítéletesek voltak. Ha valamely szegényes állomást töltött be, s erre sokszor volt eset, bevett szokása volt saját erszényéből évenként husz fontot adni hozzá a jövedelemhez. Tíz tehetséges ifju, kiknek évenként harmincz fontot adott, az ő szemei alatt tanult theológiát a salisburyi intézetben. Több gyermeke volt; de ő nem érte magát feljogosítotttnak arra, hogy azokról gondoskodjék. Anyjok szép vagyont hozott. Ezzel a vagyonnal, mondá mindig, be kell nekik érniök. Az ő kedvökért nem akarta azt a vétket elkövetni, hogy a szent czélokra szánt jövedelmekből háztartására is költsön. Ilyen érdemek, minden elfogulatlan és igaz bíráló előtt, teljesen feledtetik mind azon hibákat, a melyekkel méltán lehetne őtet vádolni. *)

Mikor székét a lordok házában elfoglalta, ezen gyülekezetet épen az egyházi törvények tárgyalásába merülve találta. Egy oly államférfi, a ki az államegyházhoz való ragaszkodásáról nagyon is ismeretes volt, arra vállalkozék, hogy a dissenterek ügye mellett emeljen szót. A vallásos

hogy az egyház főleg Burnet fáradhatatlan törekvéseinek köszönhető ezen engedményt.

*) Lásd Burnet életét, az ő történelme második kötetének végén, s kéziratu emlékir. Harl. 6584. Emlékiratát a tizedről és első gyümölcsről; és Somers levelét hozzá e tárgyban. Lásd azt is, a mit dr. King, jacobita létére elég igazságos elmondani adomáiban. Burnet erényeinek egy másik megtisztelő elismerését egy másik jakobitától, a ki őtet keményen megtámadta s a kivel viszont igen nagylelkűen bánt, a tudós és becsületes Baker Tamástól, meglehet olvasni a *Gentleman's Magazine*-ben aug. és sept. 1791.

pártokat tekintve soha sem volt alattvalónak a birodalomban olyan fontos és döntő állása mint Nottinghamnek. A rangja, vagyona, hivatalánál fogva birt befolyását még ama nagyobb befolyással növelé, mely a tudományt, ékesen szólást és feddhetetlenséget megilleti. Igazhitősége, pontossága az egyházi ájtatosságokban s erkölcsöknek tisztasága különös nyomatékot adtak a keresztyénség érdekeit illető kérdésekben kifejezett nézeteinek. Az új uralkodó minden minisztere közt ő birta legnagyobb mértékben a papság bizalmát. Shrewsbury bizomnyal whig és alkalmasint szabad gondolkozó volt: egy hitvallást elhagyott; s nem lehetett tisztába hozni, vajon vett-e föl egy másikat. Halifax sok éven át scepticismussal, deismussal és atheismussal vádoltaték. Danby ragaszkodása a püspöki rendszerhez és liturgiához inkább politikai volt mint vallásos. De Nottingham olyan fia volt az egyháznak, a kire büszke lehetett. Oly javaslatok tehát, melyek ha társaitól származnak, páni félelembe ejtik a papságot, ő általa téve, kedvező fogadtatásban részesülhetnek még az egyetemeknél és a káptalanoknál is. A vallásos szabadság barátainak volt tehát okuk reá, hogy az ő hozzájárulását megnyerni kívánják: s bizonyos pontig ő nem vonta meg közreműködését. Ő határozottan a türelmesség mellett volt. Ő azt is pártolá, a mit akkor comprehensiónak neveztek: az az hogy hajlandó volt az anglikán egyház fegyelmébe és szertartásaiba némi olyan módosításokat hozni be, melyek a mérsékelt presbyteriánok kételyeit eloszlatnák. De arra nem volt elkészülve, hogy feladja a Test-Act-ot. Ezen törvénynek szerinte egyetlen hibája az volt, hogy nem elég szigorú s hogy nyilásokat hagyott, a melyeken át shismaticusok polgári hivatalokba becsuzhattak. Ő tényleg csak azért volt a liturgia

némi változtatásaiba hajlandó beleegyezni, mert nem volt megelégedve Testact-tal. Ő azt hívé, hogy ha az egyház kapuit egy kissé szélesebbre tárják ki, sokan a kik a küszöb közelében epednek, sietve fognak betolakodni. Azok pedig, a kik még akkor is kívül maradnak, nem lesznek elég számosak vagy hatalmasak arra, hogy további engedményeket csikarhassanak ki, s köszönettel fogják venni az egyszerű eltüretést is. *)

Az alsó egyházpártiaknak véleménye a Testact-ról egészen különbözött az övétől. De sokan úgy gondolkodtak közölök, hogy a legnagyobb fontossággal bir megnyerni támogatását a tolerantia és a comprehensio nagy kérdéseiben. Azon szétszórt töredékekből, melyekből értesítéseinket merithetjük, úgy látszik, hogy valami compromissum jött létre. Annyi bizonyos, hogy Nottingham magára vállalta egy türelmi törvény (Toleration Bill) és egy egyesülési törvény (Comprehension Bill) behozatalát s mind a két javaslatnak a két háznál teljes erejéből leendő támogatását. Nagyon valószínű, hogy ezen nagy szolgálatért cserébe a whigek néhány vezérei beleegyeztek a Testact-nak jelenben érintetlenül hagyásába.

Nem volt nehézség sem a türelmi sem az egyesülési törvény keresztülvitelében. A dissenterek állapota bő vitatás tárgya volt kilencz vagy tiz évvel előbb, mikor az országot egy pápista összeesküvéstől való félelem izgatá s mikor a protestánsok általában készek voltak egyesülni e közös ellenség ellen. A kormány akkor nagy engedményekre volt

*) Oldmixon el akarta volna hitetni velünk, hogy Nottingham azon időben nem lett volna idegen a Testact föladásától. De Oldmixon állítása nem lévén támogatva bizonyítékokkal, semmi súlylyal nem bír; s mind az a bizonyíték, a melyet fölhoz, egyenesen ellene szól.

hajlandó a whig párt irányában, oly föltétel alatt, hogy a korona viszont meghagyassék rendes kerékvágásában. Egy törvényjavaslat készült a nem-conformisták nyilvános isteni tiszteletének megengedésére s egy törvényjavaslat az államegyház nyilvános isteni tiszteletének némi módosítására, s mind a kettő hihetőleg nehézség nélkül ment volna a két házban keresztül, ha Shaftesbury és követői nem vonakodtak volna némely föltételeket elfogadni, s nem törekedtek volna minden erejükből meghiusítani azon előnyöket a mik könnyen elérhetők valának. Ezen törvényjavaslatok előkészítésében Nottingham, mint akkor tevékeny tagja az alsóháznak, igen nevezetes részt vett. Most elővévé azokat a homályból, melyben az oxfordi parlament feloszlatása óta lappangtak s letevé a felsőház asztalára.*)

A türelmi bill mind a két háznál kevés vitával ment keresztül. Ez a híres törvény, mely akkor a mi vallásszabadságunk Magna Chartájának tekinteték, azóta igen nevezetes módosításokat szenvedett, s a mai nemzedék előtt csak nevérol is alig ismeretes. A nevét azonban tisztelettel emlegetik sokan a kik tán meglepetéssel és boszankodással fognak közelebbről megimerkedni tulajdonképeni tartalmával és szellemével ama törvénynek, melyet meg szoktak tiszteletben tartani.

Számos törvény, mely Erzsébet királynő trónralépte óta egész a forradalomig hozatott, minden embert szigorú büntetés alatt kényszerített résztvenni az angol egyház is-

*) Burnet II. 6. Van Citters az egyesült tartományokhoz marc. 1—11. 1689. Vilmos király türelmi törvénye bővebb kifejtése lévén csak ama lelkiismereti szabadságnak, mely ő felsége nyilatkozmányában ígértetett, egy egyesülési és bocsánati billle együtt, tervezve egy parlamenti actának, jóváhagyva marc. 25. 1689.

teni tiszteletében, s tartózkodni minden egyéb gyülekezéstől. A türelmi törvény ezen határozatok egyikét sem törölle el, s csak arról gondoskodott, hogy azok ne magyaráztassanak olykép, hogy azokra is kiterjesztessenek, a kik loyálisukat hűségi és felsőbbbségi eskü (Oaths of Allegiance and Supremacy) letevése által s protestáns hitöket a transsubstantiatio elleni nyilatkozat aláírásával bebizonyítják.

Az ilymódon adott engedmény egyaránt vonatkozott ugy a dissidens papokra, mint a dissidens világiakra. De a dissidens papságnak külön sérelmei is voltak. Az egyforma-sági törvény (Act of Uniformity) száz fontnyi pénzbírságot szabott mindazokra, a kik, nem lévén püspök által fölszentelve, az oltári szentséget kiszolgáltattani mernék. A Five mile Act (öt mértföldnyi távolságot parancsoló törvény) sok jámbor és tanult papot kiűze a házából és baráti köréből, hogy parasztok közt oly homályos falukonél jenek a melyeknek neve elő sem fordul a térképen. A gyülekezések ellenintézett törvény (Conventicle Act) súlyos pénzbüntetésekért mért olyan papokra, a kik a separatisták valamely gyülekezetében papolnának; és ellenére a mi köztörvényünk humánus szellemének, a törvényszékeknek meg hagyaték ama törvénynek lehető széles magyarázatot adni a dissidensek elnyomására s a földadók bátorítására. Ezen szigoru törvények nem töröltettek el, csak bizonyos föltételek és ovadékok mellett kissé megtágítottak. Elhatározaték, hogy minden dissidens pap, mielőtt hivatalos működésében eljárna, hitvallást tegyen az angol egyház tanáiban való hitéről, csak nehánynak kivételével. A tételek, melyekhez hozzájárulni nem köteleztették, a következők voltak: hogy az egyháznak joga van a szertartásokat szabályozni; hogy a homiliák könyvében letett tanok üdvösek;

s hogy a papi fölszentelésben semmi babonaság vagy bálványimádás nincsen. Ha baptistának mondá magát az illető, föl volt mentve azon állítástól is, hogy a gyermekek keresztelese dicséretes szokás. De, ha a lelkiismerete nem engedé meg neki, hogy a harminczkilencz czikkből harmincznégyet aláírjon, valamint a nagyobb részét két más cikknek is, már akkor el volt tiltva a papolástól mindazon szigorú büntetések alatt, melyeket a Cavalierok az ő hatalmuk és bosszuállásuk napjaiban gondoltak ki a schismaticus papok kinzására és tönkre tevésére.

A quakerek helyzete a többi disszenterékétől különbözött, de abban, hogy rozabb volt. A presbyteriek, independensek és baptisták nem haboztak letenni a felsőbbbségi esküt. A quäkerek ezen esküt megtagadták, nem mintha ellene lettek volna annak, hogy Angliában semmi külföldi uralkodónak vagy főpapnak hatósága ne legyen, hanem mert az ő lelkiismeretök tiltá nekik, hogy akármire is esküdjenek. Ők tehát a büntető törvény azon részének a súlya alá estek, mely sokkal előbb semmint ők léteztek, még Erzsébet parliamentjei által a római katolikusok ellen iktattaték be. Mindjárt a restauratio után, egy szigorú törvény hozatott a quäkerek gyülekezetei ellen, különböző attól a mely átalában a conventiculumokra szólt. A türelmi rendelet megengedé ezen ártatlan felekezetnek, hogy gyűléseiket békében megtarthassák, azon föltétel alatt, hogy három okmányt aláírjanak, egy nyilatkozatot az átváltoztatás (Transsubstantiatio) tana ellen, egy hűségi fogadalmat a kormány iránt, s keresztyén hitök bevallását. Azon ellenvetések, melyeket a quäkerek az athanasianus phraseologia ellen tettek, a socinianismus gyanújába hozták őket, s azon komoly beszédek, melyekben azt állították

magukról, hogy lelki dolgokban minden tudományukat közvetlen fölülről veszik, annak gyanujába keverték őket, hogy nem sokat adnak a szentírás tekintélyére. Kötelezték tehát őket, hogy hitvallást tegyenek a fiu és a szentlélek istenségéről s az ó és új testamentum isteni származásáról.

Ilyen föltételek alatt engedték meg csak, törvény által, Anglia protestans dissentereinek, amaz első időben, hogy istent az ő saját lelkiismeretök szerint imádhassák. Tulajdonképen el voltak tiltva attól, hogy nyílt ajtóknál tarthassák gyűléseiket, de védve voltak mégis valamely ellenséges berontás ellen azon záradékkal, mely büntetés alatt tiltá bemenni valamely gyűlésterembe a gyülekezet megzavarása czéljából.

Mintha az említett számos korlátozás és óvások még nem lettek volna elegendők, ünnepélyesen kijelentették, hogy a törvényhozásnak nem volt szándokában legkisebb engedélyt is adni a pápistáknak, vagy bárkinek is, a ki tagadná a szentháromság tanát úgy mint azt az angol egyház értelmezi.

Minden törvény közt, melyek parlamentben valaha hozattak, talán a türelmi törvény jellemzi leginkább az angol törvényhozás minden hibáját és minden kitűnő oldalát. A politikai tudomány egy tekintetben igen nagy hasonlatosságot mutat a mechanikai tudománnyal. A matematikus könnyen kiszámíthatja, hogy egy bizonyos erő, egy bizonyos emeltyűnek vagy huzónak alkalmazásával elégséges egy bizonyos tehernek elviselésére. De ezen bizonyíték azon föltevésből indul ki, hogy a gépezet maga nem görbül meg és nem törik el a súly alatt. Ha az a mérnök, a kinek egy nagy nehézségű valóságos granitkövet kell valóságos fagerendák és valóságos kötelek segítségével

megemelni, tisztán csak azon föltevésekre bizza magát, a melyeket dinamikai értekezésekben talál, s nem veszi számításba az anyaga tökéletlenségét, úgy az ő egész gerenda, csiga- és kötélkészüléke hamar töredékekbe fog szétmállani, s minden erőműtani tudománya mellett mint építész sokkal alantabb fokon fog állani ama festettképű barbároknál, a kik, noha semmit sem hallottak az erők parallelogramjáról, sikerrel állították fel mégis Stonehenge oszlopait. A mint a gépészmérnök a matematikushoz, úgy áll a gyakorlati államférfi az elméleti államtudóshoz. Nagyon fontos dolog ugyan, hogy a törvényhozók és kormányzók a kormányzat bölcsészetében jártasok legyenek, valamint szükséges, hogy az építész, a kinek egy obelisket kell az állványra fölemelni vagy egy tagozott cső-hidat vezetni egy tengerszoroson át, jártas legyen az egyensúly és a mozgás bölcsészetében. Ámde, valamint a ki valósággal épít, sok dolgot kell elméjében megforgatni, a miről D'Alembert és Euler nem tesz említést, úgy a kinek tetteleg kormányzás a hivatása, mindig oly tekintetek által is kell magát vezetetni, a melyeket nem tanulhat meg Smith Ádám és Bentham Jeremiás irataiból. A tökéletes törvényhozónak épen középen kell állani az általános elveknél egyebet sem látó merő elmélet embere, és az egyes fenforgó eseténél mást nem tekintő merő gyakorlat embere közt. Olyan törvényhozókban, a kiknél az elméleti képzettség a gyakorlatiség rovására volt tulnyomó, különösen termékeny volt az utolsó nyolczvan esztendő. Ezek bölcseségének köszönheté Európa és Amerika az ő korcsszülető alkotmányainak számos mintáját, a melyek épen elég sokáig maradtak életben, hogy százalmas lármát keltsenek s aztán polgári zavarok közt semmisültek meg. De az angol törvényhozásban a gyakor-

lati elem volt mindig tulnyomó, s nem ritkán kelletén tul is elnyomta az elméletet. Semmit se gondolni a symetriával, de sokat a czélszerűséggel; soha meg nem szüntetni egy anomaliát csak azért, mert anomalia; nem hozni be ujitást, mig annak szüksége nem érezhető; soha sem ujitani többet, mint a mennyivel a baj orvosolható; nem pártolni egy indítványt nagyobb kiterjedésben, mint mennyit a fenforgó különös eset, melyre vonatkozik, megkíván; ezek voltak az elvek, melyek János király ideje óta Victoria koráig, a mi kétszázötven parlamentünket általában vezérelték. A mi nemzeti idegenkedésünk mindentől a mi a politikai tudományban elvont elmélethez hasonlít, kétségkívül hibába megy át. Ugyde, ezen hiba talán javunkra válik. Azt meg kell engedni, hogy mi szerfelett lassan javítjuk törvényeinket. De, habár más országok alkalmilag sokkal rohamosabban haladnak előre, nem egyhamar nevezhetnénk más országot, a melyben olyan kevés visszaesés lett volna.

A türelmi törvény nagyon közel jár egy nagy angol törvény eszméjéhez. Egy a törvényhozás elméletében jártas, de a mi országunkat a forradalom idejében szétszakgató felekezetek és pártok érzelmeit nemismerő jogász szemében az a törvény az ellenmondások és képtelenségek egy zürzavarának látszhatik. Nem látszik az egészséges általános elveken nyugvónak. Sőt semmi nemü, akár egészséges, akár hibás elven sem. Az egészséges elv kétségkívül csak az, hogy tisztán theologiai tévedést nem büntethet a polgári hatalom. Ezen elvet a türelmi törvény nem csak nem ismeri el, sőt határozottan megtagadja. Egy sem töröltetett el a non-conformisták ellen a Tudorok vagy Stuartok alatt hozott régi kegyetlen törvények közül. Üldözés maradt továbbá is az általános szabály. Türelem csak kivétel. Ez még

nem minden. A szabadság, mely a lelkiismeretnek engedtetett, a legszeszélyesebb módon van engedve. Egy quaker, ha általános kifejezésekben hitvallást tesz, a törvény teljes jótekonyságát élvezi a nélkül, hogy egyet is aláírna a harminczkilencz czikk közül. Egy independens pap, a ki szívesen kész volna, a quakertől megkívánt nyilatkozat megadására, de a ki kételyeket táplál hat vagy hét czikk iránt, továbbra is alávetve marad a törvényes büntetésnek. Howe büntetés alá jó, ha papolni mer, mielőtt az oltári szentségről szóló anglikán tantünnepélyesen elismerné. Penn, a ki vele együtt visszatartja az oltári szentséget, teljes szabadsággal bir papolni, a nélkül, hogy bárminő nyilatkozatot adna ezen tárgyról.

Vannak itt szembeötlő hibák, a melyeket el nem engedne bárki is, ha a türelmi törvényt a józan ész világánál bírálgatja, mely minden országban s minden korban ugyanaz. De maguk e hibák tán érdemek gyanánt tűnnek föl, ha figyelembe veszi azok előitéleteit és szenvedélyeit, a kik számára készült e türelmi törvény. Ezen oly ellentmondásokban bővelkedő törvény, melyeket minden kezdő politikus felfödözhet, megtette azt, a mit a politikai bölcsészet legnagyobb mesterei által legügyesebben szerkesztett törvény nem tett volna meg. El kell ismerni, hogy a fönne elsorolt intézkedések nehézkesek, gyermekesek, egymással s az igazi vallásszabadság elveivel ellenkezők. Minden a mit védelmőkre mondani lehet, abból áll: hogy tömérdek bajt háritottak el a nélkül, hogy tömérdek előítéletet sértettek volna; hogy egyetlen szavazás nélkül a parlament bármelyik házában, hogy minden háborgás nélkül az utcákon, sőt alig hallható legkisebb zugolódásával azoknak, a kik a legmélyebb vakhitőségben sinylődtek, egyszer mindenkorra végett vetett egy üldözésnek, mely négy nemze-

déken át dühöngve, annyi szívet megtört, annyi számtalan tüzhelyet elpusztított, mely megtölté a börtönöket olyan emberekkel, a kikre a világ nem volt méltó, mely ezerekenként kényszerítette ama becsületes, szorgalmas és jóra való ki-sebb birtokosokat és mesterembereket, a kik egy nemzet-nek valódi büszkeségei, hogy az oceánon túl keressenek me-nedéket a vörös indiánok sátrai és a parduczok tanyái közt. Ez a védelem, bármily gyengének lássék holmi sivár okos-kodók előtt, hihetőleg teljesen ki fogja elégíteni az állam-férfiakat.

Az angolok 1689-ben még sehogy sem voltak hajlan-dók azt az elméletet elfogadni, miszerint a vallásos tévely büntetés nélkül volna hagyandó. Ez az elmélet épen ak-kor még sokkal népszerűtlenebb volt, mint valaha. Mert csak néhány hónappal az előtt álszenteskedéssel használta-ték föl az államegyház üldözésére, az ország alaptörvényei-nek letapodására, jószágok elkobzására, s a kérelmezési jog szerény használatának vétkül felrovására. Ha akkor egy oly javaslat terveztetik, melyszerint minden protestánsnak teljes lelkiismereti szabadság lett volna adandó, biztosan állithatni, hogy Nottingham ilyen billt soha be nem hoz ; hogy minden püspök, Burnet-et se véve ki, ellene szavaz ; s hogy ezer szószékről, egyik vasárnap a másik után, mint isten és emberek ellen intézett kihívást, mint eretnekeknek és istenkáromlóknak adott szabadalmat mutatják azt be ; hogy legalább is oly hévvel támadják meg Bates és Baxter mint Kent vagy Sherlock ; hogy Anglia mezővárosai feleré-szének piaczaín nyilvánosan elégeti azt a köznép ; hogy soha sem vált volna igazán az ország törvényévé, sőt még a tü-relmesség nevét is sok évre gyűlöltté teendi a nemzet többsége előtt. Már most, ha egy ilyen bill vitetett volna

keresztül, minő hatást teendett az ahhoz képest a minőt tett a türelmi törvény?

Igaz, hogy a türelmi törvény az üldözést ismeré el szabálynak, s az engedélyezett lelkiismereti szabadságot csak kivételnek. De nem kevesebbé igaz az is, hogy a szabály csak egy-két száz protestáns dissenterre nézve maradt érvényes, míg a kivétel jótékonytsága százezerekre terjedt ki.

Igaz, hogy elméletben képtelenség volt Howeal, mielőtt az papolhatna, aláíratni harmincznégy vagy harminczöt anglikán hitczikket, Pennt pedig papolni hagyni a nélkül, hogy egyet is aláírna ama czikkekből. De szintoly igaz az is, hogy ezen intézkedés mellett mind Howe mind Penn oly teljes szabagsággal papoltak, mint azt egy Beccaria vagy Jefferson által szerkesztett bölcselmi törvénykönyv mellett tehették volna.

A bill könnyen haladott előre. Csak egy nagy fontosságú módosítvány tétetett. Némely buzgó hive az egyháznak az alsóházban azt hozá föl, hogy czélszerű volna a türelmet csak hét évi időre szorítva adni meg, s így a nem-conformistákat jó magukviseletére mintegy rákényszeríteni. De ezen ötlet oly kedvezőtlen fogadtatásra talált, hogy azok a kik pártolták, nem merték szavazásra bocsátani. *)

A király szíves örömmel adá beleegyezését: a bill törvénynyé vált; s a puritán papok minden megyében siettek a negyedévi ülésekre, hogy esküdjenek és aláírjanak. Többen közülök hihetőleg bizonyos hallgatag fentartásokkal járultak hozzá a czikkekhez. De Baxternek gyengéd lelkiismerete nem tűré, hogy csatlakozzék, mielőtt egy nyilatkozatot nem tett volna közzé minden egyes czikknek ér-

*) Alsóházi napló máj. 17. 1689.

telmezése iránt, a mely félreértésekre adhatott volna alkalmat. Az okmány, melyet az eskü letétele előtt a törvényszékhez benyújtott, még most is fönn van, s két különösen érdekes hely van benne. Kijelenté, hogy hozzájárulását az athanasi hitvalláshoz csakis arra szorítja a mi abban a hitre vonatkozik, de hogy semmikép sem ért egyet a kárhoztató záradékokkal. Továbbá kijelenti, hogy ama cikknek aláírása által, a mely szerint nincs másban üdvösség csak egyedül Krisztusban, egyáltalában nem akarja kárhoztatni azokat, a kik azon reményben élnek, hogy tiszta szivű és erényes nem-hivők is részesülhetnek a megváltás jótékonyosságában. Londonban számos dissidens pap csatlakozását fejezé ki ezen emberszerető érzelmekhez. *)

Az egyesülési törvényjavaslat (Comprehension bill) tárgyalása nevezetes ellentételét mutatja föl a türelmi törvény tárgyalásának. A két javaslatnak közös eredete s nagy részben, ugyanazon tárgya is volt. Egy időben terveztek, egy időben tétettek félre: együtt mentek feledésbe; s évek múlva ismét együtt hozattak újra napvilágra. Mind a kettőt ugyanaz a peer tevő le az alsóház asztalára; s mind a kettő ugyanazon bizottsághoz (select comittee) utasított. De csakhamar kitűnt, hogy sorsuk fölötte különböző volt. Az egyesülési törvény ugyan csinosabb példánya volt a törvényszerkesztési művészetnek, semmint a türelmi törvény, de nem volt úgy, mint a türelmi törvény, hozzászabva az élő nemzedék szükségéhez, érzelmeihez, előítéleteihez. Ehhez képest, a mig a türelmi törvényt mindenütt pártolták, az egyesülési törvényt mindenütt megtámadták, s utóbb

*) Értelmezése a londoni papok által aláírt czikkeknél. 1690. Calamy: történelmi adalékok Baxter életéhez.

azok is csak gyengén és hidegen védték a kik behozták. Azon egy időben, a mikor a türelmi bill közegyetértéssel törvényté lett, az egyesülési bill, szintolyan közegyetértéssel, félre vetteték. A türelmi törvény most is ama nagy törvényhozási tények közé tartozik, melyek alkotmányunk történelmében időszakot alkottak. Az egyesülési törvény el van feledve. Egy régiséggyűjtő sem tartotta méltónak megóvni azt. Az egyetlen példány, ugyanaz, melyet Nottingham a peereknek bemutatott, meg van még parlamenti levéltárunkban, de a most élők közül alig látta azt kettő vagy három. Szerencsés körülmény, hogy ezen példányban a billnek majdnem egész története megolvasható. A sok javítás és közbeszurások daczára még jól meg lehet különböztetni az eredeti szöveget a bizottság vagy jelentés módosításaitól. *)

Az első záradék, ugy a mint az első eredeti szövegben volt olvasható, fölmenté az államegyház minden papját a harminczkilencz cikk aláírásának kötelessége alól. A cikkek helyébe egy nyilatkozat lépett, ily tartalommal: »Helyeslem az angol egyháznak törvény által megállapított minden istentiszteleti és egyház-kormányzati tanát, mint melyekben mind az foglaltatik a mi az üdvösséghez szükséges; és ígérem, hogy papi hivatalom gyakorlásában ahhoz képest fogok papolni és cselekedni.« Egy másik záradék hasonló mentességet adott a két egyetem tagjainak.

Aztán kimondatott, hogy a presbyteri szertartás sze-

*) A bill föllelhető a Lordok háza levéltárában. Különös, hogy a legérdekesebb okmányok ezen gazdag gyűjteményét majd egészen elhanyagolják, még a mi legszorgalmasb és legpontosabb történetíróink is. Elöttem egyik nagyra becsült barátom Mr. Lefevre János nyitá meg; s buvárlataimat nagyban elősegíté Thoms úr előzékenysége.

rint fölavatott papok, új felszentelés nélkül élvezik az államegyház papjainak minden kiváltságát. Mindazonáltal szükséges, hogy újabb működésére egy püspök kézföltevésével s a következő szavak elmondásával képesítse: »Vedd a te felhatalmazásodat az isten ígéjének hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására, és minden más papi működésnek teljesítésére Anglia egyházában.« Az ilykép felhatalmazva levő egyének minősítve lettek lelkészségek és rectorások birására az országban.

Következtek oly záradékok, melyek következtében az egyházi személyek fölvehették vagy nem a karinget, kivéve egy- két különösen méltóságosabb rangú templomban, saját tetszésök szerint a kereszt jelét kereszteléseknél el is hagyhatták, szabad volt a gyermeket, ha szülőinek ez volt kívánsága, keresztapák és kereszanyák nélkül is megkeresztelni, s szabad volt azoknak, a kiknek a térdepelés ellen valami kételyeik volnának, ülvé is fogadni el az urvacsorát.

A befejező záradék egy kérvény formájába volt öntve. Javasoltatott, hogy a két ház a királyt és királynőt kérje meg egy bizottságnak az államegyház harmincz papjából leendő összeállítására, a mely felhatalmaztatnék a liturgia és canonok valamint az egyházi törvényszékek szerkezetének újra átvizsgálására s a vizsgálat után kívánatosaknak látszó módosítások javaslatba hozására.

A bill simán ment át az első fokozatokban. Crompton, ki Sancroftnak Lambethbe visszahuzódása óta, tényleg primás volt, derekasan segített Nottinghamnek.*) A bizott-

*) Tanner kéziratai közt a »bodleian library« ben van egy igen érdekes levele Cromptonnek Sancroft-hoz, mely a türelmi bill-re az egye-

ságban mégis meglátszott, hogy egy tömör testülete létezett az egyházi férfiaknak, a kik el valának határozva, egy szót sem és egy formulát sem adni föl; a kik azt tartották, hogy az imádság nem imádság karing nélkül, a csecsemő nem keresztyén, ha nem jelöltetett meg a kereszttel, a kenyér és a bor nem a megváltás jelvényei vagy a malaszt eszközei, ha csak térdhajtva nem vétetnek. Mennyire, kérdék ezek, el kell szomorodnia az egyház minden engedelmes és hű fiának, látva azt, hogy egy conventiculum ily tiszteletlen szokásai bevitetnek az ő méltóságos boltozataik alá? Mennyiben érdemelnek az ő érzelmeik, előitéleteik, ha azok volnának is, kevesebb figyelembe vételt, mint a schismaticusok tücskei? Ha a gyengébb testvér iránt, mint Burnet és a hozzá hasonlók untalan ismételtetik, elnézéssel kell viseltetnünk, kevesebb elnézéssel tartozunk-e azon testvérnek, a kinek gyengesége csak egy régi, tisztességes és szép szertartáshoz való túlzott ragaszkodásból áll, melylyel az ő képzelődése már gyermek kora óta mindent, a mi magasztos és becses volt előtte, azonosított, semmint azoknak, a kiknek haragos és férhetetlen kedélyök mindig annyi hiábavaló ellenvetést gondolt ki egy ártatlan és üdvös gyakorlat ellen? De valósággal a puritánok aggságoskodása nem afféle volt, minőnek tiszteletben tartását az apostol a hívőknek meghagyá. Nem egy gyengéd lelkiesméret furdalásaiból eredett az, hanem megszólási hajlamból és lelki

sülési billre vonatkozik. »Ez ugymond Crompton: két nagy mű a mely a mi egyházunk lényegét érdekli: reménylem Ön hozat magának a háztól példányokat. Mert noha mi hódítás alatt állunk, isten kegyelmeben részesített minket a mi uralkodóink szemeiben; s mi fentartjuk egyházunkat ha ő akarja. Sancroft erre ugy látszik, nem válaszolt.

gőgből; s bárki az új szövetséget tanulmányozta, megtanulhatta azt, hogy a mi keresztyéni kötelességünk kerülni mindent, a mi a gyengéket megbotránkoztatná, másrészt isteni parancs és példa által vagyunk arra utalva, hogy ne adjunk semmit a szemforgató és szeretetlen pharizeusokra. Akármi dolgot is, a mely nem érinti a vallás lényegét, el kellett-e azonnal hagyni, mihelyt nem tetszett egy csapat tulbuzgónak, a kiknek fejük teli volt képzelődéssel és az újság ingerével? Festett üveg, zene, vásárnap és ünnepnap mind nem tartozott a vallás lényegéhez. Egy vakbuzgó csoport kíváratára azonnal be kellett-e törni a »King's College« kápolna ablakait? Mások kedvéért el kellett-e hallgattatni az exeteri orgonát? Némává tenni minden falusi harangot, mert Wholesome Tribulation és Deacon Ananias azokat világias dolgoknak tartották? Karácsony ne legyen többé a vigság napja? A nagy hét ne legyen többé a megálázódás időszaka? Ezen változtatásokat az igaz még nem kívánták. Ámde ha mi, — így okoskodának a magas egyházfiak, — egyszer megengedjük, hogy azt, a mi magában ártalmatlan és épületes, félre kell vetni csak azért, mert nem tetszik holmi gyenge elméjűeknek és holmi búskomor kedélyűeknek, akkor majd hol állunk meg? S nem történhetik-e meg, hogy egy hitszakadásnak a meggyógyítása által, egy másikat idézünk elő? Mindazon dolgokban, a mikben a puritánok az egyház szennyfoltjait látják, a népesség egy nagy része annak legvonzóbb oldalait ismeri föl. A mi az egyház egy-két keserű precisistát megkimél a botránytól, nem veszti-e el befolyását ama sokak sziveire, a kik abban gyönyörűségeket lelték? Nem fogja-e majd azt látni, hogy minden új proselytáért, melyet a gyülekezetekből hódít magához, tizen az ő régi követői közül majd hátat fordítanak

az ő megcsonkított szertartásaiknak és kivetköztetett templomaiknak, és hogy ezen új szakadások még majd veszélyesebb felekezetté alakulnak, sem mint az volt, a melyet megnyerni iparkodtunk, vagy hogy egy hideg és disztelen istentisztelet fölötti elkeseredések hevében, még arra látják indíttatva magukat, hogy inkább az ünnepélyes és pompás római bálványimádáshoz térjenek vissza?

Nevezetes, hogy azok, a kik így beszéltek, épenséggel nem voltak hajlandók, az államegyház cikkeinek tanítételei mellett kardoskodni. A való az, hogy első Jakab ideje óta az anglikán fegyelem és anglikán szertartás mellett buzgólkodó nagy párt mindig erősen hajolt az arminianismus felé, s ennél fogva nem nagyon ragaszkodott egy oly hitvalláshoz, melyet oly hittanárok szerkesztettek, a kik a metaphysicaí theologia kérdéseiben általában Calvinnal tartottak. Ezen pártnak egyik jellemzővonása az volt, hogy a dogmatica theologia kérdéseiben mindig sokkal hajlandóbb volt a Rómából származó liturgiához, sem mint a Genfből származó homiliák cikkeihez folyamodni. Másrészről, az államegyház kálvinista tagjai mindig azt állították, hogy az ily kérdésekben, az ő határozott véleményök sokkal könnyebben föllelhető egy cikkben vagy egy hálaima-énekben. Ugy látszik, hogy az egyesülési bill tárgyalásakor az államegyház papságának csak egyetlen egy tagja sem emelt szót azon záradék ellen, mely a papokat a cikkelyek aláírásától fölmenté, vagy azon nyilatkozattól, hogy a homiliákba foglalt tanok üdvösek. Sőt még azt a nyilatkozatot is, mely a cikkelyek aláírása helyett kívántaték, a bizottsági jelentésben nagyon megszelidítették. A mint ez a záradék véglegesen megállapíttatott, az egyház papjainak nem azt kelle kinyilatkoztatniok, hogy helyeslik ezt a szervezést,

hanem csak, hogy alávetik magukat annak. Ha ez a bill törvénynyé vált volna, az egész királyságban csakis a dissidens papok lettek volna azok, a kiknek a czikkelyeket alá kellett volna írniok.*)

Az a könnyűség, a melylyel az egyház buzgó hivei reá állottak az ő hitvallásuk megtételére, nagy ellentétben áll azzal a szellemmel, a mely őket fegyelmök és szertartásuk melletti harczra lelkesíté. Az a záradék, mely szerint a presbyteri papoknak püspöki fölszentelés nélkül is megengedteték a papi állomások elfoglalása, elvettetett. Az a záradék is, a mely az ez iránt aggódóknak megengedé az ülvé áldozást, alighogy meg nem bukott. A committee-ben kihagyatott, s a jelentésbe csak nagy nehezen vétetett fel újra. A peerek többsége a házban ellene volt ezen engedménynek s az egyensúly épen 'csak a megbízottak (proxies) által állittatott helyre.

De ezen alkalommal kezdték csak észrevenni, hogy a törvényjavaslatot, melyet az államegyház hivei oly készséggel támogattak, egészen más oldalról fenyegette a veszély. Ugyanazon tekinteteknél fogva, a melyek Nottinghamet az egyesülésre reábirták, félelemmel és borzalommal fogadták azt a disszenterok egy nevezetes részénél. Való az, hogy egy ily tervnek az ideje már elmúlt. Ha száz évvel korábban, mikor a protestánsok megoszlása még új dolog volt, Erzsébet oly bölcs lett volna, nem kívánni általánosan egynémely olyan formaság megtartását, a melyet alattvalóinak nagy része pápistásnak tartott, úgy talán elejét vette volna ama szörnyű csapásoknak, melyek alatt, halála után negy-

*) A magas egyházpártiaknak e czikk ellen nagy ellenszenvét tárgyalja egy, 1689-ben kijött érdekes röpirat, ily cz. alatt: »Párbeszéd Thimoteus és Titus között.«

ven évvel, annyit szenvedett az egyház. De a szakadás eredete általában igen messzire hat föl. Ha tizedik Leo erélyes kézzel nyomja el ama visszaéléseket, melyekkel először a bucsuárusok csalásai oly felháborodást gerjesztettek Szászországban, nem lehetetlen, hogy Luther a római egyház kebelében halt volna meg. De a jó alkalmat akkor elszalasztották; és mikorra, néhány évvel azután, a vatikán szívesen megvásárolta volna a békét a viszály eredeti okának eltávolításával, az utóbbi már majdnem el volt feledve. A kutató szellem, melyet egyes visszaélés ébresztett föl, nem sokára ezeret talált vagy képzelt magának; a vita új vitát szült: minden kísérlet egy ellenvetés eloszlatására egy újabbnak földézésével végződött; s utoljára egy általános zsinat is, melytől az első időkben a bajnak csálhatatlan orvoslását várták, annak minden reményét elvette. Ezen tekintetben is, mint annyi másban, az angol puritanismus története szoros hasonlatot tüntet föl az európai protestantismus történetével. Az 1689-diki parlament épp úgy nem tudta volna már megszüntetni egy ruhának vagy egy testtartásnak a megtürése által a non-conformitást, mint a tridenti egyház-atyáknem tudták volna a pápasággal kibékíteni a német nemzetet a bünbocsánat árjegyzékének szabályozásával. A tizenhatodik században a quakerség még ismeretlen volt; s az egész birodalomban az independenseknek vagy baptistáknak egyetlen egy gyülekezete sem létezett. A forradalom idejében az independensek, baptisták, quakerek a dissidensek felekezetében többséget képeztek; s ezen felekezetek megnyerhetők lettek volna legfőlebb olyan föltételek alatt, melyekre a legmérsékeltebb alsó egyházpártiak voltak hajlandók reá állani. Az independensek azt tartották, hogy egy nemzeti egyház, bár-

minő központi hatalom kormányzása alatt, legyen az pápa, patriárcha, király, püspök vagy zsinat, nem a szentiráson alapuló intézmény, s hogy a hívők minden gyülekezése, Krisztus alatt egy souverain társulatot képez. A baptisták még visszahozhatlanabbak voltak, mint az independensek s a quakerek még visszahozhatlanabbak mint a baptisták. Oly engedmények tehát, melyek egykor a non-conformistaiságot megszüntették volna, most alig elégíthették ki a non-conformisták fele részét. Mennél szabadelvűbb alapon nyugvók az egyesítési terv, annál inkább félt tőle minden separatista, a kit semmi esetben sem lehetett egyesíteni. Arra bár igen csekély kilátás volt, hogy a dissenterek, összetartva mint egy ember, képesek legyenek a törvényhozástól a polgári jogok teljességét kinyerni; de ily siker kivívhatásának minden reménye elveszett, ha Nottingham képes leendett, a vallásszabadság némely jóindulatu de rövidlátó barátainak támogatásával, terveit kivinni. Mihelyt a bill keresztül megy, a dissenter felekezetből bizonynyal tömegeesen el fogtak pártolni az emberek; s minden elpártolást nagyon is meg fog vala érezni egy számban megfogytakozott, levert s fölötte hatalmas ellenséggel szembenálló osztály. Minden proselytát sokkal inkább kétszeres veszteségnek kell tekinteni, a különben is gyöngye pártnál, sem mint nyereségnek a különben is tulhatalmas pártnál. Az államegyháznak nagyon is módjában áll, hogy magát az országban létező minden felekezet ellenében is föntarthassa; s ha ezen felekezetek, tömeges elpártolások által nagyon meggyengülnek, az egyház pedig tömeges csatlakozások által nagyon megerősödik, úgy világos, hogy a Test-Act bármely enyhítésének reménye oda lesz; s nagyon is valószínű, hogy a türelmi törvény is nem soká marad érvényben.

Maguk ama presbyteri papok, a kiknek kételyeik eloszlatására világosan czélozott az egyesülési törvény, épen nem kívánták egyhangulag annak keresztülvitelét. Közülök a legképzettebbek és legékesebb szólásuak már a türelmi nyilatkozat (Declaration) közzététele óta kellemes állásokban voltak elhelyezkedve a fővárosban és nagyobb városokban, s most egy parlamenti acta teljes biztosítása mellett voltak élvezendők ama türelmet, a mely eddig a királyi nyilatkozat alapján jogtalan volt és bizonytalan. Ezen férfiak helyzete olyan volt, hogy az államegyház papjainak nagyobb része irigyelheté azt. A parochiális papságnak valóban csak igen kis része volt oly kényelmesen ellátva, mint a nem-conformisták egy nagyobb gyülekezetének valamely kedvelt szónoka a cityben. Az ő gazdag hallgatóik önkéntes adakozásaiból, a kik között aldermanek, követek, nyugotindiai kereskedők, törökországi kereskedők, a halárusok és az ötvösök czéheinek főnökei voltak, nemsokára képesekké lettek maguknak földbirtokot vagy tőkepénzt szerezni. Nem ritkán hagyták ott házaikban a Blackwell-hall legfinomabb posztóneműit s a Leadenhall-market legizletesb baromfiait. Befolyásuk az ő nyájukra roppant volt. Egy seperatista gyülekezet tagja vajmi ritkán kezdett valami vállalatba, adta férjhez a leányát, adta valami mesterségbe a fiát, vagy adta szavazatát valamely választásnál, mielőtt az ő lelkipásztorát megkérdezte volna. Minden politikai és irodalmi kérdésben a pap a maga körében egy oraculum volt. Köztudomású volt, számos éven át, hogy ha egy kitűnő dissenter pap a fiát akár ügyvédnek, akár orvosnak nevelte, az oly ügyvéd biztos volt, hogy lesz pere, az oly orvos biztos, hogy lesz betege. Mig egy komorna rendesen jó kisegítőnek tekintették az államegyház szent

rendjebeli valamely káplán számára, az alatt dús gazdag polgárok özvegyei és leányai a nem-conformista lelkipásztorokhoz tartattak legillőbbnek. A presbyteriek valamely előbbkelő rabbija tehát méltán kételkedhetett, vajon, voltaképen nyer-e valamit az egyesülés által. Ő ugyan birhatandott egy rectori vagy lelkészi állomást, ha olyat elnyernie sikerül. De az alatt őt letehetik : az ő imaházát bezárhatják : az ő hiveit szétszórhatják a parochiális egyházak közt : s ha adnak is neki valamely beneficiumot, az majd csak igen gyér kárpótlás fog lenni az ő elvesztett jövedelmeiért. Nem is remélhette, hogy mint az anglikán egyház papjának megmarad az a tekintélye, a mely az előtt volt. Az államegyház tagjainak egy jó része őt mindig szökevénynek fogja nézni. Ennélfogva, egészben véve, igen természetes, hogy inkább óhajtotta mindennek a régiben maradását. *)

*) Tom Brown az ő gunyoros modorában azt mondja az ama korbeli presbyteri papokról : »az ő szónoklataik pénzt hoznak, a pénz földbirtokot, s ezt a mulatságot mindnyájan forrón óhajtják, daczára álszenteskedő nyöszörgéseiknek. Ne lennének negyedéves (papi) adakozások, nem volna többé schisma vagy hitszakadás.« Kérdi, hogy képzelhető : »hogymiután a viszályból élnek meg uri módon, ők a béke tanait hirdethessék ?« Brown amusements. Nehány érdekes adat van a dissidens papok befolyásáról Hawkin : Johnson életében. A csendes polgárok ujság-lapjában (Spectator 317.) Addison néhány kitünő tréfát enged magának e tárgyban. Az a Mr. Nisby, kinek a békéről, a nagyvezérről, a szeszes kávéról való nézetei oly nagy tisztelettel említettnek, s a kit oly jól megvendégelnek velős csonttal, ökör fejjel, s egy üveg Brooks és Hellier-féle itallal, nem más mint Nesbit János, egy nagyon népszerű egyházi szónok, a ki a forradalom idejében egy dissidens gyülekezet papja lett Hare-Courtban Aldersgate Street-ben. Wilson : »History and Antiquities of Dissenting

Ennek következtében a whig-párt megoszlott. Egy része fölakarta menteni a dissentereket a Testact alól s abba hagyni az egyesülési törvényt. Egy másik része előtérbe állította az egyesülési törvényt s alkalmasb időre halasztani a Testact fölvételét. A vallásszabadság pártolóinak e megoszlása azt vonta maga után, hogy a magas államegyház hivei, noha kisebbségben voltak az alsóházban s nem bírták a többséget a felsőházban, sikeresen ellenezhették mind a két rettenetes ujitást. Az egyesülési törvény nem ment keresztül s a Testact nem töröltetett el.

Ugyanazon perczben, mikor a Testact ügye és az egyesülés ügye oly módon szövődött egymásba, hogy egy felvilágosult és becsületes politikus méltán aggódhatott fölötte, mind a két kérdés még egy harmadik, fölötte nagy fontosságu kérdéssel köttetett össze.

A régi hűségi és felsőbbbségi esküformában egynéhány olyan kifejezés foglaltaték, melyet a whigek soha sem szerettek, s némely más oly kifejezések, melyeket, az új kormányt bár becsületesen támogató toryk, nem tartottak oly fejedelmekre alkalmazhatóknak a kik nem az örökösödési jognál fogva uralkodtak. A convent ennél fogva az alatt, míg a trón üresedésben volt, azon szerkezetbe foglalá ama hűségi és felsőbbbségi esküket, a minőben maig is kifejezzük loyaltásunkat a mi uralkodóink iránt. Azon törvény által, mely a conventet parlamentté változtatta át, mind a két ház tagjai köteleztettek ezen új eskük letételére. A mi az

Churches and Meeting Houses in London Westminster and Southwarth.« cz. művében sok adat van non-conformista papokról, a kik ezen időben nevezetes szerencsét tettek, nagyrésztben, úgy látszik, házasság útján.

egyéb közállásu személyeket illeti, nehéz volt megérteni a törvénynek ezekre vonatkozó czélzatát. Egyik szöveg rendes uton hozott s még rendes uton meg nem szüntetett törvényes határozatokon alapult. Egy másik eltérő szöveg a »Declaration of Right«-ben foglaltaték, oly okmányban, mely szabálytalan és forradalmi uton keletkezett ugyan, de rendes törvény erejével bírónak volt méltán tekinthető. A gyakorlat szintoly zavart volt, mint a törvény. Előállott tehát annak a szüksége, hogy a törvényhozás haladéktalanul intézkedjék a régi hűségi esküminták megszüntetéséről s megszabja, hogy ki és mikor és minő eskü letételére köteleztessék.

A bill, mely ezen fontos kérdést tárgyalá, az alsóházban vette eredetét. Az egyes rendelkezések legtöbbjeire nézve kevés vita lehetett. Mindenki egyetértett abban, hogy jövőben bármely közhivatalra, legyen az polgári, katonai, egyházi vagy akadémiai, senki ne alkalmaztassék a ki Vilmosnak és Máriának a hűségi esküt le nem teszi. Szintugy egyetértett mindenki abban, hogy a más hivatalban levőket, ha az katonai vagy polgári hivatal, le kell tenni, ha csak augustus elseje előtt 1689. az esküt le nem teszik. De mind a két félnek szenvedélyeit föltüzélé az a kérdés, vajon az egyházi vagy akadémiai közhivatalban levőket is kényszeríteni kell-e hivatalvesztés terhe alatt, a király és királynő iránti hűségi eskünek letételére. Senki sem mondhatá meg, minő hatással fogna lenni oly törvény, a mely egy nagy, egy hatalmas és szent hivatás embereit arra kényszeritené, hogy a legünnepélyesebb vallásos szentesítések alatt adjanak egy olyan nyilatkozatot, mely könnyen ugy volna magyarázható mint egy formaszerű visszavonása mindannak a mit évek hosszú során át szóval, írás-

ban hirdettek. A primás és néhány legkitünőbb püspök már visszahuzódtak a parlamentből, s kétségkívül inkább ott fognák hagyni palotáikat és jövedelmeiket, sem mint az új uralkodókat elismerjék. S ezen előkelő főpapok példáját nagy számmal fognák követni az alsóbb rendű papok, százként a kanonokok, prebendások és testületi tagok, ezenként a plebániabeli papság. Ily lehetőséggel szemben egy tory sem nézhetett elébe az egyházért szenvedők szorongatásainak a legmelegebb részvét és szájalom gyötrő érzelmei nélkül, habár tisztában volt is a maga lelkiismeretével az iránt, hogy a tényleges uralkodónak a hűségi eskü jogosan letehető.

Voltak néhányan a kik annyira mentek, hogy tagadták a parlament azon jogát, miszerint a püspököket hivatalvesztés terhe alatt kényszerithesse az esküre. Semmi földi hatalom, mondák ők, nem szakithatja el azt a köteleket, mely az apostolok egy utódát az ő megyéjéhez köti. A mit isten egyesített, ember szét nem választhatja. Királyok és tanácstestületek firkálhatnak szavakat a pergamenre, vagy formákba préselhetik a viaszt; de ezen szavak s ezen formák szintoly kevéssé változtathatják meg a szellemi világ állását, mint a physikai természet rendét. Ugy miként a világ alkotója saját tetszéséhez képest elrendelé azt, hogy legyen rendesen egymást felváltva tél és nyár, tavasz és ősz, ugy elrendelé azt is, hogy katholika egyháza az ő malasztját bírja; s a dolgok az utóbbi rendje ugy mint ama másik, teljesen független a világ hatalmasaitól és fedelmeitől. Egy törvényhozás megváltoztathatja a hónapok neveit, elnevezheti a juniust deczembernek s a deczembert juniusnak; de daczára a törvényhozásnak, a hó esni fog mikor a nap a kecske jegyébe lép, és a virágok nyilni

fognak mikor a rák jegyében lesz. Azonképen a törvényhozás megrendelheti, hogy Ferguson vagy Muggleton a lambethi palotában lakjanak, szent Ágoston székébe üljenek, kegyelmességednek czimeztessenek, s az első herczeg előtt lépdeljenek a díszmenetekben; de daczára a törvénynek Sancroft lesz, a mig Sancroft él, Canterbury igazi érseke; és az az ember, a ki bitorolni merészeli az ő érseki hivatalát, csak egy schismaticus lesz. Ezen tannak igazolására felhozaték az Aaron vesszejének kihajtása, s ama bizonyos érczlap, melyet az ifjabb szent Jakab, a negyedik század egy legendájához képest homlokán szokott volt hordani. Ezen időtájban, a bodleyi könyvtárban egy régi görög kéziratot fedeztek föl, mely mérges vitára nyújtott alkalmat. Az egyik párt azt vitatá, hogy isten ezt a drága könyvet csodálatosan hozá napfényre épen a legválságosb pillanatban, hogy vezérfonalat nyújtson az ő egyházának. A másik párt csodálkozék, hogy lehet valami fontosságot tulajdonítani egy tizenharmadik századbéli névtelen író badarságainak. Sokat irtak Chrysostom és Photius, meg Nicolaus Mysticus és Cosmas Atticus letétetéseikről. De különös keserűséggel vitatták Abiathar esetét, a kit Salamon hitszegés miatt papi hivatalából kivetett. Nem kis adaga az elmésségnek és tudományosságnak fordították annak bebizonyítására, hogy Abiathar, noha főpapi jelvényt viselt és Urim által felelt, valósággal nem volt főpap, hanem csak akkor működött, mikor a fölötte álló Zadoe betegség vagy más szertartás által akadályozva volt, s hogy ennélfogva a Salamon tette nem képez oly jogi előzményt, a mely Vilmost feljogositaná egy igazi püspök letételére. *)

*) Lásd, sok más értekezés közt Dodwell: »Cautionary Discourse«-át, az ő Vindicatióját (a letett püskökök mellett) s ezen Vin-

De ilyen okoskodások, noha támogatva Misna és Maimonides számos helyének idézéseivel, általában nem elégiték ki még a buzgó egyháziakat sem. Mert egy feleletet lehetett reá adni, rövidet de tökéletesen megérthetőt minden egyszerű ember által, a ki soha semmit se hallott a Levy genealogiájából vagy pedig a görög szentatyákról. Az iránt némi kétség lehetett, hogy vajon Salamon király egy főpapot kivetette-e hivatalából; de azt nem lehetett semmiképen se kétségbevonni, hogy Erzsébet királynő Anglia püspökeinek több mint felerészét kiveté székeikből. Köztudomásu volt, hogy minden egyházi bíróság közbejötté nélkül tizennégy főpap megfosztatott állásától egy parlamenti határozat által azért, hogy vonakodtak a parlament felsőbbségét elismerni. Ezen határozat vajon semmis volt? Vajon Bonner, élete végeig, az egyedüli, igazi püspöke maradt-e Londonnak? Utóda vajon bitorló volt-e? Parker és Lewel schismaticusok valának-e? Vajon az 1562-ki egyházi zsinat, (Convocation) az a gyülekezet, mely az angol egyház hittételeit véglegesen megállapítá, önmaga a Krisztus egyháza körén kívül állott-e? Mi sem lehetett oly mulattató, mint ama vitatkozók megzavarodása, a kik Erzsébet mellett egy érvet födöztek föl, a mely már nem volt érv Vilmos mellett. Némely zeloták ugyan fölhagytak a hiu kísérlettel, hogy megkülönböztessenek egymástól két olyan esetet, a mely között egy józan eszű ember sem talált semmi különbséget, s nyiltan bevallák, hogy az 1559-diki letételek sem igazolhatók. De azon eseteken, mondaték, senki-

dicatio védelmét, és Paraenesisét. Bisby : Unity of Priesthood. 1692. Lásd szintén más részről Hody értekezéseit, a baroccian kéziratot, és Salamon és Abiathar fölött Eucheres és Dyscheres párbeszédét.

nek sem lehet főnakadnia; mert, noha az angol egyház egy időben schismatikus volt, de ismét katholikussá vált, mire az Erzsébet által letett főpapok élni megszűntek. *) A toryk mind a mellett, általában nem voltak hajlandók megengedni, hogy a hitközség a melyhez szívből ragaszkodának, az egység egy törvénytelen megszegéséből vette légyen eredetét. Ők tehát alantabb és tarthatóbb alapot kerestek maguknak. Ők a kérdést az emberiség és a czélszerűség szempontjából fogták föl. Sokat beszéltek a háláról, melylyel a nemzet a papságnak tartozik; ama bátorságról és hűségről, melylyel a rend, a primástól kezdve le a legifjabb diákonig, az utóbbi időben védelmére kelt az ország polgári és egyházi alkotmányának; ama nevezetes vasárnapról, a midőn a főváros száz templomában alig lehetett egy szolgalelkűt találni a ki a türelmi parancsot fölolvassa; ama nagy péntekről, melyen a népesség áldásaitól és főnhangu sirásától kísérve vitték át bárkán ama hét főpapot a Towerba. Anglia szabadságát és hitvallását az a szilárd-ság menté meg, melylyel az imént a papság, minden kísértés és fenyegetés ellenére megtette azt, a mit lelkiismeret szerint helyesnek vélt. Nem lehet-e megbocsátani nekik, ha most nem akarják megtenni azt, a mit lelkiismeretök szerint rosznak tartanak? És mi veszély volna abban, ha velök most elnézéssel bánunk? Senki sem kíván oly képtelenséget, hogy a kormány elleni összesküvést vagy a tömegnek fölkelésre buzdítását néznők el. E tekintetben a

*) Burnet II. 135. Minden megkülönböztetése közt az 1559-diki és 1689-diki deprivatióknak, Dodwell állitá fel a legképtelenebbet. Lásd az ő: *Doctrine of the Church of England concerning the Independency of the Clergy on the lay Power* cz. m. 1697.

törvény alatt állanak, mint bárki más. Ha honárulást követnek el, ám akaszszák fel őket. Ha pártütést kezdenek, ám fogják el és zárják be őket. Ha vonakodnak, hivatalos eljárásaikban, elmondani az imát Vilmos királyért, Mária királynőért s az ezen legvallásosabb uralkodók alatt egybegyült parlamentért, ám akkor alkalmaztassanak reájok az »Act of Uniformity« büntető szabványai. Ha ez nem elég, legyen ő felsége fölhatalmazva esküt kivánni egyes paptól, s megtagadás eseteére megfosztani azt hivatalától. Ily módon egy nemesküvő püspök vagy rector a ki annak gyanujában áll, noha törvény előtt be nem bizonyítható, hogy áskálódik vagy beszéli a jelen kormányzat ellen, egyszerre elmozdítható lesz hivatalától. De miért akarjuk erővel kivetni azt a jámbor szorgalmas egyházi férfit, a ki soha ujját sem emelte föl, sem egy szót ki nem ejtett a kormány ellen, s a ki a hány-szor reggeli vagy esti ájtatosságát végzi, tiszta szívből áldásért imádkozik a gondviselés által rendelt uralkodók számára, de a ki nem akar mégis egy olyan esküt tenni melyben a nép azon jogának elismerése foglaltatik, hogy uralkodóját letehesse? Bizonyynyal mindent megteszünk a mi szükséges, ha az ilyenü embereket egyenesen azon fedelem kegyességére bizzuk, a kinek ők nem akarnak hűséget esküdni. Ha ő kész engedni kétélyeiknek, ha ő, előítéleteik daczára, a társadalom ártatlan és hasznos tagjainak nézi őket, ugyan kinek másnak lehetne még panasza?

Más részről a whigek heveskedtek. Ők, a gyűlölet által élesztett elmésséggel vették bírálat alá a papságnak a nemzet hálájára való igényeit, s néha annyira mentek, hogy egyáltalában tagadták a nemzetnek tett jó szolgálataikat. Igaz, hogy püspökök és főpapok ellene szegültek az utolsó

király zsarnok uralmának: de nem kevesbé igaz az is, hogy ha ők nem ellenzik oly makacsul az Exclusion Billt, az soha sem lett volna király, és hogy az ő hizelgéseik és szenvedő engedelmisségi tanaik nélkül soha sem merte volna azt a kényuralmat megkísérteni. Egy negyed századon át fő feladatuk nem volt más, mint csúszásra tanítani a népet, önkényre a fejedelmet. Reájok száll a Russel és Sidney vére s mind azon derék és becsületes angol hazafiaké, a kik halálra váltak, mert az országot a pápától és a kényuralomtól megszabadítani akarták. Soha még suttogni sem mertek a kényuralom ellen, míg az a kényuralom birtokaikat és állásukat nem fenyegette. Akkor aztán kétségkívül, megfélemlítve a Nerónak tartozó engedelmisség felől korábban mondott közhelyeikről, siettek a maguk megmentésére gondolni. Megengedték, — így szólt ezen elkeseredett vitatkozók lármája, — megengedték aztán, hogy saját megmentetésökkel, a hazai alkotmány is meg legyen mentve. Azért elfeledhetjük-e mi, hogy előbb ők döntötték veszedelembé azt? S azzal jutalmazzuk-e őket, hogy most elnézzük, miként újra megrontsák azt? Ez egy olyan osztály, mely szorosán az állam érdekéhez van kötve. A föld termésének egy nagy része az ő-fentartásukra van rendeltetve. Fejeik ott ülnek a törvényhozásnál, széles uradalmakkal, csinos palotákkal vannak ellátva. Ez a kiváltságos testület a nép nagy tömegét hetenkint a szószékről oktatja s tekintélyével vezeti. Ezen kiváltságos testületre van bízva egy szabadelvű köznevelés főigazgatása. Oxford, Westminster, Winchester és Eton, papi igazgatás alatt állanak. A nemesség és gentry legközelebbi nemzedékének jellemét legnagyobb részben a papság képezi ki. A magasb papság tagjai közül sokan számos, becses javadalmakkal

rendelkeznek; mások azon előjoggal bírnak, hogy bírakat nevezhetnek, a kik ő felsége alattvalóinak szabadságát, birtokát, becsületét érdeklő fontos kérdésekben határoznak. S egy rend, melyet az állam ily nagy kedvezésekben részesít. ne nyújtson semmi viszontbiztosítékot az államnak? Milyen alapon lehetne vitatni, hogy a canterburyi érsektől és durhami püspöktől fölösleges megkivánni a kormány iránti ama hűségi esküt, melyet mindenki szükségesnek tart megkivánni minden világitól, a ki a korona legalantibb szolgálatában áll. Minden pénzügyőr, minden adószedő, ha megtagadja az esküt, kenyerét veszti. A szenvedő engedelmesség és az örökösödési jog ama szerény mátyrjaiért senki sem szól egy szót is. De az egyházi országnagy, ki az esküt megtagadja, megtarthatja az állam legelső miniszterével egyenlő javadalmait, pártfogolását, hatalmát. Mondatik, hogy fölösleges megesketni a papot, mert meg lehet büntetni, ha törvényt szeg. Miért nem használtatik ezen okoskodás a világiak mellett? És ha a papnak komoly szándoka van a törvényt megtartani, miért vonakodik az esküt letenni? A törvény azt parancsolja neki, hogy Vilmost és Máriát királynak és királynőnek nevezze, tegye ezt a legszentebb helyen, tegye a legünnepélyesebb vallásos szertartások végeztésekor. A törvény azt parancsolja neki, hogy azért imádkozzék, mikép az isteni gondviselés különös pártfogása alá vegye a felséges párt, hogy az minden ellensége fölött győzedelmeskedjék, s hogy az ő parlamentjük, isteni vezérlet alatt olyan intézkedéseket tegyen, a melyek boldogságukat, becsületöket és jólétöket mozdítsák elő. Föltehető-e, hogy mindezek elmondását lelkiismeretök megengedje, de azt ne engedje meg, hogy

igéretet tegyenek, miszerint hűséges alattvalóik akarnak lenni.

Arra a javaslatra, miszerint a nemesküvő papság a király kegyességére bizatnék, a whigek, nem minden alap nélkül, azt felelték, hogy ennél ő felsége iránt méltánytalanabb tervet kigondolni sem lehetne. A tárgy, mondák, a közügyet érdekli, olyan, a melyben mélyen érdeklődve van minden angol, a ki nem akar Francziaországnak vagy Rómának rabszolgája lenni. Ily esetben a birodalom országaihoz méltatlan volna visszajedni a közbiztosságról való gondoskodás felelősségétől, cserébe venni érte a gyengédség és szabadelvűség hírért, s a proscriptio gyűlöletes föladatát az uralkodóra tolni reá. Oly törvény, mely személyválogatás nélkül minden közhivatalnoktól, legyen az bár polgári, katonai vagy egyházi rendű, megkivánja a hűségi esküt, legalább is egyenlőn igazságos. Kizárja minden gyanuját a részrehajlásnak, személyes roszakaratnak, titkos kémkedésnek és fülbesugásnak. De, ha a kormány önkényére bízzák a válogatást, úgy a hányszor egy nemesküvő pap valamely jövedelmes állomáson meghagyatik, míg egy másikat nejével és gyermekeivel az utczára tesznek ki, minden ilyen eljárás a kegyetlenség tényének fog vétetni s az uralkodónak és minisztereinek rovatni föl vétkül.*)

Igy tehát a parlamentnek kelle abban határozni, hogy egy időben miként lehessen és minő engedményeket adni dissenterek lelkiességének, s miként és minő nyomást gyakorolni az államegyház papsága lelkiességére. A király reményt táplált az iránt, hogy sikerül neki, min-

*) A mi a vitát illeti, lásd Burnet II. 7. 8. 9. Grey: Debates april 19., és 22. 1689. Alsóházi napló april 20. és 22. Felsőházi napló apr. 21.

den pártot kielégítő, valamely közvetítést kitalálni. Azzal biztatá magát, hogy a torykat némi engedékenységre fogja rábirhatni a dissenterek iránt oly föltétel alatt, hogy viszont a whigek szelidebbek legyenek a jakobiták iránt. Elhatározá megkísérteni, mennyire mehet személyes befolyásával. Történt, hogy néhány órával később, mintsem a lordok házában az egyesülési törvény második és az esküre vonatkozó bill harmadik olvasása volt, ő alkalmat talált, valamely törvény szentesítése végett a házban megjelenni. A trónról intéze egy beszédet a két házhoz, s azon komoly óhaját fejezé ki, hogy bár olykép módosítanak a fenálló törvényeket, miszerint minden protestáns a közszolgálatban résztvehessen.*) Önként volt érthető azon szándoka, hogy ha a törvényhozás az ő kívánatához hozzájárul, mindazon papokat, a kik már hivatalban vannak, a hűségi eskü letétele nélkül is meghagyja állomásaikon. Az ő eljárását ez alkalommal kétségkívül megilleti az elfogulatlanság dicsérete. Becsületére válik, hogy saját koronája egyik biztosítékának feláldozásával is meg akarta vásárolni alattvalóinak lelkiismereti szabadságát. De azt is be kell ismerni, hogy kevesebb bölcseséget mint jellemet mutatott. Az egyetlen angol, a kit ez iránt az ő titkos tanácsában megkérdezett, ha Burnet jól van értesülve, Hampden Rikhard volt;*) Hampden Rikhard pedig, a milyen nagy tiszteletben álló férfiú volt, annyira nem állhatott jól a whigekért, hogy még saját fiáról Jánosról sem felelhetett, a kinek természetből bosszuvágyó kedélyét a megszegyenülés és szemrehányás érzete dühösségig fölingerelte. A király

*) Lordok háza naplója, marc. 16. 1639.

**) Burnet II. 7. 8.

csakhamar észrevette, hogy a két nagy párt gyűléseiben olyan nagy erő van, a mely nincs meg szeretetökben. A whigek, noha egyetértettek az iránt, hogy a szentségekre való esküvést meg kell szüntetni, abban egyáltalán nem értettek egyet, hogy a megszüntetésnek most volna alkalmas ideje; s még azon whigek is, a kik leginkább óhajtották a nem-conformistáknak a polgári összeférhetlenség alól haladéktalanul leendő fölszabadítását, erősen föltevék magukban el nem szalasztani ez alkalmat azon osztálynak lealázására és megbüntetésére, a melynek vak engedelmessége okozá főleg a közvélemény ama rettenetes visszahatását, mely az oxfordi parlament föloszlatását követé. Ezeket a Janeket, Southokat, Sherlockokat odavinni, hogy vagy éhezzenek, vagy nyilván az evangelium felhívásával visszavonják mind azt, a mit évek során át hirdettek, ez oly édes boszuállás volt, a melyről nem lehet lemondani. Másfelől a toryk szívből sajnálták és méltányolták azon egyházi férfiak kételyeit, a kik az eskütől vonakodtak. De az eskü, az ő szemökben, elengedhetlenül szükséges volt, az állami hitvallás biztosítására s azt bárminő kitűnő férfiúnak, bármily komoly sérelemtől való megóvása kedvéért mellőzni nem volt szabad. Kétségkívül szomorú nap leendett az egyházra nézve, a mikor a jámborság és tudományosság legnagyobb hírében álló férfiak elhagyandják a püspöki székeket, káptalanokat és székesegyházakat, a kollegiumok csarnokait. De még sokkal szomorubb napja leendett az, a mikor egy independenst látna a püspöki botot tartani s vagy egy baptistát a gyapjuzsákon ülni. Mindegyik párt igyekezett, a maga embereit előretolni: de egyik párt sem állott volna reá, hogy ellenségeit kedvezésekben részesítse. Az

eredménye az lön, hogy a nem-conformisták kizárva maradtak az államhivatalokból, a nem-esküvők pedig kivették az egyházi állomásokból.

Az alsóházban egy tag sem tartá időszerűnek a Test-Act visszavonását indítványozni. Hanem megengedteték egy billnek behozatala ama testületi törvény (Corporation Act) eltörlésére, melyet mindjárt a restauratio után a lo-vag parliament hozott, s melynek egy czikke minden hely-hatósági tisztviselőt az urvacsorának az angol egyház módja szerint leendő fölvételére kötelezett. Mikor az a bill a bizottsághoz utasított, a toryk azt indítványozák, hogy a bizottság ne módosítsa a szentségre vonatkozó cikket. Azon whigeknek, a kik az egyesülés mellett buzgólkodtak, ezen indítvány miatt nagy zavarba kellett jöniök. Ily uta-sításra szavazni nem egyezett meg elveikkel. Ellene sza-vazni Nottinghamhammel vitt volna szakadásra: közép utat ta-láltak. A vita elhalasztása indítványoztatott s száztizenhat szóval száztizennégy ellen elfogadtatott; többé a kérdés nem is elevenítettett föl. *) A lordok házában a szentség-törvény eltörlésére az indítvány megtétetett, de nagy többséggel félrevettetett. Sokan, a kik elvben helyeslék az indit-ványt, ném tartották azt időszerűnek. Ovás nyujtatott be, de azt csak egy két kisebb tekintélyü peer irta alá. Emli-tésre méltó tény, hogy a whigek két első embere, kik kü-lönben igen szorgalmasak voltak parlamenti kötelességeik

*) Burnet szerint (II. 8.) a szentségre vonatkozó törvény mó-dosítását mind a két ház nagy többsége elveté. De ebben emlékezete csalja őt; mert e kérdésben szavazás csak a fölött volt, a mi a szö-vegben említettik. Nevezetes, hogy a többség számlálói Gwyn és Rowe voltak a két leghevesebb whig a házban.

teljesítésében, Devonshire és Shrewsbury, ezen alkalommal nem jöttek el az ülésbe. *)

Az eskü fölötti vitát az alsóházban gyorsan követé az egyesülési törvény végső záradéka fölötti vita. Ezen záradék szerint harmincz püspök és főpap lett volna megbizandó a liturgia és kánonok átnézésével s a módosítások javaslatba hozatalával. Ezen kérdésre nézve a whigek majd mind egy értelemben voltak. Szorosan összetartottak, s melegen szólottak. Miért, kérdék ők, volnának csupán csak egyházi rendűek e tiszttel megbizandók? A világiak tán nem tagjai az angol egyháznak? Mikor a bizottság beterjeszti jelentését, annak tartalma fölött világiak lesznek hivatva határozni. A »Közima könyvének« egy sorát sem lehet megváltoztatni egyéb a király, a lordok és az alsóház közbejöttével. Nem képtelenség tehát a világiakat illetékteleneknek nyilvánítani azon kérdések megvizsgálására, a mely kérdések fölött véglegesen ő nekik kell határozni? S lehet-e valami oly nagy ellentétben az egész protestantismus szellemével, mint az a föltevés, hogy egy bizonyos kasztnak s egyedül ennek valami természetfölötti ítélő tehetség adott a lelki dolgokban; s hogy oly férfiak, minő egy Selden, egy Hale és Boyler a hitczikkek egy, gyűjteménye fölötti véleményadásra kevesbé illetékesek, mint a legifjabb legeggyűbb káplán, a ki valamely távol eső telepen egész életét szörözéssel és teke-játékkal tölti el? A mi egyszer istentől származik, azt semmi földi hatalom, legyen az bár papi vagy világi, meg nem változtathatja; de emberi lények intézményei fölött egy világi szintoly illetékes ítéletet mondani mint akármely pap. Hogy pedig az angol liturgia és kánon

*) Lordok naplója, marc 21. 1689.

tisztán emberi intézmények, azt a parlament azzal is elismerte, hogy azoknak átnézésére és módosítására bizottságot nevezett. Hogyan lehetne tehát kívánni, hogy egy ilyen bizottságban a világi rendet, a népesség oly tetemes többségét, a világi rendet, a melynek épülésére létezik voltaképpen minden egyházi rendezkedés s a melynek elfogulatlan ítéletére oly nagy figyelemmel kell lenni az egyházi hivatalok betöltésénél is, egy tag se képviselje a bizottságban? Az előzmények ezen gyűlöletes megkülönböztetésnek egyenesen ellent mondtak. Mióta a hitujítás világa fénylett Angliában, több ízben voltak már bizottságok a kánonok átvizsgálására törvény által fölhatalmazva; de minden ilyen bizottságban egynehány világi is vett részt. A jelen esetben az indítványozott mód ellen különös ellenvetések is tettek. Mert a bizottság kiküldetésének czélja a dissidensek kibékítése volt; s ennél fogva igen kívánatos, hogy a bizottságban oly emberek vegyenek részt, a kiknek jellemében és mérsékletében a dissidentek bizhatnak. S lehet-e könnyen harmincz ily tagot találni a magasb rangu papság sorai-
ban? A törvényhozás feladata az egymás ellen küzdő pártok, a nem conformista papok és anglikán papok között igazságot tenni, s nem lenne-e a legnagyobb igaztalanság a vitatkozó felek egyikét tenni bíróvá fölöttük?

Ezen okoknál fogva egy módosítványt adtak be, mely szerint a bizottságba a papok mellett világiakat is kellett volna beválasztani. Éles vita támadt fölötte. Burnet, a ki éppen akkor foglalá el helyét a peerek közt s a ki ugy látszék legalább egy bizonyos áron megakará vásárolni kortársainak jó akaratát, szokott buzgalmával szólalt föl az eredeti szöveg mellett. Szavazáskor a két fél egészen egy-

formán állott. Ebből a házszabályok szerint az következett, hogy a módosítvány elejtetett. *)

Végre az egyesülési törvényjavaslat átküldetett az alsóházhoz. Itten, ha e vallásos szabadság minden barátja hozzájárul, könnyen nyert volna kétharmad résznyi többséget. De ezen kérdésben a felső egyházpártiak az alsó egyházpártiak egy nagy részének támogatására számithattak. Azon tagok, a kik Nottingham terve mellett voltak, látva kisebbségöket s kétségbeesve a győzelem felől, a visszavonulást készítették elő. Épen ez időben merült föl egy ötlet, mely minden szavazatot egyesített. Régi szokás volt, hogy a parlamenttel együtt egy egyházi zsinat (Convocation) is hivassék össze; s helyesen jegyeztették meg, hogy ha valaha egy ily egyházi gyülekezet véleményére szükség volt, ugy bizonynyal akkor van, a midőn az egyház szertartása és fegyelme vétetik tárgyalás alá. De azon szabálytalan módnál fogva, a melyben a birodalom képviselő testületei a trónüresedés tartama alatt egybegyűjtettek, most ily egyházi gyűlés nem létezett. Indítványoztaték tehát, hogy a ház kérné föl a királyt ezen hiány pótlására, és hogy az egyesülési bill sorsa is akkor döntessék el, a mikor a klerusnak alkalma lesz ama régi és törvényes közege útján nyilatkozni fölötte.

Ez a javaslat közhelyesléssel fogadtatott. A toryknak igen tetszett, hogy a papság ily tiszteletben részesítettik. Azon whigek, a kik ellene voltak az egyesülési billnek, igen megörültek, hogy az legalább is egy évre, de tán mindenkorra félretétetik. Azon whigek pedig, a kik mellette voltak a billnek, örültek hogy vereség nélkül menekülhetnek. Né-

*) Lordok naplója apr. 5. 1689. Burnet II. 13.

melyek közülök azon reményben is voltak, hogy az egyháziak gyülekezetében az engedékeny és szabadelvű nézetek fognak tulnyomóságra vergődni. A felirat, melyben Vilmos a Convocatio egybehívására kéretett föl, szavazás nélkül fogadtaték el; a lordok hozzájárulásra szólítottak föl; a lordok hozzájárultak; a feliratot mind a két ház vitte a trón elébe; a király megígérte, hogy alkalmas időben meg fogja tenni azt, a mit parlamentje kíván s Nottingham billjéről többé nem tétetett említés.

Ezen eljárásból azt következtették ama kor történetébe kevesbé beavatott némely írók, hogy az alsó ház merő felső egyházpártiak gyülekezete volt, de semmi sem bizonyosabb, mint hogy a tagok két harmadrésze vagy alsó egyházpárti volt vagy semmi egyházi párthoz sem tartozott. Csak néhány nappal előbb egy véletlen eset, mely magában véve jelentéktelen volt, igen föltűnő módon jellemzé a többség hangulatát. Fölhozaték, hogy a ház, egy régi gyakorlathoz képest, a husvéti ünnepek alatt napolná el magát. A puritánok és latitudináriusok ellene voltak, éles vita keletkezett: a felső egyházpártiak nem mertek szavazást kérni, és sok komoly férfiú nagy megbotránkozására a speaker husvét hétfőn reggeli kilencz órakor elfoglalá helyét s egy hosszú és izgalmas ülés tartatott. *)

*) Alsóházi napló. marc. 28. april 1689. Paris Gazette april 29. Egy részét a parisi ujság közleményének méltó idéznünk: Il y eut, ce jour là (marc. 28-án) une grande contestation dans la Chambre Basse, sur la proposition qui fut faite de remettre les séances après les fêtes de Pasques observées toujours par l' Eglise Anglicaine. Les Protestants conformistes furent de cet avis; et les Presbytériens emportèrent à la pluralité des voix que les séances recommenceroient a Lundy, seconde feste de Pasques. Az alsó egyházpártiakat

De ez nem egyedüli bizonyítéka volt annak, hogy az alsóház igen távol állott az anglikán hierarchia iránti tulzott tisztelet és gyengédség érzelmeitől. Az esküket szabályozó törvényjavaslat a lordoktól a papságra nézve igen kedvező szerkezetben jött át. Minden világi hivatalnoknak hűséget kelle esküdni a király és királynő iránt hivatalvesztés terhe alatt. De volt intézkedés az iránt, hogy a már hivatalban levő papok minden újabb eskü nélkül folytathassák hivatalukat. Burnet, részint jó természeténél s a jellemében fekvő nagylelkűségnél fogva, részint kartársai kiengesztelése céljából nagy erélylyel védte a felső házban ezen javaslatot. De az alsóházban a jakobita papok iránti ellenszenv igen erős volt. Azon a napon, a melyen a ház a királyhoz az egyházi gyűlés egybehívása iránti feliratot szavazás nélkül elhatározá, egy olyan záradék indítványoztaték és fogadtaték el, mely szerint minden egyházi vagy akadémiai hivatalban levő egyén, felfüggesztés veszélye alatt, az eskünek 1689. augusztus elsejéig leendő letetésére szoritattott. A nemesküvőknek ama naptól számítva, tíz havi idő engedtetett megfontolásra. Ha 1690. első februáriusig folytatják ellenszegülésöket, véglegesen elmozdítandók.

Az ilykép módosított javaslat átküldetének a lordokhoz. A lordok az ő eredeti határozatuk mellett maradtak meg. Tanácskozmány tanácskozmányt követett. Egyik követítési kísérlet a másikat követé. A reánk maradt töredékes jelentésekből kitűnik, hogy minden enyhítő javaslat Burnetben meleg védőre talált. De az alsóház szilárd ma-

ama korbeli francia és hollandi írók sokszor presbyterieknek nevezik. Az alsóházban tulajdonképeni presbyteri nem volt husz tag. Lásd Smith és Cutler: Dialogue about Whig and Tory 1690.

radt; az idő mult; a törvény bizonytalan volta a közszolgálat minden ágában zavart okozott; a lordok pedig nagyon nehezen engedtek. Ők egyuttal azzal a felhatalmazással toldák meg a javaslatot, hogy a király egynehány hivatalvesztett nemesküvő papot pénzzel segélyezhessen. Az ilykép segélyezendő egyházi férfiak száma alig ment tizenket-tőnél fölebb. A segély összege alig ment egy harmadára az elkobzott jövedelmeknek. Némely tulbuzgó whig még ezt az engedményt sem akará megadni, de az alsóház megelégedett a nyert győzelemmel s méltán kegyetlenségnek tartotta volna ezt a csekélységet megtagadni.*)

Ezen vitákat rövid időre a koronázási szertartás ünnepelei szakíták félbe. Közeledvén az eme nagy szertartásra kitűzött idő, az alsóház committee-vé alakította át magát oly célból, hogy megállapítsa a szövegét ama szerződésnek, melyet ezentul az uralkodók a nemzettel kösse- nek. Minden párt egyetértett abban, hogy a király esküt tegyen arra, miszerint világi dolgokban csak a törvények értelmében fog kormányozni s törvényt és igazságot szolgáltatni. De sok vita volt az ország egyházi intézményeire vonatkozó eskü szavai fölött. Azt ígérje-e az állam legfőbb tisztviselője, hogy a törvény által megállapított protestáns hitvallást fogja fentartani, vagy hogy azt a vallást fogja fentartani, a mely ezentul törvény által lesz meghatározva? A többség amaz első kifejezésnek adott elsőbbséget. Az utóbbi kifejezést azon whigek pártolták inkább, a kik az egyesülés mellett voltak. De általánosan elismertetett, hogy mind a két kifejezés voltaképp egyet jelent, s hogy az eskü-

*) Annak a mi az értekezleteken történt, elbeszélése meg van az alsóház naplóiban s méltó azt megolvasni.

nek célja, akárminő szavakba foglaltassék, nem egyéb, mint a fejedelmet megszorítani végrehajtó hatalmában. Ez nyilván kitűnt az egész egyezkedés természetéből. Egy szerződést mindig megsemmisíthet az a fél, a mely jogosítva van annak teljesítését követelni. Egy casuista sem vonta soha kétségbe, hogy az adós bár a legborzasztóbb átkozódásokkal kötötte is le magát adóssága visszafizetésére, ne legyen attól fölmentve, mihelyt a hitelezője eltépi a kötlevélét. És szintoly világos, hogy egy királyt sem köthet le bármely erős eskü, a melyet az ország képviselői kívántak tőle, hogy utóbb kívánatukra reá ne álljon, ha ugyanazon képviselők mást fognak kérni tőle.

A bizottsági határozatokhoz képest szerkesztetett egy bill s minden fokozaton gyorsan keresztül ment. A harmadik olvasás után felállott egy hóbortos ember s olyan szerkezetet javasolt, melyben kimondatnék, hogy nincs szándékban az uralkodót korlátozni abban, hogy az egyházi szertartások változtatásába utóbb bele ne egyezhessék, föl téve mindig, hogy a püspökség s nyomtatott imaformák megtartatnak. Több kitűnő tag kifejté e javaslat nagy kép telenségét. Ilyen záradék, mondák méltán, megkötné a királyt azon ürügy alatt, hogy szabad kezét hagy neki. A koronázási eskünek, mondák ők, nem az a célja, hogy megbénítsa az ő törvényhozó hatalmát. Ugy hagyva az esküt, mint most szerkesztve van, egy uralkodó sem értheti fére azt. Egy uralkodó sem fogja komolyan azt hinni, hogy a két ház olyan ígéretet akar kivenni tőle, a mely szerint egy vetőt vetne ellenébe mindazon törvényeknek, a melyek a közállam érdekében később elébe fognának terjesztetni. S ha már valamely uralkodó annyira félreismerne az ő és alattvalói közt fönálló szerződési viszony természetét, bár-

mely egyházi férfi, bármely törvénytudó, a kinek ez ügyben tanácsát kikérné, tökéletesen megnyugtatóna lelkiesmeretét. De ha a módosítvány elfogadtatnék, úgy nem lehetne tagadni többé, hogy a koronázási eskü meg akarja kötni a királyt, miszerint az alsó- és felsőház által elibe terjesztendő törvényjavaslatokhoz ne járulhasson; s ebből a legkomolyabb zavarok támadhatnának. Ezen érvekre nem volt mit felelni, s az indítvány szavazás nélkül elvettették. *)

Akárki ezen vitákat olvasta, teljesen meg fog győződni, hogy azon államférfiaknak, a kik a koronázási esküt szerkesztették, nem volt szándokukban a királyt törvényhozói hatalmában megkötni. **) Szerencsétlenségre több mint száz év múlva ez a kétely, a mely ezen államférfiak előtt sokkal képtelenebbnek tűnt fel, semhogy komoly

*) Naplók marc. 28. 1689. Grey: Debates.

**) Idézek némely kifejezést a fönmaradt jelentésekből. Ezen kifejezések döntők arra nézve, hogy miként értelmezték a koronázási esküt a törvényhozók, a kik csinálták. Musgrave azt mondá: »Nincs szükség ezen ovatékra. Nem képzelhető, hogy bárminő bill által ezentul eltöröltessék a törvényhozó hatalom.« Finch azt mondá: Ezen szavak, törvény által megállapítva, nem gátolják a királyt bármily törvénynek a disszenterok javára leendő szentesítésében. Az ovaték eziránt kételyt támaszt s elzárja az alkalmat reá.« Sawyer: »Ez az első ilyenmő ovaték volna a törvényekben. Ugy látszik kényszeríteni akarja a törvényhozást.« Sir Robert Cotton: »Noha a javaslat jónak és enyhítőnek látszik, de egy nagy hiányban szenved. Soha sem kell törvényt változtatni, csak ha a szükség megkívánja. Egy kétely eloszlatása helyett más nagyobbat támaszt. Mintha annyira le volnánk kötve az egyházi kormánynak, hogy ily záradék nélkül új törvényeket nem is hozhatnánk.« Sir Thomas Lee: »Attól tartanék hogy ily biztosíték nélkül más törvények nem volnának hozhatók, azért mellőzöm azt.«

figyelembe vehesse azt valaki, megszállotta a lelkét egy bár becsületes és vallásos, de korlátolt és makacs természetű s betegség által meggyengült s egyuttal fölizgatott kedélyű fejedelemnek. Valóban, zsarnokok nagyravágása és hitszegése ritkán szült nagyobb bajokat, mint minőket ez a balvégzetű lelkiismeretesség hozott országunkra. Egy fölötté kedvező alkalom szalasztaték el arra, hogy bölcse-séggel és igazságszeretettel a rég ellenséges felekezetek és népfajok kiengesztelődése s a brit szigeteknek egy igazi egységes birodalomná olvasztása eszközöltessék. Ez a jó alkalom egyszer elszalasztva, nem jött vissza többé. Azóta a közélet emberei két nemzedéken át félsikerrel munkálkodtak az akkor elkövetett hibának helyrehozásán s nem lehetetlen, hogy ama hibának vészes következményeit még a késő utódok is meg fogják érezni.

Az esküt megállapító bill a felsőházban változtatás nélkül fogadtatott el. Minden készüllet meg volt téve; s april tizenegyedikén a koronázás megtörtént. Némelyekben különbözött az más közönséges koronázásoktól. A nép képviselői testületileg vettek részt az ünnepélyben s pompásan megvendégeltettek az Exchequer teremében. Mária, nem annyira hitvestársa a királynak mint inkább uralkodó királynő levén, mindenkép azon szertartással koronáztaték meg mint egy király, a karddal körülövezve, trónra emelve, s bibliával, sarkantyúval és gömbbel mutatva be magát. A birodalom világi nagyai, s azok nejei és leányai nagy pompával sereglettek egybe. Senkit sem lephetett meg, hogy a whig aristocratia élvezni látszék a whig elvek diadalát. De a jakabpártiak aggódva nézték számos főurnak az ünnepélyekben részvételét, a kik a kormányzóság mellett szavaztak. A király koronáját Grafton vitte, a ki-

rálýnőét Sommerset. A hegyes kardot, a világi igazságszolgáltatás e jelvényét, Pembroke tartotta. Ormond azon napra a főconstable tisztét vállalta el s a csarnokon végig amaz ősi viador jobboldala mellett lovagolt, a ki háromszor a földhöz veté keztyűjét s háromszor hívá föl halálos vialdra az álnok árulót a ki kétségbe vonná Vilmos és Mária jogczimét. A királýnő fényes kíséretét tevő nemes urhölgyek közt volt az ő szép és kecses rokona, Lady Henriette Hyde, kinek atyja Rochester mind végig ellene volt ama határozatnak, mely a trónt megürültnek jelenté ki. *) A püspökök, az igaz, gyéren jelentek meg. A primá nem mutatá magát; őt Compton helyettesité. Compton mellett egyik oldalról a patenát Lloyd, szent asophi püspök vitte, az előbbi év hét martyrjának egyike. A másik oldalról Sprat, rochesteri püspök, utolján a magas bizottság tagja, vivé a kelyhet, Burnet, a legifjab főpap, szokott ügyességével s több mint szokott tapintattal és megfontolással szóno-kolt. Az ő komoly és ékesen szóló beszédét nem szennyezé be sem hizelgés, sem roszelelkűség. Mondják, hogy nagy tetszést aratott; de el is lehet hinni, hogy ama lelkes szónoklat, melyben kérte az eget, hogy áldja meg az uralkodó párt hosszú étellel, egymás kölcsönös szeretetével, engedelmes alattvalókkal, bölcs tanácsadókkal, hü szövetségesekkel, vitéz hadsereggel és hajóhaddal, győzelemmel, békességgel, s végre dicsőbb és tartósb koronákkal, mint a mínők az apát-

*) Ez a Lady Henriette, a kit nagybátyja Clarendon »szép kicsi lady Henriettá«-nak nevez s »a világon e legjobb gyermeknek« (Diary jan. 1687—8.) később egy Dalkeith grófhöz ment férjhez, a szerencsétlen Monmouth herczeg fiához.

ság oltárán tündököltek, bizonynyal a legélénkebb helyesléseivel találkozott az alsóházi tagoknak. *)

Egészen a szertartás a legjobban sikerült, s mintegy a megelőzőtt december havi lelkesültségnek idézé föl moha gyengébb és mulékony ismétlődését. Londonban és számos más helyen az a nap általános örömnap volt. Reggel telve valának a templomok; a délután multság és kocsiság közt mult el; estére öröm-tüzek, mozsárlövések, ablakok kivilágítása. A jakobiták azonban igyekeztek gunyos és tréfás megjegyzésekre gyűjteni anyagot. Keserűen panaszkodtak, hogy az ut a csarnoktól az apátság nyugoti kapujáig hollandi katonák által volt elállva. Illett-e az, hogy egy angol király a legünnepélyesb szerződést az angol nemzettel idegen kardok és szuronyok hármassal zárt sorai közt kösse meg? Apró kellemetlenségek, melyek majd minden nagyobb csoportosulásnál elkerülhetlenek, a látni kívánók közt és azok közt a kiknek, végezendőik miatt az utczákon való szabad mozoghatóság áll érdekekben, szónoki műfogásokkal nagyitva adattak elő. Az idegen zsoldosok egyike közel jött a lovával egy becsületes polgárhoz, a ki előre tolakodott, hogy a királyi mennyezet csillogását megpillanthassa. Egy másik puskatussal lőkött félre egy asszonyt. Ilyen okoknál fogva az idegeneket ama dán urakhoz hasonlítgatók, a kiknek féktelensége régi időkben, az angolszászokat véres lázadásra ingerelte. De a bírálatoknak hálásabb tárgya nem volt, mint a koronázási érem, mely valóban képtelenül volt kigondolva s ügyetlenül ki-

*) A beszéd olvasására méltó. Lásd London Gazette apr. 17. 1689. Evelyn : Diary ; Luttrell : Diary ; s a szövetséges tartományok követeinek jelentéseit.

vive. Egy diadalszekér volt a hátlapján látható; s a nép nem birta megérteni, miként jut e jelvényhez Vilmos és Mária. A roszindulatu élczeskedők e rejtélyt azon magyarázattal oldák meg, hogy a művész ama diadalkocsira tett czélzást, melylyel egy római hercegnő, kivetkőzve minden gyermeki érzelemből s vakon hódolva egy nagyravágyó férj terveinek keresztül hajtatott atyjának még meleg tetemein. *)

*) A prózai irálynak, melylyel a jakobiták éltek, Somers Tract-jaiban található föl egy példánya. A jakobita versek átalában sokkal aljasabbak semhogy idézhetnők. Egy igen ritka gúnyiratból idéz néhány tisztességesebb sort: (prózában adva) Megjött april tizenegyedike, megy Westminsterbe a csöcselék, Hogy megkoronázzon egy rongy párt, Egy valóban szép csinoska királyt. Származott ő a narancs (Orange) fáról; De, ha rendeltetését megjósolhatom, Egykor egy másféle fáról fog lelőgni ő. Egy valóban szép stb. Részben ember formája van, De inkább majom, tagadja a ki tudja. A feje olyan mint egy ludé, de a lába kányáé, Egy valóban szép stb.

Egy Le Noble nevű franczia, kit büntettekért saját hazájából száműztek, de a rendőrség tudtával Párisban megtűrtek, s a ki itt egy könyvtárúsnál tengette életét, ezen alkalommal két pasquillet tett közzé, melyek most már igen ritkák. »Le Couronnement de Guillemot et de Guillemette avec le Sermon du Grand Docteur Burnet« és »Le Festin de Guillemot« czimek alatt. Élczre, izlésre, józanészre nézve Le Noble iratai nem állanak alatta a fentebb idézett angol poemának. Ő elmondja nekünk, hogy a yorki érseknek és a londoni püspöknek egy ökölviadaluk (boxing match) volt az apátságban; hogy a lovag egy számaron jelent meg, a mely csökönös volt s feldöntötte az egész királyi asztalt minden étellel; s hogy a diszebéd egy verekedéssel végződött, a székekkel és padokkal fegyverkezett peerek és a nyársakkal fegyverkezett szakácsok között. Az ilynemű tréfálódás, elég különös, hogy olvasókra talált, s a szerző arczképe pompás metszetben jelent meg ily fölirattal: »Latrantes ride: te tua fama manet.« (Nevesd az ugatókat, a te hirneved fönmarad!)

Szokás szerint ezen alkalommal kitüntetések osztattak. Három térdszalag, mely a koronának véletlenül ép rendelkezésére állott, Devonshirenek, Ormondnak és Schombergnek adatott. György herczeg Cumberlandi herczeggé neveztetett. Több kitünő férfiú más nevet vett most föl, s e nevek alatt kell őket ezentul említenünk. Danby Caermartheu örgróf (marquess), Churchill Marlborough gróf (Earl) és Bentinck Portland gróf lett. Mordaunt Monmouth grófnak (Earl) neveztetett, nem minden zuglódása nélkül a régi exclusionistáknak, a kiknek méltán emlékekben élt még az ő protestans herczegök, kinek felségsértési perét fölforgathatni remélték, hogy aztán czimét utódai fognák viselni. Föltűnt, hogy Halifax neve nem szerepelt a kinevezéseknél. Senki sem kételkedett, hogy könnyű lett volna neki vagy egy kék szalagra vagy egy herczegi koronára szert tenni; s noha előnyösen különbözteté meg magát kortársaitól minden tiltott nyereség megvetése által; mégis eléggé tudva volt róla, hogy tiszteletbeli megkülönböztetések után oly hévvel vágyakozott, melyet maga is szégyenelt s mely méltatlan volt az ő finom elméjéhez. A való az, hogy ezen időben a félelem ellensúlyozá nála a becsvágyat. Meghitt emberei előtt czélzásokat tett a rossz időkre, melyek nem sokára be fognának következni. A király életének nem lehetett egy évet jósolni; a kormány szétzilálva, a papság és a hadsereg elkedvetlenítve, a parlament pártokra szakgatva; a polgárháboru az ország egy részében már dühöngő külföldi háboru már kitörő félben. Ilyen időkből egy miniszter, legyen az whig vagy tory, mindig igen kényelmetlen helyzetben van; de se whig se tory nem tarthatott annyira, mint egy középpárti (Trimmer) a ki hihetőleg mind a két pártnak közös czéltáblául szolgálándott. Ezen okok-

nál fogva Halifax elhatározá a hatalom és befolyás minden látszatától távoltartani magát szinlett mérséklettel fegyverezni le irigyeit, s előzékenység és jótettek által oly barátokat szerezni magának, a kiknek hálájára egy ellenforradalom esetében számot tarthatna. A legközelebbi három hónap, mondá ő, próbaidő lesz. Ha a kormány a nyáron át szerencsésen tarthatja magát, úgy hihetőleg megáll. *)

Ezalatt napról napra nagyobb fontosságot nyertek a külpolitika kérdései. Végre befejeztették a nagy mű, melyre Vilmos számos borús és gondterhes éven át fáradszhatlanul törekedett. A nagy coalitio megalakult. Világos volt, hogy egy kétségbeesett harcz van kitörőben. Európa elnyomójának most Anglia ellen védenie kelle magát, a melynek szövetségesei második Károly spanyol király, Lipót császár és a német s batáviai szövetségek valának, míg neki alig maradt más frigyestársa, mint a zultán, a kinek akkor Ausztriával a Dunán volt háboruja.

Az előző év vége felé Lajos egy gyenge oldalról akará ellenségeit meglepni, s még mielőtt védhették volna magukat, intézé ellenök az első csapást. De ez a csapás noha erős volt, nem találta azt a részt, a hol halálossá válhattott volna. Az ellenségeskedéseknek a batávi határokon kelle kezdődni, Vilmos hihetőleg a szárazföldön fogott viszsztatartva lenni, s azalatt Jakab folytatja vala Angliában az uralkodást. Szerencsére Lajos egy bizonyos vakságnál fogva, melyet jámbor protestánsok lelki bizalommal egyenesen isten igazságos ítéletének tulajdonítottak, egy oly pontot, a melytől akkor az egész polgárisult világ sorsa függött, elhanyagolt, s nagy erőfeszítéssel, gyorsasággal és

*) Reresby. Emlékiratai.

erélylyel fordult egy olyan oldal felé, a hol a legfényesebb tettek mást nem eredményezhettek, mint egy kivilágítást és egy Tedeumot. A francia hadsereg, Duras tábornagy vezérlet alatt bement a palatinatusba s néhány szomszéd fejedelemségbe. De ez a hadjárat, noha teljesen sikerültnek látszék, s az ügyesség és bátorság, melylyel intéztették, közcsodálatot gerjesztett, észrevehető befolyást nem gyakorolhatott a most következő borzasztó harcz kimenetelére. Franciaország minden oldalról támadásnak volt kitéve. Durasnak lehetetlen volt sokáig megtartani az általa meglepott és elfoglalt tartományokat. Egy kegyetlen gondolat támadott Louvois lelkében, a ki hadi dolgokban Versaillesben irányadó volt. Ő egy kiválólag buzgó férfiú volt mindabban a mit az ország közérdekében állónak hitt s a hadügyre vonatkozó dolgokban tehetsége és tudománya által kitünő, de különben vad és szivtelen természetű. Ha a palatinusi városok nem tarthatók, ám pusztuljanak el. Ha a Palatinatus földje nem láthatja el élelemmel a francziákat, legalább ne láthassa el a németeket se. A köszivű államférfiú bemutatá e tervet, hihetőleg kiméletes és leplezett alakban Lajosnak; Lajos pedig, egy hirnévére nézve szerencsétlen órában, jóváhagyá azt. Duras utasítást kapott, hogy Európa legszebb vidékeinek egyikét sivataggá változtassa át. Tizenöt évvel azelőtt Turenne dulta föl egy részét ama szép országnak. De Turenne pusztításai, noha nagy szégyenfoltot ejtettek dicsőségén, csak játék volt eme második pusztítás borzadalmaihoz képest. A francia parancsnok tudtára adatá közel fél milliónyi emberi lénynek, hogy három napot enged nekik kegyelemből s hogy ezen idő alatt takarodniok kell. A házaikból menekülő férfiaknak, nőknek, gyermekeknek felszámlálhatlan sokaság lépé el

nem sokára az akkor épen hóval borított utakat és földeket. Sokan haltak meg fagytól éhségtől: de elegen maradtak életben, hogy Európa minden városának utcáit mint elhagyott és beteg koldusok lepjék el, kik csak az imént tehetős bérlők vagy kereskedők voltak. Az alatt hozzáláttak a rombolás művéhez. Minden mezőváros, minden major, minden paplak és templom, minden mezei lak ezen istenfélő tartományokban lángban égett. A bevetett földeket fölszántották. A gyümölcsösöket kivágták. Az aratásnak legkisebb reménye sem hagyatott meg az egykori Frankenthal közelében fekvő termékeny síkságon. Egy szőlőtőke, egy mandolafa nem volt látható az egykori Heidelberg napos halmain és völgyeiben. Nem kimélték a palotákat, templomokat, kolostorokat, kórházakat, a művészet remekeit, a jeles halottak emlékoszlopait. A választó fejedelem nagyhírű kastélya egy kőhalmozzá lett. A mellette levő ispotályt kirabolták. A készleteket, gyógyszereket, az ágyakat, melyeken a betegek feküdtek, szétrombolták. Még a köveket is, melyekből Manheim épült, a Rajna vizébe dobták. Speyer nagyszerű székesegyháza elpusztult, s vele nyolcz caesarnak márvány koporsói. Födeleiket feltörték s a hamvakat szétszórták. *) Trier az ő szép hidjával, római amphitheatrumával, tisztes egyházával, kolostoraival és kollegiumaival, ugyanily sorsra volt szánva. De, még mielőtt ezen utolsó büntett is elkövetetnék, Lajost jobb

*) Ezen pusztítás történetére nézve lásd: La Fare, Dangeau, Madame de La Fayette, Villars és Saint Simon emlékiratait, és: Monthly Mercuries for March and April 1689. A röpiratok és emléklapok számosabbak semhogy idézhetnők. Legnezetesebb talán a következő czimű: A true Account of the barbarous Cruelties committed by the French in the Palatinate in January and February last. «

gondolatra térítették a szomszéd népek feljajdulásai, hizelgőinek hallgatagsága és megzavarodása és nevének kifakadásai. Több mint két év óta titkon meg volt esküdve Maintenon Francis asszonynyal, az ő természetes gyermekei nevelőjével. Nehéz volna valamely más nőt találni, a kinek érzületében oly kevés regényesség volt s élete folyamában oly sok. Kora éveit szegénységben és homályban tölté. Első férje tréfás költemények és bohózatok írásával tartá fönn magát. Mikor fejedelme figyelmét magára voná, már nem dicsekedett sem ifjúsággal sem szépséggel: de legnagyobb mértékben birt azon tartósb bájakkal, a melyeket egy élettársnőben legmagasabbra szoktak olyan értelmes férfiak becsülni, a kiknek szenvedélyeit a kor már lehüté, s kiknek életök gond és munka közt szokott lefolyni. Olyan jellemmel birt ő, a melyet helyesen hasonlítottak ama szelid zöldhez, melyen a fölötte élénk szinektől s erős fénysugaraktól kifárasztott szem örömet pihen meg. Józan okosság, kimerithetlen, de soha nem túláradó folyama az értelmes, csinos és élénk társalgásnak; oly kedély, melynek derüje egy pillanatra sem homályosult el; a tapintat oly érzéke, a mely annyira fölülmulta nemének ez érzékét, mint a mennyire nemének ez érzéke rendesen fölulmulja a miénket; ily tehetségek tevék egy bohócnak az özvegyét előbb meghitt barátnőjévé, majd hitestársává Európa legbüszkébb s leg-hatalmasabb fejedelmének. Ugy mondatott, hogy Lajost csak Louvois erős érvelése és heves előterjesztései tartóztatták nagy nehezen vissza attól, hogy Franciaország királynőnéje ne tegye ez asszonyt. Az bizonyos, hogy Louvoist mindig ellenségének tartotta. Az ellene való gyűlölsége tán más nemesebb érzésekkel is egybeolvadva, vitte őt oda, hogy a rajnai szerencsétlen népességnek pártjára keljen.

A száanalom azon érzelmére hivatkozott, a mely meggyengülve bár káros befolyások alatt, soha sem aludt ki végkép a férje szivéből, s hivatkozték a vallásosság amaz érzelmeire, melyek oly sokszor kegyetlenségre ingerelték őt, de most az emberiség mellett szóltak. Ő engedett: és Trier meglett kimélve. *) Igaz, alig lehetett be nem látnia, hogy egy nagy hibát követett el. A Pfalcz földulata cseppet sem gyengíté meg ellenségeinek hatalmát, míg nagy mértékben föltüzelé szenvedélyeiket, s szemrehányásaikra ki-merithetetlen anyagot nyujta nekik. A bosszuállás riadása hangzék minden felől. Minden kétely, a mely az osztrákház bármelyik ágát a protestánsokkal való szövetkezéstől viszsztatartotta volna, elenyészett. Lajos a császárt és egy katholikus királyt az egyház ügyének elárulásával vádolá; pártolásával egy bitorlónak; a ki egy nagy schismának elismert bajnoka volt; előmozdításával egy oly törvényes fejedelmen elkövetett nagy igazságtalanságnak, a kinek más vétke nem volt mint az igaz hithez való buzgó ragaszkodása. Jakab keserves leveleket intézett Bécsbe és Madridba, a melyekben elpanaszlá szerencsétlen sorsát és segítségért könyörgött királyi testvére, hitben is testvére számára azon természetellenes gyermekek és lázadó alattvalók ellen, a kik őt számkivetették. Könnyű volt azonban választ találni ugy Lajos szemrehányásaira, mint Jakab könyörgéseire. Lipót és Károly azt felelték, hogy ők még jogos önvédelem tekintetéből sem szövetkeztek mindaddig eretnekekkel, míg ellenfelök jogtalan támadás céljából mohamedánusokkal nem szövetkezett. Ez még nem a legroszabb volt. A franczia király nem elégedve meg az-

* Saint Simon : Emlékiratai.

zal, hogy a mozlimeket a keresztyének ellen segítette, ön maga is oly kegyetlenséggel bánt el a keresztyénekkal, hogy még a mozlimek is megbotránkoztak fölötte. Az ő hitetlen szövetségesei, meg kell adni nekik az igazságot, a Duna mentében a katholika szentegyház hívei és templomai ellen nem követtek el olyan bántalmakat, mint a Rajna vidékén az a ki magát az egyház legidősb fiának nevezi. Ezen okoknál fogva, azon fejedelmek, a kikre Jakab hivatkoztak, viszont ő reá magára hivatkoztak jóakarataik és részvétök számos kifejezése mellett. Ő bizonyly sokkal igazságosabb gondolkozásu, semhogy kárhoztatná őket azért, hogy első kötelességöknek tartják saját alattvalóikat olyan bántalmak ellen megvédni, a minők következtében a Palatinátus pusztasággá lett, s azért hogy protestánsokat hívnak segítségül egy olyan ellenség ellen, a ki nem habozott a törököket hívni segítségül. *)

A tél folytában és a tavasz elején, a Francziaország ellen szövetkezett hatalmak minden erejüket megfeszítették egy nagy közös támadásra s folytonos összeköttetésekbe tették magukat egymással. Mikor a hadi műveletek ideje

*) Nehány sort kell idéznem Lipótnak Jakabhoz intézett leveléből: »Nunc autem quo loco res nostrae sint, ut Serenitati vestrae auxilium praestari possit a nobis, qui non Turcico tantum bello impliciti, sed insuper etiam crudelissimo et iniquissimo a gallis rerum suarum, ut putabant, in Anglia securis, contra datam fidem impediti sumus, ipsimet Serenitati Vestrae judicandum relinquimus. . . Galli non tantum in nostrum et totius Christianae Orbis perniciem foedefraga arma cum Juratis Sanctae Crucis hostibus sociare fas sibi ducunt; sed etiam in imperio, perfidiam perfidia cumulando, urbes deditione occupatas contra datam fidem immensis tributis exhaurire, exhaustas diripere, directas funditus excindere aut fiammis delere, Palatia Principum

elérkezett, a bántalmazott népeknek a csaták istenére való ünnepélyes hivatkozásaik gyorsan követték egymást. A német testület kiáltványa februárban, a szövetséges tartományoké marciusban, a brandenburgi házé aprilban, és a spanyolé májusban jelent meg. *)

Nálunk, mindjárt a koronázás után az alsóház napirendre tévé a franczia király eljárásának megfontolás alá vételét.**) A viták alatt ama hatalmas, lelkiismeretlen és önkénykedő Lajos elleni gyűlölet, mely husz éves alárendeltség folytán mély gyökeret vert az angol szivekben, erőszakosan tört ki. Elnevezték őt a legkeresztyénebb töröknek, a keresztyénség legkeresztyénebb üldözőjének, a legkeresztyénebb barbárnak, a ki keresztyéneken követett el olyan kegyetlenségeket, a minőket az ő hitetlen szövetségese elkövetni szégyenlett volna.***) Egy bizottság állítatott össze, főleg buzgó whigekből, egy felirat elkészítése végett. Hampden János tétetett elnökké, mint a whigeknek is legbuzgóbbika; s egy szerkezetet mutatott be, mely szerfőlött hosszú, szónokias és sértegető lett volna egy Speaker szájában vagy a király füle előtt. E ház akkori hangulatánál fogva a Lajos elleni kifakadások még tán ki-

ab omni antiquitate inter saevissima bellorum incendia intacta servata exurere, templa spoliare deditione in servitutem more apud barbaros usitato abducere, denique passim imprimis vero etiam in Catholicorum ditionibus, alia horrenda et ipsam Turcorum tyrannidem superantia immanitatis et saevitiae exempla edere pro ludo habent.«

*) London Gazette febr. 25. marc. 11. apr. 22. máj. 2. és a Monthly Mercuries. Némely kiáltvány befoglaltatik Dumont Corps Universel Diplomatie-jában.

**) Alsóházi Naplók apr. 15. 1689.

***) Oldmixon.

kerülték volna a bírálatot, ha nem kísérté volna kemény kifejezésekkel második Károlynak jellemére és kormányzására, a kinek emléke pedig, minden hibája daczára, kegyeletes tiszteletben állott a toryk előtt. Érthető czélzások voltak ott Károlynak a versaillesi udvarral való alkudozásaira s ama külföldi hölgyre, a kit azon udvar, mint egy kigyót küldött ki a kebelére. A ház méltán elégtelen volt. A felirat visszaadatott a bizottsághoz, s megrövidítve s élességéből és szónoki dagályából kivetköztetve fogadtott el s küldetett föl. *) Vilmos figyelmét azon bajokra hívták föl, melyeket Franciaország neki és országának okozott; s biztosíták, hogy akármire lesz szüksége ezen bajok fegyveres visszatörölése végett, alattvalói teljes szívvvel fogják istápolni. Ő meleg köszönetet mondott az alsóháznak. Nagyravágyás, mondá ő, soha sem birná reá, hogy kardot rántson : de most nincs választása : Franciaország megtámadta Angliát; s az önvédelem jogával kell élnünk. Pár nappal később háborút izentek. **)

A viszály azon okai közt, melyeket az alsóház fölírata s a király manifestuma említ, a legkomolyabb Lajosnak az írföldi ügyekbe való beavatkozása volt. Azon országban, több hónapig gyorsan egymásután nagy események következtek. Ideje, hogy ezen események elbeszélésére térjünk át, a történetnek vétkek és szenvedések miatt sötét, de nem kevésbé érdekes és bő tanulságot nyújtó emelapjaira.

*) Alsóh. Napló. apr. 19, 24, 26. 1689.

**) A nyilatkozat május 7-én kelt; de a londoni ujságban csak 13-án tétetett közzé.

XII. FEJEZET.

Vilmos az angol királyi czimmel együtt Irland királya czimét is fölvette. Mert minden jogtudósunk akkor Irlandot tisztán csak gyarmatnak tekintette, mely nagyobb fontossággal bír ugyan, mint Massachusetts, Virginia vagy Jamaica, de éppen úgy függ az anyaországtól, mint Massachusetts, Virginia és Jamaica, s úgy van alattvalói hűséggel lekötve azon uralkodó iránt, a kit az anyaország a trónra meghívott.*)

Tettleg azonban, a forradalom Irlandot az angol coloniák sorából felszabadítva találta. Már 1686-ban elhatározta Jakab, hogy a szigetet egy fegyvertárrá teszi, mely Nagybritanniát eláraszthassa, s egyuttal biztos menhelylé, a hová, ha Nagybritanniában valami szerencsétlenség éri, az ő egyháza hívei menekülhessenek. Ezen célból minden erővel arra törekedett, hogy a hódítók és eredeti népesség közötti viszonyt megfordíthassa. Ezen terv kivitelével, angol tanácsosainak ellenére, Tyrconnel helytartót (Lord Deputy) bizta meg. 1688-ban ősszel a vállalat be volt fejezve. A legmagasb államhivatalok, a közigazgatás-

*) Az angoloknak ezen kérdés fölötti általános véleménye ki van fejezve egy ily czimű kis értekezésben : »Aphorisms relating to the Kingdom of Ireland,« mely a trónüresedés ideje alatt jelent meg.

nál, a hadseregnél, a törvényszéknél, alig egy kivétellel, pápistákkal voltak betöltve. Korlátnokká (Lord Chancellor) egy Fiston Sándor nevű szájhős neveztetett, a ki sikkasztásban volt vétkes, a kit visszaélések miatt Westminsterben a felsőház megbüntetett, a ki több évet börtönben töltött s a kinek szintoly kevés törvényismerete mint természetes józanessze volt s teljesen hiányzott éles belátása, mely a jogtudományi képzettséget másoknál némelykor kipótolta. Egyetlen érdeme az volt, hogy elpártolt a protestáns hit-től; s ezen érdeme elégségesnek találtatott szász eredetének feledtetésére is. Csakhamar méltónak mutatta magát pártfogói bizalmára. A királyi törvényszéknél azt a nyilatkozatot tette, hogy negyvenezer eretnek közt nincs egy becsületes ember. Sokszor, ha oly ügyet tárgyalt, a melynél az ő egyháza érdekelve volt, fölfüggeszté határozatát azon bevallott czélból, hogy előbb lelki vezetőjét egy spanyol papot kérdezzen meg, a ki kétségkívül jártas az Escobarban.*) Nugent Tamás egy római katolikus, a ki csak zavarai és baklövési által, tüntette ki magát, a királyi főttörvényszék elnökévé tétetett.**) Rice István, római katolikus, a kinek képességét és tudományát ugyan népe és vallása ellenségei sem vonták kétségbe, de a kinek az Act of settlement ellen kifejtett ellenséges indulata a legnagyobb nyugtalanságba ejté mind azokat, a kik ezen törvény oltalma alatt szereztek birtokot, a kincstár első bárója (chief Baron of the Exchequer) lett***) Nagle Richard,

*) King: az irlandi protestánsok állapotáról II. 6. és III. 3.

**) King III. 3. Clarendon, Rochesterhez írt egy levelében (Juni 1. 1686) ezt a Nugent-et »egy igen kellemetlen, kiállhatatlan teremtésnek« nevezi.

***) King III. 3.

egy éleseszü és tanult jogász, egy jezsuita kollégium növendéke, kinek előitéletei ezen neveltetésnek tökéletesen megfeleltek főállamügyész (Attorney General) lett. *)

Keating, egy igen tiszteletre méltó protestáns, már korábban a köztörvényszék elnöke volt. (Chief Justice of the Common Pleas) de két római katolikus bíró ült mellette. Hozzá kell tenni, hogy ezen bírák egyike Daly, értelmes, mérsékelt és becsületes ember volt. De azon ügyek, melyek ezen törvényszék elé kerültek, nem voltak nagy fontosságúak. Ezen időben még a királyi főtörvényszék is majdnem elhagyatottan állt. Egyedül a »Court of Exchequer« volt ügyekkel elhalmozva, mert ez volt az egyetlen törvényszék Dublinban, melyről nem volt fölebbvitel Angliába, s ennél fogva ez volt az egyetlen törvényszék, a melynél az angolokat orvoslás reménye nélkül elnyomni és fosztogatni lehetett. Rice, egy hallatszék, kijelenté, hogy szorosan azt fogja megadni nekik, a mit a különben legszigorúbban értelmezett törvény megadott, de semmivel se többet. Mi volt az, a mit az ő véleménye szerint a törvény szoros értelme megadott nekik, azt abból következtethették, a mit, mielőtt bíró lett volna, gyakran szájában hordott. »Hat lovas fogattal fogok« szokta volt mondani, »a telepítési törvényen keresztül hajtatni.« Ezen fenyegetését most naponkint végrehajtotta. A protestánsok fenhangon panaszkodtak, hogy bárminő fölhozott bizonyítványaik semmibe se vétettek; míg ellenben, ha az ő jogczimeik támadtat-

*) King II. 6. III. 3. Clarendon Ormondhoz irt egyik levelében (Sept. 28. 1686) igen magasra becsüli Nagle tudományát és képességét, de Naplójában (Jan. 31. 1686/7) »haszonleső és nagyravágyó embernek« nevezi.

tak meg, a legaljasb koholmány, a leggyalázatosb hamistanuság helybenhagyására számithatott. Tömegesen folyamodtak hozzá honfitársai birtokháborítási és károsítási panaszaikkal. Az ő ítélőszéke előtt a kormány egyszerre megtámadta valamennyi irföldi város és nagyobb helység szabadságleveleit; s ő könnyen talált okot mindezen szabadságleveleket eljátszottaknak jelenteni ki. A helyhatósági testületek, mintegy százan, arra voltak rendelve, hogy védbástyaít képezzék a reformált hitvallásnak s az angol érdekeknek, nem lehet tehát természetlennék és észszerütlennek nevezni az irföldi római katolikusoknak ellenök ápolit ellenszenvét. Ha ezen testületek részrehajlatlan és értelmes módon alakittattak volna át, ugy ama szabálytalanság, mely által oly kívánatos eredmény volt elérhető, megbo csátható lenne. De csakhamar kitünt, hogy az egyik kizárólagos rendszer csak azért vettetik félre, hogy egy másiknak engedje át helyét. A mezővárosok a király föltétlen hatalmának vettettek alá. Oly városok, a melyekben majd minden csaladfő angol protestáns volt, irföldi római katolikusok kormányzása alá helyeztettek. Az uj aldermanek közül sokan soha sem látták azon helyeket, a melyek kormányzása most reájok bizaték. Egy időben a sherifek, a kiknek tisztjében álla az itéletek végrehajtása és az esküdtek nevezése, majd minden fokozaton át azon osztályból vettettek, mely az imént minden közhivatalból ki volt zárva. Állitották, hogy ezen fontos hivatalnokok közül némelyiknek tenyerére lopás miatt bélyeg volt sütvé. Mások előbb protestánsok szolgálai voltak; s a protestánsok keserü gúny nyal tevék hozzá, hogy ez még szerencse volt az országra nézve: mert az a cseléd, a ki tányért váltott s lovat vakart az angol nemesnél, még igen polgárisult egyénnek lát-

szék egy némely benszülött aristokratához képest, a ki házalással és rablással töltötte egész életét. Ilyen sheriffekre egy telepítvényes sem bízhatta ügyének végrehajtását, hamár oly szerencsés lett volna is ítéletet nyerni benne.*)

Egy-két hónap alatt ilykép a szászoktól a celta népesség kezébe tétetett át a polgári hatalom. Szintoly teljes volt a katonai hatalom átvitele is. Az a hadsereg, a mely Ormond vezetése alatt az angol felsőbbség biztos őre volt, megszűnt létezni. Egész ezredek feloszlattatván, újra alakítottak. Hatezer protestáns veterán, megfosztva kenyeröktől, duzzogott otthon visszavonultságában, vagy ment a tengeren túl Vilmos zászlói alá. Helyüket olyan emberek foglalták el, a kik sokáig elnyomatásban élvén, a hogy rab-szolgákból rögtön urakká lettek, égtek a vágytól kamatos-tól visszafizetni mindazon bántalmakat és sérelmeket, miket az előtt kelle szenvedniök. Az új katonák, úgy mondaték, soha sem mennek el egy angol mellett szitkok és gúnynevek osztogatása nélkül. Rettegése voltak ők minden protestáns fogadósnak, mert betérve hozzá, mindent fölettek és ittak, semmitse fizettek, s durva főnhéjazásukkal minden tisztesb vendéget elriasztottak tőle.**)

Ilyen állapotban volt Irland, mikor az orániai her-

*) King II. 5. I. III. 3. 5. Rövid ismertetése az Irlandban divatozó eljárásnak a protestáns hitvallás és érdekek megrontására, írva egy ezen üldözések elől menekült pap által. Oct. 17. 1689.

*) King III. 2. Nem látom, hogy Leslie Károly, a ki a másik fél mellett buzgólkodik, Kingnek adott feleletében ezen tények valamelyikét tagadta volna. Valóban Leslie kárhoztatja Tyrconnel közigazgatását. »Megakarok előzni egy ellenvetést, melyet tenni fognak nekem, mintha én mindent igazolni akarnék, a mit Tyrconnel és Jakab Király egyéb miniszterei Irlandban tettek, különösen mielőtt ez a forradalom kitört, s a melyet főleg azok idéztek elő. Nem ; távol le-

czeg Torbay-ben kikötött. Azon időtől kezdve minden hajóval oly hírek érkeztek, melyek az ellenséges fajok kölcsönös bizalmatlanságát és ellenszenvét szükségkép csak növelték. Mind a telepítvényesek, a kik sokáig élve és visszaélve a hatalommal a szolgaság keserű ízét soha sem kósztolák, mind a benszülöttek, a kik csordultig itták a szolgaság keserű poharát, s utoljára megérték hogy ők is élhessenek s visszaélhessenek a hatalommal, egyaránt érezték, hogy egy az 1641-dikihez hasonló nagy válság küszöbén állanak. A többség türelmetlenül, várta hogy Tyrconnelben Phelim O' Neil fog föltámadni. A kisebbség Vilmosban látott egy második Olivért.

A Vilmospártiak és Jakabpártiak később sokat vitatkoztak s nagy keserőséggel a fölött, hogy melyik részről intéztetett az első csapás. Ennél alig lehet hasztalanabb kérdés. A történetírásnak meg kell adni azt az igazságot mind a két fél részére, a melyet ők egymásnak soha sem adtak meg, s be kell vallani, hogy mindeniknek volt helyes oka s mindenik ingereltetett. Mind a két fél egy végzet folytán, a melyért senki sem felelős, oly helyzetbe jutott, hogy miután az emberi természet olyan a milyen, szükségkép gyűlölettel kelle egymás ellen viseltetniök. A kormányzat, melynek kiengesztelni kellett volna őket, három éven át rendszeresen követett el minden hatalmában levőt, hogy gyűlöletüket örülésig gyulassza föl. Nem lett volna lehetetlen Irlandban egy igazságos és jótékony kormányzási rendszert hozni be, mely ne tett volna különbséget a fajok és feleke-

gyen tölem. Tudom és azt jól, hogy azok eljárása sok részben több okot adott Jakab király ellenségeinek, mint mind azon egyéb közgazgatási hibák, a melyekkel a kormányát vádolták. Leslie: Felelet Kingnek 1692.

zetek közt, egy rendszert, mely az új birtokosok törvény által biztosított jogainak szoros tiszteletben tartása mellett eszélyes szabadelvűséggel enyhítette volna a régi gentry szenvedéseit. Ilyen kormányzási rendszert Jakab behozhatott volna uralkodása napjaiban. De az alkalom erre elszalasztatott: a kiegyenlítés lehetetlenné vált: a két feldühödött osztály egyaránt meg volt győződve, hogy vagy elnyomónak vagy elnyomottnak kell lennie, s hogy biztosságban, nem érezheti magát egyéb győzelem, bosszuállás és kényuralom által. Csak abban egyeztek meg, hogy utból félre lökjenek minden közvetítőt, a ki őket kibékíthetné.

Több hétig tartottak a báutalmak, kihívások, rossz hírek, páni rettegések mint természetes előjátékai a nyomban bekövetkezendő borzasztó összeütközésnek. Az egész szigetet befutotta a hír, hogy december kilenczedikén, az angoloknak egy általános lemeszárlása szándékoltatik. Tyrconnal a dublini várba hivatá fel a főbb protestánsokat, s szokott erélyes szónoklattal az ég minden büntetését hívá fel maga ellen, ha ez a hír nem egy átkozott gonosz és értetlen hazugság. Ugy mondták, hogy esküvései hatástalansága miatti dühében, lerántotta kalapját és parókáját s a tűzbe vetette. De a hazug Talbot Dick (Rikhárd) annyira ismeretes volt már, hogy az ő szitkozódásai és hánykódásai csak megerősítették a gyanut, melynek elosztatására céloztak. Még Clarendon visszavonulása óta tömegesen szoktak volt a békeszerető és félénkebb emberek az ír partokról Angliába kivándorolni. Ez a kivándorlás most inkább divatba jött mint valaha. Nem könnyű volt, valamely biztosb vagy kényelmesb szerkezetű hajóra utlevelet kapni. De sokan bátorságot meritve a félelemből, s inkább bizva magukat a szelekre és hullámokra, mint a könyörtelen ír-

földiekre, nyílt csónakokon s tél közepén tették ki magukat a szent György csatorna és a welsh partok minden veszélyeinek. A benmaradó angolok, majd minden grófságban, szorosan össze kezdték tartani. Minden nagy falusi lak erőddé vált. Minden látogatót, a ki este érkezett, kémlyukak vagy reteszes ablakok mögül szólitottak meg; s ha utlevél vagy igazolás nélkül akart mégis belépni, egy puskalövéssel fogadták. Deczember kilenczedike rettegett éjjelén a Gianti töltéstől Bantry Bayig nem volt oly protestáns ház, a melyben ne örködtek volna fegyveres emberek és ne égett volna a gyertya kora esti szürkülettől késő reggelig. *)

Egy kerületről az ezen időben történeteknek egy igen részletes elbeszélése jutott el hozzánk, a mely az egész ország állapotát igen jól jellemzi. Kerry dél-nyugoti része most a brit szigetek legszebb tája gyanánt ismeretes. A hegyek, völgyek s az atlanti tengerbe messze benyuló ormok, ama bérz-csúcsok, melyeken sasok fészkelnek, a sziklás hegyszorosokon végig csörgedező patakok, a cseplyével szegélyezett tavak, szarvasvadak biztos menedéke, minden nyáron csapatonként vonják oda a dologban és élvezetben kifáradt utasokat a nagy városokból. Ama vidék szépségeit ugyan eltakarják sokszor a ködök és esők, miket a nyugoti szél hord reá egy háborgó oceánról. De ama ritka napokon, mikor a nap teljes pompájában ragyog, a tájkép oly üdeséggel s eleven színezéssel bír, mely a mi éghajlatunk alatt ritkán található. A myrtus szereti a földet. Az

*) True and Impartial Account 1689; Leslie: fel-lelet Kingnek. 1692.

arbutus szebben diszlik mint Calabria napos vidékein. *) A gyepek kedvesebb színe van mint máshol : a lejtők gazdagabban virítanak: a bodzának és repkénynek fényesebb zománcza van s csillogóbb zöld levél közl csillogóbb piros-ságu bogyók tűnnek elő. Ámde a tizenhetedik század nagyobb részén át a művelt világ ezt a földi paradicsomot csak oly kevéssé ismerte, mint Spitzberget és Grönlandot. Ha emlegették, csak mint borzasztó pusztaságot emlegették, mint a mocsárok, bozótok és meredélyek egy zűrzavarát, a hol a farkas ugatott, s a hol egy-két félmeztelen vad ember, kik egy szót sem tudnak angolul, buvólyukat váj magának az agyagban s gyökerekből és aludt tejből táplálkozik. **)

Vége az 1670-ik esztendőben a jótékony és fölvi-

*) Killarnev szomszédságában az arbutus egyes példányai láthatók, melyek harmincz láb magasak és négy láb átméretűek. Lásd : Philosophical Transactions. 227.

**) A brit szigetekről szóló s Norimbergában 1690. megjelent egy igen részletes elbeszélésben Kerry úgy van leírva mint : »an vielen Orten unwegsam und voller Wälder und Gebirge.« Farkasok jártak Irlandban. »Kein schädlich Thier ist da, ausserhalb Wölff und Füchse.« Még 1710-ben is azon grófságban a kerry-i nagy jury fölterjesztésére pénz-jutalmak adtak a farkasok kiirtásáért. Lásd : Smith : Ancient and Modern State of the Country on Kerry 1756. Nem emlékezem hogy e nemben és ily tartalommal valaha jobb könyvet láttam volna. Egy 1719-ben kijött »Maedermot, of the Irish Fortune Huuter« című költeményben, mely hat énekből áll, a farkas-vadászatok mint divatos mulatságok (sport) iratnak le Munsterben. Vilmos uralkodása alatt Irlandot néha a »Wolfland« (farkasok országa) csúfnévvel nevezgették. Így egy a La Hogue-i ütközet-ről szóló »Advice to a Painter« című költeményben az ir hadsereg szenvedései így iratnak le : (prózában) »fagyos köd és farkas-ordítás huzódik végig a kelő táboron.«

lágosult sir Petty Vilmos elhatározá ezt a vad területet angolokkal betelepíteni. Volt néki ott nagy kiterjedésű uradalma, mely ily elődhez méltó utódokra ment át. Ama birtok fölszerelésére, úgy mondaték, nem kevesebb mint tizezer fontot költött. Az általa alapított kis város, mely a kenmarei tengeröböltől vette nevezetét, ezen öböl fölött állott egy hegyhát tövében, melynek tetejéről az utazók most bámulattal néznek le a három killarneyi tavak leg-szebbikére. Az ujangolok valamely vállalkozó csapatja a vörös indiánok vadász-tanyáinak közepette, s távol honfiktársaik lakhelyeitől, alig építhetett egy falut, mely annyira kívül essék minden polgárosodás határain, mint ez a Kenmare. Két napig kelle, járatlan és veszélyteljes vidékeken át utazni, míg valaki Petty telepítvényétől a legközelebbi angol lakott helyre érhetett. De a telep szerencsés volt. Negyvenkét ház épült. A népesség mintegy száz nyolcvanra ment. A helység körül fekvő földek jól műveltettek. Barom nagy számmal volt. Kis hajókkal halászat és parti kereskedés üzeték. A hering, apróhal, komár és lazac igen jövedelmes volt s még jövedelmesebb lett volna, ha egy sereg tengeri fóka is rendszeren meg nem jelen s az év legszebb időszakában nagy rablást nem tesz az öböl halai közt. De a fóka azért szívesen látott vendég volt: a szőrméje értékes volt és zsirja a hosszú téli estéken át világitásul szolgált. Sikerrel kísértetett meg a vasipar. Akkor még a kőszén nem használtaték olvasztásra; s Kent és Sussex gyárosai nagy nehézséggel tudtak elfogadható áron tüzelő fára szert tenni. Kenmare környéke akkor igen erdős volt; s Pettynek nyereséges üzlete lett az ércznek oda szállítása. A festőiség kedvelői most is sajnálják ama cser- és szederfákat, a melyek az olvasztó kemenczék fütése végett

kivágattak. Más tervet is gondolt ki tevékeny és gondolkodó elméje. Némely szomszédos [szigeten bőven volt található fehér és fekete, piros és zöld színű tarka márvány. Petty jól tudá minő költséggel ékesítették föl a régi rómaiak az ő fürdőiket és templomaikat a laconiai és afrikai partokról hozott sokféle színű márványoszlopokkal; s úgy látszik, azon reményt táplálta, hogy az ő vadon uradalma kőszikláiból Kerryben, még a Saint James Squarei paloták és a Szent-Pál székegyháza belsejének diszitményei fognak kikerülni. *)

Eleinte a települők azt találták, hogy nekik az önvédelem jogával nagyobb mértékben kell élniök, mint a mi egy jól kormányzott országban szükséges és igazolható volna. A Tralee völgyének déli részén fekvő felföldön a törvény teljesen hatástalan volt. Az igazságszolgáltatásnak egy közege sem jött ide örömet. Egy végrehajtót, a ki 1680-ban valamely ítélet végrehajtása végett idejött, meggyilkoltak. Kenmare lakossága azonban egész az 1688. év végeig saját összetartása, értelmisége és lelkesége folytán biztosítottnak látszék. Ekkor végre Irland ezen félreeső szögletében is érezhetők lettek a Tyrconnel politikájának következményei. A munsteri parasztság szemében a települők csak idegenek és eretnekek voltak. Az építményeiket, hajóikat, gépeiket, magtáraikat, tejes kamráikat, kemenzéiket kétségkívül azon irigységgel vegyes lenézéssel tekintették, melylyel a tudatlanok természetesen mindig tekinteni szokták a tudomány vívmányait. Nem is lehetetlen, hogy a kivándorlottak sem voltak mentek ama hibáktól, a melyekkel a durva népek között megtelepült értelmesb osz-

*) Smith : Ancient and Modern State of Kerry.

tály rendesen birni szokott. Az értelmi felsőbbség hatalmát, könnyen föltehetjük, hogy néha elbizakodással néha igazságtalanul is használták föl. Most tehát, mikor oltárról oltárra s kunyhóról kunyhóra terjedett a hire, hogy az idegenek ki fognak dobálni s házaik és földjeik a föld eredeti benszülötteinek martalékul adatni, egy pusztító háboru vette kezdetét. Harminczan-, negyvenen-, hetvenenkint egy csapatban jártak a portyázók a városok kirablására, löfegyverekkel vagy pikákkal fölfegyverezve. A pajtákat kirabolták. A lovakat elhajtották. Csak egy kirándulásban száznegyven darab marhát vittek el s rejtettek el Glengarriff hasadékaiban.

Egy éjszaka hat lakházat törtek föl s raboltak ki. Utoljára a telepítvényesek a legvégsőre hajtvá elhatározzák, inkább férfiasan halni meg, semmint ágyaikban öletni meg magukat. Pettynek a tisztartója számára épített háza volt legnagyobb a helységben. Egy sziklás félszigeten épült, a melyet az öböl hullámai körülöveztek. Itt gyűlt össze az egész népesség, hetvenöt fegyveres ember s mintegy száz nő és gyermek. Volt náluk hatvan löfegyver, sok pika és kard. A tisztartó háza körül nagy költséggel agyagból egy tizen négy láb magas és tizenkét láb széles sánczot emeltek. A bekerített térség mintegy fél acre volt. Ezen védbástyák közt gyűjtetett egybe a telepítvényesek számára minden fegyver, lökészlet és élelmi szer, s vékony deszkákból több sátor is épült. Ezen előkészületek meglevén téve, a kenmarei emberek ir szomszédai ellen erélyes visszatörölásokkal kezdtek élni, a rablókat elfogták, lopott tulajdonaikat visszahozták, s heteken át mindenben úgy jártak el, mintha egészen önálló községet képeznének. A kormányzatot vá-

lasztott tisztviselőikre bízta, a kiknek a társaság minden tagja a szent evangéliumra hűséget esküdött.*)

Mig a kis Kenmare város lakossága így erősítgeté magát, nagyobb községekben hasonló előkészületek nagyobb mérvben tétettek. Nemesek és kisbirtokosok nagy tömegekben hagyták oda a nyílt mezőséget, hogy visszamenjenek ama városokba, a melyek első alapításukkor és testületté alakulásukkor az egész eredeti népességet magukba foglalták s melyeket, annak daczára, hogy ujabban római katolikusok igazgatása alá helyeztettek, még nagyobb részt protestánsok laktak. Egy nevezetes fegyveres csapat állott össze Sligónál, egy másik Charlevillenél, egy harmadik Mallownál, egy negyedik, sokkal félelmesebb Bandonban.**)

De főerősségei az angolságnak ezen rossz idők alatt Enniskillen és Londonderry voltak.

Enniskillen, noha főhelye Termanagh grófságnak, akkor csak falu volt. Egy szigetre volt építve, melyet egy, ama Lough Erne közös elnevezés alatt ismeretes két szép víztükröbe szakadó folyó vesz körül. A folyó és mind a két tó ős-erdők által voltak beárnyékolva. Enniskillen állott mintegy nyolczvan házból, mely egy ős vár körül csoportosult. Lakói, alig egy kivétellel protestánsok voltak s büszkék arra, hogy az ő városuk az 1641-diki borzasztó lázadás alatt is hű maradt a protestáns ügyhöz. Kora deczemberben híret vették Dublinból, hogy két század pápista gyalogság fog beszállásoltatni nálok. A kis község nagy izgalomba jött, annál is inkább, mert tudva volt, hogy egy

*) Hű leírása azon üldöztetésnek, rablásoknak és károknak melyeket a protestánsok szenvedtek Kilimareben Irlandban. 1689: Smith: Ancient and Modern State of Kerry 1756.

**) Irelands Lamentation: engedélylyel kiadva maj 18. 1689.

szónokló barát azzal fenyegetődött, hogy föl fogja lázítani a szomszéd ir lakosságot az eretnekek ellen. Egy merész határozatot hoztak. Történjék akármi, a csapatokat nem eresztik be. De e védelmi eszközök gyengék valának. Tíz font löport, husz használható löfegyvert nem tudtak a falak között összehozni. Követek küldetének a szomszédos gentryhez segítségért, s a fölhívásnak ezek vitézül megfeleltek. Nehány óra alatt kétszáz gyalog és százötven lovas volt együtt. Tyrconnel katonái nem sokára ott termettek. Nagy készlet fegyvert hoztak magukkal, hogy a parasztság közt kioszszák. A parasztság örömmel követte a királyi zászlót, s nagy számmal csatlakozék a menethez. A városiak és szövetségeseik nem várták be a támadást, hanem bátran maguk mentek elébe a betolakodóknak. Jakab tisztjei nem számítottak ellenállásra. Megzavarodtak, mikor átelnökben egy rendezett gyalogcsapat sorfalát megpillantották, mely a nemesek és kisbirtokosok lovas csapatára támaszkodék. A sereget kísérő tömeg megrémülve futott szét. A katonák oly gyorsasággal huzódtak vissza, mely futásnak is nevezhető, s meg sem állottak harmincz mértföldnyire Cavantól. *)

A protestánsok, e könnyü győzelemtől fölbátorodva, hozzá fogtak Enniskillen és vidéke kormányzatának és védelmének berendezéséhez. Hamilton Gusztáv, egy, a hadseregben szolgált, de Tyrconnel által legujabban szolgálatból elbocsátott gentleman, a ki azóta jószágán élt Fermanaghban, most kormányzóvá tétetett s a várban üté fel

*) Hü elbeszélése az enniskillingeri férfiak tetteinek. Hamilton Andrásról, a ki Kilskerrieben rector s a clogheri kerületben prebendista s ennélfogva az események szemtanúja és részese volt. Kiadva jan. 15. 1689/90.

székhelyét. Nagy gyorsasággal soroztattak be megbízható emberek. Nagy hiány lévén kardokban és szuronyokban, a kovácsokkal készítették fegyvert, kaszákat tűzpóznákra, Longh Erne körül minden falusi lakház egy-egy laktanyává lett. Papistát nem engedtek időzni a városban; s azt a barátot, a ki ékesszólásának az angolság elleni gyakorlásával volt vádolya, tömlöczbe vetették,*)

A protestánsok másik erőssége sokkal fontosabb hely volt. Nyolczvan évvel korábban, az O' Neil és O' Donnel házak által első Jakab felsőbbbsége ellen folytatott harcok zavarai közt, Derry régi várost egyike a benszülött főnököknek meglepé, lakosait lemészároltatá s a házakat porrá égetteté. A fölkelők hamar kézre kerültek s megbűnhődtek; a kormány elhatározá a feldult városnak újból fölépítését; a londoni Lord Mayor, Aldermanek és községi tanácstagok meghivattak résztvenni a munkában; s első Jakab Király nekik adományozá mint testületnek a régi Derry omladécai által fődött térséget, s a körülfekvő mintegy hat ezer angol acre-nyi földet. **)

Ezen akkor műveletlen és laktalan vidéket most meggazdagitá az ipar, fölékesité az izlés, s kedvessé tette még a jól művelt angol szántó földekhez és pompás majorságokhoz szokott szemek előtt is. Egy uj város támadott, mely a birodalom fővárosával való összeköttetéseinél fogva Londonderrynek nevezteték. A házak egy dombnak telejére és lejtőjére

*) Hamilton: True Relation; Mac Cormick: Further Impartial Account.

**) Concise View of the Irish society 1822. Mr. Heat: Interesting Account of the Worshipful Company of Grocers Appendix 17.

épültek, mely az akkor vad hattyúk nagy csapatai által ellepett Foyle folyamra nézett. *) A legmagasb helyen a székegház állott, mely templom, noha oly időben épült a mikor a góthépítészet titka el volt veszve, s noha nem hasonlítható össze a középkor gyögyörű építményeivel, egészben nem kellem- és méltóságnélküli. A székegház mellett volt a püspök palotája, kinek széke egyike volt a legjövedelmezőbbeknek Irlandban. A városnak majdnem hosszukör alakja volt, s főutczái egy keresztet képeztek, melynek ágai egy Diamond nevű ültetvényben (square) jöttek össze. Az eredeti házak vagy újból épültek vagy annyira átjavítottak, hogy régi alakjuk alig ismerhető fel, de közülök sok, emberemlékezet óta állott. Rendesen két emeletesek voltak; s néhány kívülről kőlépcsőzettel volt ellátva. A házakat egy bástya vette körül melynek körülete egy mértföldnél alig volt kevesebb. A bástyákon mozsarak és ágyucsövek voltak láthatók, a melyeket a londoni derék czéhek ajándékba adtak a telepnek. Ezen ódon ágyúk csövein, melyek egy nagy ügynek tettek nevezetes szolgálatot, maig is megolvashatni a halászkok, vinczellérek, szabók testületeinek jeliratait. **)

A lakosok angolszász eredetű protestánsok voltak. Nem voltak ugyan mindannyian egy vidékbeliek és egy hitvallásuak: de általában úgy látszik, angolt, skótot, püspökít és presbyterit a legszorosabb barátság füzé együvé, oly barátság, melyet közös gyűlöletök az ir faj és a pápista hit ellen, eléggé megmagyaráz. Az 1640-diki lázadás alatt Londonderry derekasan tartá magát a benszülött főnökök

*) The Interest of England is the preservation of Irland. Juli 17. 1689.

**) Ezeket helyben magam láttam s figyeltem meg.

ellen, s több ízben sikertelenül ostromoltatott. *) A restauratio óta a város fölvirágzott. A Foyle, tengerár alkalmával dusan megrakott hajókat hozott partjaihoz. A halászat nagyban jövedelmezett. A hálók, mint mondaték, oly telve voltak néha, hogy nagy mennyiségben kelle a halakat vízbe dobálni. A lazacz súlya évenként tizenegyszázezer fontra volt becsülhető. **)

Londonderry népessége is részesült azon nyugtalan-ságban, mely az 1688. év vége felé az Írlandban megtelepült protestánsok közt általános volt. Tudva volt, hogy a körülfekvő benszülött parasztság jártas volt a szuronyok és kések készítésében. Papjaik oly modorban, a mely ellen, meg kell vallani, az angolszász telep puritán részének alig volt joga panaszkodni, szónokolgattak az Amalekiták mé-szárlásáról és Saulnak önmaga fölött azért, hogy némelyeket a kiirtandott faj közül megkimélt, kimondott ítéletéről. Különböző vidékekről jöttek hírek s érkeztek névtelen levelek, melyek mind deczember kilenczedikét mondák kitű-zöttnek az idegenek kiirtására. Mig a polgárok kedélyét ily hírek nyugtalaníták, tudósítás jött arról, hogy ezen tizenkétszáz pápistából álló ezred, egy pápista, Macdonnel Sándor Antimi gróf vezérlete alatt már a lord helytar-tótól kikapta a parancsot Londonderry elfoglalására s in-dulófélben van Coleraineből. A rémület legmagasb fokra hágott. Némelyek a kapu bezárása s ellenszegülés mellett

*) A legjobb elbeszélését azoknak a mik az 1641-ben kezdő-dött háboru alatt Londonderryben történtek, Reidt »Hist. of the Presbyterian Church in Irland« cz. művében olvastam.

**) The Interest of England in the Preservation of Ire-land 1689.

voltak; mások a meghódolás; mások ismét a halogatás mellett. A helyhatóság, úgy mint a többi írlandi helyhatóságok, átalakítottak. A tisztviselők alacson állású és jellemű emberek voltak. Köztük csak egy angolszász eredetű volt, de ez a pápista hitre tért. Ilyen kormányzóknak a lakosok nem bízhattak. *) A püspök Hopkins Ezekiel, határozottan az ellennemállás tana mellett volt, melyet sok éven át hirdetett s inté a nyáját, hogy inkább megadással menjen a mészárszékre, sem mint az ur megbízottjának való ellenszegülés vétkébe essék. **) Antrim e közben mind közelebből fenyegetett. Végre meglátták a polgárok a Foyle túlsó partján sorba állított hadseregét. Hid nem volt : de a két part közötti közlekedést egy komp tartá fenn; s ezen kompon át Antrim ezredének egy osztálya átevezett. A tisztek megjelentek a kapunál, egy a Mayorhoz és Sherifekhez intézett parancsot mutattak elő, s bebocsátatást és szállást kértek ő felsége katonái számára.

*) Az én forrásom a helyhatósági testület ezen kedvezőtlen jellemzésére nézve egy »Londeriad« című epikai költemény. Ezen különös munka közvetlen azon események után irattatott a melyekről szól; mert Rochefort Robertnek az alsóház elnökének van ajánlva; Rochefort pedig 1695-től 1699-ig volt speaker. A költőnek nincs inventiója; de nyilván a legapróbb részletekig ismerte a várost a melyet dicsóít, az ő korholásai tehát nem értéknélküliek a történetíró előtt. Azt mondja (prozában): A választó polgároknak és tanácsnokoknak, cipészeket, mészárosokat s efféléket tettek : s az egész testületben brit származású egy se volt, kivéve Buchanant. Ezt a Buchanant aztán leírja mint : egy derék ficzkót mindenek fölött, mert megtanulta előbb az olvasóját.

**) Lásd egy Dublinban jan. 31. 1669. mondott beszédét. Textusa ez : »Vessétek alá magatokat az emberek minden parancsolatjának, az Ur miatt.«

Épen e perczen tizenhárom ifju mesterlegény, kik mint neveikből kitünik, többnyire skót születésűek vagy származásuak voltak, berohant az őrszobába, fegyvert ragadott s magukhoz véve a város kulcsait, oda siettek a komp kikötő helyére s a király tisztjei szeme láttára lezárták azt s lebocsátották a vasrostélyt. Egy éltesebb koru polgár Morison Jakab, a bástya tetejéről szólítá meg a tolakodókat, arra intve őket, hogy takarodjanak el. Azok a kapu előtt tanakodtak, a midőn hallák őt ezt mondani: »Hozzatak csak ide egy nagy ágyút.« Ekkor érkezettnek látták az időt, hogy lőtávolságra menjenek. Visszahuzódtak, újra a kompra szálltak s visszatértek a tulsó parton váró bajtársaikhoz. A láng nemsokára elterjedett, az egész város talpon állt. A többi kapuk^{is} bezárattak. Mindenfelé örök állittattak. Megnyiltak a raktárak. Szétosztattak a fegyverek s a lőpor. Követek küldettek a szomszéd protestáns megyékbe az éj oltalma alatt. A püspök hiába inté őket. Valóban igen valószínű, hogy azon kereskedő ifju skótok, a kik ezen alkalommal az ügy élén állottak, nem sokba vették az ő tekinélyét. Mikor a hadi készüléteket hosszasabb beszéddel akará megakadályozni, egyik közülök e szavakra fakadt: »Szép beszéd, jó uram, szép beszéd valóban, de most épen nem érünk rá, hogy hallgassuk azt.« *)

A szomszédságban levő protestánsok gyorsan követék Londonderry fölhívását.[†] Negyvennyolcz óra alatt négy

*) Walker : Elbeszélése Derry ostromának. 1689. Mackenzie : ugyanaz 1689. Walker tisztelendő ur elbeszélésének apologiája 1689.; »Vaknak világosság.« Ez utóbbi munka, mely kéziratban van meg Fingal lord birtokában, egy buzgó római katolikustól, Anglia halálos ellenségétől származik. Bő kivonat van belőle Mackintosh kéziratai közt; czimlap kelte 1711.

száz lovag és gyalog jött különböző utakon a városba. Antrim, nem érezve magát elég erősnek, hogy egy támadásnak kitegye magát, vagy nem akarva egy polgárháboru megkezdésének felelősségét magára vállalni, Coleraineba vonult vissza csapatával.

Várható volt, hogy Enniskillen és Londonderry ez ellenszegülése Tyrconnelt valamely kétségbeesett lépésre viendi. S valóban e hír ezt a vad és kényuri kedélyt eleinte dühössé tette. Hanem igen kijózanító hatásu más hírek érkeztek épen akkor. Az oraniai heczeg akadály nélkül haladt London felé. Majd minden grófság s minden nagyobb város mellette nyilatkozott. Jakab legjobb vezéreitől s legközelebbi rokonaitól elhagyatva biztosokat küldve a megszállók elibe alkudozás végett s kiadta meghívó levelét egy parlementre. Mig Angliában bizonytalan volt a függő alkudozások kimenetele, a királyi helytartó nem kockáztathatott egy véres boszuállást az ellenszegülő irlandi protestánsokon. Ennélfogva alkalmoszerűnek találta, hogy egy időre oly mérsékletet és kegyességet mutasson, a mely különben semmikép sem feküdt természetében. Az ulsteri angolság kibékítése Mountjoy viscounta Steward Vilmosra bízott. Mountjoy, derék katona, kitűnő tudós, buzgó protestáns és szintoly buzgó tory, egyike volt ama keveseknek az államegyház tagjai közül, a kik Irlandban hivatalt viseltek. Ő ama királyságban tábornakszernagy (Master of the Ordnance) volt s ezredese kivételkint egy majdnem csupa angol protestánsokból álló ezrednek, melyet még megtűrték. Dublinban ő volt központja egy tudós és elmés férfiakból álló kis körnek, mely elnöklete alatt egy királyi társulattá alakult, s kicsi mérvben képmása volt a londoni »Royal Society«-nek. Ulsterben, hol különösen számos

összeköttetései voltak, a neve nagy tiszteletben állott a települők előtt. *) Sietett ezredével Londonderrybe s ott jól fogadták. Mert tudva volt róla, hogy noha erősen ragaszkodik az örökös királysághoz, de szintoly erősen ragaszkodik a reformált valláshoz is. A polgárok készégesen megengedték neki, hogy kizárólag protestánsokból álló kis őrséget hagyjon falaik között az ő alezredese, Lundy Robert parancsa alatt, a ki a kormányzói czimet vette föl. **)

Mountjoy ulsteri utjának hírért igen kedvesen fogadták Enniskillen védői. Küldöttek hozzá néhány nemest, hogy jó szolgálatait igénybe vegyék, de ezek igen leverve lettek fogadtatásuk által. »Az én tanácsom az« mondá nékik, »alá kell vetni magát a király hatalmának.« »Mit uram?« válaszolt a küldöttek egyike; »Mi nyugodtan várjunk és hagyjuk magunkat lemeszáróztatni?« »A király« mondá Mountjoy, »meg fogja védni önöket.« »Ha igaz, a mit beszélnék,« válaszolt a követ, »ő felségének elég nehéz lesz önnön magát megvédenie.« Az értekezés ilyen nem kielégítő módon végződött. Enniskillen megmaradt bizalmatlansági álláspontján; Mountjoy pedig visszament Dublinba. ***)

Ezen időben valóban már nyilván való lett, hogy Jakab nem képes megvédeni önmagát. Megtudták Irlandban is, hogy elszökött; hogy föltartóztatták; hogy újra megszökött; hogy az orániai herczeg diadallal ment be Westminsterbe, hogy átvette az ország kormányzatát, s hogy az országgyűlésre meghívó leveleket adott ki.

*) Mountjoy jellemére és állása nézve lásd Clarendon irlandi leveleit, különösen Dartmouth lordhoz febr. 8. és Evelynhez febr. 14. 1685/6. »Bon officier, et homme d'esprit.« mondja Avaux.

**) Walker : Account. Light to the Blind.

***) Mac Cormick : Further Impertial Account.

Azon lordok és gentlemanek, a kiknek kívánatára a herczeg a kormányzást elvállalta, komolyan figyelmeztették őt Irland állapotának közvetlen megfontolás alá vételére; s ő viszont biztosítá őket, hogy mindent el fog követni a protestáns vallásnak s angol érdekeknek azon királyságban megóvására. Utóbb ellenségei ezen ígéretének meg nem tartásával vádolták őt: sőt azt állították, hogy készakarva hagyta Irlandot mind mélyebb nyomorba sülyedni. Halifax gondolta volna ki, szerintök, csalárd elmésséggel ezt a módját a convent kelepczébe hozásának; s a cselfogás nagyon is sikerült. Nem ment volna oly könnyen keresztül Vilmosnak a trónra való meghívatása, ha csak az államot nem fenyegeti a legvégső veszedelem; s az ő saját bectelen tevékenységek idézé elő e legvégső veszedelmet. *) Ezen vádat illetőleg, azoknak a kik azt ismételtetik, legalább meg kellett volna mutatni vajon lehető volt-e valamely más czélszerűbb eljárás, mint a minőt Vilmos követett; s ez valóban nehéz föladat volna. Ha ő pár héttel Londonban érkezése után, egy nagy expeditiót küld Irlandba, ez az ország talán csekély vagy semmi ellenszegüléssel is aláveti magát; s hosszú sora a büntetteknek és szenvedéseknek talán elmarad. Ámde a pártoskodó szónokok és röpiratozók, a kik ugy tetszenek maguknak azon neki tett szemrehányásban, hogy ily expeditiót rögtön nem küldött, bizonynyal zavarba jöttek volna, ha nekik kellett volna előteremteni ahhoz embert, hajót és pénzt. Az angol hadsereg az imént még ellene volt fölállítva: egy része most is nem jó érzülettel iránta; s az egész merőben bomlófélben volt. A Hollandból magával hozott hadsereg egy ezredét sem lehetett nélkülözni. Üres kincs-

*) Burnet I. 807. s a jegyzetek Smithnél és Dartmouthnál. Tutschin ismétli az alaptalan rágalmat az Observatorban.

tárt talált, s a tengerészet zsoldja hátralékban volt. Nem tehette, hogy a közjövedelmek egy részét eladósítsa. A kik pénzt adtak nekik kölcsön, minden biztosíték nélkül, tisztán becsületszóra adták azt. Csakis a londoni kereskedők hazafias áldozatkészségének köszönheté, hogy az országgyűlés egybegyültéig a kormányzás rendes kiadásait fedezheté. Ily körülmények közt bizonynyal igazságtalanul korholnók őt azért, hogy azonnal egy királyság meghódítására kész hadsereget nem állított ki.

Látván azt, hogy addig, a míg Angliában nincs rendes kormány, nem áll hatalmában fegyveres beavatkozással intézni el Irland ügyeit, elhatározá, megkísérteni meny nyire mehet az alkudozások útján. A kik az események után hoztak ítéletet, azt találták, hogy ezen alkalommal nem tanusította szokott éles eszét. Tudnia kellett volna, mondták, hogy Tyrconneltől nem várhat meghódolást. De ily véleményben nem voltak akkor a legjobban értesült férfiak, a kiknek őszinteségeért saját érdekek kezeskedett. Az interregnum ideje alatt irlandi birtokos urak és gentlemanek nagy gyűlést tartottak Ormond herczeg házában Saint-James Squareben. Fölkérték a herczeget, hogy tegyen kísérletet, vajon a helytartó rábirható lenne-e tisztességes és előnyös föltételek alatt a meghódolásra.*) Valóban alaposan lehet hinni, hogy Tyrconnel csakugyan ingadozott. Mert bármily szenvedélyes volt is, soha sem feledkezett meg érdekeiről; s méltán kételkedhetett, vajon nincsen-e inkább érdekében hajló korában és gyengült egészséggel visszavonulni a közügyektől, teljes bünbocsánatot nyerve a multakért s megtartva magas rangját és nagy gazdagsá-

*) Orange Gazette jan. 10. 1688/9.

gát, semmint életét és vagyonát egy Anglia egész hatalma ellen folytatott háboru kockájára tenni. Bizonyos, hogy ő a meghódolásra hajlandónak nyilatkozék. Érintkezésbe tette magát az orániai herczeggel s úgy tett mintha kész volna Mountjoyval és másokkal is értekezni, a kik noha nem mondták föl a hűséget Jakabnak, de erősen ragaszkodtak az államegyházhoz s az angol birodalmi kapcsolathoz.

Oly részről, a melynek józan ítéletében Vilmos méltán bizhatott, komoly meggyőződés ápolaték a Tyrconnel nyilatkozatainak őszintesége iránt. Egész Európában egy államférfiu sem állott akkor magasb tiszteletben mint sir Temple Vilmos. Az ő diplomata ügyessége vetett gátat, húsz évvel az előtt, Franciaország terjeszkedésének. Állhatatos és hasznos barátja volt ő a szövetséges tartományoknak és a nassaui háznak. Sokáig meghitt barátságban állott az orániai herczeggel, s ő eszközölte ki azt a házasságot, a melynek Anglia most fölszabadulását köszönheti. Különösen az irlandi ügyekben tartatott Temple kiválólag jártasnak. Családjának ott nevezetes birtoka volt : ő maga is több évig lakott ott : Carlow grófságot képviselte a parlamentben ; s jövedelmének nagy részét egy javadalmas irlandi tisztség után huzta. Nem volt oly magas foka a hatalomnak, rangnak és gazdagságnak, melyet el nem érhetett volna, ha visszavonultságának elhagyására s neve súlyának az új kormányzat részére oda kölcsönzésére el tudja magát határozni. De az ő epicuri kedélyére hatalom, rang és gazdagság csekélyebb vonzó erővel volt, mint a nyugalom és biztosság. Visszautasítá a legcsábítóbb ajánlatokat, s tovább mulatta magát könyveivel, tulipánjai és szegfűi közt, falusi magányában. Némi habozás után mégis

bele egyezett hogy legidősb fia János Vilmos szolgálatába lépjen. A trónüresedés tartama alatt Temple János nagyfontosságú ügyekben használtatott: s Irlandra vonakozó kérdésekben nagy nyomatéka volt véleményének, mely atyjával megegyezőnek tartatott. Ezen ifju államférfiu hízeltgett magának azzal, hogy egy kitünőleg alkalmas ügyvivőre tett szert a Tyrconnellet való alkudozások sikeres folytatására.

Ezen ügyvivő egy Skócziából eredő, de Irlandban régóta megtelepült, híres római katolikus családból származott. Ama vig társaságban, mely Whitehallt, a restauratiót követő botrányos örömszivaj napjaiban elárasztá, különösen kitűntek Hamiltonék. Lely vásznán most is elbájolják a nézőt a szép Erzsébet csinos fürtjei, ragyogó arczszíne, ábrándos kék szemei. Ő nem közönséges hódításokkal dicsekedheték. Az ő bájos szépségének és pezsgő elmésségének volt föntartva legyőzni a fölbonthatlan köteléktől való idegenkedését a hidegszívű és gunyoros Grammontnak. Testvérei egyike, Antal, ama fényes és féktelen társaság krónikása lett, a melynek ő maga egyik legfényesebb és legféktelenebb tagja volt. Ő abban a nagy dicséretben részesült, hogy nem francia létére, a legjobb francia könyvet irta mind szellemre mind modorra nézve. Egy másik testvére, Rikárd, idegen szolgálatban szerze némi hadi tapasztalatot. Müveltsége és élcze által még a versaillesi udvarban is föltűnt. Azt susogták, hogy egy magas állásu nőre, a nagy király egy természetes leányára, a bourbonház egyik törvényesített hercege hitvesére mert szemet vetni, s hogy a nő nem vette rossz néven állítólagos tisztelőjének e figyelmét. *) A kaland hőse utóbb visszatért szülőföldjére, s dan-

*) Madame de Lafayette emlékiratai.

dártábornok lett az ir hadseregnél, s fölesküdött az ir titkos tanácsba. Mikor a hollandi megszállást várták, ő a szent-György-csatornán azon csapatokkal jött át, melyeket Tyrconnel a királyi hadsereg erősítésére küldött. Jakab eltávozása után ezen csapatok meghódoltak Vilmosnak. Hamilton Rikárd nem csak maga békét kötött az uj hatalommal, hanem biztosan állítá magáról, »hogy ha őt Dublinba küldik, ő az ott megnyilt alkudozásokat jó sikerrel fogja befejezni. Ha czélt nem ér, szavát adá, hogy három hét alatt Londonba visszajő. Tudva volt nagy befolyása Irlandban: becsületéhez soha szó nem fért; s nagy becsben állott a Temple családnál is. Temple János kijelenté, hogy ő maga jótáll Hamiltonért. Ezen biztosíték elegendőnek találtatott; s Hamilton Irlandba ment, biztosítva angol barátait, hogy Tyrconnelre észre hozza. A legszabadelvűbb ajánlatok tételére volt fölhatalmazva, ugy a római katolikusok mint a királyi helytartó személye irányában.*)

Lehet, hogy Hamilton valóban be akarta ígérését váltani. De Dublinba érve, azt látta, hogy többet vállalt magára, mint a mi hatalmában áll. Tyrconnel tettetett vagy őszinte habozása véget ért. Azt találta, hogy nincs már választása. A tudatlan és fogékony ireket könnyű volt néki dühösségig fölbőszíteni. Lecsendesíteni őket már fölülmulta ügyességét. Hírek terjedtek, hogy az alkirály az angolokkal levelezést folytat, s ezen hírek a népet feltüzelték. A köznép azt rivalgá, hogy ha ő jóllétért és kitüntetésekért képes őket elárulni, ők fölgyujtják kastélyát s megégetik benne magát is, magukat pedig Francziaország oltalma

*) Burnet I. 808. Jakab élete II. 320. Alsóházi Napló juli 29. 1689.

alá adják.*) Kénytelen volt, őszintén vagy szinlésből, tiltakozni az ellen, hogy valaha eszében lett volna a meghódolás gondolata is, s hogy alkudozásokba csak időnyerés végett ereszkedett. Ugy, de mielőtt nyíltan az angol uralkodók s maga Anglia ellen nyilatkoznék, a miből egy élethalálharcz lesz, előbb Mountjoyhoz kíván elmenni, mint a ki eddig mindig hü embere volt Jakabnak és soha sem lehet részese a gyarmatosok zsarolásainak és fosztogatásainak. Nem kimélte a barátság és békés indulat csalárd erősítéseit. Szent kötelesség volt, mondá Tyrconnel, a fenyegető csapásoknak lehetőleg elejét venni. Maga Jakab király, ha az egész ügyről értesülne, nem kívánná az ő ireit e perczben egy oly vállalatba bele vonni, mely neki mitsem használ s reájok bajt hoz. Ő meg fogná nekik engedni, sőt parancsolni, hogy hajoljanak meg a szükség előtt s tartsák fenn magukat jobb időkre. Ha valami befolyásos, hü, ügyes és jól értesült ember fogna Saintgermains-be menni s a dolgok állását ő felségének megmagyarázni, ő bizonynyal könnyen meg fog győződni. Magára vállalja-e Mountjoy ezen annyira tiszteséges és fontos küldetést? Mountjoy ingadozott, s azzal állt elő, hogy a király előtt kedvesebb más egyéneket kellene oda küldeni. Tyrconnel esküdött, lármázott s kijelenté, hogy ha a király nem fogad jó tanácsot, Irland menthetlenül a pokol fenekére száll, s követelé, hogy Mountjoy menjen el mint az államegyház loyális tagjainak képviselője, s hogy Rice zászlós ur (Chief Baron) kísérje őt, egy a királynál magas kegyben álló római katolikus. Mountjoy engedett. A két követ együtt indult. Két igen különböző megbízáttal. Ricenek meghagyaték, mondoná meg Jakabnak, hogy

*) Avaux Lajoshoz marc. 25/april 4. 1689.

Mountjoy szívből áruló, s csak azért küldetett Franciaországba, hogy az írlandi protestánsok egy kedves vezértől megfosztva legyenek. A királyt biztosítani kelle, hogy türelmetlenül várják Írlandban, s hogy ha francia haderővel ott megjelen, hamar vissza állíthatja hanyatló szerencsáját. *) A Chief Baron más utasítást is vitt magával, mely hihetőleg a saint-Germains-i udvar előtt is titokban tartatott. Ha Jakab vonakodik Írland benszülött népességének élére állani, Ricenek magánkihallgatást kellett Lajostól kérni, s azon ajánlattal lépni föl, hogy Írland Franciaország tartományává tétessék. **)

Mihelyt a két követ elindult, Tyrconnel előkészületeket tett a már kikerülhetlenné váló összeütközésre; s érelyesen segíté őt ebben a hitszegő Hamilton. Az ír nemzet fegyverre szállíttaték; s a felhívásnak gyorsan s lelkesülve engedett. A dublini vár fokáról egy zászló lengett e szavakkal. »Most vagy soha, most mindenkorra.« s e szavak az egész szigeten át viszhangozódnak. ***) Europa soha nem látta ily általános fölkelését egy egész népnek. A celta paraszt élet-zokásai olyanok voltak, hogy neki semmi áldozatba sem került burgonyaföldeit ott hagyni a tábor kedvéért. Szerette az izgalmat és kalandot. A munkától jobban iszonyodott mint a veszélytől. Nemzeti és vallásos érzülete már három év óta folytonosan izgatva volt. Minden ünnepen és vásáron azt hallotta, hogy jobb idők fognak nem-

*) Clarke: Jakab élete II. 321. Mountjoy körlevele jan. 10. 1688/9. King IV. 8. A »Light to the Blind« cz. iratban Tyrconnel »okos tettetése« dicsérve említettik.

**) Avaux Lajoshoz apr. 17/27. 1689.

***) Dublini nyomtatott levél febr. 25. 1689. Mephibosheth és Ziba 1689.

sokára bekövetkezni, hogy a zsarnokokat, a kik szásznyelven beszélnek s cserép fedelű házakban laknak, ki fogják dobni az országból s minden föld ismét az ország benszült gyermekeié lesz. Mintegy százezer kunyhónak széntüzénél éjjelenként dalolgták durva szövegű balladáikat, melyekben az elnyomott fajnak fölszabadulása jósoltaték. A papok, a kik többnyire az »Act of Settlement« következtében tönkrement régi családok ivadékai voltak, száz oltárról buzditának föl minden igaz katolikust, hogy bizonyítsa be hű ragaszkodását az anyaszentegyházhoz, s fegyverrel lássa el magát majd ha az ideje eljön, hogy az ügyök csatában döntessék el. A hadsereg, Ormond alatt csak nyolcz ezred, most negyvennyolczra növekedék föl: s a sorok tultömve valának. Lehetetlen volt a megkivántató számban jó tiszteket kapni. Pazarul osztották ki a megbízásokat henye kőborgók közt, a kik jó ir családokból származóknak mondták magukat. De még így is a kapitányok és hadnagyok száma a keresleten alól maradt; számos zászlóaljat egy-egy czipész, szabó vagy inas vezényelt. *)

A katonaság zsoldja igen csekély volt. A közemberek csak három pencet kaptak napjára. S e csekélységnek is csak felét kapta ki; a többi sokszor hátralékban maradt. De sokkal csábítóbb csaletek volt ezen nyomorult fizetésnél a föltétlen szabadosságra való kilátás. Ha a kormány ke-

*) A papoknak az ir családokkal való összeköttetését említi Petty: Political Anatomy of Ireland. Lásd: »rövid áttekintés egy legújabbban menekült paptól 1687. Irelands Lamentation: Egy életveszélyben forgott protestans menekülttől 1689. True Account of the State of Ireland, egy embertől a ki nagy nehezen menekült ki Dublinból. 1689. King II. F. Avaux mindazt megerősíti, a mit ezen írók az ir tisztekről mondanak.

vesebbet adott neki mint a mire szüksége volt, nem volt nehéz kitalálni a módokat, melyekkel e hiány pótlandó volt. Noha négy ötöde Irland népességének celta és római katolikus volt, a fekvő birtoknak több mint négy ötöde Irlandban az angol protestánsoké volt. A kisebbség magtárai, pinczéi, majd minden nyájai és gulyái a többségnek engedtetek át. A mit megyhagytak a csapatok, azt a kalandorok csoportjai ették föl, a kik a sziget minden részét ellepték. Mert a fegyverrekelés most általános lett. Senki se mert misére megjeleni valami fegyver nélkül, lett legyen az szurony, »skean«-nek nevezett hosszú kés, vagy legalább is egy, a tűzben megkeményített s hegyezett erős hosszú bót. Még a nőket is rábeszéltek lelki pásztoraik, hogy késeket hordjanak magukkal. Minden kovács, fegyver- vagy késgyártó folytonos foglalkozásban volt puskák és kardok készítésével. Lovat patkóltatni alig volt lehető már. Ha valamely protestáns mesterember vonakodott segédkezni oly készülékek előállításánál, melyek az ő nemzete és vallása ellen voltak használandók, azt tömlöczbe vetették. Valószínűnek látszik, hogy február vége felé, legalább százezer ír fegyverben állott. Majdnem ötven ezer katona volt köztök. A többi banditákból állott, a kiknek kihágásait a kormány megfékezni ígerte ugyan, de erre komolyan nem tett kísérletet. A protestánsok nem csak védve nem voltak, de az sem engedtetett meg nekik, hogy maguk védjék magukat. El volt határozva, hogy védtelenül hagyassanak, egy fegyverben álló ellenséges népességnek közepette. Egy nap tüzeték ki, a melyen minden kardot s löfegyvert a plébániatemplomhoz kelle beadniok; s tudtul adaték, hogy minden protestáns ház, a melyben azontul valamely fegyver találtatnék, ki fog raboltatni a katonák által. Keserű panasz emelte-

ték, hogy esetleg egy gyermek, a ki valamely sarokba egy nyársat vagy használatlan régi csövet eldug, az egész családot szerencsétlenségbe döntheti.*)

Keating, országbiró, maga is protestáns, s majdnem az egyetlen, a ki Irlandban még magas hivatalban volt, bátran küzdött az igazság és rend érdekében a kormány és a népesség egyesült szigora ellen. S a wicklowi esküdt bírák előtt, a tavaszi ülésen, birói székéből nagy erélyvel szólalt föl az ország nyomorult állapota miatt. Egész megyéket, mondá, kipusztítanak olyan csoportok, a melyek egy hadsereg nyomát követni szokott hollókhöz és karvalyokhoz hasonlítanak. E hitványak közül legtöbben nem katonák. Nincsenek semmi törvényes felsőbbség alatt. De az nagyon világos, jegyzé meg, hogy némely magasb állásu parancsnokok bátorítják, buzdítják őket. Hogy lehetne az, hogy egy nyilvános fölhívás a rablásra a fővárostól oly csekély távolságra történhetik? Az utasok elbeszélései a vad Hottentotákról a jó-remény-foka tájáról, Leinsterben lelik megvalósulásukat. Semmi sem volt oly közönséges, mint hogy tisztességes emberek, a kik este mint egy hosszú élet iparkodása folytán nyájakban és gulyákban gazdag emberek fe-

*) A francia hadi közigazgatáshoz van egy jelentés Irland állapotáról 1689. Ezen jelentésben az mondatik, hogy azon írek száma, a kik mint katonák soroltattak be, negyvenötezerre megy, s hogy száz ezeren is lennének, ha minden önkéntes befogadtatnék. Lásd: the sad and lamentable Condition of the Protestantes in Ireland 1689. Hamilton: True Relation 1690; The State of Papist and Protestant Properties in the Kingdom of Ireland 1689; Egy igaz jelentés az angol királyhoz és néphez, minő dolgok történtek egész Irlandban, engedélyes kiadás aug. 16. 1689; Dublini levél 1689; Irelands Lamentation, 1689; Richard Tyrconnel grófnak, s a most fegyverben álló ir haderők főparancsnokának élete és hadi tettei. 1689.

küdtek le, reggel ezektől megfosztva, mint koldusok ébredtek föl. Hasztalan törekvés volt Keatingtól, hogy egy borzasztó anarchia közepett a törvény uralmát föntartani iparkodott. Papok és katonai főnökök álltak vád alatt, hogy kijátszák a törvényt s elrejtik a rablókat. Egy zsivány megmegekült, mert egy rendőr sem merte üldözni őt. Egy másik azt nyilváníta, hogy az ő lelki vezetője tanácsára fogott fegyvert, hogy azon nálánál magasb állásu személyek példáját kövesse, a kik akkor az udvarnál voltak láthatók. A perbe fogott vad ficzkók közül csak kettő ítéltetett el; a legnagyobb vétkesek megszabadultak; és az ország főbiraja nagy fölháborodással jelenté ki az esküdtszék előtt, hogy a közromlásért a felelősség reájok háramlik.*)

Mig Wicklow-ban ily rendetlenség kapott lábra, könnyű elképzelni, minő állapotban lehettek a kormány székhelyétől távolabb eső és műveletlenebb kerületek. Keating volt, ugy látszik, az egyetlen tisztviselő, a ki sérényen rajta volt, hogy a törvényt tiszteletben tartsa. Valóban Nugent, a legfőbb bűnvádi törvényszék elnöke, a corki törvényszék előtt azon kijelentést tevő, hogy a kormány szándéka erőszak és fosztogatás nélkül ki nem vihető, s hogy a rablókat ily körülmények közt, mint szükséges rosztat kell megszívni. **)

Hihetetlen volna, mily nagy mennyiségű magántulajdon pusztult el néhány hét alatt, ha egymással semmi összeköttetésben nem álló s merőben különböző érdekekhez kötött tanúk nem bizonyítanak. Szorosan, néha majdnem

*) Lásd az eljárást a State Trials gyűjteményében.

**) King III. 10.

szószerint megegyeznek egymással úgy az életök koczkázatásával, a rémuralom tartama alatt Angliába menekült protestánsok, mint a Lajos által oda küldött követek, biztosok és tisztek elbeszélései. Mind egyetértének abban, hogy évek lesznek szükségesek mindazon rombolás helyrehozására, a melyet egy pár hét alatt tett a fegyveres parasztság.*) Némely szász uraknak gazdagon ellátott háztartásuk volt s fali állványaik ezüst tálakkal és edényekkel büszkélkedtek. A jólét e jelei mind eltűntek. Egy házban, melyben három ezer font értékű ezüst készlet volt felhalmozva, még egy kanalat sem hagytak.***) De Irland fögazdagsága a harmokban állott. Megszámlálhatatlan gulyák és nyájak lepték el a nagy kiterjedésű zománczos mezőket, melyeket az atlanti nyirkos lég tartott üdeségben. Nem egy nemes urnak volt huszezer birkája és négyezer ökre. Az országot most ellepő szabad portyázók oly osztályhoz tartoztak, a mely csak burgonyából és turóból élt s a husétket úgy tekinté, mint a gazdagok számára föntartott nyálánságot. Ezen emberek most először dőzsöltek marha- és birkahusban, mint ama vad csoportok, melyek régente északi Olaszország erdősegeiből törtek ki, dőzsöltek a massicai és falernói borokban. A protestánsok megvető utálattal írják le fölszabadult rabszolgáik különös falánságát. A husdarabokat félig nyersen, félig korommá égve, néha véresen, néha rothadó állapotban tépték szét s nyelték le, só, kenyér, zöldség nélkül. Azok, a kik a főtt húst szertették jobban, katlanok hijában, saját bőrében főzték meg

*) Tíz évet mond a francia követ ; huszat egy protestáns menekvő.

**) Animadversions on the proposal for sending back the nobility and gentry of Ireland ; 1689/90.

a bikát. Egy képtelen tragikomédia maradt fön, mely ezen s a következő évben az angol nép mulattatására némely póriasb színpadokon adaték. Egy csapat félmeztelen vadember jelent meg a színen, egy celta dalt bögve, s egy ökröt körültánczolva. Aztán a még élő állatból husdarabokat kezdtek levagdalni s azon véresen a parázsra dobálni. S valóban ama zsványok vendégeskedéseik oly durvák és rondák voltak, hogy a Grub Street drámairóinak nem volt mit torzítani rajtok. Mikor a bőjt kezdődött, a rablók rendszeren felhagytak az evéssel, hanem a rombolást folytatták. Egy paraszt kész volt levágni egy tehenet, hogy a bőréből egy pár csizmát kaphasson. Néha leöltek egy egész birkanyáját, sokszor ötven hatvan marhát, az állatokat megnyúzták, bőreiket elvitték; s a hulláikat ott hagyták a levegő megrontására. A francia követ jelentést tett róla urának hogy hat-hét alatt ötvenezer szarvasmarha vágatott ily módon le s szóratott szerteszét a földeken az egész országban. A levágott juhok számát ugyanezen időben közönségesen három vagy négyszázezerre becsülték. *)

*) King III. 10; Irland szomorú viszonya és állapota, mint azt egy tisztelt egyén írja le, a ki Dublinban volt utolsó pénteken marc. 4. 1689; Short View by a Clergyman, 1689; Lamentation of Ireland 1689; Complete History of the Life and Actions of Richard, Earl of Tyrconnel 1689; The Royal Voyage, acted in 1689 and 1690. Ez a dráma, mely úgy hiszem a szent Bertalani vásárra készült, egy sajátságos nemű irodalmi termékeknek egyik legsajátságosabb példánya, teljesen minden művészi becs nélkül, de érdekes annyiban, hogy meglátszik belőle, minő darabokat tapsolt meg akkor az alsó néposztályból álló színházi közönség: »Célja ezen darabnak« mondja előszavában a szerző, »megmutatni főleg az irek hitszegő, alávaló, gyáva és kegyetlen természetét.« A protestánsok elbeszéléseit a barokban tett pusztításról megerősíti Avaux is, Lajoshoz írt levelében

Mindazon kárnak fölbecsülése, a melyet a fajok e szörnyü harcza alatt a magántulajdon szenvedett, szükségkép igen tökéletlen lehet. Nem vagyunk azonban minden adat nélkül egy ily becsü megejthetésére nézve. A quakerek nem voltak sem igen számos sem igen vagyonos osztálya a népességnek. Alig tehetnök föl, hogy az irlandi protestáns népségnek egy ötvenedrészét tevék, vagy hogy a protestánsok fekvő vagyonának Irlandban egy ötvenedrésze az övék lett volna. Kétségtől jobban bánásmódban részesültek, mint bármely más protestáns felekezet. Jakab mindig hajlandósággal viseltetett irántok; ők bevallják, hogy Tyrconnel lehetőleg pártolta őket; s ugy látszik még a Rapparee-k előtt is kedvezőbb színben álltak. *) S mégis a quakerek az ő pénzbeli veszteségeiket mint egy százezer fontra becsülték. **)

Leinsterben, Münsterben és Connaughtban, teljesen lehetetlenné vált az angol települőknek, a mily kevesen és

apr. 13/23. 1689. és Desgrigny Louvoishoz máj. 17/27. 1690. Avaux legtöbb jelentése irlandi kiküldetése idejéből meg van egy kötetben, mely csekély számu példányban adatott ki pár évvel ezelőtt az angol külügyi hivatal által. Desgrigny leveleit, a ki a hadibizottságnál volt alkalmazva, a francia hadügyi hivatal könyvtárában leltem föl. Nem fejezhetem ki eléggé hálámat azon szives előzékenységért, melyel Párisban az ott levő fölötte érdekes történelmi adatok roppant nagy és bámulatosan rendezett tárházai előttem nyitva tartatának.

*) Nevezetes dolog volt, mit soha sem szabad felednünk, hogy a kik akkor a kormányon voltak, « 1688. vége felé — » irántunk jó indulattal látszottak lenni s barátságunkat keresték. « History of the Rise and Progress of the People called Quakers in Ireland, by Wight and Rutty. Dublin, 1751. King valóban (III. 17.) szemrehányást tesz a quakereknek, hogy barátjai és szövetségei a pápistáknak.

**) Wight and Rutty.

szétszórva voltak, valamely sikeres ellenállást fejteni ki a benszülött népesség e borzasztó kitörése ellen. Charleville, Mallow, Sligo, a benszülöttek hatalmába esett. Bandont, a hol a protestánsok tekintélyes erővel gyűltek egybe, bevette Macarthy altábornagy, egy igen kitűnő celta családból származó ir tisz, a ki álnév alatt szolgált sokáig a francia hadseregnél. *) Kenmare népessége kitartó volt az ő kis erődében, míg három ezer rendes katonaság nem jött az ostromra, s tudtul adaték, hogy számos üteg fogja támadóba venni azt a gyep-töltést, mely a tiszttartó házát körülövedzé. Ekkor végre megadásra alkudozott. A települteknek megengedettett, hogy egy élelmi szerrel és vízzel gyéren ellátott hajóra szállhassanak. Nem volt velök tapasztalt hajós : mégis mintegy négy napi utazás után, mely alatt egy guineai hajó rabszolgáiként voltak összeszorítva s borzasztó éhséget és szomjúságot kelle szenvedniök, biztonságban érték el Bristolt. **) Ez levén a városok sorsa, világos, hogy a protestánsok által legujabban megerősített falusi székhelyek a három déli tartományban, nem tarhták magukat tovább. Sok család meghódolt, beadta fegyverét, s örült, hogy életét megmenthette. De néhány szilárdabb jellemű és lelkesültebb gentleman és kisbirtokos el volt határozva inkább elveszni, sem mint meghajolni. Ezek mindazt az értékes holmit a mi elvihető volt, magukhoz véve, a többit fölégetve, jól ellátva s fölfegyverkezve Ulsterbe mentek, azon helyekre, a melyek hitőknek és fajuk-

*) Jakab élete. II. 327. Ered. Eml. Macarthyt és álnévét sokszor fölemlíti Dangeau.

**) Exact Relation of the Persecutions Robberies and Lottes sustained by the Protestantes of Kilmare in Ireland. 1689.

nak védbástyaít képezték. A münsteri és connaughti protestáns népeesség virága Enniskillenbe menekült. A ki csak legderekabbja s bátrabbja volt Leinster lakosságának, Londonderrybe vette útját. *)

Enniskillen és Londonderry lelkesültsége a veszéllyel szembeszállani nőttön nőtt. Mind a két helyen a westminsteri országgyűlésről érkező tudósítások örömujjongással fogadtattak. Vilmost és Máriát Enniskillenben osztatlan lelkesedéssel kiáltották ki, s oly pompával, a minőt a két várost csak kifejthetett.**) Lundy, a ki Londonderryben parancsnokolt, nem mert ellene szegülni a polgárság és saját katonasága közhangulatának. Ő annálfogva az új kormányhoz állt, s egy nyilatkozatot irt alá, melyben leköté magát, hogy ha ezen kormány mellett nem marad meg, gyávának és árulónak tekintessék. Jött csakhamar Angliából egy hajó, mely meghozá számára hivatalában való megerősíttetését Vilmostól és Máriától.***)

Tyrconnel fő törekvése most az volt, hogy az ulsteri protestánsokat alávetesse mielőtt Angliából segítség érkezhethetnék. Nagy erő indíttaték észak felé, Hamilton Richárd vezetése alatt. Ez az ember minden kötelességet megszegett, mely legszentebb egy gentleman és katona előtt, megtörte a barátságot Templeékkel, katonai becsületszavát megszegte, s nem szégyenlett mint tábornok sikra

*) »A true Representation to the King and People of England how Matters were carried on all along in Ireland by the late King James,« kiadva aug. 16. 1689. »A true Account of the Present State of Ireland by a Person that with great Difficulty left Dublin,« kiadva jun. 8. 1689.

**) Hamilton : Actions of the Inniskilling Men. 1689.

***) Walkers Account. 1689.

szállani azon kormány ellen, a mely iránt le volt kötve, hogy foglya gyanáut jelentkezzék. Az ő hadjárata olyan nyomokat hagyott az országban, melyeket sok éven át a leggondatlanabb szem is észrevehetett. Seregét egy olyan csapat kísérte, melyet Keating méltán a dög után seregesen induló ragadozó madarakhoz hasonlított. A tábornok, mint mondá, kiváló gondot fordított arra, hogy a békében honn maradó protestánsok minden kártól és bántalomtól megóvassanak; sőt kéz alatt kész volt őket pártfogása alá is venni. De ez a pártfogás sikertelennek bizonyult, s ő kénytelen volt bevallani, hogy bárminő hatalma legyen is saját katonái fölött, a tábort követő csőcseléket nem képes rendben tartani. Mögötte a vidék pusztasággá lett; s nem sokára az előtte álló vidék is szint oly pusztá lőn. Mert közeledésének hírére a colonisták fölégették holmijokat, lerontották házaikat s észak felé huzódtak vissza. Némelyek közülök próbáltak Dromoreban állást foglalni, de megverték és szétszórattak. Ekkor rendetlen vad futás következett be. A futók leszakíták a hidakat s fölgyújtották a kompokat. Egész városok, melyekben protestánsok laktak, romban hagyattak, egyetlen lakó nélkül. Omagh népe anynyira elpusztítá saját lakhelyeit, hogy egy tető nem maradt, mely az ellenséget eső és szél ellen megóvta volna. Cavan népe egy tömegben vándorolt ki Enniskillenbe. Nedves zivataros nap volt. A kerék mélyen levágott a sárba. Nyomorult látvány volt, a mint fegyveres férfiak közé végyülten mentek sirva kiéhezve a nők s gyermekek s térdig süllyedeztek le az iszapban. Egész Lisburn Antrimba ment; s mikor az ellenség közelebb jött, egész Lisburn és Antrim együtt mentek Londonderrybe. Harmincz ezer protestáns tolongott össze mindkét nemből s minden korból ama végme-

nedéket nyújtó vár bástyái mögött. Itten az ocean szélére mint végső menhelyére üzetve s olykép biztatva magokat mi szerint elveszhetnek ugyan, de le nem igáztathatnak egy könnyen, az uralkodó faj sokáig kétségbeesetten védelmezé magát. *)

E közben Mountjoy és Rio Franciaországba érkeztek. Mountjoy azonnal elfogatott s a bastillebe záratott. Jakab elhatározá engedni a Rice meghívásának s Lajostól egy francia hadsereget kért segítségül. De Lajos ámbár mindenben a mi az ő királyi vendégének személyes méltóságára vagy kényelmére vonatkozott, szinte regényes gyengédséget tanusított, bőkezűsége pedig pazarláshoz közel állott, egy nagyobb hadtestnek Irlandba szállítására nem volt hajlandó. Ő látta azt, hogy Franziaországnak a szárazon kell hosszú háborura készülnie egy borzasztó coalitio ellen, hogy roppant kiadásai lesznek; s bármily nagyok voltak is segélyforrásai, érzé hogy hasztalanul semmit se szabad elfecsérelnie, kétségkívül őszinte sajnálattal és jóindulattal viseltetett a szerencsétlen száműzöttek iránt, a kiket oly fejedelmi vendégszeretetben részesített. De sem a szájalom sem a jó indulat nem akadályozhattá őt annak belátásában, hogy az ő angol testvére a legostobább és legromlottabb emberek egyike. Jakab hóbortossága, teljes képtelensége az emberek jellemének s az idők jeleinek megértésére. makacssága, mely mindig szigorúságra ösztönzé, a hol az ész engedékenységet javasolt, ingadozása, mely

*) Mackenzie : Narrative : Mac Cormick : Further Impartial Account ; Story : Impartial History of the Affairs of Ireland 1691 ; Apologie for the Protestants of Ireland ; Letter from Dublin febr. 25. 1689. ; Avaux Lajoshoz april 15/25. 1689.

legnyomorultabb volt oly körülmények közt, a melyek szilárdságot követeltek, számkivetetté tették őt Angliából, s nagy csapásokat hoztak volna, ha tanácsai vakul követtetnek, Francziaországra. Mint egy lázadók által elüzött törvényes fejedelem, mint eretnekek által üldözött igaz hitvalló, mint a Bourbonház közel rokona, a ki a család szívében fészkelé be magát, ő igényt tarthatott a vendégszere-tetre, s minden gyengédségre és tiszteletre; ki volt csinálva, hogy legyen neki fényes palotája, tágas erdősége, hogy az udvari testőr-csapatok a legnagyobb katonai tisztelgést tegyék előtte, hogy parancsára álljon a fővadászmester minden kutyája s a fősolymár minden solyma. Ámde, mikor egy oly fejedelem, a ki egy kardcsapás nélkül elveszté országát mig egy nagy hajóhad és hadsereg élén állott, most egy tengeri és szárazföldi hadjáratra kohol terveket; mikor oly fejedelem, a ki saját földieinek, saját katonái és cselédjei sőt saját gyermekei érületének oly teljes félreértése folytán tétetett le, most az ir nép hűségéről és buzgóságáról mer felelősséget vállalni, mely népnek nyelvét nem értette, s mely az ő lába nyomát soha sem látta; akkor mégis fölötte szükségessé vált ovatosan adni hitelt az ő biztatásainak. Így érzett Lajos, s ebben megerősíté őt hadügyminisztere Louvois, a ki ugy magán, mint köztekintetekből ellenzé, hogy Jakabot egy nagyobb haderő kísérje. Louvois gyűlölte Lauzunt, a ki Saint Germain kedvencze volt. Ő a térdszalagot viselte, oly tisztelet, melyben külföldiek, ha nem uralkodó fejedelmek, vajmi ritkán részesültek. Csak ugyan azt hívék a francia udvarnál, hogy megkülönböztetésül eme legkitünőbb enrópai érdemrend többi tagjaitól, ő ugyanazon nyaklánczczal ékesítették föl, a melyet

első Károly a vérpadon Jaxon kezébe adott át *) Lauzun azzal volt biztatva, hogy ha francia hadsereg megy Irlandba, ennek ő lesz parancsnoka; s ezen becsvágyó kilátást Louvois megghiusítani kívánta.**)

A hadsereg ennél fogva mostanra megtagadtatott; más minden megadatott. A bresti hajóhad parancsot kapott, hogy indulásra készen tartsa magát. Tíz ezer emberre való fegyver, s nagy mennyiségű élelmi szerek szállíttattak hajóra. Mintegy négyszáz kapitány, hadnagy, hadapród és tüzér választaték ki ama fontos hivatásra, hogy az irföldi ujonczokat kiállítsák és betanítsák. Főparancsnok egy hadastyán, Rosen gróf volt. Alatta álltak Maumont, mint altábornagy, és egy Pusignan nevű dandárnok. Ötszázezer arany korona, mely mintegy száztizenkét ezer font sterlingnek felelt meg, küldetett Brestbe.***) Jakab személyes kényelméről oly gyengédséggel gondoskodtak, mint egy szerető anya, a ki fiát egy első hadjáratra készíti föl. A hajó butorzata, a tábori butorzat, sátrak, ágyak, ezüst étszerek mind nagyszerű, fényes volt. A nagylelkű és kegyes házigazdának bőkezősége semmit sem tartott drágának, figyelme semmit csekélynek, a mi a számüzöttnak hasznára vagy kényelmére válhatott. Február tizenötödikén Jakab bucsulátogatást tön Versaillesban. A tisztelet és szivesség minden jelével vezették körül az építmények és ültetvények között. A szökőkutak működésben voltak tiszteletére. Farsang ideje volt; a nagy palota és költséges kertek soha

*) Mad. de Lafayette emlékiratai; Mad. de Sevigné, Madame de Grignanhoz febr. 28. 1689.

**) Burnet II. 17. Clarke: Jakab élete. II. 320. 321. 322.

***) Maumont utasításai.

ünnepiesb diszben nem mutatkoztak. Este a két király, miután maguk közt hosszú és komoly értekezletet tartottak, az urak és deánok egy fényes gyülekezetében megjelentek. »Én ugyan azt reményelem,« mondá Lajos az ő legnemesebb, megnyerő modorában, hogy mi olykép válunk el egymástól, hogy soha többé az életben ne lássuk egymást. Ez a legjobb óhajtás, a mit önért táplálhatok. Ámde, ha valami baleset önt visszatérésre kényszeritené, legyen meggyőződve, hogy legalább ugyanannak fog engem ismét találni, a ki eddigelé voltam.« Tizenhetedikén Lajos visszaadta a bucsulátogatást Saint-Germainsben. A végső ölelkezés pillanatában, legszeretetre méltóbb módon mondá e szavakat: »Egy dolgot elfelejtettünk, egy mellvértet önmaga számára. A magamét adom önnek.« A mellvért elhozaték, s az udvaroncoknak elmés czélzásokra adott alkalmat a vulcáni remekműre, melylyel egykor Achilles ruházá föl gyengébb barátját. Jakab Brestbe indult; felesége pedig, elnyomva betegség és bánat által, gyermekével elzárkozva sirt és imádkozott.*)

Jakabot vagy kísérték vagy gyorsan követték számosan hű alattvalói, a kik között legkitünőbbek: fia Berwick, a chesteri püspök Cartwright, Powis, Dover és Melfort valának. Az egész kíséretben Nagybritannia népe előtt egy sem volt oly gyűlöletes mint Melfort. Ez hitehagyott volt: sokan nem meggyőződésből tartották hitehagyottnak; s az ő álmiratainak főnhéjázó, önkénykedő és fenyegető hangja még a jakobitákat is boszantá. Ő azért urának kedvence volt; mert Jakab előtt a népszerűtlenség, makacsság és

*) Dangeau febr. 15/25 1689; Md. de Sévigné febr. 18/28 Feb. 20/marcz. 2.; Md. de Lafayette emlékiratai.

engesztelhetlenség a legelső tulajdonok voltak, mik egy álmférfit ajánlhattak.

Versailles-ban komoly tanácskozás volt a fölött, hogy francia követnek ki küldessék az angol királyhoz. Barillon feltűnő sértés nélkül nem lehetett mellőzni. De az ő fesztelen magavisetete, erélytelensége, s mindenek fölött az ő könnyenhivósége, melylyel Sunderland hitegetéseinek fölült, Lajos kedélyére kedvezőtlen benyomást tettek. A mit Irlandban kelle tenni, az nem gyermekjáték volt. Azon királyságban Franciaország ügyvivőjének sokkal többre kelle képesnek lennie, mint a mi egy követnek rendes föladata. Neki joga és kötelessége volt, az ország összes politikai és katonai kormányzatára nézve tanácsokat adni, a leghatalmasabb és legjótékonyabb szövetségesnek levén képviselője, a ki valaha létezett. Barillon tehát mellőzteték. Ő mellőztetését egykedvűséggel mutatá, hogy veszi. Politikai pályája, noha mind a Stuart- mind a Bourbonházra elég szerencsétlenséget hozott, épen nem volt haszon nélkül magára nézve. Ő már öreg, úgy mondá: ő fáradt, ő nem irigylí az ifjabbaktól, hogy az ir mocsárok közt burgonyával és pálinkával éljenek, majd csak igyekezni fog megvigasztalni magát foglyokkal, pezsgővel s a legélczesebb emberek és legszebb nők társaságában Párisban. Suttogták mégis, hogy titkon nagyon gyöttrődött, de gondosan eltakará azt: egészsége és jókedve elhagyá; s vallásos gyakorlatokban keresett vigasztalást. Sokan nagyon épültek a vén kéjencz jámborságán; de mások a szégyennek és gyöttrődésnek tulajdonították halálát, mely a közélettől visszavonulását csakhamar követte.*)

*) La Fare és Saint Simon emlékiratai; Renaudot jegyzéke

Lajos választása Avaux grófra esett, a kinek éles esze Vilmos minden terveit kitalálta s a ki sikeretlenül tanácsolt mindig oly politikai eljárást, mely azokat hihetőleg meggyőztette volna. Avauxnál egy sem volt ügyesebb mind azon diplomaták között, a melyekkel akkor hazája bővelkedék. Magaviselete különösen megnyerő volt, egyénisége kellemes, természete nyájas. Modora és társalgása egy, minden udvarnál a legelőkelőbb s legfinomabb körökben növekedett gentlemané volt, a ki az udvart mind katolikus, mind protestáns országokban képviselte, s a ki utazásai alatt megszerezte magának azt a mesterséget, hogy minden társaságnak, a melybe a véletlen veti, el tudja találni a kellő hangját. Kitünőleg éber és ügyes volt, kimeríthetetlen a segélyeszközökben, s szemes mások gyenge oldalainak fölismerésében. Saját jellemének is azonban nem hiányoztak gyenge oldalai. Alacsony származásának tudata egész életén át gyötré őt. A nemesség után szálnalmas és egyuttal nevetséges módon törte magát. A mily ügyes, tapasztalt és tökéletes volt különben, az ő szerencsétlen rögeszméje miatt néha leszállt a Molière Jourdain-je szerepéig, s gonosz bírálóit oly jelenetekkel mulattatá, mint a minőkben ama becsületes posztókereskedő Mamamouchivá lesz.)* Még jó volna, ha ez lett volna a legrosszabb. De nem mondunk sokat vele, ha azt állítjuk, hogy Avauxnak az erkölcsileg jó és rosztól csak auni fo-

angol ügyekről 1697. a francia levéltárban. Mde de Sévigné Febr. 20/marcz. 2. marc. 11/21. 1689; Mde de Coulanges levele M. de Coulangéhez Juli 22. 1691.

*) Lásd Saint Simon elbeszélését a fogásról, melylyel Avaux élt hogy Stockholmban mint a Szentlélek rendének lovagját mutathassa be magát.

galma volt, mint egy oktalan állatnak. Egy érzelem foglalta el csak nála a vallásosság és erkölcsiség helyét, egy föltétlen és babonás odaadás a korona iránt, melynek szolgálatában állott. Ezen érzelem tükröződik vissza minden jelentéséből, s ad bizonyos színezetet minden gondolatának és szavának. Semmi se látszék véteknek előtte, mihelyt Franciaország érdekeinek előmozdításán szolgált. Ő valóban bebizonyított dolognak tartá, hogy a Bourbon-ház iránt nem csak minden francziának, hanem minden embernek a világon természetes ragaszkodással kell viseltetni, s hogy mindenki áruló, a ki vonakodnék, saját szülőföldének is jóllétét és szabadságát a Bourbonház dicsőségének földozni. Míg Hágában tartózkodék, azon hollandiakat nevezé csak becsületes érzületű pártnak, a kik Franciaországnak eladták magokat. Irlandból írott leveleiben ugyanezen fölfogása még erősebben kitünik. Élesebb eszü politikus lett volna belőle, ha több érzéke lett volna a jó és rossz körül a köznépnél uralkodó erkölcsi fogalmak iránt. Mert az ő közönyössége az igazság és méltányosság iránt annyira ment, hogy terveikben más emberek érzékenységét és lelkiismeretét sem vette számba. Egyszernél többször oly borzasztó istentelenségeket ajánlott, hogy elvetemült embernek fölháborodva vonultak vissza tőle. De nem sikerült nekik, hogy kételyeiket vele megértessék. Minden ellenvetésre cynikus nevetéssel felelt, csodálkozva magában, hogy azok, a kik őt leczkértetik, vajjon igazán oly bolondok-e minőknek mutatják magokat, vagy hogy csalók.

Ilyen férfit választott Lajos Jakab kísérijének és tanácsadójának. Avaux fölhatalmaztaték összeköttetésbe tenni magát az angol parlament elégületleneivel; s szükség esetében kiosztani közöttük egy százezer koronát.

Jakab marczius ötödikés ért Brestbe, ott egy Szent Mihály nevű sorhajóra szállt s negyvennyolcz óra alatt kelt vitorlára. Ez is elég idő volt arra, hogy elindulása előtt néhány oly hibáit tüntesse föl, a melyek miatt elveszté már Angliát és Skócziát, s elveszlendő volt Irlandot is. Avaux már a bresti kikötőből megírta, hogy nem könnyű feladat lesz valamely fontosb ügyet a királlyal egyetértőleg intézni el. Ő felsége senki előtt sem tud titkot tartani. A »Szent Mihály« matrózai már olyan dolgokat hallottak tőle, melyek csak legmeghittebb tanácsodóinak fülébe valók.

Az ut csendesesen és baj nélkül fejezteték be; s marczius tizenkettedike délutánján a kinsalei kikötőben patra szállt. A római katolikus népesség őszinte öröm ujjongásokkal fogadta. Az a néhány protestáns, a ki az ország ama részében megmaradt, részt vett üdvözlésében, s talán nem csupa tettetésből. Mert, noha vallásuknak ellensége volt, nemzetiségöknek nem volt ellensége; s észszerű volt azon föltevésük, hogy a legroszabb király is a törvény és tulajdon iránt több tisztelettel fog viseltetni, mint a szabad ficzkók és a rappareek. A kinsalei lelkész is azok közt volt, a kik hódolatra megjelentek: a chesteri püspök mutatá be ötöt, s kegyesen fogadtaték. *)

Jakab azt találta, hogy ügye jól áll. Irland három déli tartományában a protestánsok le voltak fegyverezre, s valóban úgy le voltak verve a rémülettől, hogy nem volt mit tartani tőlök. Északon az ellentállásnak némi nyomai mutatkoztak: de Hamilton kiindult már az elégtelennek

*) A full and true Account of the Landing and Reception of the late King James at Kinsale, in a letter from Bristol, licensed apr. 4. 1689; Leslie: felelet Kingnek; Irelands Lamentation; Avaux marc. 13/20.

ellen; s alig volt kétség az iránt, hogy hamar leveri őket. Kinsale-ben egy nap töltetett el a fegyverek és szerelvények biztos elhelyezésével. Némi nehézséggel a lovak is beszereztek egy két utas tovaszállítására; s marczius tizennegyedikén Jakab utban volt Cork felé. *)

Tévednénk nagyon, ha azt képzelnők, hogy az ut, mely őt eme városba vezeté, csak legtávolabbról is hasonlított ahhoz, a mi ott a tizenkilencedik század utazóit most bámulatba ejti. Jelenleg Cork, daczára egy korábbi kor némi nyomoruságos maradványainak, nem utolsó helyet foglal el a birodalom kikötői között. Hajózása több mint felényi akkora, mint mekkora Londoné volt a forradalom idejében. A vámbevétel fölülmulja azon évi jövedelmet, melyet egész Irland a legbékésebb és boldogabb időkben a Stuartoknak behozott. A várost széles és jól épült utcák diszesítik, szép kertek, egy corintheta oszlopcsarnok, mely Palladiónak becsületére válnék s egy góth stílű kollegium, mely Oxford főutcáján állhatna. 1689-ben a város mintegy tizedrészét foglalá el mostani területének s ronda vizek folytak rajta keresztül, melyeket rég ivék és csatornák takarnak el. A helyeket, melyeken most nagyszerű építmények, nagy kereskedelmi társulatok palotái állanak, akkor undok mocsár borítá el, melyben a vízi madarakat űző sportsmann minden lépésre mélyen a vízbe és iszapba sülyedt le. Csak egy olyan utca volt, a melyben két kocsi egymást kikerülhette. Ezen utból jobbra és balra oly sorok nyíltak, melyek korhadó és utálatos állapotáról alig lehet képzelmők azoknak, a kik a szegénységről csak Saint-Giles és Whitechapel legszegényebb részeiben szereztek fogalmat maguknak. Ezen közők egyike viszonylag elég helyesen a széles utca nevét

*) Avaux marc. 13/23 1689. Jakab élete II. 327. Ered. Emlékirat. Macaulay. III.

viseli, s ez mintegy tíz láb széles. Ilyen helyekről, minőkön most éhség és dögvész lakik, s az emberek legnyomorultabbjai maradnak csak, jöttek elő a polgárok Jakab üdvözlésére. Katonai tisztelgéssel Macarthy, a munsteri főparancsnok, fogadá őt.

Lehetetlen volt a királynak közvetlen Dublinba menni; mert a papok által fölfegyverzett banditák úgy elpusztították a vidéket, hogy nem volt könnyű a tovaszállítás eszközeit megszerezni. Ló ritkaság volt: egy nagy területben csak két kocsi volt található; s ezeket Avaux haszonvehetetleneknek találta. Több nap mult el, míg a Franciaországból hozott pénzt, noha nem volt oly rengeteg összeg, azon néhány mértföldre el tudták szállítani, a mely Kinsalet Corktól elválasztja. *)

Mig a király és tanácsa kocsik és barmok szerzésével voltak elfoglalva, Tyrconnel megérkezett Dublinból. Bátoritólág beszélt. Enniskillen ellenszegülését nem tartotta nagy figyelemre méltónak. Londonderry, mondá, az egyedüli fontos hely a protestánsok kezében; s még Londonderry sem tarthatá magát, nézete szerint, pár napnál tovább.

Végre Jakab elhagyhatá Corkot, hogy a fővárosba menjen. Az uton a ravasz és figyelmes Avaux többféle észrevételt tett. Utjok eleinte vad hegyi vidékeken át ment, a hol nem volt föltűnő, hogy mesterség és ipar nyomaira alig találtak. De Kilkennytől Dublin kapujáig az utasok léptei természetes zöldben pompázó csinos hullámos vidékeket értek. A termékeny területnek ellepve kellett volna lenni gulyákkal és nyájakkal, gyümölcsösökkel s gabnaföldekkel: de műveletlen s népetlen pusztaság volt az. Még a városokban

*) Avaux marc. 15/25. 1689.

is igen kevés mesterember volt. Kézi műveket igen nehezen lehetett találni, s ha mégis, úgy csak rendkívüli nagy áron.*) A való az volt, hogy az angol lakosság legnagyobb része eltűnt, s velök együtt az ipar, mesterség és tőke is eltűnt.

Előhaladásában Jakab számos jelével találkozott a parasztság jó indulatának; de oly jelekkel, melyek a francia és angol udvaroknál növekedett emberek szemében visszatetszők és baljóslatúak valának. Noha igen kevés munkást lehetett a mezőkön foglalkozásban látni, az ut elvult lépve »rapparee«kkel, a kik nyársakkal, botokkal, szüro-nyokkal fegyverkezve tolakodtak a fajok felszabadítójának meglátására. Az országút, a melyen végig ment, oly utcához hasonlított a melyben valami vásár tartatik. Dudások jelentek meg hogy játszanak előtte, nem épen a francia opera stíljében; s a pór nép vad tánczra kelt a zene után. Hosszu, durva köpönyegekkkel, minőket száz évvel korábban Spenser mint pártütők és zsványok számára való öltözetet irt le, terítették be az utat, a merre a lovas kíséret haladt; s királyi kézbe oly koszoruk nyujtattak át, a melyekben káposzta csuták pótolták a borostyán helyét. A nők erővel meg akarták csókolni ő felségét; de úgy látszik ebből kevés hasonlatosság származhatott át szülötteikre; mert ez a nyájasság oly izetlennek tetszett előtte, hogy kíséretének meghagyta távolabb tartásukat.**)

Marczius huszonnegyedikén ment be Dublinba. Ezen város akkor a britt szigeteken kiterjedésre s népességre nézve, második helyen állt. Ház hat vagy hét ezer volt

*) Auvaux marc. 25/apr. 4. 1689.

**) A full and true account sat. Ireland's Lamentation; Light to the Blind.

benne, s mintegy harmincz ezer lakos.**) Jólétre és csinos-
ságra nézve azonban Dublin mögötte állott számos angol
városnak. Ama tágas és izletes középületek közül, melyek
most Liffey mindkét partját ékesítik, alig volt egy még
csak tervben is. A kollégium, mely nagyban különbözött
azon épülettől, a mely most ugyanazon helyen áll, akkor
még egészen kívül volt a városon.***) Az a térség, melyet
most a Leincester House, Charlemont House, Sackville
Street és Merrión Square foglalnak el, akkor egy szabad
mezőség volt. A lakházak legtöbbjei fából voltak, de rég
más szilárdabb anyagokkal váltattak föl. A vár 1686-ban
majdnem lakhatatlan volt. Clarendon pananszkodék, hogy
nem ismer Pall Mall-ban olyan gentlemant, kinek illőbb és
kényelmesb lakása ne volna mint az irlandi lord helytar-
tónak. Egy nyilvános ünnepélyt se lehetett illendően meg-
tartani az alkirály lakásán. Még az eső is beesett a szo-
bákba daczára az örökös üvegezésnek és fedelezésnek.***)
Tyrconnel, mióta királyi helytartó lett, egy kissé kényel-
mesb épületet állíttatott. Ezen épületbe vezették be a
királyt pompával, a város déli részén át. Minden erőt meg-
feszítettek, hogy ama városrésznek, a melyen átment, le-
hető ünnepélyes és pompás szint adhassanak. Az utcák,

*) Lásd Petty, King és Davenant számításait. Ha általában
Dublinben egy háznak annyi lakója volt mint Londonban, akkor
Dublin népessége harmincznégy ezer körül lehetett.

**) Dunton János emlegeti a »College Greent«-t Dublin köze-
lében. Láttam azon korbéli leveleket, melyek a kollegiumba Dublin-
ból intéztettek. A British Muzeumban van Dublinnak néhány érde-
kes térképe.

***) Clarendon Rochesterhez febr. 8. 1685/6; apr. 20. aug. 12.
nov. 30. 1686.

rendesen mély sárral telve, most murvával hordattak meg. Az ut ággal-virággal hintetett be. Szőnyegek és himzett ruhák függtek ki azok ablakairól, a kiktől ily fényüzés ki-
telt. A szegények a drága kelméket fehér takarókkal, lepedőkkel pótolták. Egy helyen egy csapat szerzetes volt felállítva kereszttel; más helyen fehérbe öltözött negyven leány állott, virágsokrokkal. Dudások és hárfások játszották a »The king shall enjoy his own again« dallamát. (A király élvezze ismét a mi az övé) A királyi helytartó az állam nagy kardját vivé ura előtt. A bírák, heroldok, a Lord-Mayor és az aldermanek diszruháikban jelentek meg. Katonák sorba állítva nyitva tartották a járást. Husz ünnepies fogat állott ki, többnyire hivatalnokoké. A vár kapui előtt a gazda egy mennyezet alá vezeté a királyt, melyet az ő egyháza négy püspöke tartott. Ennek látására térdre esett, s egy kis időt ájtatosságnak szentelt. Aztán fölkelvén, palotája kápolnájába vezetteték, mely valamikor, — ily viszonytagságosak az emberi dolgok — Cromwell Henriknek lo-
vagló terme volt. Te Deum tartatott ő felsége megérkeztének tiszteletére. Másnap reggel titkos tanácsot tartott Keating országbirót fölmenté minden további bíraskodási működéstől, fölesketé Avauxt és Cartwright püspököt, s kiáltványt adott ki egy parlamentnek Dublinba május hetedikére egybehívásával. *)

Mikor Jakab Irlandba érkezének hire Londonba ért, az ott általános boszankodást és felháborodást keltett, mely komoly nehezteléssel is volt vegyülve. A sokaság, nem véve számba a Vilmost minden oldalról környező nehézsé-

*) Clarke : Jakab élete. II. 11. 330; Full and true account stb Ireland's Lamentation.

geket, főnhangon kárhoztatá hanyagságát. A tudatlanok és roszakaratuak minden kifakadásaira ő szokása szerint változhatatlan komolysággal és a mély megvetés hallgatásával válaszolt. De kevés ember volt oly erős lélekkel megáldva a természettől mint ő ; s még kevesebb volt oly hosszú és nehéz tapasztalások által megedzve. A szemrehányások, melyek az ő szilárdságát meg nem ingatták, mint a ki gyermekkorától a szerencse mindkét szélsőségét eléggé megpróbálta, mély sebeket ejtettek egy kevesbé erős szíven.

Mig minden kávéházban egyetértettek az iránt, hogy rég egy sereget és hajóhadat kellett volna Írlandba indítani s csodálkoztak azon, hogy egy oly híres államférfiut, mint ő felsége, egy Hamilton és Tyrconnel jégre vihetett, egy úr jött elő a templom lépcsőiről, csónakat szőlített elő, s Greenwichbe kívánt vitetni. Kivett zsebéből egy levelet, azt borítékából kibontva, rajzónnal néhány sort irt belé, s az utipénzzel együtt a hajó ormára tevé le. A mint a csónak a London Bridge középső íve alatt el haladott, kiugrott a vízbe s eltűnt. A levélben e sorokat találta: »Az én örűltűségem, hogy oly vállalatba kaptam, melyet nem tudok végrehajtani, a királyt nagy bajba hozza, melyet nem lehet megakadályozni. Nincs számomra más menekvűs mint ez. — Legyen szerencsűs vállalataiban. — Legyen áldás fölűtte.« Aláírás nem volt ; de a holttestet nemsokára megtalálták, s azt Temple Jánosének ismerték föl. Fialat volt, s magas tehetsűgekkel megáldva : egy tisztelt nűvnek örűkűse ; házasságbán egy szeretetreműltű nűvel ; nagy vagyonnak birtokában ; s a közűletbűn a legfűnyesebb kilátások nyűltak elűtte. Ugy látszik, a nagy közűnsűg nem volt érteűsűlve arról, mily nagy része nehezedett reá a felelűssűgnek

azon politikáért, mely a kormányra annyi gáncsot vont. A király, bár minő komor volt, mégis sokkal nagylelkűbb, sem-hogy egy hibát véteknek számitana be. Épen akkor nevezé ki e szerencsétlen fiatal embert hadügyi államtitkárrá; s a bi-zottság tetteleg előkészületekhez fogott. Nem valószínűtlen, hogy épen urának hideg nagylelkűsége volt az, a mi szolgája lelki furdulását elviselhetetlenné tette. *)

De bármily nagyok voltak is Vilmos bajai, még sokkal nagyobbak valának azok, a miket ipjának kellett kiál-lani. Egy európai udvart sem szakgattak annyi féle cselsző-vények és viszályok, mint minők a dublini vár falai közt voltak föllelhetők. Az a sok apró agyarkodás, mely ha-szonvágyból eredett, az a kölcsönös féltékenység, egyesek rosszlelkűsége alig volna említésre méltó. De az egyenetlen-ségnek egy olyan oka volt, a melyre kevés figyelem fordít tatott, de a mely kulcsot ad kezünkbe azon idők történetének némi rejtelseihez.

Az angol jacobitismus és az ír jacobitismus közt sem-mi sem volt közös. Az angol jacobita a Stuart családjért lelkesült; s ezen család iránti buzgalma néha elfeledteté vele az állam érdekét. Egy szilárd nonjuror a győzelmet, békességet, boldogulást csapásoknak tekinté, ha a bitorlás megerősítésére vagy népszerűsítésére szolgáltak. Vereség tönk, inség s ellenséges megszállás szemében megannyi

*) Clarendon naplója; Reresby : emlékirat. Luttrell Narcisz napl. Luttrell előadását követtem Temple utolsó szavaira nézve. Lé-nyegében megegyez Clarendonéval, de az ily alkalmakhoz illőbb nagyobb szakadozottság van meg benne. Ha valami ily tragikus ese-ményt képes volna nevetségessé tenni, úgy a »Londeriad« szerzőjé-nek jajveszéklése tehetné azt : (prózában) »A szerencsétlen ifju fel-kiált barátja ellen, s kétségbe esetten a Temzébe veti magát.«

áldás volt, ha növelé egy visszahelyezés esélyeit. Inkább látta volna országát utolsónak az európai népek közt egy második vagy harmadik Jakab alatt, mintsem a tenger urának, vitázó nagyhatalmak közbenjáró birájának, a művészetek székhelyének, az ipar méhköpüjének egy Nassau vagy Brunsvik családbeli uralkodó alatt.

Az ir jacobiták érzelmei egészen más természetűek, s meg kell őszintén vallani, nemesebb jellegűek valának. A bukott dynasztia semmi volt nekik. Ők nem tartották bölcsőjök-től fogva, úgy mint egy cheshirei vagy shropshirei cavalier, hogy az uralkodó ház iránti hűség az első és legszentebb kötelessége minden keresztyénnek és nemes embernek. Az ő családi hagyományaik, s nagyanyáiktól és papjaiktól kapott leczkéik mind egészen más irányzatúak valának. Ők oda jöttek már, hogy szülőföldjük idegen uralkodóit oly érzelmekkel tekintették, mint a zsidók a caesart, mint a skótok első Edvárdot, mint a kasztíliaiak Bonaparte Józsefet, vagy a lengyelek az orosz autocratákat. A felföldi milesian arra volt büszke, hogy a tizenkettedik századtól a tizenhetedikig családjá mindenik nemzedéke fegyvert viselt az angol korona ellen. Legrégibb elődei Fitzstephen és De Burgh ellen törtek. Dédatyja Erzsébet zsoldosait verte le a blackwateri ütközetben, nagyatyja O'Donnellel állt összeesküvésben első Jakab ellen. Atyja sir Phelim O'Neill alatt harczolt első Károly ellen. A családi jószágok elkobzása második Károly alatt törvény által hagyatott jóvá. Bármely puritán, a ki valaha Laud által a magas bizottság elé volt idézve, a ki Cromwell alatt Nasebynél harczolt, a ki a conventiculumok elleni törvény üldözése alatt állt, és a ki a magtári összeesküvés folytán rejtegetődött, csak annyi ragaszkodással viseltetett a Stuártház iránt, mint ezen O'Haras és

Macmahonok, a kiknek maguktartásától látszott most függni e ház sorsa.

Ezen embereknek kitüzött czéljuk az idegen iga lerázása, a szász telepítvény kiirtása, a protestáns egyház kiküszöbölése s a földnek régi birtokosai kezébe visszabocsátása volt. Ezen czél elérése végett minden habozás nélkül támadtak volna föl Jakab ellen; s ezen czél elérése végett támadtak föl mellette. Az ir jakabpártiak ennél fogva épen nem kívánták, hogy ő ismét Whitehallban uralkodjék: mert nem lehetett észre nem venniök, hogy Irland uralkodója, a ki egyuttal Anglia uralkodója is, nem kormányozná, s ha akarná, se kormányozhatná sokáig a kisebbik és szegényebb országot oly módon, a mely egyenes ellentétben áll a nagyobb és gazdagabb ország érzelmeivel. Igazán ők azt kívánták, hogy a két korona egymástól egészen elválasztassék, s hogy az ő szigetök, akár Jakab alatt, akár nála nélkül, ezzel keveset törődtek, egy külön államot képezzen Francziaország hatalmas pártfogása alatt

Mig egy rész a dublini titkos tanácsban Jakabot tisztán csak eszköznek tekinté Irland felszabadítására, egy más rész viszont Irlandot tekinté csak eszköznek Jakab visszahelyezésére. Azon angol és skót uraknak, a kik Brestből kísérék őket, a sziget, melyen tartózkodának, nem egyéb volt mint egy lépeső, melyen át Nagy-Britanniába juthatnak. Itt is csak olyan számüzöttek voltak, mint Saint-Germainsben; s tetteleg Saint-Germainst sokkal kellemesb számkivetési helynek tarthatták, mint a dublini várat. Nem éreztek semmi rokonszenvet eme távol eső s félbarbár vidék benszülött lakosága iránt, a mely közé egy különös véletlen vetette őket. Sőt közös származás és közös nyelv kötö őket ama telephez, melyet kiirtani fővágyuk volt a benszülötteknek. Ők csakugyan,

szintugy mint honfitársaik nagy többsége, az eredeti irekre érdemetlen megvetéssel tekintettek, mint más európai nemzeteknél alábbvalókra, nemcsak tudományos képzettségben, hanem természetes ész és bátorság dolgában is; mint született Gibeonitákra, a kiknek irányában elég szabadelvűség volt megengedni, hogy fát vágjanak és vizet hordjanak az okosabb és hatalmasabb nemzet számára. Ezen politikusok azt is meggondolták — s ebben kétségkívül igazuk volt — hogy ha uroknak célja az angol korona visszaszerzése, ugy kábaság volna tőle, magát az O-k és Mac-ok Anglia e halálos ellenségeinek vezetésére bízni. Ha egy törvény Irland koronáját önállónak nyilvánítaná, ha a püspöki méltóságokat, jószágokat s javadalmakat a protestáns egyházzól a római katolikus egyházra ruházná át, ha tíz millió acre földet a szászoktól a celtákra vinne át, az ilyen törvényt kétségkívül nagy tetszéssel fogadnák Clare-ben és Tipperaryben. De minő hatást tenne egy ilyen törvény Westminsterben? s Oxfordban? Szegényes politika volna olyan embereket, mint Clarendon, Beaufort, Ken és Sherlock, elidegeníteni magától, a végett, hogy az allenl hanyaságbeli rappareek tetszése megnyeressék.*)

Igy a dublini tanács angol és ir töredéke kiegyenlíthetetlen ellentétbe keveredett egymással. Avaux e közben a vitát egészen saját szempontjából nézte. Az ő célja sem Irland fölszabadítása sem Jakab visszahelyezése, hanem a francia monarchia nagysága volt. Minő uton érhető el ez a cél leginkább, az igen bonyolodott kérdés volt. Egy francia államférfinak kétségkívül csak kívánni lehetett

*) Az angol és ir pártok vitáira Jakab tanácsában, sok világot vet Maloney püspöknek Tyrrel püspökhöz intézett egy nevezetes levele, mely meg van King: »State of the Protestants« függelékében.

valamely ellenforradalmat Angliában. Az ellenforradalom következménye az leendett, hogy Franciaország legnagyobb ellensége legbiztosabb szövetségesévé váljék, hogy Vilmos minden jelentőségét elveszítse, hogy az európai coalitio, melynek főnöke volt, felbomoljon. De minő kilátás volt egy ilyen ellenforradalomra? Az angol száműzöttek, valóban, mint szokták a száműzöttek, már egész bizalommal előre élvezék leendő visszatérésöket hazájukba. Jakab maga fenszóval dicsekvék, hogy a viz tulpartján levő alattvalói, noha pillanatnyira félrevezetve a szabadság, vallás és tulajdon szép neveinek emlegetése által, melegen ragaszkodnak hozzá, s azonnal körülötte fognak seregelni, mihelyt megjelen köztük. De az előrelátó követ hiába igyekvék e reményeknek valamely biztos alapjait fedezni föl. Az bizonyos, hogy Nagybritannia bármely részéből érkező tudósítások sem nyujtának biztosítást ez iránt; s ő egy gyenge lélek merő agyrémeinek tartotta azokat. Ő nem tehette föl azt, hogy a bitorló, kinek ügyességét és szilárdságát tiz éves szakadatlan torzsalkodás alatt kellőleg kitapasztalá, könnyen lemondana ama nagy sikerről, melyet nagy tettei és mély számításai szereztek neki. Szükséges lőn tehát fontolóra venni, minő berendezés lenne leginkább Franciaország érdekében azon esetre, ha Vilmos kimozdittatása Angliából kivihetetlenné mutatkoznék. Nyilván való volt pedig, hogy ha Vilmost nem lehet kimozdítani Angliából, ugy Franciaországnak leginbább azon rendezkedés áll érdekében, a minőben tizenhét hónappal az előtt volt a megállapodás, mikor Jakabnak még nem volt férfi utódra kilátása. Irlandot ehhez képest, külön kelle választani az angol koronától, megszabadítani az angol települöktől, visszakelelni a római egyházba, a Bourbonház pártfogása alá tenni

s minden tekintetben — a nevét kivéve — francia tartománynyá tenni. Háboruban, az ő hadi erejük egészen a fő védur rendelkezésére álljon. Ennek seregéhez ujonczokat adjon. Hajóhadát szép kikötőkkel lássa el, melyek az angol kereskedés minden nagyobb kijárait nyugot felől elzárják. A benszülött népességnek a szomszéd szigetek lakói elleni nagy nemzeti és vallásos ellenszenve elég biztosítékot nyújtandott annak ama kormányhoz való hűsége iránt, mely egyedül védheté meg őket a szászok ellen.

Egészen tehát úgy látszik, Avaux a dublini tanács két pártja közül az ir párttól várta leginkább Franciaország érdekeinek előmozdítását. Ehhez képest legszorosabban szövetkezék ezen párttal, kicsalta tőlük minden tervüket, s hamar azon helyzetbe jutott, kormányának jelenthetni, hogy sem a gentry sem a köznép nem idegenkedik francziává lenni. *)

Louvois nézetei, a ki Franciaországnak Richelieu óta hasonlithatatlanul legnagyobb államférfia volt, úgy látszik teljesen megegyeztek Avaux-éval. A legjobb a mit Jakab tehet, írá Louvois, az hogy feledje el hogy Nagy-britanniában valaha uralkodott, s csak Irlandnak jó karba helyezéséről s ott saját biztosításáról gondoskodjék. Vajon ez volt-e a Stuartház valódi érdeke, ahoz kétely férhet. De hogy a Bourbonház valódi érdeke ez volt, az kétségtelen. **)

A skót és angol száműzöttek előtt, s különösen Mel-

*) Avaux marc. 25/apr. 4. 1689. April 13/23. De nem annyira egyes levélből mint Avaux egész levelezésének szelleméből és irányából meritem ez iránti nézetemet.

**) »Il faut donc, oubliant qu' il a esté Roy d' Angleterre et d' Escosse, ne penser qu' à ce qui peut bonifier l' Irlandes et luy faciliter les moyens d' y subsister. Louvois Avauxhoz jun. 3/13. 1689.

fort előtt Avaux mindig olyan keserőséggel nyilatkozott, minőt oly belátó és tapasztalt embertől alig lehetett volna várni. Melfort különösen szerencsétlen helyzetben volt, ő hitehagyott volt; ő hazája szabadságainak halálos ellensége volt; természete mérges és önkénykedő volt; s mégis bizonyos értelemben, hazafinak volt mondható. Ennek következménye az lőn, hogy nálánál gyűlöltebb ember azon időben általában nem volt. Mert, míg az apostasiáját s kényuralmi elveit Angliában és Skócziában gyűlölték, az alatt viszont a birodalom egysége és méltósága fölötti aggodását az irek és a francziák gyűlölték.

Az első feleletre váró kérdés az volt, vajon Jakab Dublinban maradjon-e, vagy hadserege élén Ulsterbe menjen. Ezen kérdés fölött az ir és brit párt összeveszett. Mind a két fél gyenge okokat hozott föl nézete mellett; mert egyik fél sem mert nyíltan beszélni. Valósággal arról volt szó, hogy a király angol vagy ir kezekben legyen-e. Ha Dublinban marad, alig volt lehető reá nézve, hogy az oda egybehívott parlament bármely törvény javaslatától megtagadja jóváhagyását. Rá fogják kényszeríteni talán, hogy ártatlan protestáns urakat és papokat százankint foszszon meg, fogjon tán honárulási perbe; s ilykép ügyének a szent György csatorna tulsó részein helyrehozhatatlan kárt fogna tenni. Ha Ulsterbe megy vissza, onnét pár óra alatt Nagybritnaniába hajózhat át. Mihelyt Londonderry elesett, s ezt általában a legközelebbi jövőben biztosan bekövetkezendőnek hitték. ő azonnal vizre mehet, s Skócziában köthet ki, hol számos barátai volnának. Ha egyszer brit földön lesz s brit hiveinek körében, akkor az irek nem lesznek többé képesek az ő fosztogatási és boszuállási terveik jóváhagyását csikarni ki tőle.

A tanácsban hosszú és heves vita folyt. Tyrconnel, épen heczeggé téve, a Dublinban maradást tanácsolá urának. Melfort arra kéré ő felségét, hogy menjen Ulsterbe. Avaux minden befolyását Tyrconnel támogatására használta föl; de Jakab, kit hajlamai e kérdésben természetesen inkább a brit részhez vezettek, elhatározá Melfort tanácsát követni.*) Avaux ez mélyen elszomorítá. Hivatalos leveleiben elkeseredéssel fejezi ki megvetését a király jelleme és belátása iránt. Tyrconnelről, a ki kijelenté, hogy Jakab sorsa fölött kétségbe van esve, és hogy a kérdés voltaképen a francia király és az orániai herczeg közt forog fön, oly formán nyilatkozik a követ, hogy az meleg dicsőítés akar ugyan lenni, de tulajdonképen korholásnak nevezhető. »Ha született francia volna, nem buzgólkodhatnék jobban Franciaország érdeke mellett.« **) Melfort viseletét másrésről olykép korholja, hogy az inkább dicséretnek vehető: »Ő se nem jó irlandi, se nem jó francia. Minden indulatja kizárólag saját hazájának szól.« ***)

Mihelyt a király elhatározá magát észak felé menni, Avaux nem akará magát hátrahagyni. A királyi kíséret elindult, Dublinba hagyva Tyrconnelt s april tizenharmadikán Charlemontha érkezett. Az utazás nagyon sajátságos volt. Az egész ut hosszában a vidék teljesen elhagyatva volt a szorgalmas népességtől, s rablócsapatok által lón elpusztitva. »Ez épen olyan,« mondá a francia tisztek egyike, »mintha Arabia pusztáin utaznánk.« †) A mit csak

*) Lásd Avaux-nak april hó folytában írott jelentéseit 1689; »Light to the Blind.«

**) Avaux apr. 6/16. 1689.

***) Avaux maj. 8/18. 1689.

†) Pusignan Avauxhoz marc. 30/apr. 9. 1689.

lehetett, elvittek magukkal a gyarmatosok Londonderrybe és Enniskillenbe. A mi ott maradt, azt ellopták vagy elrontották a benszülöttek. Avaux azt írja udvarának, hogy öthat mértföldnyire kellett küldenie egy csomó szénáért a lovai számára. Eladásra egy termelő se hozhatott akármit is a nélkül, hogy utközben a szabad portyázók kezébe ne essék. A követ egy éjjel egy nyomorult korcsmában volt szállásolva dohányzó katonák között, más éjjel egy kifosztott házban, mely tető és ablak nélkül volt, s az esőt ki nem zárhatta. Charlemontban egy zsák zablisztet mint különös kedvezést tudtak csak a francia követségnek juttatni. Buzakenyér csak a király asztalán volt, a ki egy kis lisztet hozott magával Dublinból, s kinek Avaux kölcsönzött egy cselédet, a ki sütni tudott belőle. Azok, a kik a király asztalához való meghívás szerencséjében részesültek, mérve kapták ki kenyér- és bor-adagjaikat. Más mindeuki, a legmagasb rangú is, zabkenyérrel élt s vizet ivott vagy utálatos sert, mely zabból készült árpa helyett, s valami ismeretlen füvekkel volt fűszerezve komló helyett.*) Sőt van arról is jelentés, hogy a Charlemont és Strabane közti vidék még elhagyatottabb volt, mint Dublin és Claremont körül. Nagyobb mennyiségű élelmi szereket lehetetlen volt tovább szállítani. Az utak oly rozsak s a lovak oly gyengék voltak, hogy a podgyászos szekerek mind messzire elmaradtak. A sereg főtisztjei ennél fogva a legszükségesebbeket nélkülözték, s az ily nélkülözésekből eredő természetes kedvetlenséget még fokozá Jakab érzéketlensége, a ki nem

*) Ez a szálnalmas elbeszélés az írlandi serről egy Desgrigny-nek Louvoishoz Corkból írt jelentéséből vététt, mely meg van a francia hadügyi hivatal levéltárában.

látszék észrevenni, hogy környezete nincs a legnagyobb kényelemmel ellátva.*)

Ápril tizennegyedikén a király és kísérete Omaghba mentek. Első esett, szél fujt, a lovak alig haladhattak a sárban és a zivatar ellenében; s az utat folyamhoz hasonlító vizek szakgáták meg. Az utasoknak több magas víz-állásu réveken kelle átmenniök. Némelyek ellankadtak a fáradságtól és éhségtől. Köröskörül borzasztó pusztaság volt. Avaux egy negyven mértföldnyi utban csak három nyomorult kunyhót birt megszámolni. Más minden csupa szikla, túske és mocsár volt. Mikor végre Omaghot elérték, azt romokban találták. A lakosság többségét képező protestánsok elhagyták azt, nem hagyva benne egy maroknyi szalmát vagy egy hordó italt. Az ablakok kitorve; a kemenczék összedülve; még az ajtók zárai és kilincsei is levéve valának.**)

Avaux szüntelen arra unszoló a királyt, hogy Dublinba térjen vissza; de ezen törökvésének eddig semmi sikere nem volt. Jakab makacssága azonban épen nem hasonlított ama férfias elhatározottsághoz, s olynemű volt, hogy okoknak ellentállott, de szeszélyek előtt hamar meghajolt. Ormaghban, ápril tizenhatodikán kora reggel levelet kapott, melyek őt felriasztották. Megtudá, hogy a protestánsok egy erős hadcsapata várja Strabanieben, s hogy angol hadi hajók a Lough Foyle öble nyílásánál mutatkoztak már. Egy percz alatt háromszor is küldött Avauxhoz, hogy ama korhadt szobába siessen át, melyben a királynak ágya volt elkészítve. Itten Jakab, félig felöl-

*) Avaux ápril 13/23. 1689. Ápril 20/30.

**) Avaux Lajoshoz apr. 15/25. 1689; és Louvoishoz ugyanazon keltű.

tözve, s egy nagy csapás által lesujtott ember módjára adta tudtára elhatározását, rögtön visszafordulni Dublinba. Avaux hallgatott, bámult s beleegyezett. Melfort kétségbe esettnek látszék. Az utasok visszafelé fordíták lépteiket, s késő este érték el Charlemontot. Itt a király merőben eltérő tudósításokat kapott azoktól, a melyek néhány óra előtt ugy elrémitett. A Strabanenél gyülekező protestánsokat megtámadta Hamilton. Egy bátorszivű vezér alatt bizonyynyal helyt állhattak volna azok. De parancsnokuk, Lundy, azt mondá nekik, hogy minden el van veszve, s maga adva példát a futásra, mindenkit saját maga megmentésére szólított föl. *) Ennélfogva nagy zavarban futottak Londonderrybe. A király tudósítói lehetetlennek nyilváníták, hogy Londonderry tarthassa magát. Ő felségének csak mutatni kell magát a kapuk előtt, s azonnal szét fognak futni. Jakab most újra megváltoztatá gondolatát, korholá magát, hogy rábeszélték a dél felé való indulásra, s noha késő este volt, kirendelé a lovait. A lovak nyomorúságos állapotban voltak, de, habár fáradtan s féldermedten is, újra megnyergeltettek. Melfort, győzelemmel eltelve kíséré urát a táborba. Avaux, sikeretlenül téve meg ellenvetéseit, kijelenté, hogy visszamegy Dublinba. Gyaníthatni, hogy ezen elhatározásához némi részben, hozzá járult ama nagy kényelmetlenség is, melyet szenvednie kelle. Mert e miatti panaszok töltik be nagy részét leveleinek; s a valót megvallva, a ki életét Olaszország palotáiban, Holland csinos termeiben és kertjeiben, s a Páris külvárosait ékesítő fényes épületekben szokta volt tölteni, az nem igen lehetett elkészülve az ulsteri düledező kunyhók élvezésére. Mind-

*) Alsóházi N. aug. 12. 1689. Mackenzie : Narrative.

azonáltal ő sokkal nyomósab okát tudá adni ura előtt, hogy miért vonakodott az észak felé utazástól. Jakab ez utját az irek egyhangulag ellenzék, s általa a legnagyobb mérvben felháborodva érezék magukat. Ők megtudták, hogy őket elhagyni és Skócziába átmenni szándékozik. Tudták azt, hogy ha egyszer Nagybritanniában lesz, ugy soha sem fog többé reá állani vagy reá állhatni mindarra, a mit tőle legjobban kívántak. Avaux, megtagadván a továbbra való előhaladást, biztosítá őket, hogy bár mint megcsalják is őket mások, Francziaország állandó barátságára számíthatnak.*)

Mig Avaux Dublin felé utazott, Jakab Londonderry felé sietett. Seregét a város alatt délről néhány mértföldnyire találta összpontosulva. A franczia tábornokok, a kik vele jöttek Brestből, kíséretében valának; kettő közülök, Rosen és Maumont, fölötte állt Hamilton Rikhardnak.**)

Rosen lieflandi születésű volt, a ki kora ifjusága óta szerencse-vadász levén, nagy kitüntetésre küzdötte föl magát, s noha a versaillesi udvart jellemző finom műveltséggel és kellemmel nem birt, ott mégis nagy kegyben állt. Szilaj természetű, durva modoru volt; beszéde egy sajátságos zagyvaléka a franczia és német tájszólásoknak. Azok is a kik legjobb véleménynyel voltak róla s a kik váltig állították, hogy durva külseje alatt jó tulajdonok lappanganak, bevallák, hogy kinézése ellene szólt és hogy rossz tréfa volna, ily

*) Avaux april 17/27. 1689. Ezen sajátságos ingadozás az elhatározásokban minden őszinteség nélkül van elmondva »Jakab életében« II. 330, 331, 332. Ered. Emlékir.

**) Jakab élete. II. 334, 335. Er. Eml.

alakokkal sötétben valamely erdő szélén találkozni.)* Az a kevés, a mit Maumontól tudhatunk, neki becsületére válik.

A táborban általánosan azt várták, hogy Londonderry lövés nélkül adja meg magát. Rosen biztosan meré jósolgatni, hogy az ír hadsereg meglátása eléggé meg fogja rémiteni az őrséget, hogy alávesse magát. De Hamilton Rikárd, a ki a gyarmatosok lelkületét jobban ismeré, kételkedett. A támadók egy szövetségesről a bástyákon belől biztosak valának. A kormányzó, Lundy, protestáns hitvallású volt s Vilmos és Mária elismeréséhez csatlakozott; de titkon összeköttetéseket tartott fönn ellenségeivel mind az ő egyházának mind amaz uralkodóknak, a kiknek hűséget esküdött. Sokan gyanuba vették, hogy titkos jakabpárti volt, s hogy csak azért csatlakozott a forradalomhoz, hogy annál biztosabban készíthesse elő a restauratiót: de valószínű, hogy magaviseletét inkább gyávaságnak és szellem-szegénységnek kell tulajdonítani, mint bármely közügy iránti lelkesülésnek. Ugy látszék az ellenszegülést sikertelennek tartá: s valóban katonai szempontból Londonderry védképessége becsmérelhető volt. Az erősítés egyszerű töltésből állott, mely füvel és gazzal volt benőve; árok nem volt, még a kapuk előtt sem; a vonóhidak rég el voltak hanyagolva: lánczai rozsdásak s használhatatlanok; a szegvények és tornyok oly modorban voltak építve, mely Vauuban tanítványait nevetésre fakasztá, s e gyenge védművek fölött is minden oldalról magasb dombok uralkodtak. S valóban azok, a kik benn maradtak a városban, soha sem hit-

*) Saint Simon emlékiratai. Némely angol író hibásan emlegeti Rosent mint ezen időben Franciaország marechalját. Ez csak 1703-ban lett. Sokáig táborszernagy volt, a mi nagyon különböző, s csak legujabban lőn előléptetve (Mareschal de Comp). altábornaggyá.

ték, hogy az egy rendes ostromot képes lesz kiállani, hanem megelégedtek oly művek emelésével, melyek a celta parasztság valamely véletlen támadását visszatarthassák. Avaux biztosítá Louvoist, hogy egy francia zászlóalj eléendő volna, ily védművek könnyű bevételére. Még ha, minden hiba daczára is, kibírná a hely egy Turenne és Condé alatt szolgált tudományos és tapasztalt hadvezérek alatti nagy hadsereg ostromát, az éhség hamar véget fog vetni ez ellentállásnak. Az élelmi szerek készlete igen csekély volt; s a lakosság száma hétszer vagy nyolczszor akkorára növekedett a benszülöttek dühe elől oda menekült telepítvényesek által.*)

Lundy ennél fogva, már azon időtől kezdve, a mint az ir hadsereg Ulstert elfoglalá, lemondani látszott a komoly ellenállás minden gondolatáról. Oly lehangoló módon beszélgetett, hogy a polgárok és saját katonái is zugolódtak ellene. Ugy látszék, mondták, hogy készakarva akarja elbátortalanítani az embereket. Az alatt az ellenség napról napra közelebb jött; s tudva volt, hogy Jakab maga fogja átvenni haderőinek vezérletét.

Ép e pillanatban tűnt föl egy reménysugár. April tizennegyedikén angol hajók vetettek horgonyt az öbölben. Két ezred volt a földélzeten, mely Cunningham ezredes alatt az őrség erősítésére küldetett. Cunningham s néhány tisztje szárazra jött Lundyvel értekezni. Lundy ellenzé, hogy csapataik kiszálljanak. A hely, úgy monda, nem tartható. Több embert viinni be hasztalan, sőt rosszabb annál:

*) Avaux april 4/14 1689. A British Muzeum kéziratai közt van egy Londonderry védelmére vonatkozó érdekes jelentés, melyet egy Thomas névű francia mérnök készített 1705-ben Ormond herczeg számára.

mennél több lesz ott, annál több hadi fogoly esik az ellenség kezébe. A legjobb, a mit a két ezred tehet, az, hogy menjen vissza Angliába. Ő, ugymondá, maga ki fog szökni; a benn maradók pedig igyekezzenek, lehető jó föltételek alatt adni meg magukat.

Formaszerűleg egy hadi tanácsot tartatott; de ezen tanácsból kizárta mindazon tiszteket, a kiknek érzelmeik az övétől különbözők valának. Némelyek, a kik ily alkalmakkor meghivatni szoktak s most hivatlanul is eljöttek, kilökettek a szobából. A mit a parancsnok mondott, azt viszhangoztatták az ő teremtményei. Cunningham és kísérei alig merték véleményeiket annak ellenében föntartani, a kinek helyi ismeretei természetesen annyira fölülmúlták az övéiket, s a kinek engedelmeskedni különben utasítva voltak. Egy derék katona zuglódott. »Értsétek meg«, mondá, »Londonderryt föladni annyi, mint Irlandot föladni.« De ezen ellenvetés megvetéssel mellőztetett.*) A gyűlés eloszlott. Cunningham és tisztjei visszatértek a hajókra és az elutazásra készültek. Ez alatt Lundy titkon követet küldé az ellenség fő hadiszállására azon biztosítással, hogy a város első fölhívásra békésen meg fogja adni magát.

De mihelyt a hadi tanácsban történtek hire az utcákra kihatott, a katonák és polgárok fölindulása erősen és büszkén nyilatkozott az őket megcsalt vezér árulása és gyávasága ellen. Saját tisztjei közül többen kijelenték, hogy nem fogadnak többé szót neki. Fenyegető szózatok hallatszottak, némelyek azzal fenyegették, hogy beleit kitépik, mások, hogy a bástyákon fölakasztják. Küldöttség ment

*) Alsóház Naplója aug. 12. 1689.

Cunninghamhez fölkérni őt a parancsnokság átvételére. Ő azon tetszős mentséggel élt, hogy neki parancsa van mindenben a kormányzónak engedelmeskedni. *) Az alatt hire ment, hogy Lundy legmeghittebb emberei egyenkint szökdösnek ki a várból. Tizenhetedike késő estéjén azt vetették észre, hogy a kapuk nyitva voltak s a kulcsok eltűntek. A tisztek, a kik ezen fölfedezést tették, önkint vállalkoztak reá, hogy a jelszót megváltoztassák s az öröket megkettőztessék. Az éj, mindazonáltal, támadás nélkül mult el. **)

Néhány aggályos óra mulva hajnalodott. Az irek, Jakabbal élükön, most már csak négy mértföldnyire voltak a várostól. A lakosok rögtön tanácskozásra hivattak össze. Sokan a kormányzót szemtől szembe árulással vádolták. Eladta őket, kiáltozák, leghalálosabb ellenségeknek: visszautasítá azon segílyt, melyet a jó Vilmos király védelmökre küldött. Mig a legingerültebb szóváltás folyt, a falakon álló örök jelentették hogy az ellenség előcsapata már látható. Lundy parancsot adott hogy lőni nem szabad; de az ő tekintélyének vége volt. Két bátor katona, Baker Henrik őrnagy és Murray Adám kapitány fegyverre hívták föl a népet. Ékesszólásával pártolta őket egy éltes pap, Walker György, a donaghmorei plebánia rektora, a ki több szomszédjával együtt menekült Londonderrybe. Az egész népesség tömegét egy érzelem lelkesíté. Katonák, nemesek, kisbirtokosok, mesteremberek siettek a bástyákra s az ütegekhez láttak. Jakab, a ki bizva a sikerben, mintegy száz ölnyire

*) Ezen alkudozások leghivebben vannak megörökítve az alsóház naplóiban, aug. 12. 1689. Lásd szintén Walcker és Mackenzie elbeszéléseit.

**) Mackenzie : Narrative.

közeledék a déli kapuhoz, »semmi föladás« hangos kiáltásaival s a legközelebbi bástyafok egy lövésével fogadtatott. Egy kíséretebéli tiszt mellette halva esett el. A király és kísérői sietve huzódtak vissza az ágyúgolyók távlatára. Lundy, most azon veszélyben forogva, hogy darabokra tépik szét azok, a kiket megcsalt, egy benső szobában rejté el magát. Itt lappangott egész nap, éjszaka pedig, Murray és Walker nagylelkű és eszélyes beleegyezésével, egy hordár álruhája alatt kimenekült. *) Az a hely a bástyán, a hol lemászott, most is megvan jelölve; s még élő emberek beszélik, hogy ettek az ott állott körtefa gyümölcséből, a mely a lemászásnál segítségére volt. Neve ma is átkozva van az északi Írland protestánsai közt; s arczképét sokáig, s tán még maig is, évenként fölakasztják és megégetik oly borzalom kifejezéseivel, minővel Angliában Guy Faux iránt viseltetnek.

S most Londonderryben nem létezett sem hadi sem polgári kormányzat. A városban senkinek sem volt joga parancsolni, a védművek gyengék, az élelmi szerek szűken valának, egy haragra gyúlt zsarnok és egy nagy hadsereg a kapuk előtt. De ezek mögött megvolt az, a mi a végső kétségbeesés pillanataiban sokszor visszaállította a népek lankodó szerencséjét. Megcsalva, elhagyatva, szétzilálva, segédforrások nélkül, ellenségtől körülvéve, a nemes érzelmű város még nem volt kész préda. Bármit tartson egy tanult tűzér a falak tömörségéről, azokon belől most egybe szorítva volt a leinsteri és észak-ulsteri angol lakosság legértelmesebb, legvitézesebb és leglelkesebb része. A fegyverfogható emberek száma a várban hétezerre ment: s az

*) Walker és Mackenzie.

egész világon nem lehetett volna hét ezer embert találni, a kik a legborzasztóbb esélyeknek tisztább belátással, rendíthetlenebb bátorsággal és makacsabb kitartással nézhetek volna elébe. Mind buzgó protestánsok voltak; s a többség protestántismusának puritán színezete volt. Sokban hasonlítottak ama józan, szigorú és istenfélő osztályhoz, melyből Cromwell alakította győzhetetlen hadseregét. De az a sajátságos körülmény, a melyben akkor voltak, nemely oly tulajdont is fejtett ki nálok, a mely az anyaországban hihetőleg lappangva maradt volna. Irland angol lakossága egy előkelő osztályt képezett, mely magas műveltsége, szoros összetartása, éber vigyázata és rettenthetlen bátorsága által képes volt alája vetni magának egy nagyszámu és ellenséges népességet. Majdnem mindegyikök bizonyos mérvű jártassággal bírt, úgy a katonai mint a polgári műveletekben. Mindegyik megszokta a fegyverviselést, valamint az igazságszolgáltatásban való részvételt. Azon korbéli írók megjegyzése szerint a telepítvényesekben volt valami ama kasztíliai büszkeségből, de nem a kasztíliai tunyaságból, az angol nyelvet föltűnő tisztasággal és szabatsággal beszélték, s mind a honvédségnél mind a törvényszékeknél fölülmúlták anyaországi vérrokonaitak.*) Oly helyzetetésben, minőben az angolszászok Irlandban voltak, az embereknek minden időben meg voltak sajátos hibáik és erényeik, melyek az urak hibái és erényei ellentétben a rabszolgák hibáival és erényeivel. Egy

*) Lásd: »The Character of the Protestants of Ireland 1689 : És: »The Interest of England in the Preservation of Ireland 1689.« Az előbbi röpirat egy ellenféltől származik; az utóbbi egy buzgó barátától.

uralkodó faj tagja, az alávetett faj iránti magaviseletében ritkán lesz ugyan alattomos, ravasz — mert az alattomos ravaszsághoz a gyengébb kénytelen folyamodni, de lesz önkénykedő, gőgös és kegyetlen. Testvérei irányában, másrésről, rendszerint igazságos, nyájas sőt nemes magaviseletet fog tanusítani. Önbecsérzete viszi reá, hogy maga hasonlóit megbecsülje. Érdeke készíti reá, hogy jó egyetértésben legyen azokkal, a kiknek gyors, buzgó és bátor segítségére valamikor szüksége lehet élete és vagyona megmentése végett, mindig szeme előtt tartja azt az igazságot, hogy saját jóléte azon osztály felsőbbségének megóvásától függ, a melyhez tartozik. Az ő önzése ennélfogva közszellemmé magasztosul; ezt a közszellemet pedig erősen ösztökéli a nemes lelkesedés, a rokonszenv, a tetszés hajhászása s a gyalázat rettegése. Mert más véleménye előtte nem becses, csak az ő honfitársai véleménye; ezek véleményében pedig a közügy iránti lelkesülés a legszentebb kötelesség. Az így képződő jellem, két szempont alá esik. Az egyikből tekintve, minden józan ítéletű embernek kárhoznatni kell azt. A másik szempontból tekintve lehetetlen nem dicsérni azt. A spártait, mikor helotáit üti veri, megutáljuk; de ugyanazt a spártait nyugodtan kifésült hajával rövidre szabatt tréfaival, mikor tudja hogy végső napja jött el a thermopylaei szorosnál, lehetetlen csodálattal nem néznünk. Fölületes szemlélőt meglephet, hogy annyi jót és annyi roszt lát egymás mellett. De valósággal a jó és rossz, mely első látásra összeférhetlennel látszik, szorosan egybefügg egymással s eredetök közös. Mert s spártai önmagát mint egy fejedelmi fajt becsülte, s lenézett mindent, mint alatta állót, a mi nem volt spártai, azért nem volt neki emberi érzése a nyomorult szolga iránt, a ki csúszott előtte, s azért nem

tudott még a legvégső esetben is csak gondolni arra, hogy egy idegen úr előtt meghajoljon vagy valamely ellenségnek hátat fordítson. Ugyen ezen jellem, mely a zsarnokéból és a hőséből van összetéve, bizonyos mértékben föllelhető mindazon nemzeteknél, melyek más nagyobb számu népek fölött uralkodtak. De az újabb korban Európában sehol sem mutatkozott oly feltűnő módon mint Irlandban. Hogy minő megvetést, ellenszenvet érzett az uralkodó kisebbség ezen országban a leigázott többség ellen, legjobban kitetszik ama gyűlöletes törvényekből, melyek emberemlékezet óta az ir törvénykönyvet elundokitották. Ezen törvények végtére eltöröltettek; de az azokat sugalló szellem túlélte őket, s még mai nap is némelykor oly modorban tör ki, a mely a közjólétet veszélyezteti s gyalázatára válik a protestans vallásnak. Annak daczára viszont lehetetlen megtagadni ez angol telepítvényesektől egy uralkodó faj ama legnemesebb erényeit, melyekkel minden hibáik mellett is birtak. Természetes volt, hogy a hibák a jólét és biztonság napjaiban tűntek ki legsértőbben, s az erények a baj és veszély idejében tündököltek leginkább; és ezen erények soha sem fejtek ki feltűnőbb módon mint Londonderry védőinél, mikor a kormányzójuk elhagyta őket és halálos ellenségek táborát ütött falaik alatt.

Alig csillapult le a Lundy árulása által előidézett dühösség első kitörése, azok, a kiket ő elárult, a leghiresebb senatusokhoz illő komolysággal és előre látással fogtak hozzá a vár védelmének szervezéséhez. Két kormányzó választaték, Baker és Walker. Baker a hadi főparancsnokságot vette át, Walker különös föladata volt a belső rend és békesség föntartása s a raktári készletek beszerzése és

kiosztása.*) A fegyverfogható lakosok nyolcz ezredbe osztatták. Ezredesek, kapitányok s alsóbb tisztek neveztettek. Nehány óra alatt minden ember tudta a helyét, s készen volt elfoglalni azt, mihelyt a dobszó hallatszott. Ugyanazon eszköz vétetett alkalmazásba, nem kevesebb sikerrel, a melylyel Olivér az előző nemzedéknél oly szilárd és kitartó lelkesülésben tudá katonáit tartani. Imádkozás az szónoklat foglalá el naponkint az idő nagy részét. Az államegyházból tizennyolcz pap, a nem-conformisták-ból hét vagy nyolcz pap volt a falak közt. Ezek mind fáradhatatlanok voltak a nép lelkességének fölkeltésében s fentartásában. Ezen időre köztük a legnagyobb egyetértés uralkodott. Minden vita, egyház-kormányzat, testállás és szertartások körül, feledve volt. A püspök, miután azt látta, hogy az ő ellennemállási tanát még az episcopalisok is kinevetik, kiment a városból, előbb Raphoeba, később Angliába, s egy londoni kápolnában szónokolt.***) Másrésről egy skót vakbuzgó, Hewson nevű, a ki a presbyterieket arra buzditá, hogy azokkal, a kik a convenantot alá nem írták, ne tartsanak, az egész protestáns hitközség méltó neheztelését és megvetését vonta magára.***) Nevezetes volt a székesegyház kinézése. A széles torony tetejére, mely azóta egészen más alakzatu toronynak adott helyet, ágyúk vitet-

*) Később hiu vitatkozás volt a fölött, vajon Walker tulajdonképp parancsnok volt-e vagy nem. Előtte világos, hogy az volt.

**) Mackenzie : Narrative ; Hepkins püspök fölötti halotti beszéd. 1690.

***) Walker: True account 1689. Lásd szintén ezen irat apológiáját, ugyanazon évről. Ez embert Irlandban használt nevén neveztem. Valósággal Houstounnak hívták. Gyakran említették ama különös könyvben, melynek czime : »Faithful Contendings Displayed.«

tek föl. A boltivek alá a lőszerkészlet tétetett. A karzaton minden reggel angol egyházi liturgiát olvastak. Minden délután a dissenterek gyülekeztek egyszerűbb szertartásra.*)

Jakab huszonnégy órát várt, úgy látszik, a Lundy ígéreteinek teljesülésére; huszonnégy óra alatt pedig Londonderry megvédésére az intézkedések meg voltak téve. April tizenkilencedikén este felé egy trombitás jött a kapu elé s kérdezé, vajon a kormányzó által kikötött föltételek teljesíttetni fognak-e? Felelet az volt, hogy a bástyák védőinek semmi közük a kormányzó kikötéseihez s a végsőre el vannak határozva.

Másnap egy magasb rangu tiszt, Hamilton Claude, Strabane lord küldeték, egyike Irland kevés számú katólikus peerjeinek. Murray, a ki a várórség nyolcz ezredei egyikének parancsnokságával volt megbizva, a kapun kívül elébe ment a fegyverszüneti zászlónak; rövid értekezet tartatott. Strabane nagy ígéretekre volt fölhatalmazva. A polgárok teljes bocsánatot nyertek a multakért, ha törvényes uralkodójuknak meghódolnak. Murray maga ezredesi állást nyer s pénzben ezer fontot. »Londonderry népe« felelt Murray, »mitsem követett el, a miért bocsánatot kérjen, s más urat nem ismer mint Vilmos királyt és Mária királynőt. Lordságodnak nem lesz hatalmában tovább itt mulatni, vagy ugyanazon izenetet vinni vissza. Engedje, hogy oly szerencsés lehessen soraink közt látni önt.«*)

*) Hamilton Vilmos : A View of the Danger and Folly of being public spirited. 1721.

*) Walker : True account ; Mackenzie : Narrative.

Jakab biztosítva volt, s tökéletesen azt várta, hogy a város azonnal meghódol, mihelyt megtudja, hogy ő a kapu előtt van. Csalatását belátva, Melfort ellenőrködésétől fől-szabadítá magát s elhatározá, hogy rögtön Dublinba visszamegy. Rosen kíserte a királyt. Az ostrom vezetése Maumontra bízáték. Hamilton Rikhárd második, Pusignac harmadik volt a parancsnokságban.

Most komolyan megkezdődtek a hadműveletek. Az ostromlók a város ágyuztatásával kezdték. Több helyen kigyuladt az. Házak fedelei és emeletei bedültek s odaszorították lakóikat. Kis darab ideig az őrség, a melynek nagy része még soha sem látott ágyutüzélést, megdöbbentnek látszott a kémények robaja s a csonka hullákkal vegyes falomladványoktól. De a veszély megszokása s a becsületérzés csakhamar megtették szokott hatásukat. A népség lelkesedése oly magas fokra hágott, hogy a vezérek idejét látták támadólag lépni föl. April huszonnegyedikén kirohanás intéztetett, Murray vezetése alatt. Az irek bátran megállták helyöket; s dühös és véres összeütközés keletkezett. Maumont, egy lovas csapat élén, oda sietett a hely színére, a hol a csata dühöngött. Egy puskalövés fején találta, s halva esett el. Az ostromlók még több más tisztet is vesztek s mintegy kétszáz embert, mielőtt a telepítvényeseket visszanyomhatták. Murray alig menekült meg. Lova megöletett alatta s ellenségtől vétetett körül; de képes volt addig védeni magát, míg néhány barátja, az öreg Walkerral élükön, kirohanást tehetett megszabadítására. *)

*) Walker; Mackenzie; Avaux april 26. máj. 6. 1689. Az ulsteri protestánsoknál él a hagyomány, hogy Maumont Murray kardjától

Maumont halála folytán, annál inkább ismét Hamilton lett az ir hadsereg vezére. Ezen állásban véghez vitt tettei nem érték el hirnevét. Finom gentleman és vitéz katonája volt; de nem igényelheté magának egy nagy tábornok jellegét, és ostromot soha életében nem látott. *) Pusignan-nak több tudománya és erélye volt. De Pusignan Maumontot alig hét héttel élte túl. Május hatodikán reggeli négy órakor az őrség egy másik kirohanást tett, több zászlót elvett és sok ostromlót megölt. Pusignan, vitézül harczolva, golyót kapott testébe. Sebe olyan volt, hogy ügyes sebész meggyógyíthatta volna; de ilyen sebész nem volt az ir táborban; s Dublinnal a közlekedés rendetlen és lassu volt. Szegény francia meghalt, keservesen panaszkodva azok barbár tudatlansága ellen, a kik napjait megrövidítették. Egy orvos, a kit a fővárosból küldöttek hozzá, a temetése után ért oda. Jakab, ugy látszik, ezen baleset következtében, napi postát rendeztetett be a dublini vár és Hamilton fő hadiszállása közt. De még ezen be-
rendezéssel sem mentek a levelek nagyon gyorsan: mert a postások gyalog jártak; s félve az enniskilleniektől, nagy kerülőket tettek egyik táborszemtől a másikig. **)

esett el: de erre nézve döntő a francia követnek urához irt jelentése. Igaz az, hogy Londonderry ostromáról majd annyi mythikus elbeszélés kering, mint Troja ostromáról. A Murray és Maumontól szóló legenda 1689-ből való. A királyi utazásban, mely azon évben történt, a két hős közötti párbaj ily hangzatos sorokban van leírva: (prózában) »össszeütnek, s az első csapásra Monsieur halva esik el, káromkodik a nedves földön, s haldokolva harap a fűbe.«

*) »Si c'est celui qui est sorti de France le dernier, qui s'appelloit Richard, il n'a jamais vu de siège, ayant toujours servi en Rousillon.« — Louvois Avauxhoz juni 3/18. 1689.

**) Walker; Mackenzie; Avaux Louvois-hoz máj. 2/12, 4/14

Május elmúlt; itt volt június; de Londonderry még tartotta magát. Több kirohanás és csetepaté volt különböző eredménnyel: de egészben véve, az őrség volt előnyben. Több magasb állású tiszt vitetett fogolyként a várba; s két francia zászló, mely erős küzdelem közt vétetett el az ostromlóktól, mint diadaljel tüzeték ki a székegyház szószekén. Ugy látszik, hogy az ostromot zárlattá kell változtatni. De mielőtt a támadás általi bevétel reményéről letettek, egy nagy erőkifejtésre határozzák el magukat. A támadásra kiválasztott pont egy »Windmill Hill« (szélmalom-domb) nevű külerőd volt, nem messze a déli kaputól. A vallás buzditása használtaték a reményvesztettek bátorságának fölélesztésére. Több önkéntes esküvel kötötte magát, hogy vagy utat tör magának a falakon át, vagy meghal e vállalatban. Buttler kapitány, lord Mountgarret fia, vállalkozott ezen esküvők vezérletére. A falakon a telepítvényesek három sorban állítottak föl. A kik hátul álltak, azok az előlállóknak lőfegyvereiket töltögették. Az irek vakmerő és rettenetes rohammal jöttek, de hosszú és erős csata után visszanyomattak. Londonderry asszonyai is láthatók voltak, a mint a legnagyobb tűzben vizet és élelmi szereket hordtak férjeiknek és testvéreiknek. Egy helyen, ahol a fal csak hét láb magas volt, Buttler s néhány megesküdött embere fölhatolt már; de mindnyájan vagy meg-

1689. Jakab Hamiltonhez máj. 28/juni 28 az ir királyi Akadémia könyvtárában. Louvois Avauxnak nagy fölindulással írta »La mauvaise conduite que l' on a tenue devant Londonderry a cousté la vie à M. de Maumont et à M. de Pusignan. Il ne' faut pas que sa Majesté Britannique croye, qu' en faisant tuer des officiers generaux comme des soldats, on puisse ne l' en point laisses manquer. Ces sortes de gens sont rares en tout pays, et doivent estre ménagez.«

ölettek vagy fogságba estek. Végre, miután négyszáz irlandi elesett, a vezérek visszavonulót fuvattak. *)

Semmi sem maradt hátra, mint megpróbálni a kiéheztetést. Tudva volt, hogy az élelmi szerek készlete igen csekély. S valóban csodálni lehet, hogy oly sokáig beérheték vele. Most minden elővigyázat megtörtént az élelem beszállítása ellen. A városba vezető minden ut szorosan elzáratott. Délről, a Foyle balpartján azon lovasok táboroztak, a kiket Galmoy lord a Barrow völgyéből hozott magával. Főnökük minden ir vezér közt a leggyülöltebb és legfélelmesebb volt a protestánsok előtt. Mert ritka ügyességgel és gonddal fegyelmezte népét; s hitszegéseiről és barbárságáról sok adomát beszéltek. Észak felé egészen visszafordulva ismét a vizig hosszú sorban nyultak el a tábori sátrak, melyekben Buttler és O'Neil gyalogsága, Slane és Gormanstown lordoké, Nugent westmeathi emberei, Eustache kildarei embere és Cavanagh kerryi emberei tanyáztak. *) A folyó erődökkel és ütegekkel úgy meg volt rakva, hogy nagy veszély nélkül hajó nem mehetett rajta. Kis idő múlva czélszerűnek vélték még jobban biztosítani magukat egy a folyamon át vezetett torlaszszal, mintegy másfél mértföldnyire a vártól. Kövekkel megrakott hajókat süllyesztettek alá, egy sor gerenda állíttatott be a vízbe. Nagy darab fák, szorosan egymáshoz kötözve, egy oly

*) Walker ; Mackenzie ; Avaux juni 16/26 1689.

**) A mi Galmoy lovasainak fegyelmét illeti, lásd Avaux levelét Louvois-hoz sept. 16/26. Borzasztó kegyetlenség példái vannak úgy az ezredes mint népéről elbeszélve a »Short View«-ban, és azon évbéli röpiratokban. Az ir haderő föllátiatására nézve lásd az azon időbeli hadi térképeket. Az ezredek sorrende, mely úgy hiszem, az Ilias második könyvével vetekedik, megtalálható a »Londerriad«-ban.

gátat képeztek, mely mintegy negyed mértföldnyi hosszúságban, mind a két parthoz egy-egy lábnyi vastagságu sodronykötelekkel erősen oda kötöttett. *) Egy ily nagy darab sziklát, a melyhez a balparti töltés kötele volt megerősítve, több évvel később kiemeltek a helyéből oly czélból, hogy kifaragva és csiszolva egy emlékkövé idomittassék. De e szándékkal utóbb felhagytak s a kötömeg maig ott fekszik, nehány ölnyire eredeti fekvésétől a »Boom Hall« nevű kedves nyári lakot környező fáknek árnyékában. Mindjárt mellette van a forrás, mely az ostromlók ivóvize volt. Kissé arrább van a temetkezési hely, hová halottaikat tévék, s a hol gyep és virág közt mai napiglan koponyákat és vastag csontokat ás ki a kertész ásója.

Míg északon ezek történtek, Jakab Dublinban udvart tartott. Londonderryből ide visszaérve kapta a hirt, hogy a franczia flotta, Chateau Renaud gróf vezérlete alatt Bantry Bayban kikötött, s hogy nagy mennyiségű hadi készletet és pénzsegélyt hozott magával. Herbert, a ki épen egy angol hajóosztálylyal ama vizekre küldetett, hogy a Britannia és Irland közötti összeköttetéseket meggátolja, csakhamar kitudta, merre van az ellenség, s bement az öbölbe, hogy csatát fogadjon el. De a szél nem kedvezett neki: sokkal csekélyebb erővel rendelkezett, mint a mely szemben állt vele; s egy kis tüzelés után, mely egyik félnek sem okozott nagy kárt, jónak látta a nyílt tengerre kimenni, míg a francziák a kikötő bensejébe huzódtak. Scillybe evezett, hol erősbítesre várt; Chateau Renaud pedig megelégedve a szerzett dicsőséggel s félve annak, ha tovább maradna, elvesztésé-

*) Stephen M. Leake: Leak tengernagy életrajza; Clarencieux: King at Arms 1750. Ezen könyvből csak ötven példány nyomtatott.

től, visszasietett Brestbe, daczára Jakab komoly parancsának, hogy Dublin felé jöjjön.

Mind a két fél győzelemmel dicsekvék. Az alsóház Westminsterben azt a képtelenséget követte el, hogy Herbertnek köszönetet szavazott. Jakab, azt a nem kisebb képtelenséget, hogy örömtüzeket gyújtatott s Te Deumot tartatott. De az öröm e kifejezései legkevésbé sem elégitették ki Avaux-t, a kiben a nemzeti hiuság erősebb volt az őt kiválólág jellemző okosságnál és udvariasságnál. Ő panaszkodott Jakab igaztalansága és hálátlansága ellen, hogy az utóbbi hadművelet eredményét az angol tengerészek vonakodásának tulajdonítá, törvényes királyuk és régi parancsnokuk ellen harczolni s hogy, úgy látszik, ő felségének nem is igen lett volna tetszésére, ha az mondatnék, hogy nyílt tengeren kergették őket a győzelmes francziák. Dower azonban rossz franczia volt. Ő nem látszott örülni honfitársai vereségének, s azt jelentetvé magának, hogy a Bantry-bai esemény nem érdemli egy csata nevét.*)

A Dublinben ama kétes csetepaté miatt tartatott Te Deum utáni napon, egybegyűlt a Jakab által meghiva volt parlament. A világi peerek száma Irlandban, mikor ezen királyságba megérkezett, mintegy százra mehetett. Ebből csak tizennégyen jelenték meg a meghívására. Ezen tizennégyből tizen római katolikusok valának. Régi felségserzési perek fölforgatása s új kinevezések folytán, még tizenhét lord, mind római katolikus, vitetett be a felső házba. Meath, Ossory és Cork és Limerick protestáns püspökei, vagy

*) Avaux, máj. 8—18., máj. 26.—juni 5. 1689. London Gazette máj. 9.; Jakab élete II. 370.; Burchett: Naval Transactions; Alsóház. N. máj. 18. 21. Mr. de Lafayette emlékirataiból kitűnik, hogy ezt a silány ügyet Versailles-ban helyesen fogták fel.

azon tiszta meggyőződésből, hogy az engedelmességet törvényesen még egy zsarnok uralkodótól sem tagadhatják meg, vagy azon hiu reményben, hogy az ő béketűrések még a zsarnok szivét is meg fogná szelidíteni, nem késtek megjeleni halálos ellenségeik közepett.

Az alsóház majdnem kizárólag irekből és pápistákból állt. A meghívó levelek kíséretében az összeíró tisztviselők Tyrconneltől oly névjegyzékeket is kaptak, a melyekben azok, a kiknek megválasztatását ohajtá, megnevezve voltak. A legnagyobb választó testületek ezen időben igen gyéren voltak képviselve. Mert más mint római katolikus, alig merte mutatni magát; római katolikus szabad birtokosok pedig akkor igen kevesen valának, némely megyében alig tíz vagy tizenkettő. Még oly fontos helyeken is, minők Cork, Limerick és Galway, az új rendeletek alapján alig volt huszonnégy jogosult választó. Mintegy kétszázötven tag foglalta el helyét. Ezek között csak hat protestáns volt. *) A névjegyzék eléggé kitünteti ezen testület politikai és vallásos jellegét. Az ama korbeli írlandi parlamentek közt ez az egy van teli a Dermot, Geogaham, O' Neil, O' Donovan, Macmahon, Macnamara és Macgillicudie nevekkel. A vezérletet néhány kevés ember vette át, a kik a törvénytudományban való nagyobb jártasság és külföldön szerzett tapasztalatok által tüntették ki magukat. A fő államügyész sir Nagle Rikárd, Cork grófság képviselője, a protestánsok beismerése szerint is, éleseszű és tanult jogtudós volt. Plowden Ferencz, a közjövödelmek főbiztosa, Bannow képviselője, a ki mint pénzügyminiszter működött, angol szüle-

*) King III. 12. *Memoirs of Ireland from the Restoration 1716.* Mind a két ház névjegyzéke föllelhető King munkája függelékében.

tésü volt, s minthogy a jezsuita rendnek pénzügyekben első megbízottja volt, föltehető, hogy kitünő kezelési képességgel birt. *) Luttrell Henrik ezredes, Carlow grófság képviselője, sokáig szolgált Franciaországban, s onnét éles ítélő tehetséget, udvairas modort, hizelgő beszédet, némi hadjártasságot, de sokkal több cselszövési jártasságot hozott haza magával szülőföldjére Irlandba. Idősb bátyja, Luttrell Simon ezredes, a ki Dublin grófságot képviselte s a főváros katonai parancsnoka volt, szintén tartózkodott Franciaországban, s noha szolgálatban és tevékenységben mögötte állt Henrik testvérének, Jakab követői közt nagyon kitünő állást foglalt el. A másik képviselője Dublin grófságnak, Sarsfield Patrick ezredes volt. Ezen vitéz katonatisztet a benszülöttek magukénak tekintették: mert atyai ősei, noha angol származásuak, ama legelső települők közül valók voltak, a kik a közmondás szerint, az ireknél is irebbek lettek. Anyja nemes celta vérből származott; s ő erősen ragaszkodott a régi hitvalláshoz. Örökölt mint egy két ezer fontot jövedelmező jószágot, s ennél fogva az országban a leggazdagabb római katolikusok egyike volt. Udvaroknál és csatatérekén oly jártassággal birt, mely honfitársainál ritka volt. Sokáig szolgált az angol testőrségnél, sokat forgott Whitehall körül, s vitézül harczolt Monmouth alatt a szárazföldön s Monmouth ellen Sedgemoornál. Ennek, írja Avaux, nagyobb személyes befolyása volt mint bárkinek Irlandban, s valóban érdemtelen gentleman volt, vitéz, éber, tisztességes, embereiről gondoskodó a táborban, s élükön bizvást megjelenő a csata napján.

*) Plowdennek a jezsuitákkal való összeköttetéseit bizonyítja egy »Treasury Letterbook« jun. 12. 1689.

Rettenthetetlen bátorsága, nyíltsága, őszinte jó természete, a renles növést jóval fölülmuló magas termete, s személyes összeütközésekben határozott föllépése, a népszerűség rokonszenves bámulatát nyerték meg neki. Nevezetes, hogy az angolság átalában őt mint egy vitéz, ügyes és nagylelkű ellenfelet mindig megbecsülte, s ama legpajzánabb bóhozatokban is, melyeket a smithfieldi komédiások játszottak, ő mindig kivétellett ama gyűlöletes jellemzések alól, melyekkel azon időben az irlandi népet illetni divat volt. *)

De ehhez hasonló emberek vajmi ritkák voltak a Dublinban gyülesező alsóházban. Nem szemrehányás az ir nemzet ellen, mely nemzet azóta ékesszóló és tökéletes képzettségű törvényhozókban kiállította a maga teljes jutalékát, ha azt mondjuk, hogy minden parlament közt, a melyek valaha a brit szigeteken üléseztek, a Barebone parlamentjét sem véve ki, a Jakab által egybehívott gyűlés volt a legszegényebb mindazon tulajdonokban, a melyekkel egy törvényhozó testületnek fölruházva kell lennie. Az ellenséges osztály szigorú uralma elnyomta az ir nemesekben a tehetségeket. Ha oly szerencsés volt fekvő vagyont bírhatni, életét rendesen azon töltötte el, vadászattal, halászsattal, kocszízással, s jobbágysai közötti szerelmeskedéssel.

*) »Sarsfield«, ugy írja Avaux Louvoishoz oct. 11/2 1689, »n'est pas un homme de la naissance de mylord Galloway (Galmoy-nak olvasnám) ny de Makarty : mais c'est un gentilhomme distingué par son mérite, qui a plus de credit dans ce royaume qu' aucun homme que je connoisse. Il a de la valeur, mais surtout de l' honneur, et de la probité á tout épreuve.... homme qui sera toujours á la tete de ses troupes, et qui en aura grand soin.« Leslie, Kingnek adott feleletében, azt mondja, hogy az angol protestánsoknak el kell ismerni Sarsfield jellemét és becsültségét. Igazságot szolgáltat neki még olyan pajzán darab is mint : »the Royal Flight.«

Ha jószágát elkobozták, majorról majorra és kunyhóról kunyhóra járt, s apró adakozásokból mások rovására élt. Soha sem ült ő az alsóházban, soha sem vett részt csak a választásokon is, soha nem viselt hivatalt, ritkán volt jelen csak a nagy jurynél is. Ennél fogva legkisebb tapasztalása sem volt a közügyek körül. Az azon időbeli angol squire, noha bizonynyal nem valami mély és fölvilágosult politikus, mégis igazi államférfinak és bölcsésznek látszik, ha Munster vagy Connaught valamely római katolikus squireéhez hasonlítjuk.

Az irlandi parlamenteknek akkor nem volt bizonyos gyűlhelyök. Oly ritkán jöttek össze s oly hamar oszlottak el, hogy alig lett volna méltó, számukra valamely külön palotát építeni. Csak, mikor már rég a hannoveri dinastia ült a trónon, épült a College Greenben egy országház, mely Inigo Jones legszebb építményeihez hasonlítható. Ama helyen, a melyről most a »Four Courts« csarnoka és kupja néz alá a Liffeybe, a tizenhetedik században egy régi épület állott, mely valamikor a dominikánus barátok klastroma volt, de a hitujítás óta a törvényes vallás számára foglaltatott el, s a »King's Inns« nevet viselte. Itt rendeztetett be a helyiség a parlamenteknek. Május hetedikén Jakab királyi öltözkében és koronával a fején elfoglalá a trónt a lordok házában, s a követeket a korlát elé rendelé hívni.*)

Itten kifejezé elismerését Irland benszülött népe iránt, mely az ő ügyéhez hiven ragaszkodott akkor, a midőn

*) Irlandi parlam. napló. 1689. Az olvasó ne vélje, hogy ezen napló valami hivatalos jelleggel bírt. Csak egy protestáns röpiratozó tákolta össze s nyomtatta ki Londonban.

királysága többi népei attól elpártoltak. Kijelenté azon változhatatlan határozatát, hogy minden vallásos türelmetlenséget egész birodalmában megszüntessen, s fölhívá a háza-
kat az »Act of Settlement« megfontolás alá vételére s azon igazságtalanságok jóvátételére, a melyeket a régi birtokosoknak szenvedniök kelle. Záradékul meleg szavakban fejezé ki háláját, melylyel a francia királynak tartozik. *)

A királyi megnyitó beszéd elmondva levén, a főkorlátnok a követeket termőkbe leendő visszatérésre és egy elnök választására szólítá föl. Ők Nagle főállamügyészt választották; s a király e választást jóváhagyá. **)

Az alsóház azután külön határozatban fejezé ki háláját úgy Jakabnak mint Lajosnak. Egy küldöttség is indítványoztatott, mely Avauxhoz menne el; de a Speaker figyelmeztette őket, egy ily lépes nagy helytelenségére; s azon alkalommal közbevetésének volt sikere. ***) Ritkán volt azonban eset arra, hogy a ház okos szóra hallgasson. A viták zavarosak és áradozók voltak. Egy Judge Daly nevű tisztességes és ügyes római katolikus, nem győzött panaszkodni hitfeleinek a törvényhozás körüli illetlen és örült eljárásáról. Ezen urak, mondá, nem parlamenti hanem egy gyűlevész csoport: semmihez sem hasonlíthatók annyira, mint a nápolyi halászhalkok és gyümölcsárusokhoz, a kik Masaniello tiszteletére a légből dobálják sipkáikat. Kinos volt hallani egyik tagot a másik után, minő vadakat beszélt össze-vissza saját szenvedett káiról, s hangosan követelte vissza egy-egy jószágát az alatt, míg mindnyájok

*) Jakab élete II. 355.

**) »Journal of the Parliament of Ireland.«

***) Avaux máj. 26/juni 5. 1689.

élete és közhazájok szabadsága forgott veszélyben. Ily szavak magánkörökben ejtettek; de némely hirhordó a házba vitte el azokat. Nagy vihar tört ki. Daly a korlát elé idéztetett; s nem volt kétség az iránt, hogy szigoruan fog bünhödni. De épen azon perczben, a mikor az ajtónál állt, berohant egy tag kiáltozva: »Jó ujság! Londonderry bevétetett.« Az egész ház fölkel. Minden kalap a légbe röpült. Három nagy rivallásba törtek ki. Minden sziv megenyhült a jó hirtől. Ily perczben büntetésről senki sem akart hallani. A Daly perbefogatása iránti határozat feloldatott: »semmi alávetés; semmi alávetés, mi megbo csátunk neki!« kiáltásai közt. Pár óra mulva tudva lőn, hogy Londonderry makacsabbul tartja magát mint valaha. Ezen eset, magában véve bár jelentéktelen, elég annak tanúságára, mennyire hiányában volt ezen alsóház azon tulajdonoknak, melyek egy királyság törvényhozó testületétől megkivánhatók. És egy ilyen gyűlés, minden tapasztalás, méltóság és tapintat nélkül, oly kérdések fölött volt hivatva határozni, melyek a legnagyobb államférfiui tehetségeket is próbára tették volna.*)

Egy törvényt hozatott velök Jakab, a mely neki és nekik nagy becsületökre vált volna, ha nem lenne világos, hogy csak holt betű akart lenni. Egy törvény volt az, mely minden keresztyén felekezetnek teljes lelkiismereti szabadságot biztosított. Ezen alkalommal egy kiáltvány bocsátatott ki, mely büszke szavakkal hirdette az angol népnek, hogy a törvényes király most világosan megczáfolta ama ragalmazóit, a kik azzal vádolták, hogy a vallásszabad-

*) A true Account of the Present State stb. 1689. Dublini levél juni 12. 1689. Irlandi parl. napló.

ságért csak azért mutat buzgóságot, hogy fordulatot idézzen elő. Ha ő szívében üldözésre volna hajlandó, nem üldözte volna-e az írlandi protestánsokat? Hatalma volt reá. Felhívás sem hiányzott reá. De ugy Dublinban, a hol az ő egyháza hivei többségben voltak, mint Westminsterben, a hol azok kisebbségben voltak, ő mindig állandóan ragaszkodott az ő gonoszul elrágalmazott »Türelmi nyilatkozatá«-ban letett elveihez. *) Szerencsétlenség volt reá nézve, hogy ugyanazon széllal, mely a nyilatkozmányt vitte, mentek annak bizonyítékai is, hogy biztatásai nem őszinték. Egyetlen törvény, mely Turgot vagy Franklinhoz lett volna illő, nevetségesen elütött egy nagy halmazától egyéb oly törvényeknek, melyeket még Gardiner vagy Alba is sokallott volna.

A dublini törvényhozók által czélba vett fosztogatás és öldöklés művének egyik szükséges előzményét egy oly törvény képezé, mely az angol parlamentnek Irland fölött eddig gyakorolt felsőbbségét, ugyis mint legfőbb törvényhozói, ugyis mint legfőbb bírósági hatóságát, megszüntette. **) Ezen törvény sebtében ment keresztül; s gyorsan egymásután követték azt az örökösödési, vagyonelkobzási és számkivetési óriási mérvű intézkedések. A hetven évnél tovább távollévők birtokai a királyra ruháztattak át. A világi tulajdon így megsértve levén, föltenni sem lehetett,

*) Jakab élete II. 361., 362., 363. Ezen könyvben az mondatik, hogy a proclamatio eleinte Jakab tudta nélkül adatott ki, de hogy utóbb jóváhagyta azt. Lásd: Welwood: Answer to the Declaration 1689.

**) Light to the Blind. Törvény arról, hogy az angol parlament nem kötheti Irlandot fölebbviteli és perorvoslati ügyekben. London 1690.

hogy azon javadalmak, melyek minden józan elv ellenére a kisebbség egyházára pazaroltattak, megkimélve maradjanak. Ezen javadalmaknak, a főnálló érdekek megsértése nélkül, kellő mérvű megszorítása egy jó fejedelemhez és egy jó parlamenthez illő ujtás lett volna. De ily reform nem elégíté ki ama boszuvágyó vakbuzgókat, a kik a király környezetében voltak. Egy merész törvény által az egyházi birtok legnagyobb része egyszerűen átvitetett a protestánsoktól a katolikusokhoz; s az eddigi élvezők, minden további kárpótlás nélkül, éhen halhattak.*) A telepítési törvényt eltörlő s több ezer holdnyi földbirtokot a szászoktól a celta földesurakra átruhazó javaslat is behozatván, közfölkialtással fogadtatott el.**)

Egy ilyen törvényhozásról lehetetlen elég szigoruan ítélni: de a törvényhozók részéről oly mentségek hozhatók föl, a melyeket a történetírónak tudomásul kell vennie. Kiméletlenül, igazságtalanul, oktalanul jártak el. De képtelenség lenne kiméletet, igazságot és bölcseséget várni a hosszas elnyomatástól elaljasodott s a rögtöni fölszabadulás mámorától elbódított s korlátlan hatalommal fölruházott emberektől. Az ir nemzet képviselői, kevés kivétellel, durvák és tudatlanok voltak. Folytonos izgatottság közt éltek. Aristocrata érzelmekkel szolgai állásba süllyedve. Eltelve a legnagyobb családi göggel, naponkint oly lealáztatásoknak voltak kitéve, a melyek a legutolsó pórnak epéjét is fölkeverték volna. Előttük álltak ama földek és kastélyok, melyeket magukénak tekintettek, s meg kelle kö-

*) Törvény az egyházi méltóságok birtokai és javadalmairól. London 1690.

**) Törvény a telepítvényesekről stb. London 1690.

szönniök, ha egy paraszt az ő turójával és burgonyájával megkínálta őket. A gyűlölet és birvágy ezen erős izgalmai, melyeket a benszülött nemesek helyzete szükségkép felköltött bennök, egyuttal a honszeretet és kegyelet színét öltötték magukra. Mert az ő ellenségei a nemzetnek is ellenségei voltak; s ugyanazon zsarnokság, mely tőle örökségét elrablá, az egyháztól is elrablá a korábbi idők kegyelete által neki szánt nagy javadalmakat. Hogy ne használta volna föl hatalmát egy neveletlen és tapasztalatlan ember, a kit oly vágyak és ellenszenvek ösztönöztek, a melyeket ő szent kötelességeknek tartott? S mikor két vagy háromszáz ily ember egybegyűl egy testületbe, mit lehetett mást várni, mint hogy a rég titokban ápolt szenvedélyek a közérzés befolyása alatt egyszerre félelmes módon fognak rést törni maguknak?

Jakab és az ő parlamentje kevés egyéb dologban egyeztek meg, mint a protestáns vallás gyűlöletében. Ő angol volt. A babonaság nem ölte el egészen benne a nemzeti érzületet, s ő csak visszatetszéssel nézhette ama rossz indulatot, melyet celta támogatói ama faj iránt tanusítottak, melyből ő is származott. Értelmi látköre szűk volt. Mégis lehetetlen volt annak, a ki egykor Angliában uralkodott s ismét ott fogna uralkodni, meszebbre látó politikát nem követni, mint azon embereknek, a kiket Irlandon kívül mi sem érdekelt. Ama kevés protestánsok, a kik még megmaradtak mellette, s ama brit nemesek, ugy protestáns mint római katolikus részről, a kik száműzetésében részt vettek, esdve kérték az általa egybehívott gyűlés kapzsiságának és boszuvágyának fékezésére. Különösen nagyon komolyan kérték őt, hogy ne egyezzen bele a telepítési törvény eltörlésébe. Minő biztosítékra fektesse belé valaki a

pénzét, kérdék ők, vagy hogyan adhassa át gyermekeinek. ha nem támaszkodhatik valamely törvényre s több éven át folytatott békés birtoklásra? Ama katonai kalandorok, a kik között Cromwell a földet fölosztá, talán vétkeseknek tekinthetők. De minő nagy része ment át ama birtoknak idegen kezekbe vétel útján! Mily sok pénzt vettek föl az új birtokosok kölcsön törlesztésre, vagy vették azt országos határozat alapján, vagy országas telepítés folytán! Menynyi tökepénzes jött át Angliából, bizva törvényhozási határozatokban s a királyi szóban, hogy Ulsterben és Leinsterben birtokot vásároljon, semmi kétséget sem táplálva a jogcímre nézve! Minő nagy összegeket fordítottak már ezen tökepénzesek egy negyedszázad óta, építésre, száritásra, föntartásra, ültetvényekre! Az a kiegyenlítés, melyet második Károly szentesített, talán egynémely tekintetben nem volt igazságos. De helyes-e egy igazságtalanságot egy másik még kiáltóbb igazságtalansággal akarni helyre ütni? S minő hatást fog Angliában tenni azon ezernyi ártatlan angol családok jajveszékélése, a kiket egy angol király véginiségre kárhoztatott? Ily sok szenvedő panaszai késleltethetik megis hiusíthatják ama visszahelyezést, melyet előmozdítani minden hü alattvaló forrón óhajt; s még ha sikerülne is, ily panaszok daczára ő felsége szerencsés visszahelyezése, egész életében fogná érezni azon igazságtalanság súlyos következményeit, melyre tanácsadói most reábeszélnék. Belátná, hogy a mig egy részét az elégületleneknek lecsitítja, egy másik új elégületlen osztályt teremtett. A mint ő Dublinban hajolni fogna azok lármájára, a kik a telepítési törvény eltörlését sürgetik, oly bizonyos, hogy azon naptól kezdve, a melyben Westminsterbe visszatér, szintoly hangosan és makacsul fogják őt ostromolni

amaz eltörlés eltörléseért. Ő neki azt kell kívánni, hogy egy bármily loyális angol parliement se hozzon soha olyan határozatokat, a minők most az ir parliamentben hozatnak. Azt tette-e föl magában, hogy egészen Irland részére fog állani az egész Anglia közérzületének ellenére? Ha ez így van, mi más várna reá mint újabb száműzetés, újab letéte-tés? Vagy pedig, ha egyszer visszanyeri a nagyobb országot, akkor majd visszavonná mind azon ígéreteit, a melyekkel szerencsétlensége napjaiban a kisebbiknek támogatását megszerezte magának? Nagy sértés volna, csak föltenni is róla, hogy ily királyiatlan, férfiatlan, hitszegő gondolatoknak csak helyet is adhat lelkében. De minő más ut maradna nyitva számára? S nem jobb-e reá nézve most mindjárt megtagadni beleegyezését az észszerütlen engedményektől, semmint később oly módon vonni vissza ezen engedményeket, a mely egy nemes lelkületre nézve elviselhetetlen szemrehányásokat vonna reá? Helyzete valóban kényes volt. De ezen esetben is, valamint más esetekben, be fog bizonyulni, hogy az igazságos eljárás a legbölcsebb eljárás.*)

Ámbár Jakab, megnyitó beszédében az »Act of Settlement« ellen nyilatkozott, belátta mégis, hogy ezen okok megczáfолhatatlanok. Több alsóházi taggal értekezett néhányszor, s mérsékletre inté őkét. De az ő intései csak föltüzelték a szenvedélyeket, melyeket csillapítani kívánt. A benszülött gentry tagjai közül néhányan igen fönhangon és gögösen beszéltek. Szemtelenség volt, szerintők, a vevők jogait emlegetni. A jogtalanságból hogyan származ-

*) Lásd a Keating országbíró iratát Jakabhoz, és a Meathi püspök beszédét. Mind a kettő King függelékében. Jakab élete II. 357—361.

hatik valamely jog? Azok, a kik igaztalanul szerzett vagyon megvételére határozták el magukat, viseljék súlyos következményeit dőreségüknek és kapzsiságuknak. Világos volt, hogy az alsóházzal nem lehet boldogulni. Négy évvel az előtt Jakab a legkisebb engedékenységet is megtagadta a legelőzékenyebb parlamenttől, mely Angliában valaha székelte; s méltán meg lehetett volna várni tőle, hogy azon makacsság, mely soha sem hagyá el őt a roszbán, most a jóban is kitartó lesz. Egy kis ideig úgy látszék, el volt határozva, hogy igazságosan fog eljárni. Sőt a parlament feloszlataásáról is beszélt. Más részről a régi celta családok főnökei nyilván kijelentették előtte, hogy ha vissza nem adja nekik ősi örökségüket, ők nem harcolnak többé az övéért. Saját katonái is korholták őt Dublin utczáin. Végre arra határozá magát, hogy a peerek házába megy, nem királyi diszben és koronával, hanem azon ruhában, a melyben Westminsterben szokott a tárgyalásokon megjelenni, s hogy személyesen szólítja föl a lordokat, az alsóház erőszakoskodásainak némi mérsékelésére. Épen midőn e czélból a kocsijába lépett, megállította őt Avaux. Avaux az alsóház javaslatai mellett úgy buzgólkodott, mint akármely irlandi. Neki elég volt, hogy ezen billeg által az ellenségeskedést Anglia és Irland közt megörökítve látta. Rávette Jakabot, hogy álljon el a telepítési törvény eltörlésének nyílt ellenzésétől. A szerencsétlen fejedelem mégis egy kis reményt táplált az iránt, hogy a törvényjavaslatokat, melyekért az alsóház úgy buzgólkodott, talán a peerek elvetik, vagy legalább módosítják. Granard lord, egyike ama kevés protestáns nemeseknek, a kik a parlamentben részt vettek, serényen kitette magát a közhitel és józan politika érdekében. A király köszönetet mondott neki. »Mi protestánsok«

mondá Granard Powishoz, a ki ezt az izenetet hozá, »kevessen vagyunk. Mi nem sokat tehetünk. Ő felségének meg kellene kísérteni befolyását a római katolikusokra.« »Ő felsége,« felelt Powis esküvel bizonyítva, »nem meri megmondani, a mit gondol.« Pár nappal később Jakab az utcán találkozott a lóháton ülő Granarddal s kérdezé hová megy. »Tiltakozni akarok Sir,« válaszolt Granard, »a telepítési törvény eltörlése ellen« »Igaza van önnek,« szólt a király: »de oly emberek kezébe estem, a kik azt el akarják törölni, s még sokkal inkább akarják a nyakamat szegni.«*)

Jakab meghajolt az alsóház akarata előtt; de ezen meghajlása nem törölheté el a kellemetlen benyomást, melyet rövid és gyenge ellenkezése tett reájok. Mély bizalmatlansággal viseltettek iránta; úgy néztek reá mint a ki szívenben protestáns; s egy nap se mult el a nélkül hogy ezt ki ne fejezték volna. Nem nagyon siettek valamely segély megajánlásával. Egy rész feliratot tervezett Melfortnak mint a haza ellenségének elbocsáttatása végett. Egy más rész billt szerkesztett minden protestáns püspök letételére, még a parlamentben jelenvolt négyet sem véve ki. Csak nagy nehézséggel birták Avaux és Tyrconnel, kik az alsóházra sokkal nagyobb befolyással birtak a királynál, a többség tulbúzgóságát féken tartani.

Nevezetes, hogy míg a király egy részről azért veszette el az ir alsóház bizalmát és jóindulatát, mert ellenök védte a tulajdoni jog intézményét, más részről ő maga támadta meg ezen intézményt még az övéknél is lehetőleg nagyobb hévvel. Hamar belátta, hogy a kincstárba semmi pénz nem foly be. Oka ennek eléggé nyilvánvaló. Kereske-

*) Laslie felelet Kingnek; Avaux máj. 26.—juni 5. 1689. Jakab élete II. 358.

dés nem volt. A forgó tőke nagy tömegben menekült ki Irlandból. Az állandósított tőke nagy része elpusztult, más része gyümölcstelenül hevert. A protestánsok ezrei, a kik a népesség legszorgalmasb s legértelmesb részét képezték, kivándoroltak Angliába. Ezerenkint menekültek ama helyekre, a melyek még Vilmos és Mária mellett tartották magukat. A római katolikus parasztság közül, az életkor virágában levők a hadseregbe soroltattak be, vagy a szabad portyázókhoz állottak. A kincstár szegénysége természetesen köveikezett az ország szegénységéből: a köz jólétet csak a magán jólét visszaállításával lehetett helyreállítani; a magán jólétet pedig csak több évi béke és biztosság állíthatá vissza. Jakab elég képtelen volt elhitetni magával, hogy van erre más gyors és hathatós eszköz is. Ugy hívé, hogy egyszerre kibonyolíthatja magát pénzügyi zavaraiból, ha elnevezi a fillért forintnak. A pénzverés joga kétségtelen kifolyása volt a királyi előjogoknak; s az ő szemében a pénzverés joga magában foglalá a pénz elértéktelenítése jogát is. Fazekak, lábasok, köcsögök, használaton kívüli házi edények a verdébe vitettek. S csakhamar értéktelen ércdarabok jöttek forgalomba, majdnem egy millió sterling eréjeig, a mi valósággal ennek mintegy hatod-részével ért föl. Királyi parancs folytán ezen pénzeket mindenütt el kelle fogadni. A ki ezer fonttal tartozott, letisztázta a tartozását egy zacskó régi katlanokból készült filérekkel. A hitelezőket, a kik a főtörvényszékhez mentek panaszra, Fitton oda utalá, hogy vigyék el a pénzeket és takarodjanak. De egy osztály sem vesztett annyit, mint a dublini kereskedők, a kik többnyire protestánsok voltak. Kezdetben panaszra mentek, de a város előljárói ősi szokás szerint magukra vállalták az árak szabályozását. A ki

az uralkodó osztályhoz tartozott, bátran bemehetett a boltba s az asztalra vetve egy három fillért érő rézdarabot, elvihetett magával egy félaranyat érő portékát. Törvényes orvoslatról szó se lehetett. A szenvedőknek meg kelle köszönniök, hogy üzleti tőkék árán megválthatták szabadságukat, életüket. Nem volt olyan sütőbolt az egész városban, melyet húsz harmincz katona folytonosan ne prédált volna. Nehányan, a kik nem fogadták el a rossz pénzt, elfogattak s a Provost marshal elébe hurczoltattak, a ki lepirongatta, összekáromolta, sötét vermekbe záratta őket, s azon fenyegetéssel, hogy saját ajtaik előtt akasztatja föl őket, csakhamar leverte ellenszegülésöket. Azon idő minden szenvedése közt egy sem volt oly nyomasztó s oly mély hatással a dublini protestánsok lelkiületére, mint ez a rézpénz. *) A Jakab rossz pénze által okozott zavarok és nyomor emlékének tulajdonítandó részben ama nagy ellenzés, melyet harminczöt évvel később a hannoveri házhoz erősen ragaszkodó népies osztályok első György kormánya ellen az erdő-pátens ügyében kifejtettek.

Az iránt nem lehet kétely, hogy Jakab, ilyképen önhatalmulag változtatván meg minden magánszerződést az országban, oly hatalmat ragadott magához, mely csak az egész törvényhozást illette volna meg. De az alsóház nem tett ellene fölterjesztést. Nem volt oly alkotmányellenes eljárás képzelhető, melyet jóvá ne hagytak volna, mihelyt az angol népesség elnyomására s kirablására czélzott az. Másrészről bármily régi s törvényes királyi előjogot semmibe

*) King III. 11. Haynes, pénzverdei igazgató rövid emlékirata, a Landsdowne-féle kéziratok közt, a British Muzeumban 801. sz. Láttam több példányát ezen vertpénznek. Tekintve a körülményeket, meglepő csinos veretűek.

vettek, mihelyt azt látták, hogy az átalok gyűlölt faj oltalmazására szolgálhat. Addig nem nyugodtak, míg akarata ellen ki nem csikarták beleegyezését egy csodálatos és művelt államok történetében páratlan törvénybe, a nagy »Act of attainder«-be.

Egy névjegyzék készült, két vagy három ezer névvel. Legelől Irland peereinek fele része állt. Aztán jöttek a baronetek, lovagok, egyházi férfiak, földesurak, kereskedők, szabadbirtokosok, mesteremberek, nők és gyermekek. Semmi vizsgálat nem tartatott. A ki megakart szabadulni valamely hitelezőjétől, vetélytársától, magán ellenségétől, bemondá a nevét a jegyzőnek, s az rendesen bővebb megfontolás nélkül felírta azt. Csak az egy Strafford gróf fölött volt egy kis vita. Voltak a házban barátai, a kik valamit próbáltak érette. De Luttrell Simon pár szóval elüté a dolgot. »Azt hallottam« mondá ő, »a király valami erős dolgot mondott ezen úrról.« Ez elég volt, s Strafford neve az ötödik volt a proscibáltak hosszú sorában. *)

Bizonyos napok tüzetek ki, a melyek alatt azok, a kiknek nevei a jegyzékben foglaltattak, igazolhatták magukat olykép, mint ezt Dublinban a protestánsok általában teheték. Ha a fölirttak Irlandban voltak, augusztus tizedikéig kellett jelentkezniök. Ha Irlandot november ötödike óta 1688. elhagyták, september elsejéig kellett megjönniök. Ha pedig 1688. november ötödike előtt hagyták el Irlandot, akkor october elsejéig kellett megjeleniök. A ki a kitűzött napig meg nem jelent, minden per nélkül fölakasztatással, fejvesztéssel, elnégyeltetéssel, s javainak elkobzásával volt fenyegetve. Lett légyen bár physikailag gátolva a kitűzött

*) King. III. 12.

határidő alatti megjelenésben. Akár ha betegség tartóztatta. Akár ha nyugoti Indiában volt. Akár ha börtönben volt. S valóban köztudomásul voltak ily esetek. A perbefogott lordok közt volt Mountjoy. Ez Tyrconnel árulása folytán Saint-Germainsbe ment: ott a bastillebe záratott: most is ott tartatott fogva és az ir parliament nem pirult oly törvényt hozni, miszerint ha néhány hét alatt ama fogásából meg nem szökik, hogy Dublinban megjelenhessen, halálra fogna ítéltetni. *)

Minthogy még a látszatát sem keresték annak, hogy a jegyzékbe foglaltak vétkeisége vizsgálat alá vétessék, minthogy azok egyike sem lett saját védelmezése végett még kihallgatva sem, s minthogy bizonyos volt, hogy némelyiköknek physikailag lehetetlen volt a kitűzött időben megjelenniök, világos, hogy csak a királyi előjog alapján legszélesebb mérvben gyakorolt megkegyelmezés vehette elejét egy oly borzasztó igazságtalanság végrehajtásának, a melyhez hasonló még az irlandi zavarok siralmas történetében sem fordult elő. Az alsóház ennélfogva elhatározta a király megkegyelmezési jogát korlátok közé szorítani. Különféle intézkedéseket gondoltak ki, a kegyelmi tények megnehezítésére és drágítására: s végre az határozatott, hogy ő felsége bárminő kegyelmi ténye 1689. november vége után, száz meg száz pernélkül halálra ítelt személyek irányában, teljesen érvénytelen és semmis. Sir Nagle Rickhard diszruhában megjelenve a Lordok házában, a billt ahoz méltó szavak kíséretében mutatá be. »Sokak árulása az itt sujtott személyek közül oly próbákkal

*) Törvény némely pártütők perbefogatásáról s a hűséges alattvalók érdekeinek megóvásáról. London 1690.

bizonyult be melyek minket meggyőztek. A mi a többieket illeti, a köztudomás után indultunk.« *)

Olyan kiméletlen barbársággal készült a névjegyzék, hogy a legbuzgóbb királypártiak, a kik épen azon időben vagyont, szabadságot, életet kockáztattak Jakab ügyeért, nem voltak biztosak a proscriptio elől. A legtudósabb férfiú, a kivel a jakobiták dicsekhettek, Dodwell Henrik volt, tanár az oxfordi egyetemnél. Az örökös királyság kérdésében, nem ijedt vissza semmi áldozattól, semmi veszélytől. Ő reá mondta Vilmos ezen emlékezetes szavakat: »Ő egész szívvel azon volt, hogy martírrá legyen; s én egész szívvel azon voltam, hogy e szándokát megghiusítsam.« De Jakab kegyetlenebb volt barátai, mint Vilmos ellenségei irányában. Dodwell protestáns volt: birt némi jószágot Connaughtban: ezen vétkei elegendők valának, s az ő neve is azok hosszú sorába iktattaték, a kikre az akasztófa és a négyeltetés volt kimondva.**)

Sokan lehetetlennek tartották, hogy Jakab beleegyezését adja a billbe, mely kegyelmezési jogot tőle elvette. Négy évvel ezelőtt, czivakodott a legloyalisabb parlament egy oly előjog fölött, mely őt nem illette. Ennélfogva méltán lehetett várni, hogy erősen fog küzdeni egy oly kiváltság megtartásáért, melylyel elődei a királyság kezdete óta mindig éltek, s mely a whigek által se vonatott soha kétségbe. Az a haragos tekintet és fölemelt hang, melylyel a tory gentlemaneket megfeddé, mikor a legmélyebb tisz-

*) King III. 13.

**) Neve a 30. lap első hasábján van. Azt kellett volna hinnenem, hogy talán más Dodwell Henrik volt az. De Kennet püspök második levele a carlislei püspökhöz 1716. ez iránt minden kétséget eloszlat.

telet és forró ragaszkodás nyelvén könyörögtek neki, hogy ne mentse föl magát a törvények alól, most helyén lett volna. Azt is beláthatta, hogy az igazságos eljárás egyuttal eszélyes eljárás lett volna. Ha ezen nagy alkalmmal annyi lélek lett volna benne, kijelenteni, hogy nem akar ártatlan vért ontani, s hogy még a vétkesekre nézve is nem mond le ama jogról, hogy kegyelem által mérsékelhesse a törvény szigorát, ugy több szívet nyert volna meg Angliában, mint a mennyit veszт vala Irlandban. De az volt mindig szerencsétlensége, hogy meghajolt, a hol ellenállania s ellenálott, a hol meghajolnia kellett volna. A legrosszabb törvény megkapta az ő szentesítését; s hibáját csak igen kis mértékben enyhíti az, hogy a szentesítést némileg szíve ellenére adta reá.

Hogy mi se hiányozzék ezen nagy vétek teljességéből, a legnagyobb gondot fordítottak arra, hogy a perbefogott személyek meg ne tudhassák, hogy ők perbe fogattak, míg a törvényben kitűzött határnap el nem mult. A névjegyzék nem hirdettetett ki, hanem Fillot szobájában záratott el gondosan. Nehány protestáns, a kik még ragaszkodtak Jakab ügyéhez, de aggódtak az iránt, vajjon jó ismerőseik, barátaik nincsenek-e proscibálva, nagy nehezen nyertek engedelmet a belépillantásra; sürgetős kérelem, sőt vesztegetés is sikertelenek valának. Senki sem kapott egy másolatot is róla, mig késő nem lett, amaz ezerek közül, a kik per nélkül íteltettek el. *)

Julius vége felé Jakab elnapolá az országgyűlést. Több

*) A névjegyzék, mely a legtöbb elítélt (köztük nők és gyermekek) neveit is magában foglalá, kinyomatott 1690; »An account of the Transactions of the late King James in Ireland 1690«; King III. 13. Memoires of Ireland 1716.

mint tíz hétig volt együtt, s ezen rövid idő alatt bebizonyítá, hogy a mily súlyosak voltak a protestáns uralom által előidézett bajok, ugy a katolikus uralom által előidézettek még sokkal súlyosabbak. Nagyon is igaz, hogy a gyarmatosok, mikor győzelemben voltak, ezzel durván visszaéltek, s hogy törvényhozásuk több éven át igazságtalan, zsarnoki volt. De nem kevesbé igaz, hogy soha sem érték el azt a borzasztó példát, melyet hatalmuk rövid tartama alatt legyőzött ellenségeik adtak.

Valóban, az alatt, míg Jakab fönsszóval dicsekvék, hogy törvény által biztosítá minden hitfelekezetnek a teljes lelkiismereti szabadságot, a hatalma alatt álló tartományokban oly kegyetlen üldözés dühöngött, mint Langvedocban. A kik mentegetni akarták őt, azt mondták, hogy majd minden protestáns, a ki Munster-Connought- és Leinsterben megmaradt, ellensége volt, s hogy nem mint schismatikusokat, hanem mint pártütőket, kik csak alkalomra vártak, hogy fölkelhessenek, sujtotta a törvény s engedte őket elnyomatni s kifosztatni; s ezen mentség némi nyomatékkaal birhatna akkor, ha legalább komolyan igyekezett volna azon néhány gyarmatost megoltalmazni, a kik, habár erősen ragaszkodva a protestáns hithez, az ellennemállási tanak és örökösödési jognak valának hivei. De még ezen buzgó királypártiak, tapasztalták, hogy az eretnekség oly bűn volt az ő szemében, a melyet nem tudott megbocsátani. Az angol egyházhoz tartozó három vagy négy nemes ur, a kik Irlandba érkeztekor elébe mentek s a parlamentjében részt vettek, fölterjesztést tettek nála az iránt, hogy ha az a szabály, mely szerint egy protestáns sem tarthat fegyvert, szigoruán föntartatik, ugy az ő falusi lakházaik a rapparee-k szabad prédái lesznek, engedélyt nyertek tőle, egy-

két szolga számára elegendő fegyverek tarthatására. De Avaux ellenök tett felterjesztést. Az engedélylyel, ugymond, nagy visszaélés követtetik el: ezen protestáns urakban nem lehet bizni; házaikat erődökké változtatják; ő felsége nem sokára megbánja e jóságát. Ezen fölterjesztéseknek sikere volt; s római katolikus csapatok szállásoltattak be a gyanus lakházakba.*)

Még sokkal rosszabb volt a sorsuk ama protestáns egyházi ferfiaknak, a kik kétségbe esett hűséggel maradtak meg az isten fölkontjéhez való erős ragaszkodásukban. Minden anglikán pap közt úgy látszék Cartwright volt az, a ki leginkább kegyeiben állá Jakabnak. Vajjon Cartwright megmaradhatott volna-e soká 'kegyeltnek, ha nem lesz vala hitehagyottá, az iránt kétely foroghat fönn. Ő Irlandba érkezése után pár hétre meghalt; s attól fogva egyházának többé egy szószólója sem volt. Mind a mellett egy-két főpapja és szónoka egy ideig folytatta hirdetését azoknak, a miket a kizáratási bill napjaiban hirdettek. De ezek csak életök és szabadságuk veszélyeztetésével folytathatták működéseiket. Minden papi öltöny viselője azonnal magára vonta a rappareek csufolódásait, bántalmazásait. A vidéken a házát kirabolták, s még szerencse volt, ha feje fölött föl nem gyújtották. Dublin utczáin utána kiabáltak: »ott megy az eretnek ördög!« Néha megtaszigálták; néha megütlegelték.***) A dublini egyetem igazgatói, a szenvedő engedelmesség anglikán tanában növekedvén, üdvözlétére mentek Jakabnak a várba érkeztek, s ő biztosítá őket, hogy vagyonuk és kiváltságaik élvezetében meghagyja őket. Ezek

*) Avaux Juli 27.—aug. 6. 1689.

**) King. III. 19.

most, minden per, minden vád nélkül, a házukból kidobattak. A kápolna áldozó tálczája, a könyvtárból a könyvek, de még a növendékek ágyai és székei is elvitettek. Az épület egy része raktárrá tétetett, más része kaszárnnyává, más börtönné. Luttrell Simon, a főváros kormányzója, nagy nehézséggel s hatalmas közbenjárással tudta csak kivinni, hogy a kidobott növendékek és iskolások bizton haza mehetek. Végre megengedte nekik, hogy ott maradjanak, de oly föltétellel, hogy halálos büntetés alatt tiltva volt, egybe gyűlniök.**) Egy protestáns papnak sem kellett annyi üldözést kiállni, mint a saint-patricketi dekánnak dr. King Vilmosnak. Rég óta föltűnt azon buzgulma által, a melylyel a szenvedő engedelmesség tanát szokta volt hirdetni még legrosszabb uralkodók irányában is. Későbbi időben, mikor a forradalom egy védelmét tette közzé s az új kormánytól egyházi méltóságot vállalt, emlékeztették őt, hogy az isteni boszút hívta föl a bitorlók ellen, s készebb volt szásszor inkább meghalni, mintsem hogy az örökösödési jogot megtagadja. Azt monda, hogy az igaz hit sokszor szenvedett üldöztetést, de soha sem fogja magát elnyomatni hagyni a pártütöktől, s hogy az angol egyháznak dicső napja lesz az, ha egy egész szekérrel fognak az akasztófához szálítatni az ellennemállás tanáért; s hogy neki legnagyobb dicsvágya volna eme martirok társaságában lenni.***) Nem hihetetlen, hogy mikor így beszélt, akkor úgy is érzett. De ha ezen elvei mellett megmaradt volna tán Vilmos fenyegetései és ígéretei ellenében, Jakab hálátlansága próbáját ki nem állották azok. Az emberi természet végre nem tagadá

*) King III. 15.

**) Leslie: Felelet Kingnek.

meg magát. Miután King azon kormány által, melyhez buzgón ragaszkodott, ismételve fogságra vettetett, miután saját egyházi szószékén a katonák által megczáfoltatott és fenyegettetett, miután eltiltatott attól, hogy saját temetőjében temethessen, és saját templomában szónokolhasson, miután élete egy puskalövéstől az utczán is veszélyben forgott, elkezdte belátni, hogy a whig kormányzási elmélet még sem oly észszerűtlen és keresztyéntelen, mint egykor látszott neki, és elhitette magával, hogy az elnyomott egyház jogosan fogadhatja el a maga fölszabadulását, bármínő eszközök által is tetszenék istennek azt elrendelni.

Nem sok idő múlva kitűnt, hogy Jakabnak jobb lett volna azon tanácsadóira hallgatni, a kik megmondották neki, hogy ama tények által, melyek három királysága egyikében népszerűvé teszik, a másik kettőben gyűlöltté fog válni. Bizonyos tekintetben Angliára nézve szerencse volt, hogy megszűnvén uralkodni itt, még egy évnél tovább folytatta Írlandban az uralkodást. A forradalmat egy ellenhatás követte az ő javára. Ezen ellenhatás, ha a maga útján haladhat, utóbb odáig vitte volna, hogy ismét király legyen: de ő maga erőszakosan megakasztá azt. Nem akarta türni, hogy népe feledjen: nem, hogy reméljen. Míg ők mindenféle mentségeket gondoltak ki elkövetett hibáiért s elhitették magukkal, hogy azokat nem fogná ismételni, ő akaratuk ellenére is reájok erőlteté azon meggyőződést, hogy ő javithatatlan, hogy a balszerencse legszigorúbb iskolája mitsem használt neki, s hogy ha ők elég gyengék volnának őt visszahívni, megint csak le kellene tennőik nem sokára. Hiába volt az, hogy a jakobiták röpiratokat adtak ki azok kegyetlen bónásmódjáról, a kik legközelebbi vérrokonai voltak, s Vilmos parancsoló és kiméretlen természetéről

azon kedvezésekről, melyekben a hollandiakat részesíti, a magas adókról, a Habeas-Corpus-Act felfüggesztéséről, s az egyházat a puritánok és Latitudinariusok részéről fenyegető veszélyekről. Mind ezen röpiratokat maga Jakab hathatósabban megczáfolá, semmint a legékesszólóbb whigek tehették volna. Minden héten valami új hír érkezett a protestánsok kiöletésére s megrablására czélzó újabb törvényekről. Minden gyarmatos, a kinek sikerült Leinsterből a tengeren át Holyheadre vagy Bristolba menekülnie, borzasztó híreket hozott magával a zsarnokságról, mely alatt testvérei nyögtek. Minő hatással lehettek ezen elbeszélések a mi szigetünk protestánsaira, az könnyen következtethető abból, hogy még a spanyol Ronquillo lelkét is, e bigot római katolikusét, fölháborították. Ő értesíté udvarát, hogy ámbár az angol törvények a pápistaság ellen szigoruaknak látszanak, azokat a kormány eszélye és emberisége annyira szelidíti, hogy a békés polgárokat nem nyugtalanítják; s ő arra is vállalkozék, hogy biztosítá a szentszéket, hogy az, a mit egy római katolikusnak Londonban kell szenvednie az semmi volt ahhoz képest, a mit Irlandban egy protestáns szenved. *)

A menekvő angolok meleg rokonszenvre és bőkezű segére találtak. Sokan barátaik és rokonaik házaiba vették föl. Sokan idegeneknek köszönheték életök föntartatása eszközeit. Azok közt, a kik a kegyelet ez adakozásaihoz járultak, senkisé is volt bőkezübb és kitűnőbb mint a királynő. Az alsóház tizenöt ezer fontot adott a király ren-

*) »En comparazion de lo que se hace in Irlanda con los Protestantes, es nada.« april 29.—maj. 9. 1689. Para que vea Su Santidad que aqui estan los Catolicos mar benignamente tratados que los Protestantes in Irlanda.« Juni 18—28.

delkezésére a menekültek legsürgetőbb szükségleteire, s fölkérte őt, hogy a hadseregnél alkalmazza azokat, a kik ily szolgálatra alkalmasak. *) Oly törvény is hozatott, hogy Irlandból menekült egyházi férfiaknak az állomások betöltésénél Angliában elsőbbség adassék. **) Hanem a nemzet érdeklődése ezen szerencsétlenek sorsa iránt még langyosnak tűnik föl a szász gyarmatosok ama részéhez képest, mely Ulsterban tartotta fön tulerő ellen az egyenetlen harczot. Ezen kérdés fölött egy eltérő hang sem hallatszott a szigetünkön. Whigek, toryk, sőt azon jakabpártiak is, a kiknél a jakobitismus el nem ölte a hazafias érzelmet, megdicsőítve érezték magukat Enniskillen és Londonderry dicsősége által. Az alsóház egészen egyértelemben volt. »Most nincs ideje kimélni a költséget,« mondá a becsületes Birch, a kinek még emlékében volt az Oliver által Irlandban követett eljárás. »Elhagyhatjuk-e ama derék embereket Londonderryben? Ha elvesztjük őket, nem válunk-e az egész világ csufjává? Töltést csinálnak a folyón keresztül! Mért nem szórtuk szét ezt a töltést? Anglia szeme láttára veszszenek-e el a mi testvéreinek, csak pár órai távolságban a mi partjainktól?« ***) Howe, az egyik párt leghevesebb embere, kijelenté, hogy a nép szíve Irlandon csügg. Seymour a másik párt vezére, kijelenté, hogy ámbár ő nem vett részt az új kormányzat létrehozásában, azt mégis egész szívből pártolni fogja mindenben, a mi Irland megtartására szükséges. †) Az alsóház egy bizottságot nevezett ki ama hibák és mulasztások megvizsgálására, melyek miatt az ulsteri an-

*) Alsóh. N. jun. 15. 1689.

**) Stat. I. et M. 1. ülés. 1. f. 29.

***) Grey: Debates jun. 19. 1689.

†) U. o. jun. 27. 1689.

golság annyit szenvedett. Azon tisztek, a kiknek árulását vagy gyávaságát okolá a közvélemény Londonderry szenvedéseiért, tömlőczbe vettettek. Lundy a towerba ment. Cunningham a Gate-houseba. A közvélemény izgatottsága némi részben lecsillapult azon kijelentésre, hogy még a nyár vége előtt egy elég hatalmas hadsereg fog a szent György csatornán átszálltatni, s hogy Schomberg lesz annak fővezére. Egy időben, Kirke vezetése alatt egy sereg küldetett Liverpoolból Londonderry fölszabadítására. Az a makacs ellenszegülés, melylyel ezen ember a király készletései daczára vallása mellett megmaradt s részvétele a forradalomban, érdemessé tehatték őt a multban elkövetett vétkei teljes feledésére. De nehéz megérteni, hogy miért választott ki a kormány oly fontos helyre egy átalánosan és méltán gyűlölt tisztet, a ki hadban soha sem mutatott rendkívüli tehetséget és a ki katonái közt, ugy Afrikában mint Angliában, köztudomás szerint, olyan szabadosságot tűrt el, mely nem csak az emberiség ellen volt, de a katonai fegyelemmel sem fért össze.

Május tizenhatodikán Kirke csapatai hajóra szálltak; huszonkettedikén vitorlára keltek: de ellenkező szelek lassították haladásukat, és Man szigeténél veszteglésre kényszerítették őket. E közben az ulsteri protestánsok a támadók nagy felsőbbsege ellen elszánt bátorsággal védtek magukat. Az enniskilleniek soha sem szüntek meg erélyes benső háborút folytatni a benszülött népesség ellen. Kora májusban egy Connaughtból jövő nagy csapatnak elébe mentek, a mely Donegalba rontott be. Az irek hamar szétoszórtak s husz ember eleste és hatvannak elfogatása után Sligoba menekültek. A kis ágyúütegek s, több ló a győzők kezébe estek. Ezen sikertől neki bátorodva az enniskille-

niek betörték Cavan grófságba, maguk előtt kergetve tizenöt százat Jakab népéből, bevették s elpusztították Ballingcarrig várát, a leghatalmasb ellenfeleket az ország azon részéből kikergették, magukkal vitték az őrség szúronyait és lőfegyvereit. Legközelebbi kirándulásuk Meattibe volt. Három ezer ökröt és két ezer birkát hajtottak el s helyeztek biztosságba a kis Lough Erne szigetén. Ezen vakmerő haditettek rémületbe hozták Dublint. Hugh Sutherland ezredes küldeték ki Enniskillen ellen, egy dragonyos és két gyalog ezreddel. Vitt magával fegyvert a benszülött parasztság számára; és sokan jöttek zászlói alá. Az enniskilleniek nem vették észre míg közelökbe nem érkezett, de aztán elébe mentek. Ő kikerülte a találkozást, s visszahúzódott, előőrseket hagyva Belturbetnél, egy háromszáz főnyi hadosztály fődözete alatt. A protestánsok erélyes támadást intéztek Belturbet ellen, utjokat egy magas fekvésű háznak véve, melyről a vár belátható volt, innét oly erős tüzelést kezdettek, hogy két óra alatt az őrség megadta magát. Hétszáz puska, nagy mennyiségű lőpor, sok ló, sok zsák kétszersült, nagy liszt-készletek vétettek el s vitettek Enniskillenbe. A hajókat, melyek e becses martalékokat vitlél, nagy örömmel fogadták. Az éhségtől való félelem megszűnt. Míg a benszülött népesség több megyében, egészen felhagyott a földműveléssel úgy látszik azon reményben, hogy a rablásból váltig meg fognak élni, az alatt a gyarmatosok, hiven fajuk előre látó és munkás jellegéhez, a háboru közepette is, nem mulaszták el gondosan megmivelní az erősségeik környezetében fekvő szántóföldeket. Nem messze volt már az aratás; s aratásig, az ellenségtől elvett eleség untig elegendő lehetett. *)

*) Hamilton: »True Relation.« Mac Cormick: »Further Ac-

Ámde, a siker és bőség közepette az enniskillenieket nagy aggodás bántotta Londonderry miatt. Eme város védőihez nem csak nemzeti és vallásos rokonszenv, hanem az érdekek közössége is kötötte őket. Mert nem lehetett kételkedni, hogy mihelyt Londonderry elesnék, az egész ír hadsereg azonnal ellenállhatatlan erővel fogná magát Lough Ernére vetni. De mit lehetett tenni? Nehány bátor ember egy ketségsbeesett kísérlet mellett volt az ostromlott város felszabadítására; de az akadályok szerfölött nagyok valának. Egyes osztályok mégis küldettek, melyek az ostromló sereg sorait háborgatták, élelmi szereket vittek el, s egy alkalommal három egész lovas csapat lovait elhajtották. *)

Eddig a Londonderryt körülvevő őrök sorai a szárazföldről meg nem szakítottak. A folyó eddig szoros zárlat és őrizet alatt volt. A falak közt a legvégső szorongatás uralkodott. Már június nyolczadikán lóhus volt az egyedüli tápszerök, s még lóhusból is kevés jutott. Szükségessé vált a hiányt faggyuval pótolni; de még a faggyuval is igen takarékosan kelle bánni.

Június tizenötödikén egy reménysugár tűnt föl. A székegyház tornyán az örök hajókat vettek észre mintegy kilencz mertföldnyire a Lough Foylei öböltől. Harmincz különböző hajókat számláltak meg. Jelek adattak a csúcsokról, s viszonoztattak az árboczok tetejéről, de mind két rész csak félig meddig érthette meg azokat. Végre a hajóhad egy küldötte kijátszva az ír öröket, a víz alatt átuszott, s értesíté az őrseget, hogy Kirke megjött Angliából a város

count.« A szigetről átalában Avaux azt mondja »On n' attend rien de cette recolte ey, les paytans ayant presque tous pris les armes.« Louvoishoz írt levele marc. 19/29. 1689.

*) Hamilton.

fölszabadítására, sereggel, fegyverrel, élelmi és hadi készletekkel. *)

A londonderryek várakozása a legmagasb fokra volt fölcsigázva: de egy pár órai lázas örömet hetekig tartó nyomor váltott föl. Kirke nem találta biztosnak a támadást akár szárazon, akár vizen az ostromlók sorai ellen, s a Lough Foyle nyílásáig vonult vissza, hol több hétig tétlenül vesztegelt.

S most az éhség napról napra kegyetlenebbül érezteté magát. Szigoruan átkutatták a városban minden háznak minden rejtett helyét; s némi élelmi szereket találtak pinczékben olyanok után, a kik azóta vagy meghaltak, vagy kimenekültek; azokat mindjárt a raktárakba vitték át. Elfogytak az ágyúgolyók is, s azokat ólommal burkolt tégladarabokkal kezdték pótolni. Szokás szerint az éhség kíséretében dögvész is mutatkozott. Tizenöt tiszt halt meg lázban egy napon. A kormányzó, egyik áldozata lett a kórnak. Helyét Mitchelburne János ezredes foglalta el.**)

Az alatt Dublinban megtudták, hogy Kirke és hajóhada az ulsteri partnál van. Nagy riadás volt a dublini várban. Még ezen hír beérkezte előtt kimondá Avaux azon véleményét, hogy Hamilton Rikárd a helyzet nehézségeinek nem képes megfelelni. Elhatároztatott tehát, Rosenre bízni a fővezérletet. Nagy sietséggel küldetett ez el.***)

Junius tizenkilencedikén az ostromló sereg főhadiszállására ért. Először a falak aláaknázását kísérlé meg, de e terve felfödöztetett; egy erős csatával kényszerítették

*) Hamilton.

**) Walker; Mackenzie.

***) Avaux jun. 16—26. 1689.

fölhagyni vele, mely alkalommal több mint száz emberét megölték. Ekkor dühe rendkívüli magasságra fokozódott. Hogy őt, egy vén katonát, Franciaország leendő marchalját, a ki a legnagyobb tábornokok iskolájában nőtt föl, s több éven át tudományos hadműveletekhez volt szokva, így fölcsufolja egy falusi nemesekből, bérlokből, boltosokból álló gyülevész népség, melyet csak oly erősség védett, a melyet minden tűzér első látásra tarthatatlannak nyilvánított volna! Dobzódott, káromkodott a maga sajtáságos nyelvén, összekeverve minden tájszólást, mely a balti tengertől az atlantiig divatozik. Porig össze akará zuzni a várost: semmit életben nem hagyni: még a fiatal leányokat sem, még a szopós csecsemőket sem. A mi vezéreiket illeti, ezeknek a halál csekély büntetés volt: kinpadra kelle huzni, élve megsütni őket. Dühében egy csöbe rejtett levelet lövetett be a várba, melyben a legborzasztóbb fenyegetések foglaltattak. Összefogatja, mondá, egy csomóba mindannyi protestánst, a kik Charlemond és a tenger közt házaikban maradtak, öreg embereket, asszonyokat, gyermekeket, kik közül sokan vérrokonság és barátság folytán közel állottak Londonderry védőihez. Semmi pártfogás, bárminő tekintélyes lenne is, figyelembe nem fog vétetni. Ezt a nagy tömegét az embereknek Londonderry falai alá hozatja s ott halatja éhen, honfitársaik, barátjaik és rokonaik szemeláttára. Nem volt ez hiu fenyegetődzés. Csapatok küldettek szét minden irányban, összefogdosni az áldozatokat. Julius másodika kora hajnalán a protestánsok százankint hurczoltattak a város kapui elé, olyanok kiknek semmi vétkök nem volt, kik fegyverfoghatók sem voltak s nehányan közülök Jakab védelevelivel voltak ellátva. Föltették, hogy a nyomor látása megtöri a telepítvényesek szilárdságát. De hatása csak az

volt, hogy még nagyobb fokra buzditá föl azt. Parancs adták ki, hogy halálbüntetés alatt e szót: megadás, senki ki ne ejtse; s nem ejté ki senki e szót. Több magas rangu fogoly volt a várban. Eddig jó bánásmódban részesültek, s egyenlő adagokat kaptak az őrség többi tagjaival. Most szoros őrizet alá tétettek. Egyik bástyán akasztófa állították föl; s izenet ment Rosenhez, hogy küldjön gyóntatót, a ki barátjait a halálra elkészítse. A foglyok nagy keservökben irtak a vad lieflandinak, de választ nem kapta köle. Azután honfitársukhoz, Hamilton Rikhárdhoz folyamodtak. Ők készek, mondák, véröket ontani királyukért; de mégis nehezökre esik, tolvajok módjára gyalázatosan halni meg saját bajtársaik kegyetlensége következtében. Hamilton, noha laza elvü, de nem volt kegyetlen. Őt boszantá Rosen embertelensége, de, mint második a vezérségben, nem merte gondolatait fenszóval kimondani. Mindazonáltal erélyesen felszólalt. Némely ir tiszt úgy érzett ezen alkalommal, mint derék férfiaknak természetesen érezniök kelle, s könnyekre fakadva szánalommal és felindulással jelentették ki, hogy örökké füleikben fog hangzani azon szegény asszonyok és gyermekek jajkiáltása, a kiket szuronyokkal hajtottak össze egy tömegbe, hogy a tábor és a város között éhen vesszenek. Rosen negyvennyolcz óráig várt. Ezen idő alatt sok szerencsétlen teremtés elveszett: de Londonderry oly határozottan tartá magát mint bármikor, s belátta, hogy ez a büntett mást nem szülhet mint gyűlöletet és ellenszegülést. Végre engedett s a túlélőket el hagyta menni. Az őrség akkor elvitette az akasztófát a bástyáról. *)

*) Walker; Mackenzie; »Light to the Blind; King III. 13; Leslie: felelet Kingnek; Jakab élete II. 366. Merem állítani, hogy King ez esetben igaztalan Jakab iránt.

Mikor ezen események hire Dublinba érkezett, Jakab, noha különben nem nagy hajlama volt a szánakozásra, eliszonyodott oly kegyetlenségeken, mikre Anglia polgári harczaiban nem volt példa, s megütközött azon, hogy az ő tekintélye és becsületével biztosított védlevelek nyilván semmiseknek tekintettek. Panaszkodék a francia követnek s az alkalomnak teljesen megfelelő hévvel mondá ki, hogy Rosent egy barbár moszkovitának tartja. Melfort nem győzte eléggé ismételni, hogy ha Rosen angol volna, föl kellene akasztani. Avaux teljesen képtelen volt e nőies érzékenységet méltányolni. Az ő nézete szerint semmi korholásra méltó nem történt; s nagy erőltetésébe került legyőzni magát, mikor a királynak és az államtitkárnak egy üdvös szigor ténye fölötti kárhóztató nyilatkozatait hallotta. *) Valóban a francia követ és a francia tábornok méltó párja volt egymásnak. Nagy különbség volt ugyan kétségkívül külsejökre és modorukra nézve, az ügyes, kellemes, ildomos diplomata közt, a kinek ügyessége és nyájassága ismeretes volt Europa legműveltebb udvarainál, s a katonai kalandor közt, kinek tekintete és beszéde mindenkinék, a ki közelebb jutott hozzá, eszébe juttatá, hogy félvad országban született, hogy alulról vergődött föl, s hogy rablásért el volt egyszer ítélve. De az udvaronc szíve valósággal még kérgesebb volt mint a katonáé.

Rosent visszahívták Dublinba, s ismét Hamilton Rikárd lett fővezérré. Ő szelidebb eszközökhöz nyult, mint a minők annyi szemrehányást vontak elődére. Nem kimélt cselfogást, hazugságot, mely a makacs őrséget elbá-

*) Leslie : Felelet Kingnek ; Avaux juli 5—15 1689. »Je trouvoy l'expression bienforte : mais je ne voulois rien repondre, car le Roy s'estoit deja fort emporté.«

tortalanithatá. Egy napon nagy rivallgás támadt az egész ir táborban. Londonderry védői azonnal értesültek, hogy Jakab hadserege Enniskillen bevételének hírét ünnepli. Már most nincs semmi reményök, mondaték nekik, a felszabadulásra, s mentsék meg inkább életöket megadás által. Beleegyeztek az alkudozásba. De a mit ők kívántak, az volt, hogy fegyveresen s teljes katonai diszben vonulhassanak ki, szárazon vagy vizen, választásuk szerint. Tűszokat kértek ezen föltételek teljesítésének biztosításául, s követelték, hogy ezen tűszok a Lough Foylenél horgonyzó hajóhadhoz küldessenek el. Ily föltételekre Hamilton nem mert ráállani; a parancsnokok mitsem engedtek; az alkudozás abba hagyatott; s a harc uja kezdődött.

Ezen idő alatt Jakab előbbre haladott; s a város helyzete óráról órára, félelmesebbé kezdett válni. Lakóinak számát inkább az éhség és nyavalya, mint az ellenség tüzeleése, lefogyasztották. De ez a tüzelés erősb és folytonosb lön mint valaha. Egyik kaput betörték; a bástyatornyok egyike romban hevert; de a nappal támadt réseket éjjel fáradhatatlan munkával töltötték be. Minden támadást nyomban visszavertek. De az őrség már úgy ki volt fárasztva, hogy alig tudott mozdulni. Sokan közülök, az ellenséggel való küzdés közben, merő gyengeségtől elestek. Gabonából igen csekély készlet maradt s azt csipetenként osztogatták ki. Nagy mennyiségben voltak a besózott bőrök, s azok rági-csálásával csititá le az őrség az éhség mardosásait. A város körül temetetlenül fekvő hullák vérein hizott ebek oly fényüzési czikk valának, melyet csak kevés ember volt képes megszerezni magának. Egy kutyaláb ára öt shilling és hat pence volt. Ló kilencz volt már csak életben, s csakis hogy életben volt még. Olyan görhesek voltak, hogy kevés

enni való volt rajtok, mégis elhatároztaték azok leöletése. A népség oly gyorsan halt, hogy a túlélők nem birták őket eltemetni. Alig volt olyan pincze, melyben valami halott ne rothadt volna. Olyan nagy volt az inség, hogy a patkányokat, a kik ezen utálatos rejtekekben hiztak meg, erősen vadászták s mohón fölfalták. A vízből kifogott legkisebb halat is pénzzel nem lehetett megfizetni. Az egyetlen ár, a melyért ily ritkaság megszerezhető, néhány maroknyi zabliszt volt. Az egészségtelen és szokatlan táplálék folytan támadott fekélyek az életet folytonos gyötrelmévé tették. Az egész város levegőjét megmérgező a holtak és félholtak kigőzölgése. Hogy ennyi nyomort szenvedő emberek közt voltak az elégtelenségnek és fegyelmetlenségnek némi kitörései, az kikerülhetetlen volt. Egy perczben Walkert gyanusították, hogy valami titkos helyen élelmi szereket rejtett el, s azokat titkon használja, a míg másokat a jó ügy melletti kitartásra serkent. Házát szigoruan átkutatták: ártatlansága tisztán kitűnt: visszanyerte népszerűségét; s az őrség, a közelgő halált látva maga előtt, tódult a székegyházba hallgatni az ő szónoklatát, gyönyörrel élvezé magasztos ékesszólását, s lesóványodott arcokkal és ingadozó léptekkel bár, de hajthatatlan lelkesedéssel tért vissza isten házából. Voltak ugyan némely alattomos összeesküvések. Egy-két alacsony áruló érintkezésbe tette magát az ellenséggel. De szükséges volt az ily áskálódásokat gondosan eltitkolni. Senki sem mert nyilvánosan másról, mint a végső elhatározottságról beszélni. Még ezen legvégső inségben is csak egy felkiáltás hallatszott: »Semmi megadás!« Nem hiányzottak még olyan halk szózatok is, hogy: »Előbb a lovakat, aztán a bőröket; aztán a foglyokat: aztán egymást.« Utóbb tréfásan, de nem minden ve-

gyüleke nélkül a rémületes komolyságnak, beszélték el, hogy egy vaskos polgár, a kinek termete nagy ellentétben állott az őt környező csontvázakkal, czélszerűnek látta szorgosan elrejtőzni azon számosak szemei elől, a kik bár hol az utcán kannibáli pillantásokkal üldözték őt.*)

Nem kis mérvben sulyosbitá az őrség szenvedéseit az, hogy ezen egész idő alatt távolról az angol hajóhad a Lough foylei öbölben volt látható. A közlekedés a hajóhad és a vár között majdnem lehetetlen volt. Egy buvárt, a ki a zsilipen át akart uszni, vízbe fulasztottak. Egy másikat föl akasztottak. A jelzések nehezen voltak megérthetők. Julius tizenharmadikán mégis egy ruhagombba bevarrott papirszelet jutott Walkernak kezébe. Kirkenek egy levele volt az, s gyors segély biztosítását foglalá magában.

De azóta több mint hét heti szörnyű nyomort kelle szenvedni; s a legvérmesbek szíveit is elcsüggeszté a remény meghiusulása. Semmikép sem lehetett már a fönmaradtott élelemmel két napnál tovább kihúzni.**)

Éppen akkor kapá Kirke Angliában a határozott parancsot Londonderry fölszabadítására. Ehez képest elhatározá magát egy támadásra, melyet, minden valószínűség szerint hat héttel korábban, legalább is hasonló siker kilátásával tehetett volna meg.***)

*) Walker: »A kövér ember Londonderryben,« példabeszéddé lett minden olyan ember jellemzésére, a kinek jólléte más kevésbé szerencsések irigységét kelté föl.

**) Luttrell Narcisz szerint, így beszélte el ezt Withers kapitány, ki utóbb magas állásu tiszt lőn, s kire Pope egy siriratot készített.

***) A rendeletet, mely Kirkenek határozottan a torlasz megtámadását parancsolá, Schomberg irta alá, a ki lassanként az

A Lough Foylebe érkezett kereskedelmi hajók közt volt egy Mountjoy nevezetű. A gazdája, Macaiah Browning, londonderryi születés, nagy szállítmánynyal hozott magával Angliából élelmi szereket. Több ízben fölszólalt a haderő tétlensége ellen. Most önként ajánlkozott az első merényletre, hogy honfitársainak segítségére lehessen; s ajánlata elfogadtaték. Kész volt a veszélyben és dicsőségben osztozni vele Douglas András, a Phoenix tulajdonosa, a ki nagy mennyiségű lisztet hozott Skócziából. A két kereskedőhajót Dartmouth fregattája kísérte harminczhat ágyuval, Leake János kapitány vezénylete alatt, a ki később nagyhirű tengernagygyá lőn.

Julius harminczadika volt. A nap épen lenyugovék: az esti szónoklatnak a főegyházban vége volt, s a töredelmes gyülekezet szétoszlott, a midőn a toronyból az örök Foyleből jövő három hajót pillantottak meg. Azonnal mozgalom támadt az ir táborban. A támadók élénken mozgottak mind a két parton négy mértföldnyi hosszúságban, A hajókat végső veszedelem fenyegeté: mert a folyó siker volt; s az egyedül hajózható csatorna igen közel volt az utolsó töltéshez, melyen az ellenség főállomása volt, s mely igen számos üteggel volt ellátva. Leake az ő föladatát nemes hivatásához illő ügyességgel és bátorsággal oldotta meg, sorhajóját kitette a kereskedelmi hajók fedezésére s nagy sikerrel működött ágyuival. Végre a kis raj

Irlandban működő összes angol haderő főparancsnoka lett. Másolata a Bodleian Library kéziratai közt lelhető. Wodrow a Londonderry fölszabadtatása érdemét egy Gordon nevű hősies skót egyházi szónok sürgetéseinek tulajdonítja. Én úgy vélném, hogy Kirkere nagyobb befolyással volt Schomberg egy határozott rendelete, mint egy egész zsinat presbyteri papok egyesített ékesszólása.

a vész helyére ért. Itt a Mountjoy vette át a vezérszerepet s egyenest a zátonynak tartott. A roppant torlasz recscent, s engedett; de a lökés oly erős volt, hogy a Mountjoy visszasesett s az iszapban megakadt. Diadalmas rivalgás emelkedett a partokról; az irek előugráltak csónakaikhoz s készültek a hajót megszállni; de ekkor a Dartmouth egy jól irányzott lövéssel fogadá őket, melyre összezavarodtak. E perczben oda rohant a Phönix a Mountjoy által vert részhez, s egy pillanat alatt belül volt a kerítésen. Közben emelkedett a tengerár; Mountjoy ismét mozoghatott, s bizton hatolt át a tört gerendák és uszó fadarabok között. De derék gazdája nem volt többé. Az ütegek egyikéről lövés találta s a legirigylendőbb halállal mult ki azon város szeme előtt, mely szülőhelye s otthona volt s mely épen az ő bátorsága s önfeláldozása folytán menekült meg a legborzasztóbb végpusztulástól. Éjszaka lett, mielőtt a torlasz támadása megkezdődött, de az ágyuk villanását láthatták s a zörejt hallhatták a vár falait ellepő sovány és ijesztő kinézésű tömegek. Mikor a Mountjoy megfeneklett, s az irek diadalkiáltásai mindkét partról felhangzottak, az ostromlottak szívei elaléltek. Egyike ama borzasztó pillanat részeseinek beszélte, hogy halálsápadtnak tüntek föl egymás előtt. Mikor már a torlasz meghaladva volt is, egy félórai rémületes bizonytalanságban éltek. Tíz óra lett, mielőtt a hajók a parthoz értek. Az egész lakosság ott volt fogadni őket. Földdel megtöltött hordókból hamarjában egy védtöltést emeltek az átelleni partról a kiszállókat fenyegető lövések ellen; s aztán hozzá fogtak a kirakodás munkájához. Legelőször ama csomagok hengerítették a partra, melyekben hat ezer mérő (bushel) liszt foglaltaték. Következtek nagy sajtok, hustömbek, nagy darab szalonnák, vajás bődönök;

babbal és kétszersülttel megtöltött zsákok, s kis hordókban égettbor. Csak alig pár órával előbb osztatott ki fukar gondossággal a harczolók közt egy félfont faggyu és háromnegyed font sózott bőrke. Az adag, melyet most mindegyik kapott, három font finom liszt, két font hús és egy pint főzelékből állt. Könnyű elképzelni, minő hálakönnyek közt költetett el azon este a vacsora. A falon innen és túl kevés alvás volt. A sánczokon végig örömtüzek égtek. Az ir ágyuk minden éjjel folytatták a tüzelést; s minden éjjel öröm-ujjongás kíséretében feleltek nekik az ostromlott vár harangjai. Julius harminczegyedikén egész napon át működtek az ellenség ágyui. De, mihelyt a nap ismét leszállt, lángoló tüzek láttattak a táborban; s mire augustus elseje fölviradt, a füstölgő romok sora jelölé meg a helyet, melyen az imént az ostromlók sátrai állottak; s a polgárok messziről látták hosszú sorban a szuronyokat és zászlókat a Foyle balpartján Strabane felé huzódni vissza. *)

Igy végződött ezen a brit szigetek évkönyveiben legnevezetesebb nagy ostrom. Tartott száz öt napig. Az őr-ség hétezer emberről kétezerre olvadt le. Az ostromlók veszteségeit nem lehet biztosan tudni. Walker nyolcz ezerre becsülte. Avaux jelentéseiből annyi bizonyos, hogy az ostromról visszatérő ezredek annyira megritkultak, hogy némelyiknek kétszáz emberénél többje nem maradt. Harminczhat francia tüzer közül, a kik az ütegek felügyeletét vitték, harminczegy öletett meg vagy lett harczképte-

*) Walker; Mackenzie; Histoire de la Revolution d'Irlande, Amsterdam 1691; London Gazette aug. 1/12 1684. Buchan levele Naizne kézirt; Leak élettörténete; The Londeriad; « »Observations on Walker's Account. 1689.

lenné. *) Fölszerelve mind a támadó, mind a védő eszközökkel úgy voltak, hogy kétségkívül a szárazföld nagy hadászait nevetésre indították volna; s épen ez a körülmény ad ezen ostrom történetének sajtóságtos érdekét. Nem tüzerek, hanem nemzetek közti harc volt az; s a győzelem azon nemzeté maradt, mely noha számra csekélyebb, műveltségre nézve, valamint önkormányzati képességre s szilárd elhatározottságra nézve fölötte állt a másiknak. **)

A mint tudva lőn az ir hadsereg visszahuzódása, a városból egy küldöttség sietett Lough Foyleba s Kirket fölhívá a parancsnokság átvételére. Számos tiszt kísérettel jött meg ez és a két parancsnok diszruhában menve elébe, átadá neki a hatalmat, melyet ők csak a kényszerűség nyomása alatt vettek magukhoz. Csak pár napig maradt; de ez elég volt arra, hogy kitüntesse jellemének azon javithatatlan hibáit, melyek a szigorú erkölce és élénk közszelleme által annyira kitűnő lakosság visszatetszését vonták magukra. Azonban ki nem tört. A város széles jó kedvében volt. Az élelmi szerek oly nagy mennyisége szállított a hajókról, hogy minden háznál soha nem ismert bőség uralkodott. Pár nappal azelőtt az ember örült, ha husz penceért egy maroknyi döghust kaphatott, melyet

*) A vaux Steignelayhez júli 18/28; Lajoshoz aug. 8/18.

**) »Ebből is látható, mint mindenütt, hogy Londonderry kereskedői ügyesebbek voltak a védelemben mint az ir hadsereg híres tisztjei a támadásban. »Light to the Blind«. Ezen munka szerzője dühös az ir tüzerekre. A torlasz, a töltések soha meg nem töretek volna, ha ezek a kötelességöket teljesítik. Részegek voltak-e? Vagy árulók? Nem tudja elhatározni. »Uram,« kiált föl, »a ki az emberek szíveikbe látsz, ezen ügy eldöntését te reád bizzuk. Azalatt azonban ezen tüzerek elvesztették Irlandot.«

egy elesett lónak a czombjárói kaparhatott le. Most egy font jó marhahúst három fél penceért lehetett kapni. A közben minden kéz el volt foglalva a földdel vékonyan bevont holttestek eltakarításával, a golyók által vájt lyukak betöltésével s a házak bedült fedeleinek és falainak helyreállításával. A kiállott veszélyek és szenvedések emléke, s azon öntudat, hogy az angol nemzet és az összes protestáns hitfelekezet körül nagy érdemet szerzett magának, méltó büszkeséggel tölté el a vár lakosságának sziveit. Ezen büszkeségek még magasabbra hágott, mikor Vilmostól egy levelet kaptak, melyben a legszívélyesebb hangon adott kifejezést ama hálájának, melylyel az ő jó városa vitéz és hűséges polgárainak adója lett. Az egész lakosság a gyémánt téren gyűlt egybe, hogy meghallgassa a királyi levél fölvastatását. A végén a bástyákról minden üteg üdvölvéseket tett: a vizen minden hajóról feleltek reá: seres hordók üttettek csapra: s ő felségeik egészségére puskaropogások közt ürittettek ki.

Azóta öt nemzedék tűnt le; s azóta Ulster protestánsai előtt Londonderry bástyája az, a mi a marathoni diadalemlék az atheneieknek volt. Messziről kivehető a foylei öbölből, egy magas emlékoszlop, mely ama több heti erős tüzelést kiállott egyik bástyafokon emeltetett. Ennek tetején Walker szobra áll, a mint a legrémitőbb végső pillanatokban ékesszólásával visszaállítja testvéreinek lankadó bátorságát. Egyik kezében a bibliát tartja. A másikat a folyó felé kinyújtva mintegy a távol öbölben levő angol hajókra irányozza kiéhezett hallgatói figyelmét. Egy ilyen emlék igen helyén van; de szükség alig van reá: mert valósággal, ez egész város mai napig a nagy fölszabadulás egy élő emléke. A bástya gondosan fenn van tartva; és semmi ké-

nyelmi vagy egészségi tekintet rá nem birná a lakókat, hogy lehordatni engedjék e szent kerítést, mely rossz időkben, fajuk és vallásuk egy menhelye volt. *) A bástya tetajén kellemes sétány van. A tornyok kis kertekké alakultak. Itt-ott virágok és bokrok közt láthatók a régi mozsarak, melyek az ólommal bevont tégladarabokat az irek sorai közé röpitették. Egy régi ágyu, a londoni halárusok aján-doka, amaz emlékezetes száz öt nap alatt hangjának erős robaja által tünt ki, s mai napig a »Roaring Meg« (döngő Margit) név alatt ismeretes. A székegyház teli van erekllyékkal és diadalmi jelekkel. A pitvarban egy roppant golyó van, egyike ama sok száz golyóknak, melyek a várba röpítették. Az oltár fölött láthatók még a francia zászló-nyelek, melyeket az őrség egy kétségbeesett támadáskor elvett. A Bourbonház fehér jelvényei rég elporlottak már; helyöket most Ulster legszebb kezei által készített uj zászlók foglalják el. Évfordulója ama napnak, a melyen a kapuk bezárattak, s ama napnak, a melyen az ostrom föloldatott, egész napjainkig üdvölvésekkel, diszmenetek, közebédek és emlékbeszédekkel ünnepeletetett meg, Lundyt in effigie fölakasztották; s a kard, mely hagyomány szerint Maumonté vala, ünnepélyes alkalmakkor pompával hordoztaték körül. Létezik még egy Walker-club és egy Murray-club. A protestáns hadvezérek szerény sirjait gondosan ápták, ujítgatták, szépitgették. Lehetetlen nem tisztelni azon érzületet, mely ily jelekben nyilvánul. Oly érzelem az, mely az emberi természet tisztább és magasabb részéhez tartozik s mely nem kis tényezője az állam fennállásának.

*) A »Derriana« czimü gyűjteményben, mely több mint hatvan évvel később tétetett közzé, van e tárgyról egy érdekes levél.

Oly nép, mely a régi elődök nagy tetteire nem büszke, maga soha sem fog olyat véghez vinni, a mit a késő utódoknak méltó legyen büszkeséggel emlegetni. Ámde az erkölcsbirónak és az államférfinak lehetetlen osztatlan helyesléssel nem tekinteni azon ünnepélyeket, mikkel Londonderry az ő felszabadulását ünnepli s azon kegyeletet, melylyel egykori megmentői emlékének áldozik. Szerencsétlenségre, ama derék bajnokainak dicsőségével együtt gyülöködésök is átöröklött az utódokra. Az uralkodó osztályoknál és felekezeteknél rendesen föltaláltató hibák, ritkán tűntek föl álca alatt ezen ünnepélyek alkalmával; s a szószékeikről hangzott jámbor hála kifejezései közé nagyon is sokszor vegyültek a gyűlölet és bizalmatlanság szavai.

A Strabanebe visszahuzódó ir hadsereg csak nagyon rövid ideig maradt itten. Ezen legujabb kudarcz igen leveré a csapatok bátorságát, s a más oldalról érkező nagyobb szerencsétlenségek hírei teljesen elölték azt.

Három héttel ezen idő előtt, Berwick herczeg, némi előnyt vivott ki az enniskilleniek fölött, s ezek saját bevalása szerint ötvennél több emberöket megölte vagy elfogta. Reménylettek némi segélyt Kirketől, kihez küldöttséget indítottak; s megmaradtak az ellenség minden ajánlatának visszautasítása mellett. Elhatározták tehát Dublinban egyszerre több oldalról támadni meg őket. Macarthy, a ki Munsterben tett szolgálataiért a Mountcashel viscount czímét nyeré. Lough Erne felé indult keletről, három ezred gyalogságot két ezred dragonyost s néhány csapat lovaságot vive magával. Egy nevezetes haderő, mely a Drowes folyam torkolatánál állott, ugyan egy időben nyugotról ment előbbre. Berwick herczegnek északról kelle jönnie, azon lovas- és gyalog csapatokkal, melyeket a Londonder-

ryt ostromló hadsereg nélkülözhetett. Az enniskilleniek teljesen értesülve nem voltak a vesztökre koholt egész tervről; de azt tudták, hogy Macarthy sokkal nagyobb erővel volt utban ellenök mint a mennyit ők állithattak ki a sikra. Az ő nyugtalanságukat némi részben enyhíté a Kirketől visszaérkezett küldöttség. Kirke a katonáit nem nélkülözheté; de küldött némi fegyvert, hadi szereket, tapasztalt tiszteket, a kik közt elsők Wolseley ezredes és Berry al-ezredes voltak. Ezen tisztek vizen jöttek megkerülve Donegal partjait s az Erne felől szállva ki. Vasárnap, julius huszonkilenczedikén tudva volt, hogy hajójuk közeljár Enniskillen szigetéhez. Az egész férfi és női népesség kijött eléjök, fogadni őket. Nehezen tudtak egész a várig áthatolni az őket környező tömeg között, a kik istent áldották, hogy a kedves Ó-Anglia nem feledkezett meg azon angolokról, a kik Irand közepén tulnyomó erő ellenében föntartották az ő ügyét.

Wolseley úgy látszék minden tekintethen megfelelt állásának. Szilárd protestans volt, kitüntetéssel harczolt azon yorkshireiek közt, a kik az orániai herczeg és a szabad parliament mellett fölkeltek, s bebizonyítá, a mennyiben nem hinnék, a szabadság és vallás iránti buzgóságát azzal is, hogy Scarborough őrnagyot, a ki Jakab király mellett tartott beszédet, a piacra hurczoltatta s ott lepedőben jól megdobáltatta *) A pápaság ezen erős gyűlölete az enniskilleniek szerint, a vezérlethez megkivántató tulajdonok elseje volt: de Wolseley még más és fontosabb tulajdonokkal is föl volt ruházva. Ámbár ő maga hadban növekedett, a szabálytalan csapatok vezérletére látszott különös képességgel birni. Alig vette át a vezérletet, a midőn hírét

*) Bernardi önéletir. 1737.

revé, hogy Mountcashel Crum várát ostromolja. Crum határőrsége volt Jermanagh protestánsainak. A régi várerősség romjait most egy kies sétahely takarja, egy fás hegy oldalán, melyről Lough Erne átlátható. Wolseley elhatározá főlsszabadítani az ostromot. Előre küldé Berryt olyan csapatokkal, a melyek rögtön indulhattak s maga nagyobb erővel nyomban követni ígérte.

Berry néhány mértföldnyire haladván, Macarthy dragonyosainak tizenhárom századával találkozott, kiket Antal, a Hamilton nevet viselők legtündöklőbbike és legjelesbike vezényelt, de a ki nem annyira katonai téren aratta sike-reit, hanem inkább mint udvaronc, udvarló és író. Hamilton dragonyosai az első tűzbe rohantak; ő nagy sebet kapott; s a parancsnokságban helyettese agyon lövetett. Macarthy segítségére jött Hamiltonnak; de egyidőben Wolseley is segítségére sietett Berrynek. A két ellenséges tábor most szemben állott egymással. Macarthynek mintegy öt-ezer embere s több ágyúja volt. Az enniskilleniek három ezeren alúl voltak; s oly sietségben indultak ki, hogy csak egy napi élelmet hoztak magukkal. Ennélfogva mulhatlanul kénytelenek voltak vagy ütközni nyomban vagy visszahuzódni. Wolseley azt határozá, hogy megkérdi embereit; s ezen elhatározása, mely rendes körülmények közt, egy vezérhez nagyon méltatlan lett volna, a kis hadsereg sajátságos szerkezete és érzülete által teljesen igazolva volt, egy oly sereg-nél, mely nemesekből és szabad birtokosokból állott, a kik nem zsoldért hadakoztak, hanem saját birtokukért, nejeikért, gyermekeikért és istenökért. A sorok fegyverben felállítottak; s e kérdés »Előre vagy hátra?» intéztetett hozzájuk. A válasz, egyhangu »Előre« fefkialtás lett. Wolseley hozzátevé a »No Popery« (Semmi pápistaság!) szavakat. Ezt fenhangu

helyeslés fogadta. Azonnal hozzá fogott a támadáshoz. A mint közelebb jött, nem kis meglepetésére az ellenség visszahúzódni kezdett. Az enniskilleniek égtek a vágytól nyomban utánok rohanni, de vezérök, cseltől tartva, visszanyomá buzgóságokat s határozottan megtiltá a sorból kilépést. Így az egyik hadsereg visszavonult, a másik követte azt a legjobb rendben a kis Newton Butler városon keresztül. Ezen várostól mintegy mértföldnyire az irek megfordulva, sorba állottak. Állásukat jól választották meg. Visszavetettek egy halomra, melynek tövénél egy mély mocsár volt. Egy keskeny gyalogút vezetett ezen mocsáron át, az egyedüli, melyen át az enniskilleniek lovassága előre mehetett; mert jobbról balról süppedékek, iszapos gödrök és tócsák voltak, melyekre lovakkal nem léphettek. Macarthy úgy állította föl ágyút, hogy azt az ösvényt fedezzék.

Wolseley támadásra indítá a gyalogságot. A mocsáron keresztül törtek, száraz földet értek, s az ágyúkra rohantak. Itt aztán egy rövid kétségbeesett harcz fejlődött ki. Az ir tüzérek vitézül állták meg helyöket ütegeiknél, míg utolsó emberig leölettek. Az enniskilleni lovak, az ütegek tűzének többé nem levén kitéve, bizvást rámentek az ösvényre. Az ir dragonyosok, a kik reggel már eliramodtak, most egy új páni félelembe esve kardcsapás nélkül robogtak el a csatatérről. A többi lovasok követték a példát. Oly rémületben voltak a futók, hogy addig sarkantyuzták lovaikat, míg ezek élettelen dültek ki, s aztán gyalog folytatták a szaladást, eldobálva puskáikat, kardjaikat sőt még terhökre vált ruháikat is. A gyalogság, elhagyatva látván magát, elhajigálta szuronyait és lö-fegyvereit s csak élete megmentésére gondolt. A győzők most ama kegyetlenségnek eresztettek féket, mely ritkán nem szennyezé be a mi pol-

gári háboruinkat Irlandban. Borzasztó mészárlás lett. Majdnem ezerötszázan a legyőzöttekből kardra hányattak. Mintegy ötszázan ezen fölül, nem ismerve a vidéket, a Lough Ernebe vezető utra tévedtek. Előttük a tó, mögöttük az ellenség: alá merültek a vízbe s úgy veszték el ott. Macarthy, seregétől elhagyatva, az üldözők közé vetette magát s közel állott hozzá hogy megtalálja a keresett halált. Több sebet kapott; földre esett; s egy percz alatt egy puskatussal locsantották volna ki az agyvelejét, midőn ráismertek s megmentették. A gyarmatosok csak husz halottat és ötven sebesültet vesztettek. Négy száz foglyot ejtettek, elfoglaltak hét ágyút, tizennégy hordó löport, s a legyőzött ellenség minden dobját és zászlóit. *)

A newton-butleri ütközet ugyanazon délután vívott, a melyen a foylei gát szétzuzatott. A Londonderrytől visszahuzódó celta hadsereg Strabaneban vette hírét ennek is. Mindenütt zavar és rettegés: a sátrak feldulattak: a hadi készletek kocsiszám dobattak a Mourne vizébe; s a levert irek, számos betegeiket és sebesülteiket e győztes protestánsok irgalmára bízva, Omaghba s aztán Charle-

*) Hamilton; Mac Cormick; London Gazette, aug. 22. 1689; Jakab élete II. 367. 369. Avaux Lajoshoz aug. 4/17, és Louvois-hoz ugyan azon keltű Story azt beszéli, hogy a páni félelem egy félreértésből eredett az irek között; egy tiszt »egyenest« kiáltván »jobbra« helyett, Sem Avaux sem Jakab nem hallott ily félreértésről. A drago nyosok, a kik az adott példa után futásnak eredtek, tényleg nem oly állapotban voltak, hogy parancsszóra visszaforduljanak. Az nap már korábban is megfutamodtak. Avaux igen egyszerűen beszéli el a vere séget: »Ces memes dragons qui avoient fuy le matin, laschèrent le pied avec une telle épouvante qu'ils jettèrent musquetons, pistolets et espées; et la plupart d'eux ayant crevé leurs chevaux, se désabil lèrent pour aller plus viste à pied.«

montba menekültek. Sarsfield, a ki Sligoban parancsnokolt, szükségesnek látta ezt a várost elhagyni, melyet Kirke egy hadosztálya azonnal elfoglalt. *) Dublin nagy szomorúságban volt. Jakab oly szavakat ejtett, melyekből azt lehetett gyanítani, hogy a szárazföldre kíván menekülni. Valóban csupa rossz hírek érkeztek hozzá. Majdnem egy időben, a mikor megtudta, hogy egyik hadserege Londonderry ostromát abba hagyta, s hogy egy másik Newton-Butlernél megveretett, nem kevesbé elszomorító híreket vett Skóciából is.

Most már kell, hogy azon eseményeknek igyekezzünk nyomait követni, melyeknek Skócia köszönheti politikai és vallásos szabadságát, boldogságát és polgárosodását.

*) Hamilton.

XIII. FEJEZET.

A forradalmak erőszakossága rendesen arányban áll az azokat előidéző kormányzat roszaságával. Nem lehet ennél fogva meglepő, hogy Skócia kormánya, mely sokéven át még sokkal nyomasztóbb és romlottabb volt az angol kormánynál, hirtelenebb bukással dűlt meg. A Stuartház elleni mozgalom Angliában conservatív, Skóciában romboló irányu volt. Az angolok nem a törvény miatt, hanem annak megszegése miatt panaszkodtak. Ők föltámadtak az állam első tisztviselője ellen csupán azért, hogy a törvénynek tiszteletben tartását kivívják. Legnagyobb részben erősen ragaszkodtak a törvény által megállapítva volt államegyházhoz. Még azon rendkívüli eszközök alkalmazásánál is, melyekre a rendkívüli körülmények által kényszerítve voltak, oly keveset tettek el, a mennyire csak lehetett, a törvény által megszabott rendes eljárástól. A Westminsterben egybegyűlt convent, noha szabálytalanul hivaték egybe, szorosan a rendes parlamentek mintája szerint alakult meg. Senki sem foglalhatott helyet a felsőházban, kinek jogosultsága nem volt világos. A lovagok és polgárok azon választók által küldettek, a kik a nagy pecsét alatt összehívott alsóházba valának jogosítva követeket választani. A negyven shillinges szabad birtokosok, a bárminő adót fizető családfők, a

londoni liverymanek, az oxfordi »Master of Arts« szabadalmaik föntartattak. A választó testületek oly kevéssé voltak befolyásolva a csöcselék által, vagy a választási tisztviselők (returning officers) fogásai által mint azon korbeli bármely általános választáskor. S végre, mikor az ország rendei együtt voltak, tanácskozásaikban teljes szabadsággal s szorosan a régi törvényes formákhoz alkalmazottan jártak el. Jakab első futása után ugyan Londonban s az ország némely részében volt valami nyugtalanító anarchia. De ezen anarchia nem tartott tovább negyvennyolcz óránál. Azon naptól kezdve, hogy Jakab Saint-Germainsbe ért, még a bukott kormány leggyülöltebb ügyvivőinek vagy a római katolikus egyház papjainak sem volt mit tartani a népesség dühétől.

Skócziában az események egészen más lefolyást vettek. Ott maga a törvény volt sérelmes; s Jakab tán nagyobb gyűlöletet vont magára annak erőltetett végrehajtása mint megsértése által. A törvény által megállapított államegyház az ország leggyűlöletesb intézménye volt. A törvényszékek oly igazságtalan ítéleteket mondtak ki, a parliament oly zsarnoki határozatokat hozott, hogy ha csak ezen ítéletek és parlamenti határozatok semmiseknek nem tekintettek, lehetetlen lett volna egy, a közvéleményt kifejező s köztiszteletben álló conventet összehozni. Így például nehezen volt föltehető, hogy a whigek, uralkodásuk e napjaiban, elnézzék, hogy az ő született vezérok egy vértanu fia, egy vértanu unokája, ki legyen zárva ama parlamentből, a melyben mint Argylei grófok (Earls) kilenczen ültek elődei közül, s kizárva egy oly ítélet folytán, a melyre szégyent, gyalázatot kiáltott az egész ország. Így még kevesbé lehetett várni, hogy a grófságokban és városokban olyan kép-

viselők választásába egyezzenek bele, a kik a főnálló törvények és intézmények mellett volnának. Mert a főnálló törvény szerint egy választó sem szavazhatott, ha esküvel nem mondott le a covenantról, s nem ismerte el a királynak egyházi ügyekben való illetékességét. *) Ily esküt egy szigorú presbyteri nem tehetett le. Ha ezen eskü megkívántaték, úgy a választó testületek csak a prelatusok embereinek szűk köréből álltak volna; s a föladat, biztosítékokat szerezni a további elnyomatás ellen, magukra az elnyomókra maradt volna; ama nagy párt pedig, mely a forradalom előidézésében legtevékenyebb volt, egy, a forradalomból eredett gyűlésben, egy tag által sem lett volna képviselve. **)

Vilmos belátta, hogy neki Skócia törvényeit nem lehet oly szigorúan tiszteletben tartani, mint helyesen és bölcsen tartá Anglia törvényeit. Elkerülhetetlen volt, hogy önhatalmilag rendelkezék azon mód fölött, mely szerint az Edinburghba gyülekező conventio tagjait választani kelle, s magához kelle ragadni a hatalmat, hogy némely törvényt és bírói ítéletet hatályon kívül tegyen. Ennél fogva a parlamentbe több lordot meghívott, a kik e tisztségöktől oly ítéletek által fosztattak meg, melyeket az ország mint igazságtalanokat főnhangon kárhoztatott; s magára vette, hogy fölfüggeszsze azon törvényt, mely a presbyterieket választási szabadságuktól megfosztá.

Következménye az volt, hogy a választás majd minden megyében és városban whig jelöltekre esett. A bukott párt főnhangon panaszkodék csalárd eljárásról, a népség

*) Skót parl. act. aug. 31. 1681.

**) Balcarras emlékir. »Short History of the Revolution in Scotland in a letter« stb. 1712.

durvaságáról s az elnöklő tisztviselők részrehajlásáról; s ezen panaszaik, sok esetben alaposak valának. Oly vezetők alatt, mint Lauderdale és Dundee, a nép nem tanul igazságot és mérsékletet. *)

Nem csak a választásoknál tört ki erőszakosan az oly soká és oly szigoruan elnyomva volt népérzület. A vértanúságot szenvedett whigek fejeit és kezeit kiásták Edinburgh bástyái alól, s diszmenetekben kísérték nagy tömegek a temetőkhöz s nagy ünnepélyességgel takarították, el. **) Jó lett volna, ha a közlelkesültség kevesbé dicséretes módokon is nem nyilatkozott volna. Szerencsétlenségre Skóczia nagy részében az államegyház papsága, egy akkor divatos kifejezés szerint, megzaklattatott (rabbled.) Karácsony napja reggelét választották ki bántó föllépéseik megkezdésére. Mert a szigoru covenantit semmi sem boszantá úgy, mint a régi egyházi ünnepeknek oly nagy tiszteletben tartása a prelatisták által. Igaz, hogy az ünnepek e megtartása képtelen tulzásokig ment. De egy bölcsész előtt az ellenkező tulzás tán még képtelenebbnek fog látszani, s az méltán kérdheti, miért utasítaná el magától a vallás oly társulatok segédkezését, a minők minden népnél léteznek, a mely eléggé polgárosult arra, hogy naptárral élhessen, s a melyek hathatós és üdvös befolyását a tápasztalás oly sok esetben bebizonyította. A puritán, a ki általában a zsidók történelméből és jogtudományából annyira szeretett előzményekre és hasonló esetekre hivatkozni, az ó testamentomban elég példát találhatott úgy a nagy események emlékére rendezett ünne-

*) Balcarras : Jakab élete II. 341.

**) »A Memorial for his Highness the Prince of Orange in relation to the Affairs of Scotland.« stb. 1689.

pélyekre, mint főpapok legyilkolására s a foglyoknak meg nem kegyelmezésére. Nagy mesteröktől, Calvintól, bizony-nyal nem tanulhatták az ily ünnepektől való nagy borzadást; mert épen Calvin erélyes közbenjárása folytán történt, hogy néhány évi szünet után, Genf polgárai ismét megtartották karácsony ünnepét. *) De Skócziában oly kalvinisták támadtak, a kik Calvinhoz úgy viszonylottak mint Calvin Laudhoz. Ezen mogorva fanatikusok előtt az ünnepnap határozott utálat és gyűlölet tárgya volt. Nyilvános hirdetményeikben sokáig azt, hogy a királyi ítélőszék december utolsó hetében szünetet tartott, ama nagy vétkek közé sorolták, a melyek miatt az ország egykor isten nagy büntetését fogja magára vonni. **)

Karácsony napján tehát a covenantiak a nyugoti megyék több részében összebeszélés folytán egyes csapatokat fegyvereztek föl. Minden ily csapat a legközelebbi plebiániára ment el, s kirablá a papnak kamaráját és pinczejét, melyek ily alkalomkor a szokottnál hihetőleg jobban valának ellátva. Baal papját szidalmazták, csúfolták, néha megverték, néha tagjait eltörték. Butorát az ablakon hajigálták ki; nejét s gyermekeit kitaszigálták az ajtón a hóba. Aztán elczipelték a piacra s mint valami gonosz-

*) Lásd Calvin levelét Hallerhoz, jan. 1551. »Priusquam urbem unquam ingredi derer, nullae prosus erant feriae praeter diem Donnicum. Ex quo sum revocatus hoc temperamentum quaesivi, ut Christi natalis celebraretur.«

**) A szakadárok nyilatkozványában, 1736. decemb. ez mondatik. Az ünnepek megtartásának s a legelőkelőbb törvényszék december utolján való szünetelésének a parliament által jóváhagyása nagy nemzeti bűn, s az Ur haragját idézi elő. 1758. marcziusban a synodus egy ünnepélyes óvást intézett a nemzethez, melyben ugyanezen panasz ismételtetik. St. eff.

tevőt állították ott pelengérre. Ruháját feje fölött rongyokra tépték: ha volt zsebében valami imakönyv, azt elégették; s azzal a meghagyással bocsátották el, hogy ha szereti életét, ne merjen lelkészi hivatalában többé eljárni. Így a reformatio műve be levén fejezve, a refermatorok bezárták a templomot s magukkal elvitték a kulcsokat. Azt az igazságot [meg kell adnunk ez embereknek, hogy oly üldöztetést szenvedtek, a mely erőszakos fölléptöket némi-
leg mentheti, noha semmikép sem igazolhatja; és hogy, habár a brutalitásig durvák voltak, valamely bünjogi vétséget emberek élet- és személybiztossága ellen, úgy látszék nem követtek el. *)

A zavargások hamar tovább terjedtek. Aryshire, Clydesdale, Nithisdale, Anandale minden plébániáját fölkeresték ezen háborgó vakbuzgók. Mintegy kétszáz »curate«, az episcopalis lelkészeket így nevezték, — kiüzetett. A komolyabb covenanterek, a míg magukban helyeslék háborgó testvéreik buzgalmát, észrevették, hogy ily szabálytalan eljárás botrányt szülhet, s különös aggálylyal tapasztalták, hogy itt és ott egy Achan ártott a jó ügynek a cananiták kirablása által, a kiket csak megfenyíteni kellett volna. A papok és vének egy általános közgyűlése tartaték ily szánandó visszaélések megakadályozása végett. Ezen gyűlésben elhatároztatott, hogy a törvényes egyház papjainak kidobása ezentul több formasággal történjék. Egy értesítő irat szerkesztetett s küldetett szét a nyugoti alföld minden még meg nem zaklatott lelkészéhez is. Ezen értesítvény nem volt egyéb egy fenyegető levélnél, melyben

*) »An Account of the Present Persecution« 1690; »The Case of the afflicted Clergy« stb. 1690; »Faithful Contendings Displayed«; Burnet I. 805.

meghagyaték neki, hogy menjen el jószerével a plebániájából, különben erővel fog kivettetni. *)

A skót püspökök nagy szorongattatásukban, a glasgowi dékánt Westminsterbe küldötték, hogy üldözött egyházuk ügyét terjesztené föl. A covenantiak kihágásai legnagyobb mértékben boszantották Vilmost, a ki a sziget déli részén, még a szent Benedek és szent Ferencz-rendü barátokat is megvédte fosztogatás és bántalmak ellen. De ám-bár a skót főurak és nemesek nagyobb részének kérésére vállalta magára idéglenesen ama királyságban a közigazgatás vezetését, a közrend föntartására szükséges eszközök ott nem álltak rendelkezésére. A Tweed északi partján, sőt több mérföldnyire ama folyótól egyetlen egy ezrede sem volt. Hiu remény lett volna azt várni, hogy pusztá szavakkal meglehessen nyugtatni egy nemzetet, mely soha semmi korban sem volt könnyen kormányozható, s melyet most oly remények és ellenszenvek tartottak izgalomban, minőket nagy elnyomást követő nagy forradalmak rendesen előszoktak idézni. Egy kiáltvány tétetett mégis közzé, melyben minden ember fegyvereinek letételére szólittatott föl s kijelentették, hogy a mig az országgyűlés az ország kormányzatát berendezné, az államegyház papjai háborítlanul meghagyandók birtokaikon. De ezen kiáltvány, nem istápoltatván hadcsapatok által, igen kevés figyelembe vétetett. Glasgowban épen a kihirdettetése utáni napon, ama város tiszteletreméltó székegyházát, talán az egyetlen középkorbeli szép templomot, mely Skócziában bántatlanul maradt, egy csapat presbyteri az ő gyüldéjéből magukhoz véve né-

*) Az értesítvény mintája föllelhető a »Faithful Contendings Displayed« cz. könyvben.

mely felföldi testvéreiket, megtámadta. Vasárnap volt. De megtámadni a prelatisták egy gyülekezetét a szükségesség és szeretet művének tartatott. Az istentiszteletre gyülekezők szétszórattak, bántalmaztattak, hó lapdákkal megdobáltattak. Sőt, állítottatott, hogy némely sebnek félelmesb fegyvertől kelle származni. *)

Edinburgh, a kormány székhelye, teljes anarchiában volt. A várat, mely a város fölött uralkodik, Gordon herczeg, Jakab számára elfoglalta. A köznép általában whig párti volt. A törvényszéki személyzet, a bírák, ügyvédek, irnokok, ügynökök egy külföldi nagy társulata, képezé a torysmus védbástyáját; mert egy szigorú hivatalos eskü a presbyterieket kizárta minden törvénykezési állomásból. Az ügyvédek, számra néhány százban, egy gyalog zászlóaljba alakultak, s egy darab ideig tettleg féken tartották a tömeget. Ők mindazonáltal annyira tisztelték Vilmos tekintélyét, hogy szétmentek, a mint az ő kiáltványa kihirdettetett. De az engedelmesség ama példája, melyet ők adtak, követők nélkül maradt. Alig tették le ők a fegyvert, a covenantiak nyugotról, utközben megtéve mindent, a mit az ő szomszedságukban a lelkészek zaklatására s boszantására tenni lehetett, tizenkint, huszankint rontottak be Edinburghba, azon célból, hogy védjék, vagy szükség esetében hatalmukba ejtsék a conventet. Glasgow maga négyszáz ily embert állított ki. Alig lehetett kétkedni, hogy valami tekintélyes vezetőjük van. Ritkán mutatták magukat közhelyeken, de tudva volt, hogy minden pincze teli

*) »Account of the Present Persecution 1690; Case of the afflicted Clergy, 1690.« stb. stb.

van velök; s előre lehetett látni, hogy adott jelre előbujnak rejtekeikből s az országházát fegyveresen veszik körül. *)

Azt lehetett volna várni, hogy minden hazafias és fölvilágosult skót az izgalom elnyomását s valamely rendes kormányzat behozatalát kívánja, mely a tulajdont megvédje s a törvénynek tiszteletet szerezzen. Egy bár tökéletlen rendezés is, mely hamarjában elérhető volt, kíváncsibbnak látszhatott, mint egy tökéletes, mely csak időfolytán létesülhetett. Azonban épen e pillanatban támadott egy párt, mind számra mind tehetségre nézve erős, mely egy új és fontos kérdést vetett föl, mely az interregnumot őszig meghosszabbíthatá. Ez a párt azt vitatta, hogy az ország rendei ne ismerjék el azonnal Vilmost és Máriát királynak és királynőnek, hanem hogy Angliának egyesülési ajánlatot tegyenek, s addig a trónt üresnek jelentsék ki, míg a szerződés Skócziára nézve kedvező föltételek alatt megköthető. **)

Különösnek tetszhetik, hogy egy népnek oly nagy része, melynek hazafisága, sokszor hősies »néha komikai alakban szinte példabeszédessé vált, hajlandó volt, sőt türelmetlen az ő annyi éven át főnhangon dicsért és férfiasan megvédett függetlenségének alárendelésére. Való az, hogy az a büszke szellem, melyet a Plantagenetek és Tudorok fegyveres erővel nem tudtak megtörni, egy egészen másnemű hatalom előtt kezdett meghajolni. Vámházak és tariffák hamar véghez vitték azt, a mit a falkirki, halidoni. flokkeni és pinkiei mérsárlások nem vihettek véghez. Skócziának már volt némi tapasztalása az egyesülés követke-

*) Balcarras : emlékirt ; Mackay emlékirt.

**) Burnet II. 21.

ményeiről. Közel negyven évvel előbb oly föltételek alatt egyesült Angliával, minőket a győztes Angliának tetszett elébe szabni. Azon unio a legyőzött nép érületében vereséggel és megaláztatással volt azonos. S még azon unio is, bármily sértő volt a skótok büszkeségére nézve, előmozdítá anyagi jólétöket. Cromwell, azon korban ritka szabadelvűséggel és bölcseséggel, a legkorlátlanabb szabad kereskedést hozta be az uralkodó és az alávetett ország közt. Az ő országglása alatt, semmi tilalom, semmi védvám nem gátolta a szabad forgalmat a sziget különböző részei közt. Az ő hajózási törvénye Skóczia kereskedelmét legkevesbé sem korlátolta. Egy skót hajó szabadon szállithatá skót országai rakományát Barbadosba, s viszont a barbadosi czukrot bátran elhozhatá London kikötőjébe. *) A protector uralkodása ennél fogva kedvező volt a skót nép iparára és anyagi fölvirágzására nézve. Bár gyűlölték és átkozták őt, mégis boldogulniök kelle alatta, s később, törvényes fejedelmeik uralkodása alatt, sokszor sajnálkozással kelle visszaemlékezniök a bitorló alatt élvezett arany időkre. **)

*) Scobell. 1654. és Olivér rendelete apr. 12. ugyanazon évben.

**) Burnet és Fletcher megemlítik Skóczia jóllétét a protector alatt, de azt egy ily eredményhez semmi viszonyban sem álló oknak tulajdonítják. »Egy nevezetes hadsereg,« mondja Burnet, »mintegy hét vagy nyolcz ezer főből álló volt Skócziaiban. A sereg zsoldja annyi pénzt hozott az országba, hogy ott minden virágzó állapotban volt. . . Mi elismerjük mindig, hogy a bitorlás ezen nyolcz éve a béke és jólét időszaka volt.« »A bitorló Cromwell ideje alatt,« mondja Fletcher, »tűrhető állapotban képzeltük magunkat. (Különösen kereskedés és pénz dolgában) épen azon kiadások következtében, melyek a mi leigázásunkra szánt hadseregre tétettek.« Azon tüneménynek valódi oka, mely iránt Burnet és Fletcher oly nagy tévedésben voltak, föllelhető ily cz. röpiratban: »Some reasonable and modest Thoughts sat. Edinburgh 1696. sat. sat.

Jött a restauratio s mindent megváltoztatott. A skótok visszanyerték függetlenségüket, s nem sokára tapasztalták, hogy a függetlenségnek ugy mint a méltóságnak megvan az ő kényelmetlen oldala. Az angol parlament idegeneknek és versenytársaknak nézte őket. Egy új hajózási törvény egy sorba tette őket a hollandiakkal. A skót ipar termékeire magas vám, és némely esetben tilalmi vám vettetett. Nem lehet csodálni, hogy egy kiválólag iparos ügyes és vállalkozó nemzet, mely földje és mostoha éghajlata folytán sokáig szegénységben élve, minden akadály daczára most kezdett felfergődni s mely haladásában rögtön megakadva látta magát, panaszt emelt e kegyetlen elbánás ellen. De nem volt segítség. Panaszai hiába voltak. A visszatorlás lehetetlen. A fejedelem maga, ha akarta volna is, nem birt annyi hatalommal, hogy egyenlően igazságos legyen az ő nagyobb és kisebb királysága iránt, az egyikből egy és fél millió évi jövedelem, a másikból alig hatvan ezer font folyván be kincstárába. Nem merte megtagadni beleegyezését sem valamely a skót kereskedeésre sérelmes angol törvénytől, sem valamely az angol kereskedeésre sérelmes skót törvénytől.

A skótok panaszai mégis oly hangosak valának, hogy Károly 1667-ben egy bizottságot rendelt ki a két brit királyság közti kereskedelmi szerződés föltételeinek megállapítására. Az értekezés hamar véget ért; s minden, a mi az alatt történt, arra mutatott, hogy Skócziának csak egy módja marad, hogy részt vehessen az Anglia által azon időben élvezett kereskedelmi jólétben. *) A skótoknak egy

*) Lásd azon okiratot, melyben a skót birtokosok kívánatai letéve vannak. De Foe: »History of the Union« cz. munkája függelékében. 13. sz.

nemzetté kelle összeolvadni az angolokkal. A parlamentnek, mely eddigelé Edinburghban ülésezett, be kelle kebeleztetni azon parlamentbe, mely Westminsterben tartá üléseit. Az áldozat csak fájdalmasan eshetett egy derék és büszke népnek, mely tizenkét nemzedéken át mély ellenszenvvel nézte a déli rész uralmát, s melynek szíve magasan dobogott egy Wallace halálának és Bruce győzelmeinek emlékére. Kétségkívül voltak oly lelkiisméretes hazafiak köztök, a kik minden erejükből ellenzék vala az egygyé olvadást, még ha annak folytán előreláthatólag Glasgow nagyobb város leendett is Amsterdammál, s bús vidékeik bő aratásokkal, erdőségekkel, csinos bérlakokkal és majorokkal fognának ellepetni. Volt azonban egy számos osztály, mely épen nem volt hajlandó, nagy és lényeges előnyöket üres nevekért és formaságokért cserébe adni; s ez osztály oly nagy befolyással birt, hogy 1670-ben a skót parlament egyenes ajánlatokat tett Angliának. *) A király a közvetítő szerepét vállalta el; s mind két részről biztosok nevezettek; de semmi sem végeztetett.

A kérdést, mely tizennyolcz évig elhuzódott, rögtön előtérbe állította a forradalom. Különböző osztályok, különböző indokok által vezettetve, járultak ehhez. A kereskedőkhöz, a kik a keletindiai kereskedelem előnyeiben kívántak osztozkodni, csatlakoztak a becsvágyó és előre törekvő politikusok, kik tehetségeik kitüntetésére hálásabb tért kerestek maguknak, mint a skót parlament volt, s vagyonszerzésre bővebb források után vágyakoztak, mint a skót kincstár lehetett. Az unio sürgetését még hangosabbá tették mesterségesen némely jakabpártiak, kik csak egyenetlenséget és halogatást akartak előidézni, s e czélt az által látták

*) Skót parl. act. juli 30. 1670.

elérhetőnek, ha az országgyűlésre váró nehéz kérdések megoldását egy más még nehezebb kérdéssel kötik össze. Hihető, hogy némelyek, a kik a presbyteriek szigorú erkölceit és fegyelmeiket nem szerették, az unióban látták egyedüli módját a főpapság föntarthatásának a sziget északi részében. Egy egyesült parlamentben az angol tagoknak kelle nagy tulsulyt gyakorolni; s Angliában a népesség nagyobb részénél a püspökök nagy tiszteletben állottak. A skót püspöki egyház, az világos volt, igen gyenge alapon áll a s az első támadásra meg kelle dűlnie. A püspöki egyháznak Nagybritanniában széles alapja volt s elég erős, hogy minden támadásnak ellenálljon.

Vajon 1689-ben lehető lett volna a polgári egybeolvadás, egyházi egybeolvadás nélkül, az iránt kétkedni lehet. De az iránt nem lehet kétség, hogy a vallásos egybeolvadás egyike lett volna a bármelyik államot érhető legnagyobb csapásoknak. Az 1707-ben végrehajtatott unio ugyan nagy áldás volt ugy Angliára mint Skócziára. De áldás azért volt, mert midőn egy államot alkotott, meghagyta a két egyházat. A szerződő feleknek ugyanazon politikai érdekek voltak; de az egyházi eltérés köztök oly nagy, hogy kiegyenlíthetetlen. Ők tehát az egyetértést csak az eltérés megengedésével érhették el. Ha a hierarchiák olvasztattak volna egybe, a nemzetek soha nem olvadtak volna egybe. A Mitchellek utódai a Sharpek utódaira tüzeltek volna. A Claverhouseok öt nemzedéke a Cameronok öt nemzedékét legyilkolta volna. Azon bámulatra méltó javitmányok, melyek Skócziának képét egészen megváltoztatták, elmaradtak volna. A most bőtermesü sikságok megmaradtak volna mocsároknak. A vizesések, melyek most malmokat és roppant gyárműveket hajtának, tovább is vadonokban zu-

hogtak volna. New Lanark birkalegelő és Grenock halászsátor maradt volna. A minő csekély erővel rendelkezhetett ily rendszer alatt Skóczia, azt, Nagybritannia segédforrásainak számbavételénél, nem hozzá adnunk, hanem abból levonunk kellene. Így megterhelve, a mi országunk sem békében, sem háboruban, első helyet a nemzetek sorában nem foglalhatott volna el. Szerencsétlenségre nem hiányzanak példák, melyek után egy oly ország erkölcsi és anyagi állapotára következtetést vonhatunk, a melyben egy, csak kevesek által követett és kegyelt, a nagy többség által pedig nemzeti és vallásos gyűlölettel nézett egyház helyeztetett be a hatalom és gazdagság kizárólagos birtoklásába. Egy ilyen egyház maga elég teher egy ország erejének lenyűgözésére.

De mindezen dolgokat, melyekre minket a keserű tapasztalás tanított meg, épenséggel nem látták be 1689-ben még a legtürelemesb és felvilágosultabb politikusok sem. Igazán, az angol alsóegyházpártiak lehetőleg még az angol felsőegyházpártiaknál is szorgosabban igyekeztek a püspökséget Skóciózában megmenteni. Nevezetes tény, hogy Burnet, a kit mindig azzal vádoltak, hogy a kalvinista rendtartást akarja a sziget déli részében meg honosítani, honfitársai közt nagyon népszerűtlenné vált a főpapságnak az északon pártolása miatt. Ő kétségkívül tévedett: de tévedése oly okból származott, a mely hírének nem válik kárára. Az ő kedvencz törekvése, elérhetetlen bár, de oly célra irányzott, a mely egy magasb elmét és nemes érzésű szívet méltán elbűvölhetett, egy az anglikán egyház és a nem-conformisták között kötendő tisztességes egyezés volt. Ő nagy szerencsétlenségnek tartá, hogy egy ily egyezés megkötésére a legjobb alkalom a restaurációkor elmulasztatott. Ugy látszék neki, hogy egy másik jó al-

kalmat erre a forradalom nyújtott. Ő és barátjai hévvel pártolták Nottingham egyesülési javaslatát, s a siker hiu reményeivel kecsegtették magukat. De érezték, hogy a két brit királyság egyikében ily egyesülés végre nem hajtható, a nélkül, hogy a másikában is ne hajtassék végre. Engedélyt engedélylyel kelle megvásárolni. Ha a presbyteriek makacsul megtagadják a kiegyenlítés föltételeit ott, a hol ők erősebbek, ugy majdnem lehetetlen vala kedvező kiegyenlítési föltételeket eszközölni ki számukra ott, a hol gyengébbek voltak. Meg kelle tehát engedni, hogy a püspökök Skóciában megtarthassák székeiket a végből, hogy viszont püspökök által föl nem szentelt papok megtarthassák Angliában rektori és kanonoki állomásaikat.

Ilykép az északi episcopálisok és a déli presbyteriánusok ügye oly szorosan volt egymáshoz kötve, hogy a legügyesb államférfiu is zavarba jöhetett miatta. Szerencse volt hazánkra nézve, hogy ily fontos kérdésekben, melyek oly erősen fölzaklatták a szenvedélyeket, s melyek oly sokféle szempont alá estek, egy olyan férfinak kelle dönteni minő Vilmos volt. Meghallgatá ő az episcopálisokat, a latitudináriusokat, a presbyteriánusokat, a glasgowi dekánt, a ki az apostoli küldetés öröklése mellett szólt, Burnetet, a ki az anglikán papság elidegenülésének veszélyeire figyelmeztetett, Castairst, a ki a prelatusokat egy oly ember gyűlöletével gyűlölte, mint a kinek hüvelykujjain mély nyomai látszottak még meg a prelatisták vallató csavarjainak. Körülvéve ily dühös ügyvédektől, Vilmos megtartá nyugalmaát és részrehajlatlanságát. Őt valóban ugy helyezete, mint személyes tulajdonai kiválólag alkalmassá tévék, a vitatkozó felek közti közbenjárói szerepre. Egy prelátusi ország királya volt. Első tisztviselője egy presbyteri köztársaságnak.

Az ő idegenkedése az anglikán egyház megsértésétől, melynek feje volt, és az ő idegenkedése a szárazföld reformált egyházainak megsértésétől, melyek benne az istentől küldött bajnokot tisztelték, a kinek hivatása őket a francia zsarnokság ellen megoltalmazni, egymást kölcsönösen ellensúlyozá, s visszatartá attól, hogy valamelyik iránt igazságtalan legyen. Lelkiisméretében egészen semleges volt. Mert határozottan azon véleményben volt, hogy az egyházi rendtartás egyik alakja sem isteni származású. Ő oly távol állta Laud elméletétől, mint Cameron elméletétől, mind azoktól, a kik szerint keresztyén egyház püspökök nélkül nem létezhetett, mind azoktól, a kik szerint synodusok nélkül nem létezhetett keresztyén egyház.

Minő formája fogadtassák el a kormányzatnak, az nézete szerint csak alkalmoszerűség kérdése volt. Ő hihetőleg valami középest szeretett volna a két versenyző rendszer közt, egy oly hierarchiát, a melyben az egyházi tisztviselők valamivel többek lettek volna, mint csupán felügyelők s valamivel kevesebbek mint prelátusok. De ő sokkal bölcsebb ember volt, semhogy ily ügyben a maga egyéni izlése szerint határozzon. Ő tehát arra határozta magát, hogy azon esetben ha mind a két fél hajlandó lenne a kiegyezkedésre, mint közvetítő lépjen föl. De, ha az tűnne ki, hogy Anglia közvéleménye és Skócia közvéleménye merőben ellenkező irányokba térnek el, ő nem fogná megpróbálni egyik nemzetre a másik nézetének reá erőszakolását. Eltűrné, hogy mindegyiknek maradjon meg a maga egyháza, s csak arra szorítkoznék, hogy mind a két egyházat a nem conformisták üldözésétől visszatartsa, s megakadályozza abban, hogy a világi kormányzat hatóságába ne vágjanak.

Szavai, mikkel a skót episcopálistákat fogadta, kik

szenvedéseiket elpanaszolva pártfogásáért könyörögtek, jól megválogatva és mérlegelve voltak, de világosak és őszinték. Kivánja, mondá, a mennyire lehetséges, föntartani az általok annyira kedvelt intézményt, s egyuttal teljes lelkiismereti szabadságot engedni azon résznek is, mely a presbyteri mintától való bármely eltéréssel nem tud kibékülni. De a püspökök is ügyeljenek arra, hogy tulbuzgóságuk és makacsságuk által lehetetlenné ne tegyék neki, hogy javukra működhessék.

Értésökre adá világosan azt is, hogy el van határozva karddal nem erőltetni reá Skóciára egy általok utált egyházkormányzatot. Ha tehát az találatnék, hogy a prelátusi rendszert csak fegyverrel lehet föntartani, ő meg fog hajolni a közérzület előtt, s csak arra fog lehetőleg törekedni, hogy az episcopális kisebbség bizton és szabadon gyakorolhassa isteni tiszteletét. *)

Nem valószínű, hogy habár a skót püspökök a Vilmos által ajánlott szelidséggel és okossággal jártak volna el honfitársaik kiengesztelésében, bárminő módozatban is föntartható lett volna az episcopátus. Állították ugyan azonkorbeli írók és ismételték mi korunkbeli írók, hogy a forradalom előtt a presbyteriek nem képezték a skót népesség többségét. **) De ez állításban egy szembeötlő tévedés van. A felekezet valódi erejét nem kell mindig a fejek száma szerint becsülnünk. Az államegyház, az uralkodó

*) Burnet II. 23.

**) Lásd például e cz. röpiratot: »Some questions resolved concerning episcopal and presbyterian government in Scotland 1690.« Egyik kérdés az, vajon a skót presbyterség ama nép általános hajlamainak megfelel-e. Szerző nemmel felel azon oknál fogva, hogy az alsó és közép osztályok általában a forradalom előtt a püspöki egyházhoz tartoztak.

egyház, az oly egyház, mely kizárólag rendelkezik a világi méltóságok és javadalmak fölött, névleges hivei közé mindig nagy tömegét fogja magához vonzani azoknak, a kiknek semmi hitök sincs; nagy tömegét azoknak, a kik habár nem is minden vallásosság nélkül, a theologiai vitákra nem sokat adnak, s kétkedés nélkül csatlakoznak az istentisztelet azon módjához, a mely véletlenül meg van állapítva; s nagy tömegét azoknak, kiknek ha vannak is kételeyeik, ezeket világi tekinteteknek készek alárendelni. Másrészről igaz, hogy egy elnyomott egyház minden tagja nagyon határozott ragaszkodással van az ő egyházához. Az oly emberről, a ki Diocletian idejében a keresztyén mysteriumokhoz csatlakozott, bátran föl lehet tenni, hogy erős hite volt Krisztusban. De nagy tévedés volna azt képzelni, hogy minden egyes pontifex vagy augur a római senatusban erős hittel volt eltelve Jupiter iránt. Mária uralkodása alatt, mindenki, a ki a protestánsok titkos gyűléseiben részt vett, igazi protestáns volt: de százezeren jártak misére, a kik, a mint halála előtt egy hónappal kitűnt, nem voltak igazi római katolikusok. Hogyha a Stuartházból való királyok alatt mikor a presbyteriek minden politikai befolyásból és minden tudományos pályából ki voltak zárva, s naponkinti bosszantásoknak voltak a föladók, a zsarnokoskodó tisztviselők, a szabados dragonyosok részéről kiteve, midőn, ha valamelyikök egy szónoklatot szabad ég alatt meghallgatott, fölakasztatás veszélyében forgott, Skóczia népessége nem igen egyenlően volt megoszolva az episcopálisok és presbyteriánusok között, annak természetes oka az, hogy több mint tizenkilencz huszadrésze azon skótoknak, a kiknek lelkiismerete az ügyben érdekelve volt, presbyteriek voltak, s hogy husz közül alig egy skót volt szívből és határozottan

episcopális. Ilyen arányok ellenében a püspököknek kevés előnyük volt, bármily előnyeik lettek volna is, siettek azokat ellökni maguktól; némelyek azért, mert őszintén hitték, hogy hűségi esküjük Jakabhoz köti őket; mások hihetőleg azért, mert észrevették, hogy Vilmos, ha akarná sem képes nekik szolgálatot tenni, és az egyházi forradalmat semmi más mint az állami ellenforradalom, el nem távolíthatja.

Minthogy Anglia új királya nem jöhetett Edinburghba a skót országgyűlés tartama alatt, egy nagy ügyességgel készült levelet küldött a rendekhez. Ezen okiratban hő ragaszkodását fejezte ki a protestáns hitvalláshoz, de nem mondott véleményt azon kérdésekről, melyek fölött a protestánsok megoszolva voltak. Nagy elégtételére szolgált, ugymond, hogy a skót nemesség és gentry számos tagja, kikkel Londonban értekezett, a két brit királyság egyesítésére mutatkozott hajlandónak. O fölfogá, mennyire javára válnék mind a két államnak ezen egyesülés; s minden erejéből kész volt hozzájárulni egy ily üdvös eredmény megvalósításához.

Szükséges volt, széles hatáskört engedni titkos megbizottainak Edinburghban. Az ezen személyeknek adott titkos utasítások nem lehettek nagyon részletesek, hanem okosan átgondoltak valának. Meg volt hagyva nekik, hogy a gyűlés igazi érületéről bizonyosságot szerezzenek maguknak s ahhoz alkalmazkodjanak. Szem előtt kelle tartaniok, hogy a főczél e kormányzat megállapítása volt. Ézen czélnek minden mást, még az egyesülést is, alá kell rendelni. Két független törvényhozó testület közötti egyezkedésnek, mely több napi távolságra is volt egymástól, szükségkép időt kelle igénybe venni; s a trónt nem lehetett bizton üresedésben hagyni, míg az alkudozások tartottak. Fontos volt

ennélfogva ő felsége ügyvivőinek arra vigyázni, nehogy némely mesterkedő egyének, az egyesülés előmozdításának ürügye alatt, valósággal csak az interregnum meghosszabbítására törekedjenek. Ha a convent a presbyteri egyház-kormányzatot kívánná behozni, Vilmos oda utasítá barátait, hogy minden erejökkel megakadályozzák a győztes felekezetet, nehogy korábbi szenvedéseieért visszatorlással éljen. *)

Azon egyén, a kinek tanácsai által Vilmos ez időben a skót ügyekre nézve vezetteté magát, ugy látszik, egy nagy tehetségű és ügyességű skót államférfiu Sir Dalrymple of Stair Jakab volt, alapítója egy családnak, mely ugy az ügyvédkedés mint biráskodás terén, a senatusban, a diplomatiában, fegyverben, tudományban mások fölött kitűnt, de egyuttal kitűnt szerencsétlenségek és vétkek által is, bő anyagot szolgáltatva költőknek, regényíróknak a legkomorabb és legszivrenditőbb elbeszélésekre. Sir Jakabnak már különböző ritkább nemű és borzasztó halálesetekért kelle gyászt viselnie. Egyik fia megmérgeztetett. Egyik leányát a vőfélye gyilkolta meg menyegzője éjjelén. Egyik unokáját gyermekes játékban ölte meg bajtársa. Vad gunyiratokban s a babonás köznép között az a vélemény terjesztetett, hogy ily csodás balesetek a szerencsétlen családnak a pokol hatalmaival való összeköttetéseiből erednek. Jakab urnak görbe nyaka volt; s baleseteit mint megannyi vétkeit vetették szemére, s reá mondták, hogy az akasztófára szánt

*) Az utasítások Leven és Melville iratai közt. Marcius 7. 1688/9. Első alkalommal hivatkozva a becses gyűjteményre, lehetetlen a maga s a honi történelem iránt érdeklődők nevében köszönetet nem nyilvánítania a gentlemannek, a ki oly dicséretesen járt el a kiadó tisztében.

emberként van megjelölve. Nejét, egy nagy képességű, ügyes és eszes nőt, közönségesen az endori boszorkánynak nevezték. Komolyan állították, hogy borzasztó szitkokat mond azokra, a kiket gyűlöl, s hogy diszruhában egy macska alakjában látták őt a lord főbiztos oldala mellett ülni. Azon férfiú, a kinek utjába annyi nehezséget gördítettek, mind a mellett, a mennyire róla ítélnünk, nem maradt alatta az erkölcsiség ama különben elég alacsony színvonalának, melyet kora és nemzete államférfiai átalában elértek. Elméje élessége s kiterjedt tudománya által valamenynyinek fölötte állott. Ifju korában fegyvert viselt, később bölcsészet tanára lett, aztán jogot tanult, s közelismerés szerint a legnagyobb jogtudós lett, kit országa fölmutathat. A protectorátus idejében mint bíró működött. A restauratio után, részéről is kibékült a királyi családdal, ülést fogadott el a titkos tanácsban, s a »Court of Session«-ban hasonlithatatlan ügyességgel elnökölt. Résztvett kétségkívül némely nem igazolható tényekben; de volt határ, a melyet soha át nem lépett. Csodálatos tehetséggel birt arra, hogy valamely ügyet, melyet pártolni jónak látott, a törvényesség sőt igazságosság színében tüntessen föl; s ezen tehetségével gyakran visszaélt. De volt ő, mint sokan, a kik között élt, szemtelen is és lelkiismeretlen szolgalelkű. Szégyen vagy lelkiismeret többnyire visszatartá őt minden oly rossz tett elkövetésétől, a melynek igazolására az ő ritka elméssége nem tudott érveket találni, s ritkán volt helyén látható az ülésteremben, ha valami nagyon igazságtalan vagy kegyetlen határozatot kellett hozni. Az ő tartózkodását utóbb rossz néven vette a törvényszék. Megfosztatott magas hivatalától és olyan kellemetlen helyzetbe jutott, hogy Hollandiába huzta vissza magát. Itt az ő nagy jogtu-

dományi munkájának javításával foglalkozott, mely nevének emlékét mai napig föntartotta. Számkivetésében igyekezett megnyerni számüzött társai bizalmát, kik természetesen gyanus szemmel néztek reá. Ő tiltakozék, s talán jogosan, azon gyanu ellen, mintha kezei nem volnának tiszták az üldözött covenantiak vérétől. Nyilvános hitvallást tett, sokat imádkozott s hetenkint megtartotta a böjt és alázatosság napjait. Sőt, nagy habozás után arra is reá állott, hogy tanácsával és tekintélyével Argyle szerencsétlen vállalatát támogassa. Mikor ez a vállalat megbukott, Édingburghban üldözés alá vették Dalrymple; s kétségkívül elkobozták volna jóságait, ha azokat egy műfogás által nem menti meg, mely utóbb Skóczia közemberei közt általában divatba jött. Legidősb fia s tudvalevő örököse János, a kormány pártjára állott, a király felmentési joga mellett volt, a »Test« ellen nyilatkozott, s elfogadta a főügyési (Lord advocate) hivatal, miután Mackenzie György tiz évi nehéz küzdés után, végre letette a zászlót és fegyvert. Az ifjabb Dalrymple szolgálatai azzal jutalmaztattak meg, hogy az idősb vétségeinek méltó büntetése elengedtetett. Ama szolgálatok valóban nem megvetendők valának. Mert Sir János, noha jogtudományos készsége alaposságára és terjedelmére nézve atyjától messzire elmaradt, nem közönséges ember volt. Tudománya nagy és sokoldalú volt, fel fogása gyors; ékesszólása különösen eleven és bájos. Szentéletre nem képezett igényt. S valóban episcopalisok és presbyteriek abban egyetértettek, hogy őt csak kevéssel tartották jobbnak az istentagadónál. Nehány hónapig János ur Edinburghban főnhangon kárhoztatá szerencsétlen atyjának hűtlenségét; Jakab ur pedig Leydenben puritán ba-

rátjai előtt szánakozva beszélt szerencsétlen János fiának istentelen meghódolásáról.

Jött a forradalom, s a Stair-ház szerencsáját és befolyását nagyban fölsegítette. A fiu hirtelen megfordult és ügyesen és buzgón működött közre atyjával. Jakab ur Londonban települt le oly czélból, hogy Vilmosnak a skót ügyekben tanácsadója legyen. János ur az edinburghi parlamentben foglalt helyet. Nem könnyen találkozott neki ottan párja a vitatkozók között s készült minden tehetségét azon uralkodó ház ellen felhasználni, a melynek az imént szolgált. *)

Azon nagy párt, mely a kalvinista egyházkormányzat mellett buzgólkodott, Dalrymple Jánost kibékülhetetlen gyűlölséggel és ellenszenvvel kísérte. Szükséges volt tehát ezen párt számára más vezérről gondoskodni. Ilyen találkozott Melville György lord Merville személyében, a ki rokonsági kötelékben állott a szerencsétlen Monmouthtal s aama Leslievel, a ki Dunbarnál szerencsétlenül vezénylő a skót sereget Cromwell ellen. Melvillet mindig a whigek és a presbyteriek közé sorolták. A kik legkedvezőbben ítélik is meg, nem mernek neki valami kitünő értelmi erőt vagy emelkedett érzületet tulajdonítani. De leveleiből kitünik

*) A Dalrymplekről lásd a »Lord President« saját iratait, s ezek közt az isteni tökélyek védelmét; Wodrow analectáit; Douglas; Peerage; Lockart: emlékiratait. A Stair családra irt szatirát; a szatirai sorokat a nagyon tiszteletre méltó lady Stair rég ohajtott s idején bekövetkezett halála fölött; Laws emlékiratait; és a Hyndfordféle iratokat, melyek 1764/5-ben irattak s Carstairs leveleivel együtt adattak ki. Lockhard, noha Dalrymple Jánosnak halálos ellensége, azt mondja: »A parlamentben senki sem volt, a ki megmérközhetett volna vele.«

hogy nem nélkülözé ama józan köznapi ész, melynek hiánya sokszor nagyobb elméknek és tisztább erényeknek ártalmára vált. Ez okosság tartá vissza őt, hogy nagyon messzire menjen a Stuartok zsarnoksága elleni ellenszegülésben; de meghallván, hogy barátai fölkelésről beszélnek, czélszerűnek találta a rozsházi összeesküvés fölfedezése után a szárazföldre menekülni. Távollétében honárulási pörbe fogatott s oly bizonyíték alapján, mely egy részrehajlatlan bíróságot sem elégitett volna ki, elítéltetett. Ítélete halálra szolt, hivatalai és birtokai elveszettnek mondatlak ki, czimere bectelenül töröltetett ki a herald-könyvből; s uradalmi a kapzsi és kegyetlen Perth vagyonát növelték. A menekülő az alatt, az őt jellemző ravaszsággal, csendesén élt a szárazföldön, ellenzé rokonának Monmouthnak szerencsétlen terveit, de szivből partolá az orániai herczeg vállalatát.

Melville betegség akadályozá, hogy a hollandi expedícióval hajóra szálljon; de Londonba pár órával az után érkezett, a mint itt az új uralkodók kikiáltattak. Vilmos azonnal Edinburghba küldé őt, úgy látszik azon reményben, hogy a presbyteriek tán hallgatni fognak az oly embernek mérséklő szavaira, a ki ügyökhöz ragaszkodott s érette szenvedett is. Melville második fia Dávid, a ki anyja után, a Leven gróf czimét öröklé, s a ki a brandenburgi választó fejedelem szolgálatában némi hadi jártasságot szerzett, lőn megtisztelve azzal, hogy Anglia új királyának a skót conventhez szóló egy levelét átvigye.*)

*) Melvilleről lásd a Leven- és Melville-féle iratokat, passim, s az előszót; a skót parl. act. jun. 16. 1685; s függelékét jun. 18; Burnet II. 24; s Burnet kézírt. Harl. gy. 6584.

Jakab az ő skót ügyeinek vezetését Graham János, Dundee viscountja és Lindsay Colin, Balcarras grófra bízta. Dundee egy skót hadtestet vezényelt, mely a hollandiak ellen Angliába indított; de ezen, a Stuartházra oly balvégtetessé vált, dicstelen hadjáratban nem talált alkalmat ama bátorság és katonai ügyesség kifejtésére, a melylyel hogy birt, azok is elismerik, a kik kegyetlen természetűek miatt legjobban gyűlölték. Erejével nem messzire Watfordtól állott, mikor megtudta, hogy Jakab Whitehallt elhagyta s Fevershamet a királyi hadsereg elbocsátására utasította. Így a skót ezredek, zsold és ellátás nélkül, egy idegen és tetteleg ellenséges népnek közepette hagyattak. Dundee, mondják, sirt dühében és bánatában. Nem sokára azonban több oldalról kedvezőbb hírek érkeztek. Vilmos néhány sorral tudatá, hogy, ha a skótok békén maradnak, ő becsületével áll jót biztonságukért; és néhány órával később tudva lón, hogy Jakab visszatért fővárosába. Dundee azonnal Londonba ment. *) Itt találkozott Balcarras barátjával, a ki éppen Edinburghból jött. Balcarras, egy kellemes egyéniségű és finom nevelésű férfiú, ifjukorában a hazafi jellemet negélyezé, de elpártolt a nép ügyétől, ülést fogadott el a titkos tanácsban; eszközévé lett Perthnek és Melfortnak; s egyike volt a kincstári biztosoknak, mikor Queensberry azért, hogy a protestáns vallást nem akarta elárulni, kegyvesztetté lett. **)

Dundee és Balcarras együtt mentek Whitehallba s azon tiszteletben részesültek Jakabot utolsó sétáján, a Mall

*) Creichton emlékirta.

**) Mackay emlékirta.

körül föl s alá, kísérhetni. Azt mondá nekik, hogy a skót ügyek kezelését reájok akarja bízni. »Ön, édes Balcarras lord, a polgári ügyeket fogja átvenni s ön édes Dundee lord, megbizatást fog tőlem kapni a hadsereg vezérletére.« A két főúr fogadást tőn, hogy méltók lesznek bizalmára, s elutasították maguktól az orániai herczeggel való kibékülésök minden gondolatát. *)

A következő napon Jakab elhagyá Whitehallt örökre ; s az orániai herczeg Saint-Jamesbe érkezék. Mind Dundee mind Balcarras a sokasághoz csatlakozott, mely a szabadító üdvözlésére sietett, s mindketten szívesen fogadtattak. Mind a kettőt jól ismerte. Dundee szolgált alatta a száraz földön ; **) s Balcarras első neje az orániai házból

*) A Lindsay-ek emlékirta.

**) A Vilmos és Jakab közti korábbi ismeretségről, több évvel mind a kettőnek halála után, némely jakobiták egy mesét gondoltak ki, mely többnemű kiszépitések folytán utóbb egész regénynyé alakult, melyet hogy csak egy gyermek is elhihetett, az eléggé csodálatos. Az utolsó kiadás így szól. Vilmos alatt Leneffnél elesett a lova, s nagy veszélyben forgott élete. Dundee, akkor Graham kapitány, új lovat szerze neki. Vilmos a szolgálataért előléptetést ígért neki ; de megszegve szavát másnak adta a Grahamnak kilátásba helyezett állomást. A sértett hős Looba jött. Itt fölkeresé szerencsés versenyzőjét, s pofon ütö. A királyi palotában való veszekedés büntetése a jobb kéz elvesztése volt ; de e büntetést Vilmos kegytelen modorban engedé el. »Ön,« mondá, »megmenté éltetemet ; én visszaadom önnek jobb kezét : s most köztünk a dolog ki van egyenlítve.«

Azok, a kik ezt a képtelenséget még napjainkban is ismételtették, azon véleményben látszanak lenni, először, hogy nyolczadik Henrik törvénye »a királyi udvarban elkövetett gyilkosság vagy vérontás büntetéséről« Geldersben volt érvényes ; és másodszor, hogy 1674-ben Vilmos király volt, háza pedig királyi udvar. Ugy szintén is-

született s menyegzőjén egy pompás smaragd fülbevalót viselt, rokonának a herczegnek ajándokát. *)

A skótszági whigek épen nagyszámban levén együtt Westminsterben, komolyan sürgették Vilmost, hogy névszerint megnevezett négy vagy öt oly egyént, a kik a rossz idők alatt az edinburghi titkos tanács eljárásában főrészt vettek, proscribáljon. Dundeet és Balcarrast különösen fölemleltették. De a herczeg elhatározá, hogy a mennyire csak hatalmában áll, a multakat általános bünbocsánattal fedezze, s határozottan megtagadott minden oly nyilatkozatot, mely nagybátyjának bár legvétkesebb követőjét is kétségbe ejthetné.

Balcarras ismételve elnézett Saint-Jamesbe, Vilmosal több ízben értekezett, mély tiszteletet tanusított ő magassága iránt s bevallá, hogy Jakab nagy hibákat követett el, de arra rá nem bírta magát, hogy letétetésére szavazzon. Vilmos legkisebb visszatetszés jelét sem adta, de távoztakor ezt mondá: »Vigyázzon, lord, hogy a törvény korlátai között tartsa magát; mert ha azon átlép, el lehet készülve annak szigorára is.« **)

Dundee, ugy látszik, kevesbé őszinte volt. Ő Burnet közvetítéséhez folyamodott, alkudni kezdett Saint-James-sel, késznek nyilatkozott a dolgok új rendébe bele nyu-

meretlen előttök, hogy Loot csak sokkal később vette meg, semmint Dundee a németalföldről eltávozott. Lásd Harry: Loo leírása. 1699.

Ezen legenda, melynek a Vilmos uralkodásáról szóló jakobita irodalomban legkisebb nyomát sem birtam felfödőzni, ugy látszik egy negyed századdal keletkezett Dundee halála után s egy másik negyedszázadban érte el képtelensége tetőpontját.

*) A Lindsayek emlékirta.

**) A Lindsayek emlékirta.

godni, Vilmostól pártfogása ígéretét nyerte ki, s viszont megígéré, hogy békében marad. Annyira hittek biztatásainak, hogy megengedték, hogy Skócziába egy lovas hadsapat által kísértesse magát. Egy ilyen kíséret nélkül a vérengző embernek, a kinek neve minden presbyteri család tűzhelyénél csak irtózáttal említettett, igen veszedelmes utazása lett volna Berwickshiren és a Lothianokon át. *)

Február vége felé járt, mikor Dunee és Balcarras Edinburghba értek. Volt némi kilátásuk, hogy az országgyűlés többségének élére állhatnak. Erélyesen hozzá fogtak tehát pártjok szilárdításához és lelkesítéséhez. A szigorú királypártiaknak, a kik haboztak helyeiket elfoglalni egy bitorló által egybehívott gyűlésben, azon biztosítást adták, hogy különösen kívánja a törvényes király, hogy az örökös királyság egy barátja se maradjon távol. Nem egy ingadozót birtak kitartásra azon titkos biztatással, hogy a gyors visszahelyezés hova tovább elkerülhetetlen. Gordon elhatározá átadni a várat s már hurczolkodni is kezdett: de Dun-dee és Balcarras rá beszélték, hogy még egy darab ideig maradjon. Értesítették arról, hogy teljhatalmat kaptak Saint-Germainsból a gyűlésnek Stirlingbe áthelyezésére, s ha a dolog roszul menne Edinburghba, ezen felhatalmazást használni is fogják. **)

Végre elérkezett marczius tizennegyediké, a rendek egybegyűlésének kitűzött határnapja, s a parlament háza tömve volt. Kilencz főpap elfoglalta helyét. Mikor Argyle megjelent, egy lord fölszólalt ellene, hogy valaki helyet foglalhasson, a ki eddig fölforgatva nem levő törvényes íté-

*) Burnet II. 22. Lindsay.

**) Balcarras; emlékirat.

let által s a kellő formák megtartásával, fosztatott meg a peerségi tisztától. De ezen ellenvetést a gyűlés közérzúlete visszautasítá. Mikor Melville megjelent, egy hang sem emelkedett befogadása ellen. Az edinburghi püspök mint ház káplánja működött, s többi közt elmondá azon imáját, hogy isten segítse s hozza vissza újra Jakab királyt. *) Nem sokára kitünt, hogy a convent közérzúlete éppen nem egyezett meg ezen imával. Első tárgy az elnök választása volt. A whigek Hamilton herczeget, a jakobiták Athol örgrófot állították föl. Egyik jelölt sem birta és érdemelte meg pártolónak teljes bizalmát. Hamilton titkos tanácsosa volt Jakabnak, s számos igazolhatatlan tényben részes volt, s a Skóczia törvényei és vallása ellen intézett támadásokat vajmi gyengén ellenzé. Csakis, mikor a hollandi testőrség már Whitehallban volt, mert fönsszóval nyilatkozni. Aztán a győztes félhez állt, s biztosítá a whigeket, hogy csak azért mutatá magát ellenségüknek, hogy minden gyanu kikerülésével szolgálhasson mint jó barát nekik. Athol, még kevesbé volt megbízható. Tehetsége közepszerű, természete ravasz, kislelkű és kegyetlen volt. Az utóbbi kormány alatt becstelen hírességre tett szert az Argylshireben elkövetett barbár tettei által. Megfordult a szerencse fordultával, s szolgálai módon tette udvarlását az orániai herczegnél, de hideg fogadtatásra talált, s merő boszuságból ismét visszavért a párthoz, melyet elhagyott. **) A két versenyző főurak egyike sem volt arra elhatározva, hogy a saját háza birtokait és méltóságait a két versenyző király közti vita

*) Skót parl. act. marc. 14. 1689. »History of the late Revolution« stb. 1690. »An Account of the Proceedings« stb. 1689.

**) Balcarras mind Hamiltont mind Atholt igen kedvezőtlen világításban tünteti föl. Lásd szintén Jakab életét II. 328. 329.

kimeneteléhez kösse. Hamilton legidősb fia Jakab mellé állt, Athol legidősb fia pedig Vilmos mellé, úgy hogy minden esetben biztosítva legyen mind a kettőnek nemesi koronája s mind a kettőnek birtoka.

De Skócziában a politikai morálról laza fogalmak voltak divatban; s az aristocrata érzület volt csak erős. A whigek tehát hajlandók voltak Hamiltonnak megbocsátni azt, hogy nemrég Jakab titkos tanácsában ült. Viszont a Jakab-pártiak elnézték Atholnak, hogy Vilmosnak udvarolgatott. Politikai következetesség dolgában ezen két főúr épen nem egyedül tűnt ki; de hatalomra és méltóságra alig volt a gyűlésben hozzájuk fogható. Családi származásuk kitűnő jelességű; befolyásuk véghetetlen nagy: az egyik föllázhathatá a nyugoti alföldet; a másik az északi felföldön állithatott ki egy kész hadsereget. E két főnök körül csoportosultak tehát az ellenséges pártok.

A szavazatok megszámláltattak; s kitűnt hogy Hamiltonnak negyven szónyi többsége van. Ennek következménye az volt, hogy huszan a kisebbségből azonnal a győztes többséghez csaptak át.***) Westminsterben ily elpártolás feltűnő lett volna; de, úgy látszik, Edinburghban kevesekre nézve volt meglepő. Nevezetes körülmény az, hogy ugyanazon ország, ugyanazon korban az emberi természet két oly ellentétes tüneteményét mutatja föl. A történetben soha nem fordul elő, hogy az emberek valamely osztálya egy elvhez hajthatatlanabb makacssággal ragaszkodott volna, mint minőt a skót puritánoknál észlelhetünk. Birság, börtön, harapó, tüzesvas, láb-szorító, hüvelyk-csavar, akasztófa nem

*) Skót parl. act. márcz. 14. 1688/9 Balcarras: emlékirat. A skót forradalom tört.; Jakab élete II. 342.

volt képes a hajthatatlan covenantiből csak egy kétes szót is kierőltetni, melynek az ő theologiai rendszerével meg nem egyező értelmet lehetett volna tulajdonítani. Még közömbös dolgokban sem akart csak hallani is valamely kiegyenlítésről; s nagyon kész volt az igaz ügy árulójának tekinteni mindenkit, a ki eszélyességről, szeretetről beszélt. Másrészről az azon nemzedékbeli skótok, a kik a parlamentben s a tanácstermekben valamely szerepet vittek, a legbecstelenebb és szégyent nem ismerő szélkakasok voltak, a kiket a világ valaha látott. Az angolok egyaránt csodálkoztak mind a két szélsőség fölött. Volt ugyan Skócziában sok makacsszivű nem-conformista: de alig egy, a kinek makacssága, harciassága, vakmerősége a Cameron iskolájabeliekkel versenyezhetett volna. S ha a déli részeken volt is sok alávaló politikus; de annyira kivetkőzve minden erkölcsi érzületből, kivetkőzve minden szégyenből kevesen lehettek, mint a Lauderdale iskolájabeliek. Talán természetes dolog az, hogy a legmegátalkodottabb, legszemtelenebb vétkek tözsomszédságában lellessük föl a legoktalanabb és hajthatatlanabb erényeket is. Ott, a hol a rajongók oly csekélységekért, melyeknek csak a legfinnyásabb lelkiismeret adhat nagyított fontosságot, készek másokat vagy önmagukat megrontani, nem ritkaság, hogy hideg és ravasz üzletemberek előtt még a »lelkiismeret« szó is megvetés tárgyává válik.

A többség, megerősödve a kisebbség szökevényeivel, a választási, (t. i. igazoló) bizottság megalkotásához fogott. Tizenöt tagból állott ez, s azonnal kitünt, hogy ezek közt tizenkettő nem volt hajlandó nagyon szigoruan bírálgatni a választási eljárást ott, a hol egy whig parlamenti tagról volt szó. Mondják hogy Hamilton herczeget felboszontá saját

feleinek vastag pártossága, s hogy kitette magát, noha sikertelenül, azok erőszakoskodásainak fékezése végett. *)

Mielőtt az ország rendei azon ügyek tárgyalását megkezdették volna, melyek végett egybehivattak, szükségesnek látták előbb saját biztonságukról gondoskodni. Nem lehettek egészen nyugodtak addig, míg a házra, a melyben ülészetek, a vár ágyúi voltak irányozva. Egy küldöttséget indítottak tehát Gordonhoz, a mely őt a convent nevében fölszólítsa, hogy negyvennyolcz óra alatt vonuljon ki a várból, igérve, hogy ha szót fogad, magaviselete a multban nem fog neki fölrovatni. Egy éjet kért a megfontolásra. Ezen éj alatt ingadozó lelkét Dundee és Balcarras rábeszélései megcsilárdították. Reggel tiszteletteljes, de kitérő választ küldött. Távol van tőle, ugy nyilvánítá, hogy valami rosztat tervezne Edinburgh városa ellen. Legutolsó volna, a ki lelkében helyt adna még a gondolatnak is, hogy alkalmatlanságot szerezzen egy oly fenséges gyülekezetnek, mely iránt a legmélyebb tisztelettel viseltetik. Kész ovadékokat is adni jó magatartásáért, huszezer font sterling erejéig. De neki az Angliában most alakuló kormány nyal összeköttetései vannak. Minden órán fontos leveleket vár ama kormánytól; s míg ezek meg nem érkeznek, ő nem érzi magát felhatalmazottnak állomása elhagyására. Ezen mentség nem fogadtatott el. Heroldok és trombitások küldettek formszerűleg a várba, azt feladásra felhiva s azok ellen, a kik az ország rendei ellenére tartanak azt tovább is elfoglalva, a honárulás büntetéseivel fenyegetődözve. Egy időben, örök is állittattak ki, minden közlekedésnek a vár-örség és a város között meggátlására. **)

*) Balcarras emlékirat. Az utolsó skót forrad. törtt. 1660.

**) Skót parl. act. marc. 14. 1689; Balcarras: emlékirat. Lon-

Két nap mult el ezen előjátékkal, s azt várták, hogy a harmadik nap reggelén a nagy harcz meg fog kezdődni. E közben Edinburgh lakossága nagy izgalomban élt. Megtudták, hogy Dundee látogatást tett a várban, s úgy hitték, hogy az ő rábeszélése folytán tartja magát az őrsereg. Tudva volt, hogy régi katonái hozzá szítnak; s méltán lehetett tartani tőle, hogy valamely kétségbeesett vállalatot forral. Másrésről meg arról értesült, hogy a nyugoti covenantiak, a kik a pinczékben rejtőzködtek, neki boszut esküdtek: s valóban, ha fontolóra vesszük, minő vad és engesztelhetetlen természetűek voltak; hogy ők egy üldözőjük megölését kötelességben állónak tartották; hogy a szentírásból semmi idézet sem kelté föl annyira bámulatukat mint az Eglont leszuró Ehud, s az Agag testét szétagoló Sámuel; hogy saját hazai történelmökéből az ő kedvencz egyházi szónokaik más hőstetteket nem tudtak nagyobb hévvel emlegetni mint a Beatoun kardinál és Sharpe érsek legyilkoltatását; méltán csodálkozhatunk azon, hogy egy olyan ember, a ki a szentek vérét úgy ontá mint a vizet, csak egy napig is, bizton mehetett végig a főuton. Azon ellessége kitől Dundee leginkább félhetett, egy ügyessége és birtorsága által kitünő Cleland Vilmos nevű ifju ember volt. Cleland, alig volt több mint tizenhat éves, midőn már fegyvert viselt azon fölkelésben, mely Bothwell Bridgenél veretett le. Azóta egynémely vérmes buzgólkodót emberszeretete és mérséklete által boszantott föl. De a presbytáriánusok nagy tömegénél neve magas tiszteletben állott. Mert egy puritán szigorú erkölcsével és lángoló buzgalomával oly

tulajdonokat is egyesített, melyekkel ritka puritán dicsekhetett. Müvelt modora s tudományos és irodalmi készsége tiszteletet gerjesztett. Nyelvész, matematikus és költő volt. Igaz, hogy hymnusai, ódái, balladái és hudibrasticus szatirái kevés belső értékkel bírnak; de tekintve, hogy gyerkőcz korában írta azokat, el kell ismernünk, hogy figyelemre méltó elme nyilatkozott bennök. Most Edinburghban volt, nagy befolyással bírt az egybegyűlt nyugotvidéki whigek közt; halálosan gyűlölé Dundee-t s azt várták tőle, hogy valamely erőszakos föllépésre készül.*)

Marczius tizenötödikén Dundee arról értesült, hogy némely covenantiak összebeszéltek, hogy őt és Mackenzie Györgyöt megölik, mely utóbbit a zsarnokság szolgálatában lealjasodott ékesszólása és tudománya minden egyéb

*) Lásd Cleland költeményeit s azon ajánló verseket, melyek a kötetben foglaltatnak. Edinburgh 1697. Sokszor állították, hogy ezen Cleland Vilmos atyja volt ama Cleland Vilmosnak, a ki adóbiztos volt s London irodalmi köreiben husz évvel később eléggé ismeretes egyéniség. a ki Popenak némely nem dicséretes szolgálatokat tett, s kinek János fia egy becstelen könyvet írt, mely nagyon is hírhedté tette őt. Ez merő tévedés. Cleland Vilmos, a ki Bothwell Bridgenél harczolt, huszonnyolcz éves korában öletett meg, augusztusban 1689; az adóbiztos Cleland Vilmos pedig hatvanhét éves korában halt meg szeptemberben 1741. Amaz első tehát atyja nem lehetett ez utóbbinak. Lásd: a dunkeldi csata részletes leírását; a »Gentlemen's Magazin« 1740; Warburton jegyzetét a »Dunciad« kiadójához szóló levél mellé, mely alá Cleland V. van ugyan írva, de a melyet Pope írt. Egy sir Hamilton Roberttől, a szélső covenantiak ez oraculumától s egy vérszomjas zsványtól származó iratban. Cleland úgy említetik, mint a ki egyszer ama vakbuzgókkal összeköttetésben állott, de később határozottan ellenök fordult. Cleland hihetőleg nem értett egyet Hamiltonnal abban, hogy szent kötelesség az egyszer kegyelmet nyert hadi foglyoknak a nyakukat elmeteszni. Lásd Hamilton levelét a társulatokhoz. 1685. decz 7.

törvénytudónál gyűlöltebbé tette a puritánok előtt. Dundee Hamilton pártfogásához folyamodott; Hamilton pedig azt tanácsolá neki, hogy ezt a tárgyat a legközelebbi ülésben a ház megfontolása elé terjeszsze. *)

Ezen ülés előtt egy Crane nevű ember érkezett Franciaországból s levelet hozott a bujdosó királytól a rendekhez. A levél le volt pecsételve: vivője, a mi igen különös, semmi másolatát nem vitte magával a jakabpárti főnökök értesítése végett; se nem hozott akár szóbeli akár írásbeli izenetet Jakab valamely ügynökének. Balcarras és Dundee mélyen elszomorodtak, látva hogy ily kevés bizalmat helyeztet bennök s gyötörte őket a kinos bizonytalanság ama levélnek tartalma iránt, melytől oly sok függött. Hajlandók voltak mégis a legjobbat hinni. A minő helyzetben volt Jakab király, nem lehettek oly rossz tanácsadói, hogy barátai tanácsaival és kérelmeivel merőben ellenkezőleg cselekedjék. Levelének, ha fölolvastatik, oly tartalmúnak kell lenni, hogy a királypártiakat éleszsze, a mérsékelt whigeket pedig kiengesztelje, követői tehát elhatározzák, hogy föl kell azt olvastatni.

Mikor a convent ismét ülést tartott, szombaton reggel marczius tizenhatodikán, indítvány tétetett, hogy a gyűlés tagjainak személyes biztossága iránt intézkedések történjenek. Fölhozatott, hogy Dundee életét fenyegették; hogy két gyanus kinézésű egyén láttatott a háza körül leskelődve s egymásnak azt mondogatták hogy úgy fognak ellbánni a kutyával, mint ő bánt velök. Mackenzie panaszt emelt, hogy ő is veszélyben forgott, s nyelvének szokott erejével, és szóbőségével a rendek oltalmába ajánlotta magát. De a több-

*) Balcarras : emlékirat.

ség könnyedén vette az egész dolgot; s napi rendre tért át fölötte. *)

Ekkor jelentették, hogy Crane a parlamentház ajtaja előtt áll. Bebocsátották. Az irat, melynek áthozatalával megbizva volt, a ház asztalára letétetett. Hamilton azon észrevételt tévé, hogy Leven gróf kezénél volna egy levél azon hérczegtől, a kinek fölhívása folytán vannak az ország rendei egybegyülve. Ezen levél fölolvadásának, nézete szerint, elsőbbség volna adandó. A gyűlés ugyanazon nézetben volt; s Vilmos jól megfontolt és eszélyes levele fölolvastaték.

Aztán indítványoztatott Jakab levelének fölnyittatása. A whigek azon ellenvetést tévék, hogy hátha a gyűlést fölmozgató rendeletet foglal magában. Indítványozták tehát hogy a pecsét felbontása előtt mondja ki a ház, hogy ily netaláni rendelet daczára is folytatni fogná üléseit. A jakobiták, a kik a levél tartalmát szintoly kevéssé ismerték mint a whigek, s türelmetlenül várták azt, hévvel egyeztek bele. Meghozatott a határozat, mely szerint a tagok kölcsönösen lekötötték egymást, hogy egy eloszlatásukra czélzó rendeletet semmisnek fognak tekinteni, s hogy mindaddig együtt maradnak, mig Skócz ának szaladságát és vallását nem biztosítják. Ezen határozatot majd minden jelenvolt lord és gentleman aláírta. Kilencz püspök közül hét aláírta. Dundee és Balcarras saját kezükkel irott neveik az eredeti példányon ma is láthatók. Balcarras utóbb azt, a

*) Balcarras: emlékirat. De az itt történtek legteljesebben vannak némely kézirati jegyzetekben leírva, melyek az ügyvédi kar könyvtárában vannak meg. Balcarras adatai nem mindenben pontosak. Hihetőleg emlékezetből írta azokat. A parlamenti jegyzőkönyvekből javíttattam ki azokat.

mi az ő elvei szerint világos felségsértés volt, azzal mentegeté, hogy ő és barátai, az urok érdeke iránti nagy buzgalom miatt járultak hozzá urok tekintélye ellen intézett ezen merényletkez; hogy ők ezzel a levél jó hatását készíték elő, s hogy ha ezen engedményt a többségnek meg nem teszi, a levél még föl se nyittatott volna.

Rövid pár percz alatt Balcarras kegyetlenül csalatkozott várakozásában. A levél, melytől annyit reméltek és annyit féltek, mindazon tisztelettel olvastatott föl, melylyel a skót parlamentek a királyi leiratok iránt mindig viseltetni szoktak: de annak minden szava kétségbeesést csepegtetett a jakobiták szívébe. Világos volt, hogy a bal-szerencse Jakabot sem bölcsebbé sem kegyesebbé nem tette. Csupa makacsság, kegyetlenség, gőg volt az egész. Bocsnatot ígért azon árulóknak, a kik kötelességükhöz két hét alatt visszatérnek. A többieket a legkiméetlenebb boszuállással fenyegette. A mult sérelmekért nem csak semmi sajnálkozást nem fejezett ki: hanem maga a levél egy újabb sérelem volt: mert a hitehagyott Melfort irta s ellenjegyezte azt, a ki az ország törvényei szerint nem viselhette az államtitkári hivatal, s a kit a protestáns toryk nem kevesbé gyűöltek, mint a whigek. A terem nagy zavargásba jött. Jakab ellenségei fönhangon és indulatosan keltek ki. Barátai, felboszantva és megszágyenülve, belátták, hogy hiu törekvés volna a conventben folytatni a harczot. Minden szavazat, mely a levél fölbontása előtt még kétesnek látszott, most menthetlenül el volt veszve. Az ülés nagy izgalomban oszlott szét. *)

Szombat délután volt. Hétfőn reggelig nem tartatott

*) Skót parl. act. marc. 16. 1686/9. Balcarras emlékirat; »History of the late Revolution« stb. »Account of the Proceedings« stb.

ülés. A jakobita főnökök tanácskozmányt tartottak s elhatározták, hogy valami határozott lépést kell tenniök; Dundee és Balcarras éljenek azon teljhatalommal, melylyel el látva voltak. A kisebbség hagyja el azonnal Edinburghot s jőjjön össze Stirlingben. Athol beleegyezett s megígérte, hogy a clan embereiből egy jókora csapatot hoz magával a királpárti convent megoltalmazására. Mindent berendeztek az elválásra; de néhány óra alatt egy ember késedelme és egy másik tulbuzgósága az egész tervet meghiusítá.

Eljött hétfő. A jakobita lordok és gentlemenek már lóra akartak ülni, mikor Athol huszonnégyszáz órai halasztást kért. Neki személyes oka nem volt a sietésre. Ha marad, ő nem forog a meggyilkoltatás veszélyében. Ha megy, a polgári háborútól elválhatlan koczkázatot vonja magára. A pártja emberei, nem akarván tőle elmaradni, beleegyeztek az általa kívánt haladékba s még egyszer megjelentek az ülésben. Egyedül Dundee tagadá meg csak egy perczig is benmaradását. Élete veszélyben forgott. A convent elutasita magától megoltalmazását. Ő, ha marad, csak a gyilkosok töreinek és pisztolyainak szolgál czéltáblául. Balcarras hiába inté őt. »Ha ön elmegy,« mondá neki, »fölriasztja őket és az egész tervet megrontja.« De Dundee makacs volt. A minő bátor-szivű volt különben, ő is, mint sok más bátor férfiú, az orgyilkosság gondolata ellen kevesbé volt megedzve, mint bármi más veszély ellen. Ő tudta, minő volt a covenantiak gyűlölete: tudta, mennyire megérdemelte az ő gyűlöletöket; üzte őt a helyrehozhatlan vétek öntudata, s a megtorlás ama rettegése, melyet a régi polytheisták a furiák borzasztó neve alatt személyesítettek. Régi kísértői, a sátánok és bel-

Lond. gaz. marc. 25. 1689; Jakab élete II. 342. Burnet feltűnő módon téved mind ezen tárgyalásokra nézve.

zebubok, előbb büneinek, most veszélyeinek részeseiként készek valának utitársakul szegődni hozzá menekvésében.

E közben a convent egybegyült. Mackenzie épen javában beszélt, s pathoszsza! panaszla föl az ország rendei- nek helyzetét, mint a kiket egyszerre fenyegetnek a várerős- ség ágyúi, és a csőcselék kicsapongásai, midőn néhány ör által szakittaték félbe, a kik a vár közelében volt őrhelyeikről futottak ide. Látták Dundee-t a stirlingi uton ötven lovas élén. Az ut a meredek szikla alatt vitt el, melyen a vár állt. Gordon megjelent a bástyákon s jelt adott, hogy va- lamit mondani akar. Dundee annyira fölcsimpeszkedett, hogy egymást meghallhassák, s így valóban a herczeggel értekezett. Ezen perczig a gyűlés presbyteri tagjainak az ő hitők és testvéreik ama kegyetlen üldözője elleni gyűlöle- tőket féken tarták a parlamenti tanácskozások illemsza- bályai. De most az borzasztó módon tört ki. Hamilton maga, a ki pedig eddig az elnöki tisztet komolyan és részrehajlat- lanul vitte, a leglármásabb és legdühösebb volt a teremben. »Legfőbb ideje már,« kiálta föl, »hogy magunkra gondol- junk. A mi vallásunk és polgári szabadságunk ellenségei körülöttünk csoportosulnak; s méltán gyaníthatjuk, hogy itt köztünk is vannak czinkostársaik. Zárjátok be az ajtó- kat. Hozzátok ide az asztalra a kulcsokat. Senkit se eresz- szünk ki, csak azon lordokat és gentlemaneket, a kikre a polgárok fegyverre szólítását fogjuk bízni. Vannak Edin- burghban jó embereink a nyugoti részekről, oly emberek, a kikért jót állok.« A gyűlés egyhangu fölkiáltással adá bele- egyezését. A többség több tagja is dicsekvék, hogy megbiz- ható embereket hoztak magukkal, a kik egy intésre rá ro- hannak Claverhousera és dragonyosaira. Minden, a mit

Hamilton indítványozott, rögtön elfogadtatott. A jakobiták hallgatva s ellenállás nélkül, foglyokká lőnek. Leven kiment s megrendelé, hogy a dobokat pergessék. A lancashirei és ayrshirei covenantiak a jelre azonnal kiállottak. Az így egybegyűlt haderőnek nem volt igazi katonai kiné-
zése ugyan, de az untig elegendő volt a Stuartház követőinek elnyomására. Dundee-től mitsem lehetett akár reményleni akár félni. Ő megint visszamászott a várhegyről, csapatához ért s nyugot felé elnyargalt. Hamilton most az ajtókat ismét fölnyittatá. A gyanus tagok bátran kimehettek. Megalázva és tört szívvvel, de még örülve, hogy ily áron szabadulhattak, lopódtak a főuton egybe csoportosult bősztömegeken át. A különválás minden gondolatával felhagytak. *)

Másnap elhatároztatott az országnak védelmi állapotba helyezése. Ezen határozat bevezetésében szigorú megjegyzések foglaltattak amaz áruló hitszegésére, a ki, miután sajátkezű aláírásával lekötötte magát, néhány óra múlva nem csak helyét el merte hagyni a conventben, hanem a szökésre adott példát s jelt a polgári háború kitörésére. Minden protestáns, tizenhat évestől hatvanig, fölhivatott, hogy első fölszólításra készen álljon fegyvert ragadni; s hogy tudatlansággal senki se menthesse magát, a határozat az egész királyságban minden piaczon fölolvastatott. **)

Az ország rendei aztán egy köszönő föliratot határoztak Vilmoshoz. Ezen föliratot sok főúr és nemes aláírta, a

*) Balcarras emlékirat. Az ügyvédi testület irattárában.

**) Skót parl. act. marc. 19. 1688/9; »History of the late Revolution« stb.

kik a számüzött király hivei közé tartozotak. A püspökök azonban egyhangulag megtagadták annak aláírását.

Régi szokás volt a skót parlamenteknél, a törvények szövegezését tagjainak egy külön bizottságára bízni, a kik »Lords of the Articles« névvel jelöltettek. Ezen gyakorlat-hoz képest a kormányzat berendezésére való tervnek elkészítésével egy huszonnégy tagu bizottság bízott meg. Ezek között nyolcz peer volt, nyolcz megyei és nyolcz városi képviselő. A bizottság többségét whigek képezték; s egyetlen egy főpap sem volt benne.

A jakobiták, egymást erő balesetek által leverve, ez időben egy pillanatra újra föléledtek Queensburry herczegnek Londonból megérkezése folytán. Magas rangu, nagy befolyásu ur volt; jelleme az őt környezőkhöz hasonlítva, tiszta. Mikor a pápistaság volt fölül, ő hű maradt a protestáns egyház ügyéhez; s mióta a whiggismus került fölül, hű maradt az örökös királyság ügyéhez. Némelyek úgy hiszik, hogy ha ez előbb jött volna e helyre, fontos szolgálatokat tehetett volna a Stuart-háznak. *) Még most is az általa használatba vett éltető szerek a gyenge és alélt párt új életre ébredésének némi jelenségeit idézték elő. Találtak módot a Gordonnal való érintkezésre; s komolyan sürgették őt, hogy lövessen a városra. A jakobiták azt remélték, hogy mihelyt az ágyúgolyók egy-két kéményt ledöntenek, a gyűlés Glasgowba megy át. Így idő lett volna nyerve; s a royalisták talán kivihették volna régi tervöket, hogy külön conventben ülésezzenek. Gordon azonban határozottan elutasítá magától a nagy felelősséget egy oly lépésért, melyre csakis egy kis cabal által hivatott föl. *)

*) Balcarras.

Ezen időben az ország rendeinek oly űre találkozott, a kiben jobban megbizhattak, mint a fegyelmezetlen és háborgó nyugoti covenantiakban. Egy angol hajóhadosztály érkezett meg a Themzéből az erősség öble nyílásához. Magával hozta ama három skót ezredet, mely Vilmost Hollandból kísérte volt. Okos választással szemelé ki ezeket azon gyűlés oltalmazására, melynek az ország kormányzatát kelle berendeznie; s hogy minden okát a féltékenységnak eltávolítsa egy oly népnél, mely a nemzeti becsület iránt nagyon is érzékeny szokott lenni, előbb minden hollandi katonát kimustrált közülök, s így számukat mintegy tizenegy százra apasztotta le. Ezen kis erőt Mackay András, egy előkelő származású skót felföldi vezérletére bizta, a ki sokáig szolgált a szárazon, s a ki ugy rettenthetetlen bátorsága, mint az ily szerencselovagoknál ritka jámborság által is kitűnt. A convent egy határozatban Mackayt az ő haderőinek vezérletével is megbizta. Mikor a kérdés szavazásra tüzetett, a glasgowi érsek, nem akarván résztvenni a királyt egyedül illető ily jog bitorlásában, azt kérte, hogy a főpapok mentessenek föl a szavazás alól. A papoknak, mondá, semmi közük a katonai dolgokhoz. »Az egyház atyáit,« felelé neki élesen egy tag, »ugy látszik, új világosság sugara lepte meg. Én magam láttam oly katonai rendeleteket, miket azon főtisztelendő ur maga irt alá, a ki most egyszerre oly aggályos lett. Volt ugyan egy különbség a dologban: ama rendeletek a protestánsok elleni dragonádokra szólottak, a most előttünk fekvő határozat pedig megvédeni akar bennünket a pápisták ellen. *)

*) Skót parl. act. — »History of the late Revolution« stb. North Britain emlékirat. 1715.

A Mackay seregének megérkezése s Gordon folytonos tétlensége elkedvetleníté a jakobitákat. Valóban egy esély ellenök fordult. Ők, ha az Angliával való egyesülést óhajtó whigekhez csatlakoznak, hihetőleg a kormányzat berendezését ez utóbbi kérdés miatt elhalasztották volna. E célból meg is kezdődött az alkudozás, de rögtön abba hagyatott. Mert csakhamar kitünt, hogy a Jakab pártja voltaképen ellenzi az uniót, s az unio pártja voltaképen ellene van Jakabnak. E két pártnak nem levén közös érdeke, az ő egybeolvadásuknak más eredménye nem lehetett volna, mint hogy egyik a másiknak eszközévé váljék. Az unio kérdése tehát nem vétetett elő. *) Egy-két jakobita visszahuzódott falusi jószágára, mások, ha Edinburghban maradtak is, nem mutatták magukat a parlamentben: sokan átmentek az erősb félhez; s mikorra végre a huszonnégyes bizottság munkálata a gyűlés elé terjesztetett, kitünt, hogy az a párt, mely Athol körül csoportosult, semmivé olvadt össze.

A határozatok, a mennyire lehető volt, a westminsteri legújabb minták után hozattak. Egy fontos pontra nézve azonban szükséges volt, hogy a másolat eltérjen az eredetitől. Anglia országos képviselői két vádat emeltek Jakab ellen, törvénytelen kormányzását és megfutamodását, s az enyhe »lemondás« (Abdication) kifejezését használva a szó szerinti pontosság némi félretételével, kikerülték azt a kérdést, hogy vajon az alattvalók letehetnek-e egy rossz fejedelmet. Ezen kérdést a skót országos képviselők nem kerülhették ki. Ők nem állithatták azt, hogy Jakab otthagytá helyét. Mert ő, tónralépte óta soha sem lakott Skócziában. Számos éven át oly fejedelmek uralkodtak ezen ország-

*) Balcarras.

ban, a kiknek lakhelyök más országban volt. A közigazgatás egész gépezete azon föltevésen alapult, hogy a király nincs jelen, s így annak nem kelle okvetlen megzavartatnia a király elmenése által, mely miatt a sziget déli részében az egész kormányzat fölbomlott s az igazságszolgáltatás rendes menete fönakadt. A király, a mig Whitehallban volt, csak levél útján közlekedhetett az edinburghi parlamenttel; levél útján pedig közlekedhetett akkor is, ha Saint-Germainsben vagy Dublinban volt. A huszonnégyes bizottság kénytelen volt tehát a rendeknél azt hozni javaslatba, hogy hetedik Jakab, rossz kormányzás miatt, trónvesztettnek nyilváníttassék. Több író ezen határozat szövegéből azt következtette, hogy a józan politikai elvek Skóciában nagyobb haladást tettek semmint Angliában. De a két országnak egész történelme a restauratiótól az unióig, ama következtetés helytelen voltát bizonyítja. A skót rendek nyíltan beszéltek, tisztán csak azért, mert helyzetöknél fogva nem kerülhették azt ki.

Az, a kinek főrésze volt a határozat indítványozásában és védelmezésében, sir Dalrymple János volt, a ki nem rég a lord főügyész magas hivatalát viselte, s nem egy viszszaélésnek volt tényezője, melyet most érvei és ekesszólása egész erejével megtámadott. Serényen támogatá őt Ayrshire, egy nagy tehetségű de elvtelen, háborgó lelkű, vágyaiban telhetetlen, s boszujában engesztelhetlen ember. A glasgowi érsek és sir Mackenzie György voltak az ellenfél szónokai: de fölszólalásaiknak más eredménye nem volt, minthogy pártjukat azon előnytől is megfosztották, hogy a gyűlésnek nyomás alatti helyzetét s a szólásszabadságnak az örökös királyság védőitől lett megtagadását hozhatták volna föl maguk mellett.

Mikor a kérdés föltétetett, Athol, Queensberry, s néhány barátaik ott hagyták a termet. Csak öten szavaztak nemmel azon határozat ellen, melybenki mondatott, hogy Jakab az ő jogát alattvalóinak hűségéhez elvesztette. Mikor azon indítványra jött a sor, hogy Skóczia koronája iránt ugyanoly módon történjen intézkedés mint Anglia koronája iránt történt, akkor Athol és Queensberry ismét megjelentek. Ő nekik kételyök volt, mondák, az iránt, vajon jogosan lehet-e a trónüresedés fölött határozni. De miután az kimondatott, nem kétkedtek többé, hogy az üres trónt csak Vilmos és Mária foglalhatják el.

A convent aztán diszmenetet tartott a főuton. Számos előkelő főúr, a fővárosi főpolgármesterrel (Lord Provost) heroldok kíséretében kiléptek a nyolcz szögű torony erkélyére, mely fölött a város czimerkeresztje Skóczia egy-szarvujával látható. *) Hamilton fölolvása a convent határozatát; s egy hirnök trombitászó mellett kikiáltá az új uralkodókat. Az nap az ország rendei rendeletet adtak ki, hogy a lelkészek, hivatalvesztés terhe alatt szószékeikből hirdessék ki az imént felolvasott kiáltványt, és hogy imát mondjanak Vilmos királyért és Mária királynőért.

Azonban az interregnum még nem ért véget. Noha az új uralkodók már kikiáltattak, nem vették még át az uralkodást egy formasierű meghívás és formasierű elfogadás alapján. Edinburghban szintugy mint Westminsterben, szükségesnek találták, hogy azon államiratban, mely a kormányzat fölött határoz, egyuttal világosan körülírassanak és ün-

*) Minden olvasó emlékezni fog, miként elátkozza sir Scott Walter »Marmion«-ja ötödik énekében, azon ostobákat, a kik amaz érdekes emlékjelt levetették.

nepélyesen biztosittassanak a nemzet azon kiváltságai és jogai, melyeket a Stuartok törvénytelenül megsértettek. Egy jogkérvényt (Claim of Right) szerkesztett tehát a huszonnégyes bizottság, s azt magáévá tévé a convent. Ezen kérvény csak a fenálló törvényeknek bővebb kifejtése akart lenni, s egy pótírat csatoltatott hozzá, melyben azon sérelmek soroltattak föl, a melyek csak újabb törvények által orvosolhatók. Egy igen fontos czikkelyt azonban, melyet természetesen e sorozat élén kellene keresnünk, a convent, igen gyakorlati észszel, noha ismeretes tények és czáfolhatatlan érvek ellenére, a jog-kérvénybe helyezett át. Senki se tagadhatá, hogy a prelatusi rendszer országgyűlési törvény által hozatott be. A püspökök hatalma lehetett káros, szentírásellenes, keresztyéntelen; de törvénytelen bizonynyal nem volt; s azt törvénytelennek mondani a közönséges józan ész megtagadása volt. A whigek azonban sokkal inkább kívánták azt, hogy megszabaduljanak a főpapoktól, semmint hogy tökéletes publiczisták és logikusoknak mutathassák magukat. Ha ők az episcopátus eltörlését azon szerződés föltételei közé veszik föl, mely szerint Vilmos a koronát volt átveendő, czéljokat elérik ugyan, noha oly módon, mely sok ellenvetés alá esik. Másrésről, ha arra szorítkoznak, hogy az episcopátust káros intézménynek nyilvánítsák, melyet jövőre a törvényhozásnak meg kell szüntetni, akkor a határozatnak, mely formasierüleg hibátlan ugyan, nem lett volna sikere. Ők jól tudták, hogy Vilmos nem ért egyet az ő gyűlöletökkel a püspökök ellen, s hogy ha még buzgóbbán pártolná is a kalvinisták rendszerét, azon viszonynál fogva, mely őt az anglikán egyházhoz köté, nehéz sőt veszélyes dolog lett volna neki ellenséges állást foglalni amaz egyház alkotmányának egyik alaptétele elle-

nében. Ha ő Skóczia királya lesz, a nélkül, hogy e kérdésben előre lekötne magát, úgy el kelle rá készülnie, hogy nem fog örömet hozzájárulni egy oly törvényhez, melytől alattvalóinak egy oly tekintélyes osztálya borzadt a sziget déli részében. Kivánatos volt tehát e kérdésnek még a trónüresedés ideje alatti elintézése. Ezen véleményhez hozzájárultak számos oly politikusok is, a kik épen nem gyűlöltek a karinget és püspöki süveget, de azt óhajtották, hogy Vilmosnak békés, szerencsés uralkodása legyen. A skót nép, — így okoskodának, — gyűlöli a püspöki rendszert. Az angol szereti. Ha Vilmostól kívánnak e részben nyilatkozatot, úgy ama kényszerűségbe helyezik őt, hogy az általa kormányzott népek egyikét mélyen megsértse legbensőbb érzelmeiben. E szerint teljesen az ő érdekében állott, hogy a kérdést, melyet ő sehogy sem odhatott meg, a nélkül hogy nagy nehezteléseket és megszólásokat ne vonna magára, mások oldják meg helyette, a kik hasonló veszélynek nincsenek kitéve. Ő még nem volt Skóczia uralkodója. Míg az interregnum tart, a legfőbb hatalom a rendeknél van; s azért, a mit a rendek tesznek, a déli királyság prelatistái őt nem tehetik felelőssé. Az idősb Dalrymple erősen vitatta ezt Londonból írt levelében; s alig lehet kétség, hogy ura gondolatát fejezte ki. Vilmos őszintén örült volna, ha a skótok valamely mérsékelt episcopátussal kibékültek volna. De mihelyt ez elérhető nem volt, nyilván az volt kívánatos, hogy akkor mondják ki az általok gyűlölt intézmény fölött visszavonhatatlanul az ítéletet, mikor még semmi királyuk nem volt. *)

*) Dalrymple Melvillehez apr. 5. 1689; a Leven és Melville féle kéziratok.

A convent ennél fogva, sokkal kevesebb nehézséggel mint várható volt, a jog-kérvénybe iktatá azon záradékot, mely szerint a prelatusi rendszer az ország egyik elviselhetetlen terhének nyilvánittatik, melyet a nép régóta gyűlöl, s melyet el kell törölni.

Az Edinburghban történetek közt semmi sem lepheti meg annyira az angolt, mint az a mód, a melylyel a kivallatási gyakorlat tárgyalatott. Angliában a tortura mindig törvénytelen volt. A legszolgaibb időkben is a bírák egyhangulag mondták ki ezt. Azon uralkodók, a kik alkalmilag igénybe vették, a mennyire lehetett titkon tévék azt, soha se követelték, hogy eljárásuk jogszerű s a köz-törvénnel megegyező volt, hanem mindig azzal mentegődztek, hogy a rendkívüli veszély, melyben a közállam forgott, kényszeríté őket, hogy saját felelősségökre a védelem oly rendkívüli eszközeihez nyuljanak. Egy angol parlament sem tartotta annál fogva szükségesnek e tárgyban törvényt által intézkedni. A kivallatás nem említették a »Petition of Rights«-ben vagy a hosszú parlament bármely határozatában sem. Az 1689-diki országgyűlés egy tagja sem álmodott arról, hogy azon államiratban, mely az orániai herceget és hercegnőt a trónra meghívá, egy oly tételnek fölvételét indítványozza, mely a nyújtó és szorító vasaknak oly célból alkalmazása ellen volna intézve, hogy a foglyok magukat vétkeseknek nyilvánítsák. Ily nyilatkozat inkább gyengíti vala mintsem erősbitené az általános szabályt, mely legjelesebb jogtudósaink ítélete szerint még a Plantagenetek korától fogva az angol jogtudomány egyik főpontját képezé. *) A skót jogkérvényben, a kinpad használata, bizonyítékok

*) Igen találó megjegyzés van erre Fortescuenél.

nélkül és rendes esetekben, a törvénybe ütközőnek jelentetett ki. A kínpad használata tehát ott, a hol erős bizonyítékok voltak s a rendkívüli esetekben, közönséges értelmezés szerint, a törvénnyel megegyezőnek jelentetett ki; s nem is sorolták a kínpad használatát a rendek azon országos sérelmek közé, a melyek törvényhozási uton orvoslandók. Igaz, hogy nem kárhoztathatták a kínpad használatát a nélkül, hogy önmagukat ne kárhoztassák. Történt, hogy az alatt míg ők a kormányzat rendezésével foglalkoztak, az ékesszóló és tudós lord elnök Lockhart egy vasárnap templomból hazamenet az utcán öletett meg. A gyilkos elfogatott, s kitünt hogy az egy alávaló, a ki nejével kegyetlenül bánván s azt a házból kidobván, a törvényszék által ítéletileg kényszerítettett reá, hogy róla gondoskodjék. Vad gyűlölet fogta el lelkét azon bírák ellen, a kik az asszonyt megoltalmazták, s oly büntetetre vitte, mely miatt borzasztó bűnhődés várt reá. Természetes, hogy egy orgyilkosság, ily sok nehezítő körülmény kíséretében, a convent tagjait nagyon fölingerlé. De nekik a pillanat komolyságát és saját hivatásuk fontos voltát kellett volna tekintetbe venni. Szerencsétlenül a szenvedély hevében meghagyták az edinburghi előjáróknak, hogy a foglyot a lábszorítóba tétessék s egy bizottságot neveztek e mütétel fölügyeletére. Ezen szerencsétlen eset közbejötte nélkül a skót törvény hihetőleg az angol törvény mintájára idomittatott volna át. *)

A jog-kérvény el levén határozva, a gyűlés a koronázási eskü átvizsgálására tért. Ez meg levén téve, három tag küldetett ki, hogy a kormány szervezési munkálattal Lon-

*) Skót parl. act. apr. 1. 1689; a rendi bizottság rendeletei, máj. 16. 1689; London Gazette apr. 11.

donba menjenek. Argyle, noha a törvény szoros értelmében nem volt peer, mint a peerek képviselője választaték meg; sir Montgomery Jakab a megyei követeket és sir Dalrymple János a városi követeket képviselék.

Eztán a rendek pár napra elnapolták üléseiket, előbb egy határozattal fölhatalmazván Hamiltont, hogy az interregnum alatt belátása szerint intézkedjék a béke és rend föntartására.

A koronázási szertartás némely érdekes részletben nagyban különbözött a szokásos diszmenetektől. — Május tizenegyedikén a három biztos a whitehalli tanácsteremben megjelent, s onnét a Londonban jelen volt majd minden kitünőbb skót urak kíséretében átment a nagy étterembe. Itten Vimos és Mária egy menyezet alatt ülve fogadták őket. Angol urak és államférfiak fényes gyülekezete vette körül a trónt; de az állam nagy kardját egy skót lord vitte; s a királyi eskü a skót bevett szokás szerint tétetett le. Argyle lassan mondá elő annak egyes szavait. A királyi pár, égneik emelt kézzel, mondá azt utána, egész az utolsó záradékig. Itt Vilmos megakadt. Ezen záradék azon ígéretet foglalá magában, hogy ki fogja irtani mind az eretnekeket, s az igaz istentisztelet ellenségeit; tudva volt pedig, hogy legtöbb skót ember fölfogása szerint, nem csak minden római katolikus, de minden episcopális protestáns, minden independens, baptista és quaker, lutheránus, sőt angol presbyteriánus is, a ki nem tartotta magát a Covenant ünnepélyes kötelméhez, az igaz istentisztelet ellensége volt.*)

*) Minthogy nemrég tagadásba vétetett, hogy a szélső presbyteriek kedvezőtlen véleménynyel voltak a lutheránusokról, két döntő próbáját fogom adni a szövegben foglalt állításomnak. A »Faithful

A király kijelenté a birtokosoknak, hogy az eskü ezen részét le nem teheti külön és világos magyarázat nélkül: s ők föl valának hatalmazva egy oly magyarázatot adni, a mely reá nézve kielégítő. »Nem akarom« mondá »ő most arra kötelezni magamat, hogy hitüldöző legyek« »sem ezen eskü szavai« mondá erre az egyik biztos, »sem Skóczia törvényei nem rónak ily kötelességet felségedre.« »Ily értelemben tehát megesküszöm reá,« felelt Vilmos; »s kívánom, hogy ti mindnyájan, urak és gentlemanek, tanúk legyetek arra, hogy így történt.« Rágalmazói is általában elismerik, hogy ezen nagy alkalommal igazságosan, méltósággal és bölcsen járt el.*)

Mint Skótország királya, majd minden lépten nyomon akadályokba ütközött, részint olyanokba, melyekkel Angliá-

Contentings displayed« czimű könyvben van egy jelentés a conventiak oct. 24-én 1688. tartatott közös gyűlésében történekekről. A kérdés az volt, vajon egyesüljenek-e a hollandiakkal. »Egyértelműleg elhatároztatott,« mondja a gyűlés jegyzője, »hogy nem lehet egy testületbe olvadnunk a hollandiakkal, sem forma szerint az ő vezetésök alá adni magunkat, oly tarka vegyülékét képezvén ők a lutheránus gonosztevőknek és szakadároknak, a kikkel összeállani ellenkezőnek a skótegyház tanaival.« Az oct. 2-án 1707-ben kelt óvásban és bizonyágtételben, az egyesült társulatok panaszt emelnek, hogy a korona a hanoveri herczegre szállt, »a ki a luthenaránus vallásban született és neveltetett, mely nem csak különbözik, de sokban egyenes ellentétben áll a tanítás, hitvallás, reformatió ama tiszta elveivel, melyek magaslatán a mi népeink állnak, a mint az köztudomásra van.« Hozzá teszik: »Egy ily személynek uralkodásra meghivatása nem csak a mi ünnepélyes szövetségünknek, és »Covenant«-unknak ellenére van, de még isten rendeletébe is ütközik. Deut. XVII.«

*) »A legutóbbi skót forradalom története« London Gazette. maj. 16. 1689. A történekekről szóló hivatalos jeleutés nyilván nagy gonddal szerkesztetett. Lásd: a királyi naplót 1702. Ezen munka írója azt állítja, hogy egy jelen volt paptól kapta értesítéseit.

ban is küzdenie kellett, részint olyanokba, melyek szerencsére itt nem léteztek. A sziget északi részén, egy osztály sem volt annyira elégtelen a forradalommal mint épen az, mely legtöbbet köszönhete neki. Azon mód, mely szerint a convent a vallás ügyében intézkedett, nem kevesbé sértette a püspököket, mint ama szigorú covenantiakat, kik oly sokáig, kardnak, golyónak, kínpadnak akasztófának ellenére saját módjuk szerint pinczékben és hegyi rejtekekben imádták teremtőjüket. Volt-e valaha, kiáltának ők, ily egy közép a két vélemény között, ily kiegyezkedés az Ur és Baal között? A rendeknek ki kellett volna mondani, hogy az episcopatus egy irtózat isten szemében, és hogy, engedve isten parancsának és rettegve igazságos ítéletét, ők a nagy nemzeti bűnnek és botránynak véget vetnek, követve példáját ama szent uralkodóknak, a kik régente szétpusztították a pogányok ligeteit s ledöntötték a Chemosh és Astarte oltárait. Szerencsétlenségre Skócia fölött nem a jámbor Josiáhk, hanem a gondatlan Galliosok uralkodnak. A kereszténytelen hierarchiát el kelle törölni, nemcsak, mert az ég ellen egy kihívás, hanem a földön egy súlyos teher; nemcsak, hogy az egyház nagy láthatatlan feje előtt utálatos, hanem mert a nép előtt is gyűlöletes. A közvéleménytől függjön-e mi jó és helyes a vallásban? Nem a Krisztus által, saját házában megállapított rendet kell minden időben és minden országban szentül megtartani? És nincs-e más ok, e rendet Skóciában föntartani, mint az, a melylyel a főpapi rendszert Angliában, a pápistaságot Spanyolországban, a mohamedaniságot Törökországban igazolják? Miért nem volt szó sem téve amaz ünnepélyes szerződésekről (covenants), melyeket a nemzet oly általánosan elfogadott s oly általánosan megsértett? Miért nem mondatott ki világosan, hogy amaz okira-

tokban foglalt ígéretek most is érvényesek s kötelezők lesznek az idők végeig a királyságban? Miért kelle ezen igazságokat elnyomni csupa kiméletből egy olyan fejedelem érzelmei és érdekei iránt, a ki minden volt, a mit az emberek kívántak tőle, szövetségese a babonás Spanyolországnak, s a lutheranus dánoknak, Hágában presbyteri, s Whitehallban prelatista? Anynyiban jót tett kétségkívül, hogy mint Jehu, ostora lett a bálványimádó Ahab-háznak. De, mint Jehu, ő nem igyekezett egész szivből isten utain járni, hanem eltűrt, sőt együtt követett el oly istentelenségeket, melyek csak fokozatban különböztek azoktól, a melyeknek ellensége gyanánt lépett föl. Istenfélő senatorokhoz illőbb lett volna óva inteni őt a büntől, melyet az anglikán szertartáshoz való alkalmazkodása és az anglikán egyházkormányzat föntartása által elkövetendő volt, semmint hizelegni neki oly szóvirágokkal, a melyekből kitűnt, hogy ők mélyebben vannak megrontva az erastianismus által, mint az maga. Sokan, a kik így beszéltek, megtagadtak minden olyan ténykedést, a mely az új uralkodók elismerésekint volt magyarázható, és inkább egy egész sor katona puskatüzét, vagy az árapályban karókba huzatásukat kiállották volna, semmint egy imát elmondjanak, hogy az isten megáldja Vilmost és Máriát.

De kevesebbet kelle a királynak tartani ezen embereknek az ő képtelen elveikhez való makacs ragaszkodásától, mint a semmi elvvel nem bírók nagyravágyásától és kapzsiságától. Kellett rögtön ministereket választani Skóczia kormányázására: s bárkiket nevezett ki, ki nem kerülhetette egy sereg vágyakozók neheztelését, haragját. Skóczia egyike volt a legkevesbé vagyonos országoknak Európában; de ügyes és önző politikusokat Európa egy országa sem mutathatott föl nagyobb számban. A koronának nem állott rendelkez-

zésére elég hivatal, hogy a hivatalvadászok egy huszadrészét is kielégíthetné, a kiknek mindegyike a maga szolgálatait legkitünőbbnek tartotta s meg volt arról győződve, hogy bárki más mellőztetnék is, róla nem szabad elfeledkezni.

Vilmos minden lehető megteint e vágyakozók seregének kielégítésére, s több hivatalt testületivé változtatott. De volt néhány olyan hivatal, melynek teendőit nem lehetett megosztani. Hamilton lord főbiztossá tétetett, azon reményben, hogy roppant pénzfizetés, lakás a holyroodi palotában, s majdnem királyi pompa és rang ki fogják őt elégitni. Crawford gróf a parlament elnöke lőn; s reménylették, hogy ezen méltóságra alkalmaztatása a szigorú presbyterieket ki fogja engesztelni: mert Crawford, a mint ők nevezék, hitvalló volt. Az ő levelei és beszédei, saját kifejezésével élve, rendkívül keneteseek voltak. Ő volt azon időben az egyetlen, vagy csaknem egyetlen a közélet emberei közt, a ki megtartá azon szólásmódot, mely egy korábbi nemzedéknél volt divatban. Készen volt nála minden alkalomra egy ó testamentomi idézet. Jelentései telve valának czélzásokkal Ishmael és Hagárra, Hannah és Élire, Eljah, Nechemiah és Zorobabelre, szánoklatait pedig Ezra és Haggai idézéseivel fűszerezgeté. Nagyon jellemző körülmény ezen emberre nézve s mindazokra, a kik iskolájához tartoztak, hogy hozzánk eljutott iratainak ama nagy tömegében csak egy szó sincs, a mely arra mutatna, hogy valaha életében az új testamentomról is hallott valamit. Még napjainkban is némely különös izlésű embereket annyira elbájolt az ő kenetteljes ékesszólása, hogy őt bizvást szentnek nyilvánították. Azok, a kik inkább tetteik mint szavaik után szokták megítélni az embereket, Crawfordban egy önző, szívtelen politikust fognak látni, a ki maga nem hitte a mit nyivákolt

s a kinek a püspöki egyház-kormányzat elleni nagy buzgal-
mát nem kis mértékben lelkesíté az a vágy, hogy püspöki
javakkal adományozzák meg. Ezen kapzsiságának mentsé-
geül szolgáljon az, hogy egy szegény nemesség legszegényebb
tagja s a forradalom előtt néha ebéd vagy darab ruha nél-
kül volt. *)

A skót államférfiak és szónokok legügyesbike sir Dal-
rymple János, lord főügyész (Lordadvocate) neveztetett.
Atyja, sir Jakab, a legnagyobb skót jogász, a főtörvényszék
élére állíttatott. Sir Lockhart Vilmos, levelei után ítélve,
kitünő ügyességű férfit, államügyész (Sollicitor Gene-
ral) lett.

Sir Montgomery Jakab azzal kecsegteté magát, hogy
ő lesz miniszterelnök. A conventben, nagyon kitünteté ma-
gát. Egyike volt ama biztosoknak, a kik a koronát nyujtot-
ták át s az esküformát az új uralkodóknak. Parlamenti

*) Lásd Crawford leveleit és beszédeit helyenkint. Sajátságos
írlyllyal élt, ha valami hivatalt kért. Előrebocsátva, nem ok nélkül,
hogy szíve csalárd és kétségbeejtőleg gonosz, így folytatja: »Ugyanaz
a mindenható lény, a ki azt mondá, hogy mikor a szegények és szükség-
ben levők vizet keresnek és nem találnak s nyelvök kiszárad a szom-
júságtól, akkor ő nem fog róluk megfeledezni: ő, daczára mostani
szegény helyzetemnek, nekem is házat építhet, ha jónak fogja tar-
tani.« Melvillehez máj. 28. 1689. A mi Crawford szegénységét és a
püspöki javakra való hajlandóságát illeti, lásd Melvillehez írt levelét
decz. 4. 1690. — A mi emberszeretetét illeti lásd ugyanahhoz decz. 11.
1690-ben írt levelét. Mind e levelek a Leven és Melville-féle kéziratok
közt vannak. Az utolsó presbyteri kormányzat behozatalának egyik
elbeszélője egy egyénről, a ki tíz vagy tizenkét fontot lopott, azt
mondja: »Ha oly szegény lett volna, mint mylord Crawford, úgy in-
kább lehetne őt menteni.« Lásd szintén a híres értekezésnek ajánló
bevezetését, melynek címe: »Scotch Presbyterial Eloquence Dis-
played.«

ügyességben és ékesszólásban honfitársai közt egy sem állott fölötte, kivéve az új főügyészt. Az államtitkárság, nem ugyan méltóságra, de valódi hatalomra nézve, a skót köz-kormányzat legmagasb polcza volt; s ez volt a jutalom, melyre Montgomery magát érdemesnek hitte. De az episcopalisták és mérsékelt presbyteriek féltek tőle mint szélsőségekre hajló s elkeseredett lelkű embertől. A covenantiak egyik vezére volt, egyszer üldözték titkos gyűlések tartásáért, máskor a partütők rejtegetéseért; pénzbírsággal büntették, bezárták; majdnem kénytelen volt ellenségei elől az atlanti oceánon túl a keletkező newjerseyi telepítvényre menekülni. Sejtteni lehetett, hogy ha most a korona teljhatalmával ruháztatik föl, rémitő boszut fog állni kiállott szenvedéseiert. *) Vilmos ennél fogva Melvillenek adott elsőbbséget, a ki ugyan nem volt első rangu tehetség, de a kit a presbyteriánusok teljesen megbízható jó barátjoknak, az episcopalisták pedig nem engesztelhetetlen ellenségeknek tartottak. Melville elfoglalta székhelyét az angol udvarnál s rendes közlönyévé vált a kensingtoni és edinburghi tekintélyeknek.

Vilmosnak volt azonban egy skót tanácsadója, a ki bizalmát jobban kiérdemelte és nagyobb befolyással bírt, mint bármelyike a névszerinti ministereknek. Ez Carstairs volt, ama kor egyik legnevezetesebb embere. Nagy elméleti képzettséggel nagy gyakorlati ügyességet egyesített, s a mártír erős hitével és lángoló buzgóságával egy tökéletes

*) Burnet II. 23. 14. Fountainhalli kéziratok Aug. 13. 1684. oct. 14. 15. 1684. máj. 3. 1685. Montgomery Melvillehez juni. 23. 1689; a Leven- és Melville-féle iratok közt; »Pretences of the French Invasion Examined« maj. 25. 1692.

politikus ravaszságát és okosságát. Bátorságra s hűségre nézve Burnetnek párja volt. De birt azzal, a mi Burnetnél hiányzott, itélettel, önuralommal s különösen tudott titkot tartani. Ha ő világi ember vagy az angol államegyház papja, nincs oly magas polcz, melyre ne vágyódhatott volna. De egy presbyteri pap nem remélhette, hogy a sziget akár északi, akár déli részében valami magas méltóságra vihesse föl. Castairsnek meg kelle elégedni a hatalom lényegével, s másnak engedni át a látszatát. Kinevezték ő felségeik skót udvari káplánjának; de akár volt a király Angliában, akár Írlandban vagy az Alföldön, mindig ez volt legmeghittebb és legokosabb udvaroncza. Királyi kegyből mérsékelt díjban részesült, s nem kívánt többet. De jól tudta mindenki, hogy szintoly hasznos barát és félelmes ellenség volt, mint a kabinet bármely tagja; s a közhivataloknál és a palota előszobáiban őt rendesen a »bibornok« jelentős gúnyneven emlegették. *)

Montgomery a főigazságügyi titkársággal (Justice Clerk) kínálta meg. De ezen bár magas és tisztességes hivatalt ő érdemei és képessége alattinak találta; s Londonból sebhedt szívvvel s hálátlan ura és szerencsésb versenyzői iránti élénk gyűlölettel tért haza Skócziába. Edinburghban egy csapatja a dolgok új rendével szintoly elégtelen whigeknek, készséggel állott egy oly merész és ügyes főnök vezérlete alá. Vezetése alatt ezen férfiak, kik között Annandale gróf és Ross lord voltak a legkitünőbbek, egy

*) Lásd Castairs életét és levelezéseit, s az érdekes emlékiratot róla a Caldwell iratok közt. 1854. Lásd szintén Mackay jellemrajzát róla, és Swift jegyzetét. Swift szavai egy skót és egy presbyteri felől nem megbízhatók. Hiszem azonban, hogy Castairs, noha lényegében jámbor és tisztességes ember, bő részese volt a kigyó bölcseségének.

»Club« nevezetű társulattá egyesültek, jegyzőt neveztek, s naponként összejöttek egy korcsmában ellenzéki tervek fölött tanácskozni. Ezen mag körül nem sokára egy egész tömege csoportosult az elkeseredett és vagyakozó politikusoknak. *) Ezen becsstelen zugolódókhoz, a kiknek más czéljok nem volt, mint zavart csinálni a kormánynak és hivatalt hajhászni, hozzá állottak más nemű elégületlenek, a kik a zsarnokság elleni hosszú küzdelem folytán, ugy el voltak keseredve, s fölingerelve, hogy a legszelidebb s legalkotmányosabb kormányzat alatt sem maradhattak békében. Ilyen volt sir Hume Patrick. Ez a számkivetésből oly haraggal és engesztelhetetlenséggel, s minden felsőbbség iránti oly emésztő féltékenységgel, s az izgató szónoklat iránti oly előszeretettel jött haza, mint a minővel négy évvel az előtt kiment, s szintoly forrón kívánta volna Vilmost csupán névszerinti uralkodóvá tenni, mint kívánta az imént csupán névszerintifővezérré tenni Argylet.**) Egy mind erkölcsileg mind értelmileg Humenak magasán fölötte álló ember, Saltoun Fletcher, ugyanazon párthoz tartozott. Noha nem volt a convent tagja, de legtevékenyebb tagja lett a clubnak.***) Gyűlölte a királyságot, gyűlölte a népuralmat: kedvencz eszméje volt Skócziát oligarchai köztársasággá alakítani át. A király,

*) Lásd : Dalrymple János Melville-hez, jun. 18. 20. 25. 1689; a Leven és Melville-féle iratok.

**) A Hyndfort kéziratban, (1704 körül) érdekes leírása van ir Patricknak. »Barátja a nagy hangu szónoklatnak, s a nélkül még meghitt barátjaival sem beszélgethet.«

***) Egy sem oly buzgó mint, Saltoun, noha nem (parliamenti) tag,« írja Lockhart Melville-nek juli 11. 1689; Leven és Melville kézirat Lásd Fletcher saját művét, s a róla irt jellemzést Lockhardt és Mackay emlékirataiban.

már lennie kell, legyen merő czifraság. A nép legalsó osztálya pedig rabszolgaságra való. Minden hatalomnak, úgy a törvényhozás mint a végrehajtás terén, a parlament kezébe kell letéve lenni. Más szóval, az országot egészen egy örökös aristocratiának kelle adni, egy oly aristocratiának, mely a legszegényebb, leggőgösebb, s legczivakodóbb volt egész Európában. Ilyen uralkodás alatt nem lehetett volna sem szabadság sem béke. Kereskedés, ipar, tudomány sorvadásnak indul vala; Skócia egy kisebb Lengyelországgá válik, egy báb fejedelemmel, zavargós országgyűléssel, rabszolga néppel. Szerencsétlen hivatalhajhászokkal s becsületes de agyafúrt köztársaságiakkal egybevegyültek azon politikusok, a kiknek pályájokat csak a félelem vezérli. Számos farkcsóválók, érezve hogy a rossz időkben büntetésre méltó dolgokat követtek el, igyekeztek kibékülni a hatalmas és boszuvágyó clubbal, s örültek, hogy a Vilmos elleni ellenzékeskedés által feledtethetik Jakab irányábani szolgálalküségöket. *) A jakobiták nagy tömege azonban távol tartá magát, s örömmel nézték a Stuártház ellenségeinek megoszlását, azon édes reménynek adva át magukat, hogy a zürzavarnak vége a száműzött király visszahelyezése lesz. **)

Mig Montgomery egy pártnak ily különböző anyagokból egybehozásán fáradozott, mely ha a convent ismét együtt lesz, képes legyen a korona elé törvényt szabni; egy Mortgomerynél sokkal veszélyesebb ellenség emelte föl a polgárháboru zászlaját egy oly vidéken, a melyről West-

*) Dalrymple mondja egy jun. 5-én irt levélben: »Minden gonosztevőt a clubba hajt a félelem, s ott úgy szavaznak mint a többiek.

**) Balcarras.

minster politikusainak, sőt még Edinburgh politikusainak is alig volt több fogalmuk mint Abissiniáról vagy Japanról.

Nem könnyen hiszi el a mai angol, a ki egy nap alatt az ő st.James-utczai clubjából a Grampian hegységben fekvő vadásztanyájára ér s itt ugyanazon kényelmet leli föl mint otthon a clubjában, hogy az ő dédapái idejében a st.James-utcza oly kevés összeköttetésben állott a grampiánokkal mint az andesekkel. De az ugy volt. A mi szigetünk déli részén alig tudtak valamit Skóczia celta részéről; s a mennyit tudtak, az nem keltett bennök egyebet megvetésnél és undornál. A sziklák és gödrök, az erdők és vizek ugyanazok voltak ugyan, melyek most minden ősszel se regesen vonják oda a nézőket és rajzolókat. A Trosachs vize akkor is óriási hegytömbek közt kigyódzott végig repkény és vadrózsák szőnyegein; a Foyers akkor is oly rohamosan s oly zajjal sietett a nyárfaerdőn át a Loch Nessbe; s a juniusi napnak daczára a Ben Cruachas hóval lepett csucsá akkor is ugy mint ma, a Loch Awe szigetkéinek dús rétteire nézett alá. De mind e szép tájképek, egész az újabb időkig, egy költőt vagy tájfestőt sem vonzottak ide más gazdagabb és csendesebb vidékekről. Valóban, a törvényes állapotok és a polgárosodás, az ipar és kereskedés sokkal többet tettek a természet vad szépségei iranti érzékünk fejlesztésére is, semmint a regényes érzésű emberek megengedni akarják. Az utazónak, hogy kellőleg élvezhesse a hegyormok szép színezetét és körrajzait, előbb a félelemtől mentnek kell lennie, hogy utközben meggyilkolják vagy éhen hagyják veszni. Nem lehet nagyon elragadtatva a sziklák meredélyei által, ha attól fél, hogy kétezer lábnyi mélységre esik le függélyesen; vagy egy hegyi patak zúgásától, mely rögtön elsodorja egész uti podgyászát s őt

élete megmentése végett gyorsfutásra készti; vagy ama mély ut nagyszerűsége által, a melyen egy, rablók által az imént kifosztott és megcsonkitott ember holt teteme fekszik; s ama sasok károgaása által, melyeknek legközelebbi lakomáját talán éppen az ő saját szemei fogják képezni. Az 1730. év körül Burt kapitány, az első angol, a ki egy pillantást vetett ama vidékekbe, a melyekbe most az egész művelt világból tódulnak a kélutazók, leírta akkori vándorlásait. Nyilván eleven eszü, jó fölfogása, művelt ember volt, a ki, ha napjainkban él, kétségkívül, bámulattal vegyes gyönyörrel szemlélné Inverness megye hegysegeit. De eltelve azon benyomásoktól, melyek akkor általánosak voltak, ő ama hegyeket a föld torz kinövéseinek nevezi. Oly rútak azok, mondá, hogy a legkietlenebb sikság is szépnek mondható hozzájuk képest. Jó idő, panaszkodik, a rosztat még rosszabbá teszi; mert mennél tisztábban süt a nap, annál kellemetlenebbül érintik a szemet ama sötét barna és szennyes vörös idomtalan tömegek. Mily ellentét, úgy kiált föl, e borzasztó látványok és a Richmond Hill szépségei!*) Valaki tán azt hinné, hogy Burt egy köznapi és prózai lelkü ember volt, de alig fogja bárki ugyanazt Goldsmith Olivérre mondani. Goldsmith egyike volt ama fölötté kevés százszoknak, a kik több mint egy századdal ezelőtt, a felföldet bejárni merték. Elkedvetleníté őt a borzasztó vadon, s nem habozott kijelenteni, hogy mennyire többre becsüli Leyden kies vidékét, nagy terjedelmű zöld kaszállóit, falusi lakházait szobraikkal, mesterséges barlangjaikkal, tarka virágágyaikkal, hosszú, egyenes fasoraikkal.

*) Burt kapitány levelei Skócziából.

kal. Bajos pedig föltenni, hogy a »Traveller« (utas) és »Deserted Village« (elhagyott falu) szerzőjének kevesebb izlése és érzése volt, mint ama deákok és varrónők ezreinek, a kik a Loch Katrine és Loch Lomond látásán elragadtatásba jönnek. *) Ezen benyomások könnyen megmagyarázhatók. Mig utak nem voltak kivágva a sziklákban, mig hidak nem léteztek a patakok fölött, mig korcsmák nem voltak, hanem csak rablóbarlangok, mig oda nem értünk, hogy Badensch és Lochaber legvadabb mélységeiben oly kevéssé forog életünk veszélyben mint akár Cornhillben, addig az idegen nem lehetett elbájolva a tavak kék vizeitükre s a vizesések szivárványos játéka által s nem találhatta magasztos örömét még a villámokban is és a zivatarokban, mik e hegyormokon cikáznak.

Azon érzelmek, melyekkel az alföld lakói a felföld hegyi vidékeit tekintették, szorosan egybehangzott azon nem kevesbé rendkívüli érzelmekkel, melyekkel a felföldi népfaj iránt voltak eltelve. Nem valami különös, hogy a szászok ama vad skótokat, mint őket néha elnevezni szokták,

*) »Untassam önt ezen terméketlen vidék leírásával, a hol csak barna gazzal benőtt dombokra vagy oly völgyekbe vezethetném, a hol egy nyul is alig élhetne meg . . . Az ország minden részében ugyanazon kellemetlen jelenetekkel találkozunk. Semmi liget, semmi patak zenéje nem örvendezteti meg az ember fülét.« Goldsmith Bryanthonhoz. Edinb. sept. 26. 1753. Egy nem sokkal ezután Leydenből tisztt. Contarine Tamáshoz irt levelében Goldsmith azt mondja: »Egészen el vagyok ragadtatva e vidék képe által. Nem lehet valami szebbet látni. A merre csak nézek, szép házak, csinos kertek, szobrok, grották és szabad kilátások. Skócia és ez a vidék a legnagyobb ellentétei egymásnak: ott hegyek és sziklák minden kilátást elzárnak; itt nyílt síkság.« Lásd a C. függelékét Forster Goldsmith élete I. kötetéhez.

valóságos vad embereknek tartották. De föltűnő az, hogy nagyobb érdeklődéssel és kíváncsisággal nem viseltettek azok iránt, a kiket ők vadembereknek tartottak. Az angolok akkor nagyon szerették kutatgatni oly durva népek szokásait és erkölceit, a melyeket nagy darab földek és tengerek választottak el a mi szigetünktől. Számos könyv nyomtatott, a lapplandi, hottentota, mohacok és malayi népek törvényeiről, babonáikról, étkezéseikről, viseletökről, házasságaik és temetkezési szertartásaikról. Ama kor szindarabjai és költeményei teli vannak czélzásokkal Afrika fekete és Amerika vörös embereire. Az egyetlen barbár nép, melyről nem kívántak bővebb fölvilágosítást, a skót felföldiek voltak. Öt vagy hat évvel a forradalom után egy fáradhatatlan horgász Skócziáról egy leírást tett közzé. Dicsékvék azzal, hogy az ő vándorlásaiban egyik tótól és folyóviztől a másik tóhoz és folyóvízhez Skócziának minden zugát kikutatta. De ha bővebben átvizsgáljuk elbeszéléseit, azt fogjuk találni, hogy a celta vidék szélső határáig nem mert elmenni. Azt mondja, hogy a hegyi szorosok tövében lakóktól is alig tudott valamit a gael népségről kivenni. Kevés angol látta valaha, ugymond, Inveraryt. Inveraryn fölül minden zür volt. *) Első György uralkodása alatt egy munka jött ki, mely azt igénylő, hogy Skóczia hú leírását adja; s ezen egész munkában, mely több mint háromszáz lapból áll, két kicsinylő szakasz foglaltatik csak az egész

*) Northern emlékirat Franck Philantropos által 1694. A szerző egy-két pillantást vetett csak a felföldre s úgy beszél róla, mint beszélt Burt egy következő nemzedéknek. »A teremtés e része ruházatlan maradt, egy szemét az, mely félrevetettet, mikor a teremtés nagy műve be volt fejezve; úgy nincs semmi alakja, mint lakóinak semmi erkölce és nevelése.

felföldről és lakóiról. *) Méltán kétkedhetünk, vajjon 1689-ben a legolvasottabb gentlemanek közt, a kik Will kávéházában szoktak gyülekezni, találkozott volna-e husz közül egy, a ki tudta, hogy nem egészen ötszáz mértföldnyire Londontól, a négy tó között számos aprócska udvar, megannyi kis fejedelmekkel létezett, a kiknek megvoltak testőreik, fegyvernőkeik, zenészeik, családi szónokuk, családi koszorús költőjük s durva udvartartásaik, a kik bizonyos durva igazságszolgáltatást gyakoroltak, háborut viseltek s békét kötöttek. Mig az ó gael intézmények főnállottak, egy megfigyelőjük sem adott róluk oly jelentést, hogy igazságosan lehetett volna azokat megítélni. Ha valaki figyelmesen tanulmányozta volna a skót felföldiek jellemét, kétségkívül reá jött volna, hogy a műveletlen népek jó és rossz tulajdonait egyesítik magukban. Láta volna, hogy ez a nép semmi ragaszkodással nincsen az állam vagy a király iránt; hogy a saját clanjoknál szorosabb közösséget nem ismernek, sem családi főnöküknél fölebb valót. Láta volna, hogy életök folyamát a becsület és erkölcsiség oly különös törvénykönyve szabályozza, a mely nagyban különbözik a békés és virágzó társadalmakban divatozóktól. Láta volna, hogy nálok valamely bántalomnak leghelyesebb megtorlása egy hátba döfött tör vagy egy biztos lövés valamely szikla mögül. Hallhatta volna dicsekvő elbeszéléseiket egynémely embereknek az atyáik által a szomszéd völgyekben régi családi ellenségeiken vett oly véres boszuról, mely a harminczéves háboru katonáit borzalommal töltötte volna el. Láta volna, bárhova nézett, amaz idegenkedést az állandó munkásságtól, s ama hajlamot a kézi munka súlyosb

*) Utazás Skócziában. 1723.

részét a gyengébb nemre tolni, mely a vad népeket annyira jellemzi. Bámulva szemlélte volna az izmos férfiakat a napban heverni, pisztrángra horgászni vagy fajdra lesben állni, míg éltes anyjaik, terhes nejeik, gyenge leányaik, a szegényes zabaratásban izzadnak. S az asszonyok nem is panaszkodtak kemény sorsuk fölött. Az ő fölfogásuk szerint is helyén volt, hogy oly férfi, kivált ha egy Duinhe Wassel aristocrata czimével élt és fővegét sastollal ékesíté, minden kényelemben éljen, kivéve, ha csatába megy, vadászatra vagy rablásra. Ily emberek nevét csak emliteni is akkor, ha valami kereskedésről vagy kézi iparról volt szó, valóságos megbántás volt. A földművelés ugyan kevesbé volt lenézve. De egy magas származásu hadfiu sokkal alkalmasabb volt arra, hogy a mások földjét megrabolja semmint, hogy a magáét szántogassa. A felföld nagyobb részében a vallás a pogányság es pápistaság vegyülékéből állott. A megváltás jelképét pogány szertartásokkal és babonákkal vették körül. A keresztyének az egyik daemonnak ale-libatiókat adtak, a másiknak tejet ajántottak föl áldozatul. Látnokok ökörbőröket öltöttek magukra s úgy várták az ihletést, mely a jövőt felfödözze előttük. Azon minstrelek és genealógok közt is, a kiknek örökölt hivatásuk volt a multak emlékeinek megőrzése, a figyelő nagyon keveset talált volna, a ki olvasni tudott. Valóban, egyik tótól a másikig utazhatott volna, a nélkül, hogy csak egy gael irott vagy nyomtatott lapot is látna. S az országnak ily kiismerése fölötté drágán lett volna megvásárolva. Oly nehézségekkel kell vala megküdenie, mint akár az eszkimók vagy szamojédek közt. Itt ott ugyan, valamely nagy urnak a kastélyában, a ki a parlament vagy titkos tanács tagja volt, s a ki élete egy nagy részét a déli városokban szokta tölteni, található volt: pa-

róka, himzett kabát, ezüst készlet, finom vászon, csipke, ékszer, francia konyha, francia bor. De általában véve, az utazó egészen másféle szállásokkal lett vala kénytelen megelégedni. Sok helyen a butorzat, az élelem, a ruházat, sőt a házi nép szőre bőre is, egész bölcselmét nagy próbára tennedette. Néha oly kunyhóban kellett volna laknia, a melynek minden zuga féregtől hemzsegett. Oly levegőt magába szivnia, mely füsttől s mindenféle ártalmas kipárolgásoktól sűrűdött meg. Vacsorára lovaknak való moslék, élő tehenek vérével tétetett elébe. A társaság némely tagja, a kikkel étkezett, utálatos fekélyekkel volt ellepve, vagy kátránnyal bekenve, mint a birkák. Fekvő helye rendesen a földön volt, nedves vagy száraz időben egyaránt; s fölkelhetett ezen ágyából félig megmérgezve a bűdösségtől, félig megvakulva a füsttől, és bődülten a csipésektől. *)

Ez nem igen vonzó rajz. S mégis egy felvilágosult és elfogulatlan figyelő ama durva nép erkölceiben és szokásaiban talált volna olyat is, mi méltó bámulatra és a legjobb eredményekre gerjeszthető. Bátorságuk akkor is az volt, mely azóta a világ minden négy részében hőstettekben nyilatkozott. Mély ragaszkodásuk az ő saját nemzetségükhez és nemzeti főnökeikhez, noha politikai szempontból nagy baj, az erénynek egy neme volt. Az érzelem el volt fordulva s rossz irányba terelve; de azért mégis hősie érzelem volt. Van abban lelki emelkedettség, a ki azt a társulatot, melynek tagja azt a vezért a kit követ, jobban szereti saját életénél. Igaz, hogy a hegyilakók minden habozás nélkül ontották ki elenségük vérét: de nem kevesbé igaz, hogy sokat tartottak a szövetségesek iránti hűségre s a vendégszeretetre.

*) E részletek majd mind Burt leveleiből valók. A kátrányt Cleland költeményéből vettem. (Idézi pár versét.)

Igaz, hogy rabló szokásaik nagy ártalmára váltak a közjólétnek. De azok nagyon tévednének, a kik legtávolabbról is ama gazokhoz hasonlitanák őket, a kik polgárisult társadalomban lopásból élnek. Mikor ők az alföldi bérlők gulyáit elhajtották ama szorosokba, melyek az ő szülőföldjökre vezettek, oly kevéssé tekintették tolvajoknak magukat, mint egy Raleigh és Drake tekintették magukat tolvajoknak, mikor a spanyol sorhajók terhét megosztották maguk közt. Ők katonák voltak, a kik törvényesen foglalták el a hadi zsákmányt; háboru pedig mindig volt ama harminczöt nemzedéken át, mely azóta, hogy a teuton foglalók a benszülötteket a hegyek közé szorították, e földön élt. Ha az ily elvekből kiinduló rablókat, a békés ipar megvédése végett a törvény teljes szigora éri, azt igazságosnak kell elismernünk. De nem igazság őket erkölcsileg egy sorozatba tenni a Drury-lanei színházban garázdálkodó zsebtolvajokkal, vagy az úton állókkal, a kik Blackheathen a kocsikat megállítják. Az ő szokott születési gögjök s a munka és kereskedés lenézése valóban valóban nagy gyöngeségek voltak s az éghajlat és föld mostohaságánál is többet tettek az ország elszegényítésére és durvítására. De még ezért is volt némi kárpótlás. Be kell nyiltan vallani, hogy a patriciusi erények szintugy el voltak terjedve köztük, mint a patriciusi hibák. Valamint a sziget egyéb részeiben nem lehetett több oly embereket találni, a kik piszkosan öltözve, rossz lakással s élelemmel ellátva oly annyira a születési aristocratia helye életének s szokásainak adják át magukat, ugy viszont a sziget semmi más részében nem lehetett oly embereket találni, a kik egy születési aristocratia jobb tulajdonaival, kellemével, méltóságával, önérzetével s ama nemes érzékenységgel nagyobb mérvben bírtak volna, mely a becste-

lenségtől jobban irtózik mint a haláltól. Egy ily fajta nemesember, a kinek ruházatján évek óta meggyült a piszok, s a kinek sátra bűdösebb volt mint egy angol disznó-ól, sokszor ama sátorban olykép vitte a házigazda szerepét, mintha a versaillesi fényes körökben forgott volna. Noha oly keveset tanult könyvekből, mint a legbutább angol szántó fiú, nagy tévedés volna értelmiségét egy sorba tenni az ily szántófiúéval. Valamely tudományban mélyebb jártasság ugyan csak olvasmány által szerezhető meg. De a költészet és ékesszólás művészete majdnem a tökély legmagasb fokára vihető, s a közérzületre legnagyobb befolyást gyakorol oly korban, a midőn a könyv majdnem teljesen ismeretlen. Az élet és erkölcsök legelső nagy jellemzője oly élénk színekkel festé, minőket kétségkívül csak a természetből vehetett, azt a nagy hatást, melyet szónoklat és dal egy betűt nem ismerő hallgatóságra tesz. Hihető, hogy a felföldi gyűléseken oly emberek, a kik nem lettek volna egy falusi jegyzőségre minősítve, néha a béke és háboru, hódolat és adó kérdései fölött egy Halifax és Caermarthen ügyességével vitatkoztak, és hogy a betűt nem ismerő minstrelek a felföld diszlakomáin oly rögtönzésekkel léptek föl, melyekben egy szakértő műbiró Otway gyengédségét vagy Dryden erejét ismerte volna föl.

Eléggé igazoltnak is látszott tehát már akkor is az a föltevés, hogy a celták, természeti tulajdonaiknál fogva a szászoknál nem álltak alantabb fokon. Könnyen meg lehetett jósolni, hogy ha valamikor a rendőrség lehetetlenné fogja tenni azt, hogy a felföldi ember bántalmait erőszakkal maga torolja vissza, s szükségait rablással pótolja, ha valaha a protestáns hitvallás és angol nyelv jótékony befolyása alatt kifejtheti tehetségeit, ha azt a ragaszkodást és

tiszteletet, mely nézete szerint az ő kis községét és kis fedelmét illette meg, képes lesz átvinni szélesebb hazájára és törvényes felsőbbségére: akkor azon ország úgy a béke mint a had czéljaira roppant erőt fog kifejteni.

Igy fogott volna kétségkívül ítélni minden jól értesült és elfogulatlan bíró. De ily fölfogásu ember akkor nem találkozott. Azon szászok, a kik távol laktak a gael tartományoktól, nem lehettek jól értesülve. Azon szászok, a kik közelebb laktak ezen tartományokhoz, nem lehettek elfogulatlanok. A nemzetiségi gyűlölet mindig a széleken lakó népek közt legerősebb; s a felföldi és alföldi határszéli lakók egymás elleni gyűlölete az egész határmentében már régi időkből származott s folytonos torzszalkodásokból mindig újabb táplálékot nyert. Egyszer több négyszög mértföldnyi legelőt a hegyekből jött fegyveres rablók tisztára letakarítottak. Máskor Crieff és Stirling akasztófáin hosszú sorban himbálóztak a plaidekbe csavart hullák. Vásárok ugyan tartattak a szükséges árucsere végett e háborus országban. De ezen vásárookra a két párt fegyveresen jelent meg; s nem ritkán vérontás lett a vége. Igy a felföldi ember a szász szomszéd előtt félelem és gyűlölet tárgya volt; s a távolabb lakó szászok azoktól vették csak azt a keveset, a mit róluk tudtak. Ha az angolok emlegették is a hegyi lakókat, — a mit vajmi ritkán tartottak méltónak, — ugy azok előttük nem voltak egyéb, mint ronda vadember, rab-szolga, pápista, gyilkos és tolvaj. *)

*) Találó módon van megvilágítva a felföldiek iránt táplált ezen véleménye az alföldieknek s ezek utján az angoloknak is egy »Miscellanies« czímű, s 1685-ben Afra Behn név alatt kiadott kötetben. Egyike ezen gyűjtemény legfurcsább részeinek egy durva világi

Ezen lenéző megvetés tartott az 1745-dik évig, s ekkor egy pillanatra a legnagyobb félelem és düh váltá föl azt. Egész Anglia, fölriadva, minden erejét ellene fordítá. A felföldet gyorsan, teljesen és örökre leigázta. Egy rövid időn át az egész angol nemzet, az utóbbi küzdelem hevében még csak boszuállásra gondolt. A vér, a mely csatatéren és vérpadon kiontatott, még nem volt elég a közönség vérszomjának eloltására. Egy tartan látása London lakóit oly gyűlöletre ingerlé, mely még a védtelen foglyokat sem kímélte meg. Az egész celta országrészben egy általános politikai és társadalmi forradalom ment végbe. A főnökök hatalma megtöretett: a nép lefegyvereztetett: a régi nemzeti viselet eltiltatott: a régi rablós szokások sikeresen ki-

skót költemény arról, hogy; »Miként teremtetett az első felföldi ember?« Nem merem azon anyagokat felsorolni, a melyekből csináltatott. A teremtetését követő párbeszéd egy helyét, talán nagy megütközés nélkül, idézhetem: (prózában adva.) Szól isten a felföldihez: merre fogsz most menni? Megyek az alföldre uram s lopok egy tehenet! Fúj, mond erre Szent Péter, ez javadra nem lesz, hogy alig vagy megcsinálva, máris lopni mégysz! Hm, mondja a felföldi, káromkodva erre, a míg én lophatok, dolgozni nem fogok.

Egy másik alföldi skót, a derék Cleland ezredes — ugyanazon időben, hasonló képet ad a felföldiekről:

(Prózában) »Egy bántó szó elég arra, hogy valakibe a törét bedöfje, s ha azt kérdeed miből él, maga sem fogja tagadni, hogy lopásból.

Ugyanarra mutat az a néhány szó, melyet Franck Pilantropus (1694) szentel a felföldieknek: »Ugy élnek mint főurak, s úgy halnak meg mint korhelyek, s minthogy gyűlölik a munkát, hitelök pedig nincs, hogy kölcsön kapnának: rablásra mennek s szomszédaikat fosztogatják. A skót forradalom történetében (Edinburg 1690) e hely foglaltatik: »Skóczia hegyi lakói egy nyomorult faj, melynek becsületről, barátságról, engedelmességről vagy kormányzatról fogalma sincs, s minden kormányváltáskor vagy forradalomban csak az alkalmat lesik arra, hogy szomszédaikat kirabolhassák és lophassanak.

irtattak; s a mint e változás megtörtént, a közvéleményben azonnal föltünő visszahatás volt észlelhető. A gyűlölet számalom váltotta föl. A nemzet kárhoztatta a felföldieken elkövetett kegyetlenségeket s elfeledé, hogy ezeket az maga vonta magára. Ugyanazon londoniak, a kik, mikor még a Derbybe való menet friss emléken élt, a fogoly lázadókat bántalmazták és megdobálták, most a herczeget, ki a lázadást elnyomta, a vérengző melléknévvel nevezték el. Ama barbár intézmények és szokások, miket, mig teljes érvényben voltak, egy szász sem tartott komoly megfontolásra érdemesnek, s csak megvetőleg emlegetett olykor: mihelyt megszűntek, a közkíváncsiságot, érdeklődést sőt bámulatot is vonták magukra. Alig lett a törzsfőnökből egy közönséges földesur, mindjárt divatba jött gyűlöletes párvonalokat huzni a földesurak kapzsisága és a volt törzsfőnökök nagylelkűsége közt. Az emberek mintha elfeledték volna, hogy a régi gael kormányzat a törvényes renddel összeegyeztethetlen, hogy akadályozta a polgári haladást, s nem egyszer belháboruba keverte az országot. Miként korábban csak a gyűlöletes oldalát látták ezen politikának, úgy most már csak tetszetős oldalait akarták látni. A régi kötelék, mondák, tisztán a vérrokonságon alapult, az új kötelék tisztán kereskedelmi. Mi lehet szánandóbb valami, mint hogy a nemzetségi főnök egy kis bérhátralékért kidobja bérlőit, a kik az ő vére és csontja, oly bérlőket, a kiknek elődeik oly gyakran a csatában saját testökkel fedezték elődeit? Mig ők csak gael rablók valának, a szász népesség oly férgeknek nézte őket, miket számalom nélkül ki kell pusztítani. S a mint valósággal ki lettek pusztítva, s a mint a perthshirei legelőkön olyan biztos volt az ember marhája, mint a smithfieldi vásáron, a szabad portyázók regényhő-

sökkint dicsőítették. A míg a gael öltözetet viselték, a szászok azt rutnak, nevetségesnek, sőt nagyon illetlennek mondták. Mihelyt pedig el volt tiltva, azt találták, hogy Európában ez a legcsinosabb, legfestőibb viselet. Számos éven át megvetéssel hanyagolták el a gael emlékeket, gael szokásokat, gael babonákat, gael verseket, most, a mint a gael faj ezen különösségei enyészetnek indultak, a tudósok kiváló figyelme irányult feléjük. Oly hatalmas volt ez a lendület, hogy mihelyt a felföld volt érdekelve, értelmes emberek minden bizonyíték nélküli mendemondáknak hitelt adtak, s jó izlésű emberek lelkesen megtapsoltak mindenféle értéktelen elmeszüleményeket. Epikai költemények, melyeket egy részrehajlatlan és belátó kritika azonnal majdnem egészen modern készitményeknek ismert volna föl, s melyek mint modern készitmények azonnal a Blackmore Alfrédje és Wilkie Epigoniádja mellett lelték volna érdemsorozatukat, most ezerötszáz évesek gyanánt bámultattak meg s komolyan egy rangba tétettek az Iliáddal. Oly írók, a kik nagyban különböztek ama koholmányok gyártóitól, látták, mily nagy hatást lehet elérni a régi felföldi élet ügyes leírásai által. Mind azt, a mi viszszafejtő volt, kiszépitették, s azt, a mi kellemes és nemes, előtérbe állították. Némely efféle munka oly kitűnő művészettel készült, hogy úgy mint Shakespeare történelmi szindarabjai, a történetírást pótolták. A költő álomlátásait az olvasók valónak vették. Az általok leírt helyeket szentföldnek tekintették, s ezer zarándok látogatá meg azokat. A népies képzelet csakhamar úgy el volt telve a plaidek, targetek és claymoreokkal, hogy az angolok szemében már skót és felföldi (Highlander) egy és ugyanaz volt. Kevesen vették figyelembe azt, hogy még nem rég egy Macdonald

vagy egy Macgregor az ő tartanjában, egy edinburghi vagy glasgowi ember szemében az volt, a minek egy philadelphiai vagy bostoni polgár a festett bőré indus vadászt nézi. Művészek és színészek a Brucet és Douglast felövezett lebbentyükkel adták. Épen úgy adhatták volna Washington a tomahawkot (buzogány) suhogtatva s övét nyuzott fejbőrökkel ékesítve. Elvégre ezt a divatot annyira vitték, hogy már tovább menni alig lehetett. Az utolsó angol király, a ki Holyroodban udvart tartott, a Skócziában az unio előtt főnállott szokások iránti tiszteletének nem tudta feltünőbb jelét adni, mint hogy egy oly öltözetet vett föl magára, melyet még az unio előtt is, tiz skót közül kilenczen zshivány öltözetnek néztek.

Igy történt, hogy az ó gael intézmények és erkölcsök az igazság világában soha sem mutattattak be. Az utolsó század közepe táján egy hamis szemüvegen át nézték azokat; azóta pedig más hamis szemüvegen át. Egyszer az előítéletek sötét köde homályosítá el őket; s alig foszlott szét ez a köd, azonnal a költészet leggazdagabb színeiben pompáztak azok. Az az idő, melyben tökéletes hü rajza volna adható, most már elmúlt. Az eredeti példány már eltűnt: hiteles képmása nem létezik; s a mi elérhető, az csak egy tökéletlen hasonlatosság két ellentétes arczkép egybevetése után, a melynek egyike durva torzkép, másika a hízélgés remeke.

A felföldiek történetére és jellemére vonatkozó téves felfogások közül egyet kell különösen helyreigazítnunk. Azon egy század alatt, mely a Montrose hadjáratával kezdődik s az ifju trónkövetelő hadjáratával végződik, minden nagyobb hőstettet, mely brit földön a Stuartok ügyében véghez vitetett, a gael törzsek vitézsége vitt véghez. Az ango-

lok ennél fogva természetesen ezen törzseket fölruházták mindazon tulajdonokkal s érzelmekkel, mikkel az angol cavalierek szoktak birni, a királyi méltóság iránti mély tisztelettel s lelkesült ragaszkodással a királyi család iránt. Szorosb vizsgálatból azonban kitűnik, hogy a celta clanokra nézve ez nagy tulzás volt.

Mikor a mi belviszályaink történelmét tanulmányozzuk, soha se feledjük, hogy ugyan azon nevek, jelvények, hadi parancsszók a brit szigetek különböző részeiben különböző jelentéssel birtak. Láttuk már, mily nagyban különbözött egymástól a jakobitismus Irlandban és a jakobitismus Angliában. A skót felföldiek jakobitismusa, legalább a tizenhetedik században egy harmadik változatot képezett, a mely a másik kettőtől elütött. A gael népesség nagyon távol volt attól, hogy a szenvedő engedelmesség és ellent nem állás tanaihoz tartsa magát. Tettleg ama népesség egész élete engedetlenségből és ellenszegülésből állott. Több olyan clan, melyet divatban volt a legbuzgóbb loyalitás színében tüntetni föl, mint a mely kész lett volna Jakabért meghalni, még akkor is, ha ez rosszat tett, tényleg a legkisebb tiszteletet sem tanusította királyi tekintélye iránt, akkor se, mikor még trónján ült s mikor világos igazsága volt. Szóval, tettel, engedetlenséget, bizalmatlanságot mutattak iránta. Némelyek tényleg elítélve s trombitaszó mellett kihiresztelve voltak törvényes rendeleteinek megszegéseért, de készek voltak darabokra tépni minden oly tisztviselőjét, a ki hegy-szorosaik közé merészkednék jönni parancsainak végrehajtása végett. Az angol whigeket vádolták, hogy laza tanokat hirdettek az állam legelső tisztviselője iránt tartozó engedelmességről. Ugyde egy tisztességes whig sem védelmezte soha a lázadást, kivéve mint egy legritkább és legvégső el-

lenszert a legritkább és legvégső bajok ellen. De ama celta főnökök közt, a kiknek alattvalói hűsége oly hő magasztalások tárgyát képezé, nem egy volt, kinek egész élete gyermekkorától, folytonos lázadásban ne telt volna el. Világos, hogy ily emberek a lázadást nem azon színben látták, minőben azt egy oxfordi nem-esküvő látta. Másrészről, őket fegyverfogásra nem készte, úgy miként a benszülött ireket, a szász uralom gyűlölete. Ily uralomnak a skót celták soha sem voltak alávetve. Ők maguk birták vad és terméketlen vidékeiket s követték saját nemzeti szokásaikat. A szászokkal való összeköttetéseiben ő inkább az elnyomó fél volt, mint az elnyomott. Vámat szedett tőlük; elhajtotta nyájait, gulyáikat; s ritkán merték őt vad rengetegeibe üldözni. Az ő kavicsos és turfás földjeikben nem osztozkodtak velök. Nem ült bele ősi kastélyaik birtokába az idegen, a ki a gael nyelvet nem érti s az ezt beszélőket rabszolgának, barmoknak nézi: se nem sérté nemzeti és vallásos érzületét egy oly egyház hatalma és fénye, melyet ő idegennek és eretneknek nézett.

Igazi megfejtését a skót felföldiek ama készségének, melylyel a tizenhetedik században a Stuartok mellett kétszer is fegyvert ragadtak, a skót clanok közt uralkodott belviszályokban kell keresnünk. Mert volt ugyan köztük valami olyas közösség, minő kisebb mérvben az európai államszerkezetek némi hasonlóságát mutatta. Ugy ama nagyobb mint eme kisebb községeknek voltak háborúik, békekötéseik, szövetségeseik, területek s előjogok fölött villongásaik, némi közjogi rendszerök, és súlyegyene a hatalmaknak. Különösen egy kimerithetetlen forrása volt az elégtelenségnek és viszálykodásnak. Nehány századdal az előtt, behozatott ama hegyek közé a hűbéri rendszer, de sem meg-

nem dönté egészen a régi patriarchalis szerkezetet sem azal egygyé nem olvadt. Rendesen, a ki ur volt a norman törvény szerint, a celta törvény szerint is főnök volt; s ily esetben nem volt összeütközés. De ha a két minősítvény külön vált, akkor önkéntes és hűséges ragaszkodással csak a főnök iránt viseltettek. A földesur csak annyit kapott, a mennyit erőszakkal elvehetett és megtarthatott. Ha képes volt, az ő nemzetségi törzsének segélyével leigázni azon jobbágyokat, a kik nem e törzshez tartoztak, akkor egyik clannak a másik clan fölötti kényuralma támadt, a zsarnokságnak talán legboszantóbb neme. Különböző időkben különböző törzsek kerültek fölül s vergődtek oly hatalomra, mely átalános félelmet és irigységet keltett. Egy időben a Macdonaldok birtak a hebridákban és Argyleshire meg Inverness hegységein át oly felsőbbbséggel, mely az osztrák ház felsőbbbségéhez a keresztyénségben, hasonlítható. De a Macdonaldok felsőbbbsége elenyészett úgy mint az osztrák házé; s Diarmid utódai a Campbellek lettek azzá a skót felföldön, a mikké a Bourbonok lettek Európában. A párvonal még tovább is folytatható. Ugyan oly ráfogásokkal illették a Campbelleket is, minőkkel szokás vala a francia kormányt illetni. Sajátságos ravaszságot, különös ügyességet a magaviseletben, s benső megvetését a jóhiszeműségnek, tulajdonítottak, okkal vagy ok nélkül, a félelmes fajnak. »Nyájas és ravasz, mint egy Campbell« példabeszéddé lett. Állították, hogy egyik Mac Callum a másik Mac Callum után ernyedetlen, lelkiismeretlen, szívtelen nagyravágyással foglalt el hegyet hegy után és szigetet sziget után, családi birtokaihoz. Némely törzs megfosztatott örökétől, más adó alá vettetett, más bekebeleztetett a hódítók birtokába. Végre a Campbell nevet viselő fegyverfogható emberek száma oly

nagyra nőtt, hogy képesek voltak a többi nyugoti clanok összes haderejével szembeszállni. *) Ezen nagyravágyó család hatalma tetőpontját az 1638-diki polgári zavarok kezdetekor érte el. Argyle örgróf egy pártnak a feje s egy nemzetségnek is a főnöke volt. Két nemű hatalommal lévén fölruházva, egyiket a másiknak megszilárdítására használta föl. Azon tudat, hogy képes volt ötezer félpogány hegyi skótot sikra állítani, növelé befolyását ama szigorú presbyteriek közt, a kik Edinburghban a titkos tanácsban és a közgyűlekezetben ültek. S az a befolyás, melyet Edinburghban birt, növelé a rettegést, melyet neve a hegyek közt keltett. Mindazon felföldi fejedelmek közt, a kiknek emlékezete hozzánk történelmi időkben eljutott, ő volt a leghatalmasb s legfélelmesb. Azon időben volt, a mikor szomszédai a félelem által alig fékezhető irigységgel nézték hatalma folytonos gyarapodását, hogy Montrose fegyverre szólítá őket. E felszólításnak gyors sikere volt. Egy hatalmas szövetsége támadott a clanoknak, névszerint Károly király mellett. De valósággal Mac Callum More ellen fogva fegyvert. A ki ama harcz történelmét tanulmányozta, nem lehet kétségben az iránt, hogy, ha Argyle a monarchia ügye mellé áll, az egész szomszédság ellene nyilatkozik. Komoly írók emlegetik a királypártiak győzelmét a lázadók fölött Inverlochynál. De a helyszíne közelében lakó parasztok másképp mondják azt.

*) Mióta ezt irtam, nagy örömemre szolgált, hogy Fountainhall lord 1676. júliusban, egészen úgy fogta föl a dolgot mint én. Azt mondja: »Argyle a felföldi és Mul, Ila stb. nyugati szigetek fölötti uralomra való, nagyravágyó törekvésével a többi clanokat maga ellen ingerlé, hogy ők is oly szövetségbe lépjenek, mint a német szövetséges államok, Spanyolország, Holland stb. a francia felsőbbség ellen.

Ugy mondják ők, hogy ott egy nagy ütközetben legyőzték a Macdonaldok a Campbelleket.

Azon érzelmek, melyek az Argyle örgróf elleni szövetséget létre hozták, még ennek halála után is sokáig uralkodtak. Fia Archibald gróf, noha sok erényekkel diszes férfiú, elődei felsőbbségével egyuttal az ily felsőbbségtől elválhatlan népszerűséget is öröklé. 1675-ben több, háborus törzsek szöveteztek ellene, de a tulerő által, melylyel ellenökben rendelkezett, elnyomattak. Nagy öröm volt tehát tóruł tóra mikor 1681-ben egy nyomorult vád alapján halálra ítélte-tett, számüzetett s méltóságaitól megfosztatott. Nagy nyugtalanság támadott, mikor 1685-ben számüzetéséből hazajött s szétküldé a tüzes keresztet, hogy rokonságát zászlója alá gyűjtse; és ujra nagy volt az öröm, mikor vállalata megbukott, hadserege szétfoszlott, levágott feje az edinburghi tolboothon kitétetett, különösön mikor azon főnökök, a kik őt mindig elnyomójoknak tekintették, a koronától könnyű szerrel eszközölhatték ki, mult bűneik bocsánata mellett még uj jogczimek adományozását is. Mig Angliában és Skócziában átalában átkozták Jakab kényuralmát, az alatt Appin és Lachaber, valamint Glenroy és Glanmore lakói őt szabadítójuk gyanánt tisztelték. A gyűlölet, melyet az Argyle ház hatalma és nagyravágyása keltett, az zal nem is elégedett meg, hogy a család fő elveszett, hogy gyermekei bujdosókká lettek, hogy Inverary várát idegen csapatok szállották meg, s hogy a Loch Fyne egész p artja

*) Sir Cameron »Ewan emlékiratai« bevezetésében egy igen helyes megjegyzés foglaltatik: »Paradoxnak látszik talán: de a kiadó úgy tartja, hogy a Jakab király oltalmára fő kelt felföldieket ugyanazon indokok vezérelték, mint a forradalom mellett buzgólkodókat.« — Az egész bevezetés különben olvasásra méltó.

tüzzel és vassal pusztított szét. A borzasztó példát, mondák, kell követni, mely a Macgregorokon történt, s véteknek tekintették azt is, ha valaki a gyűlölt Campbell nevet viselé.

Egyszerre minden megváltozott. Jött a forradalom. Argyle örököse diadallal tért haza. Ő, valamint elődei, nemcsak egy nemzetségnek, hanem egy pártnak is feje volt. Az ítéletet, mely vagyonától és méltóságaitól megfosztá, az országgyűlés többsége semmisnek tekinté. A parlamentház ajtai megnyitlak előtte: az egész skót nemzetségnek ő lett választott képviselője az új fejedelmek királyi esküjének letételénél; s felhatalmaztatott egy hadsereget szervezni uradalmain a korona rovására. Kétségkívül oly hatalmassá kelle válnia, mint bármely leghatalmasb előde volt. A kormányra támaszkodva, mindazon régi adózások hátralékait behajthatta, mikkel szomszédai tartoztak, de még boszut is állhatott mindazon bántalmakért és károkért, miket családja szenvedett. Izgalom és rémület uralkodott vagy husz apró király várkastélyaiban. Az appini Stewardok közt is nagy nyugtalanság volt, a kiknek területe egy felől a tengerrel, más felől a Diarmid nemzetséggel volt határos. Még jobban felriasztva voltak a Macnaghtenek. Egykor övék voltak ama gyönyörű völgyek, a melyeken át az Ara és a Shira a Loch Fynebe ömlik. De a Campbellek fölül kerültek. A Macnaghtenek leigáztattak, s nemzedékről nemzedékre rettegéssel és gyűlölettel tekintettek a szomszéd Inverary várára. Legujabban teljes felszabadításuk helyezettett kilátásba. Egy adománylevél készült, melynek erejénél fogva ők közvetlen a koronától bírandották jószágaikat, s már pecsét alatt volt, mikor a for-

kitört s egyszerre véget vetett a majdnem bizonyossággá vált reményeknek. *)

A Macleanek visszaemlékeztek, hogy csak tizennégy évvel azelőtt a Campbellek földeiket s a családi főnökök várkastélyát megszállották és elfoglalták. **) Még mielőtt Vilmos és Mária Edinburgban kikiáltattak, egy Maclean, küldve kétségkívül a törzsfőnöktől, áthajózott a tengeren Dublinba s Jakabot biztosítá, hogy ha Irlandból csak két vagy három zászlóaljat küld Argylshirebe, ahhoz azonnal négyezer négyszáz »claymore« (fegyveres hegyilakó) fog csatlakozni.

Hasonló szellem lelkesíté a Cameronokat. Vezérök, Sir Cameron Ewan, Lochiel a »fekete« melléknévvel, személyes tulajdonaira nézve páratlanul állott a celta kis fejedelmek között. Kegyes ur, hű szövetséges, félelmes ellenség volt. Magatartása s arczkifejezése különös nemes volt. Némelyek, a kik Versaillesben jártak, s ezek közt a

*) Skene: »Highlanders of Scotland; Douglas: »Baronage of Scotland.«

**) Lásd: sir Cameron Ewan emlékiratait; és a Maclean clan történelmi és genealogiai ismertetését egy Senachie-től. Noha az utóbbi mű csak 1838-ban adatott ki, az íróját úgy látszik ugyanazon harag és elkeseredés tölti el, melylyel a tizenhetedik századbeli Macleanek viseltettek a Campbellek ellen. Egyetlen lap szűk terén Argyle őrgró fot: »egy ördögös, skót Cromwell« »a hitvány bosszúálló hitüldöző«, »alávaló áruló« és »Argyle a csaló« nevekkel látja el. Egy másik lapon: »a gyűlöletes Campbell, teli gazsággal« »a kapzsi rabszolga« »a gyáva Argyle« és »a skót áruló«; legközelebbi lapon: »a Macleanház gonosz és boszuvágyó ellenfele«, »az álszenteskedő covenanti« »javithatatlan áruló«, »a gyáva és rozszlelkű ellenség« kifejezések fordulnak elő. Szerencse hogy ily erős szenvedély most már csak ily szitkokban nyilatkozhatik.

ravasz és figyelmes lord Lovat Simon, azt állították, hogy kinézésre s modorra nézve föltűnő hasonlat volt tizen-negyedik Lajos és Lochiel közt; s bárki a kettőnek arczképét egymás mellé állítja, észre fog venni bizonyos hasonlatosságot. Termetre nézve a különbség nagy volt. Lajos, daczára magas sarku czipőinek, és tornyos parókájának, alig emelkedett közép nagyságra. Lochiel magas, természetes ember volt. Elevenségre s a fegyverforgatásban való ügyességre nézve alig volt hozzáfogható a hegyi lakók közt. Sok párbajban győztes volt. Hires vadász. Erélyesen pusztitgatá a farkasokat, melyek azon időben nagy kárt tettek a grampiani nemes vadakban; s az utolsó hires rabló, a ki e szigeten dévajkodott, az ő kezétől esett el. S Lochiel lelki tulajdonokban szintoly jeles volt mint testi erőben. Tudatlannak nézhették volna ugyan őt ama jól nevelt és utazott angolok, a kik Westminsterben Busbytől és Oxfordban Aldrichtől nyertek oktatást a classicusokban, s a kik a »Royal Society« tagjai közt tanultak egyetmást az exact tudományokból, míg a szép-művészetek körül Florencz és Róma gyűjteményeiben képezgették izlésöket. Ámde Lochiel, nem annyira könyvekben volt jártas, mint bölcs a tanácsban, ékesenszóló a vitatkozásokban, találékony a segédeszközökben, s ügyes az emberek vezetésében. Okossága megóvta őt azon tulzásoktól, a melyekre góg és boszu vitték oly sokszor vérrokonait. Sokan, a kik az ő rokonait, a többi főnököket merő barbároknak nézték, reá nézve mindig kivételt tettek, s nevét tisztelettel említették. Még a hollandi követségnél is St. James-squareben úgy beszéltek róla, mint ritkán föltalálható jeles tehetségű és vitéz férfiuról. Mint irodalombarát a nagylelkű Dorsetekkel vetelkedett. Ha Dorset saját erszényéből látta el Drydent egy

a lauratussággal fölerő évi jövedelemmel, Lochielről azt mondják, hogy egy hires skót bárdot, a kit a zsványok kiraboltak s a ki egy patheticus ódában alamizsnáért könyörgött, három tehénnel s tizenöt font sterlingnyi majdnem hihetetlen összeggel ajándékozott meg. Valóban, ezen nagy törzsfőnök alakja lefestve volt már kétezer évvel születése előtt, még pedig oly színekkel, a melyek, — oly nagy a lángész hatalma, — szintoly sokáig fognak még halála után is élénk emlékezetünkben maradni. Ő volt a skót felföld Ulyssese !*)

Széles kiterjedésű birtokain oly népfaj lakott, mely kivüle más urat és királyt nem ismert. De e területre nézve ő maga az Argyle ház hűbérese volt. Hűbér urát köteles volt hadban követni s mélyen el volt adósodva irányában évi tartozásaival. Ezt a jobbágiságot ő kétségkívül rég igazságtalannak és lealázónak tekinté. Kiskorusága alatt mint nemes apród a határgrof ur gyámsága alatt állt s udvaránál Inveraryben növekedett. De már tizennyolcz éves korában az ifju fölszabadítá magát nevelőjének hatalma alól s vitézül harczolt ugy első Károlyért, mint

*) Lásd a Sir Lochiel Cameron Ewan fölötté érdekes emlékiratait, melyek Edinburghban az abbots-fordi club számára 1842. kinyomattak. A kéziratnak legalább száz évvel idősbnek kelle lenni. Lásd u. a. kötetben Sir Ewan halálának leírását. Merem állítani, hogy a Sir Ewan emlékiratainak írója, noha a skót dolgokról nyilván jól volt értesülve, s a legelőkelőbb törzsfőnököket jól ismeré, vastag tudatlanságban sinlett az angol közügyekre és történelemre nézve. Idézem, a mit Van Citters ír Lochielről az Egyesült-államok kormányának: nov. 26 — dec. 6. 1689: Sir Ewan Cameron, Lord Lochiel een man, soo ik hoor van die hem lange gekent en dagelyk hebben mede omgeaan, — van so groot verstand, courage en beleyt, als weyniges syns gelycke syn.

második Károlyért. Az angolok annál fogva őt a cavalier-ekhez sorolták, Whitehallban a restauráció után szívesen láttatott s Jakab sajátkezüleg avatta őt lovaggá. Az a bók azonban, a melylyel őt egyik megjelenésekor az angol udvarnál fogadták, nem nagyon hizelgett volna egy száznak. »Vigyázzatok a zsebeitekre uraim,« kiálta föl ő felsége; »itt jön a tolvajok királya.« Lochielnek a loyaltása majdnem példabeszéddé lön: de éppen nem hasonlított ahhoz, a mi Angliában loyaltásnak neveztetett. A skót parlament jegyzőkönyveiben második Károly alatt, egy törvénytapodó lázadókint van megörökítve, a ki urnak tartja magát birtokain s teljesen megveti a király tekintélyét. *) Egy alkalommal az invernesshirei sheriff Jakab királytól kiküldve volt, hogy Lochaberben ítélőszéket tartson. Lochiel, féltékenyen véve ezen beavatkozást az ő patriarchális kényuralmába, négyszáz fegyveres Cameron élén jelent meg a bíróság előtt. Nagy tisztelettel hajolt meg a királyi bizottság előtt, de néhány oly szót ejtett, melyet az ő pillantásait leső apródai és fegyvernökei jól megértettek. »Egy sincs az én embereim közt, a ki ezt a bírót ismét haza küldje? Sokszor láttam őket bajt kezdeni, mikor kevésbé volt reá szükség.« Egy pillanat alatt veszekedés támadt a tömegben, senki se tudta honnét s hová. Száz tör villogott, mindenfelől: »Segítség!« és »Gyilkosság!« kiáltások hangzottak, sokan megsebesültek, kettő megöletett, a gyűlés nagy zavarban szétoszlott; s a megrémült sheriff kénytelen volt a főnök oltalma alá adni magát, a ki a külső tisztelet és kimélet jeleivel bizton hazáig kíséré őt. Mulatságos dolog, mikor

*) Parl. act. juli 5. 1661.

a tett véghezvivőjét mindig az alattvalói hűség és kötelességteljesítés mintaképe gyanánt magasztalják azok az írók, a kik Somerst és Burnetet mint az uralkodók törvényes tekintélyének megvetőit korholják. Lochiel előtt az ellenemállás tana bizonynyal guny és nevetség tárgya lett volna. De alig volt Ivernesshireben egy főnök is, a ki annyit nyert az Argyleház bukása által, s a kinek több oka lett volna félni ezen ház visszahelyeztetésétől. Invernesshireben ennél fogva alig volt egy törzsfőnök is úgy megriasztva s elkedvetlenítve a convent eljárása által.

De mind azon felföldiek közt, a kik a dolgok újabb fordulatát kinos aggálylyal nézték, a legbüszkébbek és leghatalmasabbak a Macdonaldok voltak. Az nagyon elterjedve levő nevet viselő főurak közt nem egy volt, a ki a sziget amaz első uraitól származtatá magát, a kik még a tizenötödik században is a skót királyokkal rangban vetélkedtek. Az ezen leszármazás fölötti versengések, melyek napjainkig tartottak, a versenyzők közt sok czivódásra adtak alkalmat. De abban mindnyájan megegyeztek, hogy sajnálkozva tekintettek vissza az ő uralkodó házuk egykori fényére s hogy lenézték és utálták a Campbellek fölkapott fáját. A régi gyűlölet soha sem szunnyadt. Versben, prózában untalan ismételtgették, hogy Islay a gael nép egykori főnökei birodalmának e legszebb része, a hol királyi fényben éltek, Jona, a hol vallásos szertartások közt temetkeztek, Jura bércei s a gazdag Kintyre félsziget igazságos birtokosaitól a telhetetlen Mac Callum More kezébe mentek át. Az Argyle ház bukása óta, a Macdonaldok, ha nem is nyerték vissza egykori felsőbbségüket, legalább arra lehettek büszkék, hogy náluknál előbbre való egy sem volt. Megszabadulva a nyugati hatalmas

ellenségöktől való félelemtől, most keleti gyengébb ellenségeik ellen fordultak, a Mackintosh clanja és Inverness vára ellen.

Mackintosh clan-ja, egy ősrégi hires törzs egyik ága, mely nevét és jelvényét az erdők vadmacskájától vevé, versengésben volt a Macdonaldokkal, a mely a hagyomány szerint, ama sötét időkől származott, midőn még dán tengeri rablók látogatták a skót partokat. Inverness egy szász telep volt a celta nép között, egy csapat kereskedő és mes-terember a henye és tolvaj népesség közepett, elkülönzött előőrse a polgárosodásnak egy vad országrészben. Noha akkor még kevés épület volt azon a részen, melyet most elfoglal; noha egy hajó érkezése, a kikötőben ritka esemény volt; a tűzsdéje egy ronda főut közepén volt egy kőkereszt körül, mely egy csonka határkőhöz hasonlított; a helyhatóság gyűlései egy ronda, vakolatlan falu szobában tartattak; s a házak olyanok voltak, hogy ma viskóknak nevez-nők; noha a legjobb háztető szalmával volt fődve; s a legjobbb padozat csak gerendákból állott; a legszebb ablakok rossz időben, üveg nem létében, deszkatáblákkal zárattak el; a szegényebb lakások pedig csak felhányt gyepből állottak, a melyen át egy feneketlen hordó szolgált keményül; mindazonáltal a grampián hegyek lakóinak ez a város volt Babylonja és Tyrusa. Mert sehol másutt nem láthattak együtt négy öt száz házat, két templomot, szorosan egymás mellett tizenkét malátaszáritót. Sehol sem kápráztatá szemöket annyi bolt látása, a melyekben kések, kanalak, (szaruból,) czin edények, s tarka szalagok voltak eladásra kitéve. Sehol másutt nem láthattak volna olyan nagy hajókat, melyek az ő geográfiájuk határán tuli vidé-

kekről hozták a czukrot és a bort. *) Nem csoda, hogy a büszke és harczias Macdonaldok, lenézve a békés ipart, de megkivánva mégis ezen ipar gyümölcseit, szakadatlan háborut folytattak Inverness népe ellen. Második Károly uralkodása alatt történt, hogy e durva szomszédok ostrommal és kifosztással fenyegették a várost. Oly békeajánlatokat tettek a hegyilakók, melyek valóban kevés tiszteletet tanusítottak a törvény s a törvényes uralkodó iránt. Azt követelték, hogy magas hadisarczot ízessenek, hogy a helyhatósági tisztviselők esküvel kötelezzék magukat, hogy minden polgárt, a ki egy Macdonaldnak vérét ontaná a clannak kiszolgáltatnak, s hogy minden polgár, a ki bárhol egy, a Macdonaldok tartanjával ellátott egyénnel találkozik, hódolat jeléül fegyverét lehajtsa előtte. Soha tizennegyedik Lajos ily zsarnoki döllyfel nem bánt a szövetséges államokkal még akkor sem, mikor Utrecht és Amsterdam között táborozott. **) A skót titkos tanács közvetítése folytán a kiegyezés létre jött ugyan: de a régi indulatosság nem szűnt meg.

Közös gyűlölet és közös aggályok a várost és a mackintoshi clant jó egyetértésbe hozák egymással. Mind kettejük félt és rettegett ellensége a keppochi Macdonald Colin volt, az igazi felföldi jakobiták egy példányképe. Keppoch egész élete a korona tekintélyének

*) Lásd Burt harmadik és negyedik levelét. Korábbi kiadásában rézmetszetű képe látható a piaczi keresztnek s a kereskedők rendes gyűlhelyének.

(Szerző köszönetet mond Mr. Carruthers Robertnek, a ki Invernessre vonatkozó becses adatokat közölt vele.)

**) Mr Carruthersnek köszöni szerző a Macdonaldok kívánatának s a városi tanács válaszának egy másolatát.

kigunyolása és megtámadása volt. Többször emlékeztették őt alattvalói kötelékeire s eljárásai törvénytelen voltára, de mindezen intéseket megveté. A kormány mégis nem akarta ellene szélsőségig vinni a dolgot; s ő sokáig háborítlanul uralkodott a Coryarrick zivataros hegyei közt s ama nagyszerű magaslatokon, melyek most is az egykori Glenroy tavának volt partjait jelölik. Hires volt ő arról, hogy ama vad vidék minden szögét zugát ismeri; s oly ügyesen tudott egy gulyát a legelrejtettebb helyeken is fölhalálni, hogy őt rendszeren a »tehenész Coll« (Coll of the Cows) gúnynév alatt ismerték.*) Ezen minden törvényes rendnek lábbal tapodása végre a titkos tanácsot erélyes föllépésre indította. Lázadónak nyilvánították őt: Jakab nevében és pecsétje alatt tüzzel és vassal fenyegető levelek adattak ki ellene; s pár héttel a forradalom előtt egy királyi hadcsapat, a Mackintoshok egész erejére támaszkodva, indult ki a Keppoch terület elfoglalására. Ő elfogadta a csatát e megszállókkal s legyőzte őket. A király csapatát szétkergették, a király hadvezérét megölték; s mindezt ama hős vitte véghez, a kinek a király iránti rendkívüli loyálisát némely írók úgy szeretik a whigek zavargásaival ellentétben tüntetni föl.**)

Ha Keppoch még valaha egy kis tekintettel volt a kormány iránt, most már a forradalmat követő általános zűrzavarban, attól is teljesen fölmenté magát. Feldulta a Macdonaldok birtokait, közeledék Invernesshez s a várost pusztitással fenyegette. A veszély a legnagyobb volt. A házakat csak oly védfal környezé, a mely az idő és lég

*) Colt vallomása. A parl. act. függeléke, jul. 14. 1690.

**) Lásd Sir Cameron Ewan életrajzát.

befolyásaitól meggyengülve, semmi támadásnak ellen nem állhatott. De a lakók emelt fővel állottak, s bátorságukat egyházi szónokaik még inkább feltüzelék. Vasárnap april huszonnyolczadikán, nagy zavar és riadás napja volt. A vadnép úgy körülvevé a kis szász gyarmatot, mint valamely éhes farkasok csapatja egy birkanyáját. Keppoch fenyegetődzött és szitkozódott. Minden emberét el fogja hozni. A helyet föl fogja prédálni. A polgárok pedig sorakoztak s a vásártérre gyülekeztek papjaik szónoklatait hallgatni. A nap támadás nélkül mult el; reá hétfő és kedd is elmúlt a legnagyobb aggályok közt; ekkor egy váratlan közvetítő jelent meg.

Dundee, Edinburghból menekülván, visszavonult falusi székhelyére ama völgyben, a melyen át a Glamis vize a Macbethek ősi várához folyik. Itt egy ideig békében maradt. Tiltakozék ellene, hogy a kormány iránt ellenséges szándoka volna. Késznek nyilatkozék Edinburghba visszatérni, csak biztosítsák minden törvénytelen erőszak ellen; s fölajánlá becsületszavát s ha ez nem elég, ovadék letételét is, hogy megtartja a békét. Némely régi katonája körülötte maradt s házának a szomszéd presbyteriek netaláni támadásai ellen elegendő védelmeül szolgált. Itt ő hihetőleg bántatlanul és senkit sem bántva megmaradt volna ha egy véletlen eset, melyről ő nem tehetett, ellenfeleit kérlelhetetlenné, s őt magát kétségbeesetté nem teszi.*)

Jakab egy küldöncze Irlandból Skóciába evezett át Dundeehez és Balcarrashoz szóló levelekkel. Gyanu támadt. A küldönczöt elfogták, kikérdezték, kikutatták s a leveleket megtalálták. Ezek némelyike Melfordtól szár-

*) Balcarras emlékiratai; az utolsó skót forradalom története.

mazott, s olyannak bizonyult. Minden sorból kitüntek ama tulajdonok, melyek őt az ország előtt oly gyűlöltté s ura alatt oly kedvessé tették. Örömmel tudatá a boszuállás és megtorlás napjának közeledtét, s hogy a lázadók jószágai elvétetvén a hivek közt fognak fölosztatni, s hogy oly sokan, a kik most száműzött koldusok, ismét nagyok és boldogok lesznek. A király, mondja Melfort, szigorúságra határozá el magát. A tapasztalás arról győzé meg, hogy a kegyelem csak gyengesség volna. Még a jakobiták is elkedvetlenedtek hallva, hogy a restauratiót közvetlen a jószágelkobzások és számkivetések fogják követni. Némelyek nem haboztak Melfortot hitvány embernek mondani, a ki a Dundee és Balcarrasok elleni gyűlöletből ezek megrontására törekszik, és hogy e célból irt ily gyűlöletes tudósításokat s bizta azokat egy oly emberre, kinek elfogatását ügyesen előre látta. Annyi bizonyos mégis, hogy ezen iratok közzététele után Melfort oly magas kegyben állt Jakabnál mint bármikor. Nem lehet tehát kétség, hogy ama kifejezésekben, melyeket az öröködési jognak legbuzgóbb védői annyira kárhoztattak, az államtitkár, urának igazi érzéseit és céljait tükrözteté vissza. *) Hamilton, az ország rendeitől, a gyűlés elnapolása előtt nyert fölhatalmazás erejénél fogva, Dundee és

*) A Bodley kvár Nairne-féle iratai közt, egy érdekes kézirat van ily cz. »Journal de ce qui s'est passé en Irlande depuis l'arrivée de sa Majesté.« Ezen naplóban angol és francia javítások vannak; az angol Jakab kezeirása, a francia Melforté. A Hamilton kezébe került levelek említettnek, még pedig oly módon, hogy azok eredetisége kétségbe nem vonható; s nincs is legkisebb jele annak, hogy Jakab rosztalta volna azokat.

Balcarras elfogatását rendelé el. *) Balcarras elfogatván, előbb saját házában őrizteték, majd az edinburghi Tolboothban. De Dundee kézre keríteni nem volt oly könnyű feladat. A mint hírért vette az elfogatási parancsnak, átment követőivel a Deen vizén, s egy kis ideig a Gordon-ház vad uradalmaiban rejtőzködött. Itt a Macdonaldokkal és Cameronokkal egy fölkelés iránt tanácskozott. De ezen időben úgy látszik a felföldiekről nem sokat tudott s nem törődött velök. Hihetőleg ő is a százszok előitéleteiben osztozott azok nemzeti sajátságai iránt, s mint katona lenézte azok fegyelmetlen harcziaságát. Sietett is vissza a síkföldre s itt maradt mindaddig míg nem látta, hogy egy hadcsapat van kiküldve elfogatására. Ekkor mint végső menhelyre a felföldre ment, északnak tartva Strathdonon és Strathbogien át, a Spey vizén át, s május elseje reggelén, egy kis lovas csapat kíséretében Keppoch táborában jelent meg Inverness előtt.

Az új helyzet, melyben most Dundee látta magát s az új környezet, melybe került, az ő élénk és találékony eszében is természetesen új eszméket keltett. Ama természetes celta férfiak, kiket százankint látott az ő nemzeti módjuk szerint sorba állítva, nyilván nem látszottak előtte megvetendő szövetségeseknek. Ha sikerül neki a clanokat egy nagy szövetségben egyesíteni, ha ily bátor hadfiakból tíz tizenkét ezret egy zászló alá gyűjthet s őket a fegyelem korlátai közé lesz képes szorítani, mily szép pálya fogna akkor megnyilni előtte!

*) »Dundee viscount«, írja Balcarras, Jakabnak, »soha sem gondolt arra, hogy a felföldre menjen felséged világos rendelete nélkül, mindaddig, míg elfogatására egy csapat ki nem küldeték.«

Jakabnak bármely rendeletét, a mikor még bizton ült is trónján, a tehenész Coll soha sem szokta valamely különös tisztelettel fogadni. A Campbelleket azonban egy Macdonald igazi gyűlöletével gyűlölte s habozás nélkül állott a Stuartház mellé. Dundee arra vállalkozék, hogy a Keppoch és Inverness közötti viszályt kiegyenlitse. A város beleegyezett hogy két ezer dollárt fizet, oly összeg, mely a Lombard-utczai aranyművesek előtt igen csekélynek látszhatik, de valószínűleg fölülmul minden kincset, a mely valaha a Coryarrick vadonaiba szállíttatott. Felét ez összegnek, nagy nehezen ugyan, a lakosok kifizették, a másik feléről, úgy mondaték, Dundee vállalt jótállást magára.)*

Ezután a Macdonaldok kibékítését kísérté meg a Mackintoshokkal, azzal hizelegve magának, hogy e két harczias törzs, mely az imént egymással viaskodott, az ő parancsai alatt kész lesz együtt harczolni. De tapasztalta csakhamar, hogy nem oly könnyű egy felföldi belháborut megszüntetni. Az egymással versenyző királyok jogcimeiről keveset tudott s azokkal mitsem törődött bármelyik clan is. Az ő magukviseletét mindig a helybeli viszonyok döntötték el, és szenvedélyeik. A mi Argyle volt Keppochnak, az volt Keppoch Mackintoshnak. A Mackintoshék tehát semlegesek maradtak; s példájokat követték a Macphersonok, egy másik ága a vadmacska jelvényű nemzetiségnek. Dundeenek nem ez volt egyetlen csalódása. A Mac Callum More területétől nagy távolságra laktak a

*) Lásd a Jakabhoz Irlandba küldött jelentést; melyet jul. 7. 1689. vett. (Nairne Papers.) Lásd szintén Dundee emlékirat. 1714; Sir Cameron Ew. emlékirat.; Balcarras emlékirat; Mackay eml. Ezen elbeszélések nem mind egyeznek meg egymással, vagy azon értesülésseimmel, melyeket Invernessből kaptam.

Mackenzie, Fraser, Grant, Munro, Mackay és Maclead családok. Ezeknek nem volt bajuk vele; nem voltak adósai; s nem volt okuk hatalma emelkedésétől tartani. Ezek tehát nem igen rokonszenveztek az ő aggódó és elkeseredett szomszédaikkal, s nem csatlakoztak az ellene keletkezett szövetséghez. Ellenben az Inveraryhez közelebb lakó főnökök, a kik előtt rég gyűlölt és rettegett volt a Campbell név, örömmel fogadták Dundeet, s május tizen-nyolczadikán megígérték neki, hogy követőikkel vezérlete alá állanak. Az ezen napot megelőző két hét alatt beutazá Badenoth és Athol vidékét s annak népességét fegyverre szólítá. Lovasaival betört az alföldre, meglepé Perthet, s egynéhány whig gentlemant mint foglyot hurczolt el a hegyekbe. Az alatt a tüzes keresztek jártak majorról majorra harmincz mértföldnyi területen Ron Nevis hegyén és mezőin keresztül; s mire Lochaberbe a gyűlhelyre visszaért, azt látta, hogy már minden teljes mozgásban volt. A főhadiszállás Lochiel háza tőszomszédságába tétetett, egészen fenyőfából épült egy nagyszerű pajtába, melyet a felföldiek fényes palotának néztek. Lochiel, itt fogadá, ellátva több mint hatszáz széles karddal, vendégeit. Macnaghteni Macnaghten, és appini Stewart, megjöttek a szemlére az ő kis clanjaikkal. Keppochi Macdonald vezérlé a hadfiakat, a kik pár hónappal azelőtt, Jakab király muskatérosait megszalasztották. Clanronaldi Macdonald még gyenge korban volt; őt a táborba nagybátyja vitte, mint kiskorusága alatt gyámja. Az ifjut egy szuronyokkal fegyverzett testőrség kísérte, mind rokonai, csinos kinézésű és ügyes, életrevaló emberek. Glengarryi Macdonald, egy sötét szemöldöke és magas termete által feltűnő férfiú, ama nagy völgyből érkezék, melynek sorban elnyúló tavai, akkor még

ismeretlenek s térképeken alig föllelhetők, azóta főcsatornái levének az atlanti és német tenger közt föl- és lejáró gőzhajóknak. A hegyi fejedelmek egyike sem volt személyes méltósága nagyobb önérzetével eltelve, vagy a többi főnökökkel annyi vitába keveredve. Magaviseletében és háztartásában, szomszédainál nagyobb durvaságot szeretett negélyezni, s azt a valóban csekély fényüzést is, a mely a polgárisult világból ama hegyek közé átszivároghatott, úgy tekinté mint elpuhumást és a gael fajnak elsatnyulását. Ez alkalommal azonban czélszerűnek vélte a szász bajnokok fényét utánozni s aczél mellvérttel és aranyhimzésű kabátban ült lóra az ő négyszáz főnyi plaidba öltözött clan-népe előtt. Egy másik Macdonald, a kinek utóbb siralmas és borzasztó vége lett, egy csapat merész szabadportyázókat vezérelt a glencói vad szorosból. Kissé később érkeztek a nagy hebridi hatalmasságok. Sleati Macdonald, mindazon nagy urak között, a kik a sziget uralmához igényeket tartottak a leggazdagabb s leghatalmasb, Skyből érkezék, hétszáz fegyveres ember élén. A hosszú csónakok egy rajával ötszáz Maclean jött meg Mullból, főnökük Sir Duart János vezérlete alatt. Elődeit egykor sokkal retteneteseb sereg szokta a hadba kísérni. De a clannak ha nem is büszkeségét, de megtörték már hatalmát a Campbellek fegyverei és ármányai. A Macleanek egy másik csapata egy hősies vezér alatt érkezék, a ki czimét Lochbytól, vagyis: a sárga tótól vette.*)

*) Lásd ennek elbeszélését a Nairneféle iratokban; Colt, Osburne, Makolm, és Stewart vallomásait. (a jul. 14 1690) parlam. act. függelékében; Sir Cameron Ewan emlékirt. Egykét vonást egy »Grameis« nevű elveszett latin epos angol fordításának némely helyéből vettem. Írója egy Philipps nevű buzgó jakobita volt. Ritkán használtam

Ugy látszik mindazon főnökök között, a kik Dundee fölhívásának engedtek, egy sem volt, a kinek az Argyle ház ellen különös panasza és gyűlöletre vagy félelemre oka ne lett volna. Teljes okunk van hinni, hogy mind ezen fölkelő családfők csendesesen otthon maradtak volna, ha a kormány ért vala a felföld kormányzásához. Ezen kormányzást alaposan fogta föl egy ügyes és tapasztalt államférfiu, a Mackenziek nagy felföldi nemzetségéből származó Tarbet viscount. Ő ezen alkalommal Melvillehez irt levelekben s Mackaynak élő szóval előadá úgy az okait mint orvoslási módjait mindazon bajoknak, melyek a polgári háboru csapásait valóban Skócziára hozandók. Tarbet szerint, nem volt ez a gaelek átalános fölkelése. Keveset lehetett tartani ama pápista clanoktól is, a melyek nem éltek a Campbellek általi leigáztatás félelmében. Köztudomásu volt, hogy az elégtelen főnökök legügyesbjei és legtevékenyebbjei mitsem törődtek mindazon kérdésekkel, melyek a whigeket és a to-rykat izgatták. Különösen Lochiel, a ki személyes tulajdonainál fogva a hegyi lakók közt legnevezetesebb ember volt, Jakabbal csak annyit gondolt, mint Vilmostal. Ha a Cameronok, Macdonaldok, Macleanek megnyugtatót nyernek az iránt, hogy jószágaikban és méltóságaikban meghagyatnak, ha Mac Callum More némi engedményeket tesz, ha ő felségeik magukra vállalják némely hátralékok kifizetését, szólithatta volna akkor őket fegyverre Dundee; annak semmi si-

Dundee emlékiratait, (1714) s mindig bizonyos gyanuval. Írójuk bizonynyal nem volt, mint állítja, egyike a Dundee tisztjeinek, hanem egy tudatlan és ostoba másoló. Egyaránt rosszul mondja idejét és helyét a killiecrankieki ütközetnek. Azt mondja, hogy a Tummel partjain s jun. 13-án volt. Pedig a Garry partján s jul. 27-én vivatott az. Ily nagy pontatlanság után nem érdemes kisebb hibáira is figyelni.

kere nem lett volna. Öt ezer font, úgy vélé Tarbet, elegendő vala az egész celta főnemesség lecsendesítésére; csakugyan igaz, hogy bármily nevetségesnek tessék ezen összeg a westminsteri politikusoknak, s hogy, habár az nem volt is több egy főlovászmester vagy egy hadi főpénztárnok évi fizetésénél, mégis rengeteg összeg volt az egy oly barbár főúr szemében, a kinek, bár uralkodása száz négyszög mért-földre kiterjedt s parancsszávára százankint állott ki a fegyveres nép, pénztáraiban mind a mellett tán soha sem sem volt egy ötven guinea is egyszerre. *)

Tarbetet ugyan az új uralkodók skót ministerei kétes barátoknak nézték, tanácsát mégis nem vetették el egészen. Elhatároztatott, az általa javasolt irányban, alkudozásokot nyitni meg az elégületlenekkel. Sok függött az ügynök választásától; de szerencsétlenségre az a választás megmutatta, mily kevéssé ismerték Edinburghban a földi vad néptörzsek előitéleteit. Egy Campbellt biztak meg azzal, hogy Vilmos király részére megnyerje azon embereket, kiknek Vilmos király ellen más kifogásuk sem volt, mint hogy a Campbelleket pártolja. Az ezen uton tett ajánlatok részint cselnék, részint kihívó gúnynak vétettek. Ez után hiába írkált Tarbet Lochielnek, Mackay pedig Glengarrynek. Lochiel Tarbetnek nem is felelt; Glengarry pedig Mackaynek egy hideg udvarias levéllel válaszolt, melyben a tábornokot a Monk példája követésére hívta föl. **)

*) Argyle egy leveléből Lauderdalehez (jun. 25. 1664.) kitűnik, hogy száz ezer skót márka, (öt ezer sterlingnél csak valamivel több) azon időben elegendő lett volna a Mac-Callum More és szomszédjai minden igényének kielégítésére.

**) Mackay eml. Tarbet Melvillhez jun. 1. 1689. (Leven és Mel. y.) Dundee Melforthoz jun. 27. (Nairne gy.)

Ez alatt Mackay heteket vesztegett el hasztalan előre- s hátranyomulásokkal és céltalan csete-patékkal. Később őszintén bevallá, hogy minden hadi tudományának, melyet a szárazföldön töltött harminczév alatt hadi szolgálataiban gyűjtött, itten semmi hasznát nem vehette. Nehéz volt, ily országban az ellenségnek nyomába is jönni, s majdnem lehetetlen, azt ütközetre kényszeríteni. Élelmet egy megszálló sereg számára e köves és fenyéres vidékben lehetetlen volt fölhajhászni, s csak pár napi készletet is az ingatag hináron és meredélyeken át nem lehetett utána szállítani. A tábornok látta, hogy emberei és lovai majdnem halálra kifáradtak, s még sem ért semmi célzt velök. Felföldi segélycsapatok értek volna legtöbbet neki: de ily segélycsapata kevés volt. A Grantok főnöke ugyan, a kit az utóbbi kormány üldözött, s a szerencsétlen Argyle gróffal való összeesküvéssel vádolt, nagy buzgóságot mutatott a forradalom mellett. Kétszáz Mackay, hihetőleg családi viszálykodás folytán, átjött egy ugyanazon nevű főnök vezetése alatt, a sziget ama legszélső északi részeiről érkezve, a hol nyár közepén nincsen éjszaka; de általában a clanok, melyek a fölkelésben nem vettek részt, az események fejlődését hideg köszönnyei nézték, azon reménnyel kecsegtetve magukat, hogy majd könnyen kibékülnek a győzővel és segitenek kifosztogatni a legyőzötteket.

Nem egészen egy havi tapasztalás elég volt Mackayt meggyőzni arról, hogy a skót felföld meghódításának csak egy módja van. Hasztalan fáradság volt, a hegyi lakókat hegyeik között s azokon át üldözni. Egy lánczolatát az erődöknek kell a legfontosabb helyeken emelni s jól meg- rakni őrséggel. Az első hely, melyet a célra a tábornok ajánlott, Inverlochy volt, a hol egy régi vár magas rom-

jai állottak még s ma is állanak. Ez az elégületlen clanok területének kellő közepében állott, s egyik részről a tenger benyulása által volt védve. Egy ide helyezendő jókora haderő, támaszkodva szükség esetében a hadi hajók segélyére is, hathatósan fogná egyszerre féken tartani mind e Macdonaldokat, Cameronokat és Macleaneket. *)

Amig Mackay az edinburghi tanácsot levelek útján igyekezett e tervének megnyerni az alatt Dundee oly nehézségekkel küzdött, melyeken kifogni minden ügyessége és erélye daczára alig volt képes.

A felföldiek, a mig külön kormányzat alatt önálló nemzetet képeztek, a katonai szolgálatra egy szempontból alkalmasabbak, más szempontból pedig kevesbé alkalmasok valának, mint Europa bármely népe. Egyénileg a celta a legnagyobb ugy erkölcsi mint physikai képességgel birt a háborura, főleg egy olyan vad és sivár országban, minő az övé volt. Izmos, ügyes, félelmet nem ismerő, hideget, éhséget, fáradságot tűrni tudó. Meredek sziklákon föl, csalárd mocsárokon át oly könnyen járt-kelt mint a francia testőrség a Marliból Versaillesbe vezető széles országuton. Szokva volt a fegyvert viselni s vért látni: jó vivó és jó lövő; s még mielőtt a sorba beállott, már kész katona volt.

A mily könnyen vált az egyes celtából kész katona, oly könnyű volt egy celtatörzset katonai zászlóaljja alakitani át. Nem kelle egyéb hozzá, mint a főnálló családi szervezéshez alkalmaztatni a hadi szervezést. A törzsfőnöknek kelle ezredessé lenni: nagybátyjának vagy testvérének őrnagygyá: ama bérlőknek, a kik a kis községnek mintegy előkelő osztályát képezték, kapitányokká kelle len-

*) Lásd Mackay eml. és Hamiltonhez jun. 14. 1689. irt levelét.

niök s minden kapitány századába azon parasztokat kelle beosztani, a kik annak jószágán laktak, kiknek az jól ismerte nevét, arczát, származását, egyéni sajátságait; az alárendelt tiszteket amaz atyáik sastollaival büszkélkedő hűbéresei soraiból kelle venni; a komornyik pompás szárnysegéddé vált: a családi dudás és fiai képezték a zenekart: s ime a clan egyszerre mint kész ezred állott elő. Ily ezredben az első percztől fogva megvolt az a szigoru rend és pontos fegyelem, a melyek a rendes hadseregnek súlyt adnak. Minden egyes ember, a legalsótól kezdve a legfelsőig, a maga helyén állt, s ismerte jól kötelességeit. Nem volt szükséges, fenyegetésekkel s büntetésekkel kényszeríteni a tiszteletre és engedelmességre azok iránt, a kiket emlékezete óta megszokta természetes főnökeinek tekinteni. Minden egyes, már gyermekora óta, tisztelte nagyon az ő káplárját, de még jobban a kapitányát, majdnem imádta ezredesét. Itt tehát lázadás veszélyétől nem volt mit tartani. Szökés esete alig volt föltehető. Hisz ugyanazon indokok, melyek más katonát szökésre csábítanak, itt a zászlónál kitartásra készítik őt. Ha elhagyná ezt, vajon hová menjen? Rokonai, barátai mind itt vannak körülötte. Elválni zászlójától annyi, mint elválni saját véreitől, s martalékul esni ama gyötrő honvágynak, mely rendes hadseregnél oly sok ujonczot reá vesz, hogy veréssel, halállal daczoljon. Ha ezt jól szemügyre vesszük, nem csodálkozhatunk, hogy a felföldi clanok adott alkalmakkor nagy hőstetteket voltak képesek kivinni.

De ugyanazon intézmények, melyek által az egy nevet viselő és egy főnök vezetése alatt álló felföldi néptörzsek hadban oly félelmesekké lettek, magát a nemzetet alkalmatlanná tették a háborunak, nagyobb szabásban vitelére. Mi sem volt könnyebb mint a clanokat hathatós ezre-

dekké változtatni; de mi sem volt nehezebb mint ezen ezredeket oly combinatióba hozni, hogy egy hathatós hadsereggé váljanak. A sorokban harczoló juhászoktól és pásztoroktól kezdve föl a törzsfőnökgig rendben és összhangban volt minden. Minden ember az ő közvetlen főnökére nézett s mindnyájok a közös főnökre. De itt aztán az alárendeltség láncza megszakadt. Ez csak parancsolni tudott, szótfogadni nem tanult. Akár királyi rendeleteknek akár parlamenti határozatoknak csak úgy szokott engedelmeskedni, ha azok saját hajlamaival megegyeztek. Hogy valamely megbízottnak adózzék ama tisztelettel s engedelmességgel, melyet a megbízótól is meg szokott tagadni, azt tőle várni nem lehetett. Ő feljogosítva érezte magát minden vett rendeletet bírálata alá vonni. Az ő főnöktársai közül ki barátja volt, ki versenytársa. Bajos volt őt ezek bántalmazásától visszatartóztatni vagy elhíttetni vele, hogy azok nem fogják bántalmazni. Követői osztoztak az ő érzékenységében, becsületét a magukénak vallották, s készek voltak sorakozni körülötte s fegyvert ragadni a hadsereg fővezére ellen. Így kevés kilátás volt arra, hogy csak őt clant is együtt leheszen tartani egy hosszú hadjárat alatt. Még legbiztosabbnak látszott egy százsz ember vezérlete alá rendelni őket. Nevezetes, hogy összes belháboruink alatt a felföldiek egy nagyobb haditette sem vitetett véghez valamely saját földijök vezérlete alatt. Némely írók a Montrose és Dundee különös szellemi felsőbbbségök jelének veszik azt, hogy ezen hadvezérek, noha származásra és nyelvre nézve nem voltak gaelek, mégis képesek voltak a gaelek szövetségéseit létrehozni s vezetni. Pedig valósággal azért történhetett az, mivel hogy Montrose és Dundee nem voltak felföldiek. Lett volna Montrose a Cameronok főnöke, a Macdonaldok soha

sem ismerték volna el tekintélyét. Lett volna Dundee a Clannonald feje, Glengarry soha se lett volna engedelmességgel iránta. E gögös és nehézkes emberek, a kik alig ismerték el fölebbvalójoknak magát a királyt, egy szomszédnak, egy hasonlónak, egy versenytársnak felsőbbségét soha el nem ismerték volna. Egy kitünő idegennek felsőbbségét könnyebben esett elviselniök. De az ily idegennek is csak igen korlátolt és bizonytalan hatalmat engedtek maguk fölött. Valamely főnököt hadi törvényszék elé állítani, agyonlövetni, elcsapatni, letétetni, nyilván megdorgálni, lehetetlen volt. Egy keppochi Macdonald vagy egy duarti Maclean agyon ütötte volna azt a tisztet, a ki az ő kardját kéri vagy őt foglyának nyilvánítja vala; s száz claymore azonnal kész lett volna pártját fogni a gyilkosnak. A mit az oly parancsnok, a kinek vezénylete alá adták magukat, tehetett, az csak pörlés, könyörgés, hizelgés vagy vesztegetés lehetett, s bármily emberi ügyesség csak rövid ideig tarthatta fön ily eszközökkel is az öszhangot köztük. Mert mindegyik főnök külön figyelembevételt igényelt; s így lehetetlen volt egyet különösebben kitüntetni a másiknak megsértése nélkül. A tábornok nem volt egyéb, mint a kis királyok egy congressusának elnöke. Minduntalan valamely kiváltság, elsőbbség vagy zsákmány megosztása fölötti vitatkozásokat kellett meghallgatnia s elintéznie. Akármit határozott, valakit megbántott vele. Egyszer csak azt kelle hallania hogy a jobbszárny a centrumra tüzelt, valamely kétszáz esztendősi régi per miatt, vagy hogy egy egész zászlóalj hazament a maga megyéjébe, mert egy másik zászlóalj rendeltetett ki diszörségnek. Egy felföldi bard az 1689. év történelmében igen könnyen találhatott oly tárgyakat, minőket a trojai háboru szolgáltatott az ókor költőinek. Egy

nap Achilles haragszik meg, fölszedi sátrait s kijelenti hogy elmegy minden emberével. Másnap Ajax dúl-fúl a táborban s fenyegeti Ulyssest, hogy elvágja a nyakát.

Innét van, hogy noha a felföldiek a tizenhetedik század polgárháborúiban, nevezetes hadi tetteket vittek véghez, ezen hadi tettek nem hagytak oly nyomokat maguk után; hogy emlékek már néhány hét múlva el ne enyészett volna. Föltűnő s majdnem csodálatosan fényes győzelmek megannyi csatavesztés következményeivel birtak. Régi hadfiak és államférfiak szinte megzavarodtak a szerencse oly hirtelen fordulatai miatt. Hihetetlennek látszott, hogy fegyelmetlen nép oly hőstettekre legyen képes. Hihetetlennek, hogy oly hőstettek után, nyomban a legyőzöttek fölülkerekedése s a hóditók leigázása következze be. Montrose, győzelemről győzelemre menve, hadi sikereinek közepette, egyszerre minden követőjétől elhagyatva látja magát. Helyi féltékenységek, helyi érdekek hozták össze hadseregét. Helyi féltékenységek, helyi érdekek oszlatták fel azt. A Gordonok elállottak tőle, mert ugy látszott nekik, hogy a Macdonaldokat többre becsüli. A Macdonaldok elhagyták, mert nem engedte meg, hogy a Campbelleket fölprédálják. Az egész haderő, mely elegendőnek látszott, hogy egy királyság sorsa fölött döntsön, néhány nap alatt szétfoszlott; s a tippermuiri és kilsythi győzelmeket nyomban követte a philiphaughi szerencsétlenség. Dundee nem élt elég soká, hogy a szerencse ily fordulatait megérhette volna; de minden arra mutat, hogy ha csak pár héttel tovább él, az ő története is csak a Montrose történetének ismételése leendett.

Dundee tett egy kísérletet, mindjárt a mint a lochar-beri clanokat sikerült összehoznia, hogy azokat egy rendes

hadsereg fegyelmének vesse alá. Hadi tanácsot hívott össze e kérdés megvitatására. Véleményét pártolták mind azon tisztek, a kik az alföldről jöttek el vele. Ezek közt Seton Jakab, Dunfermline gróf, Galloway Jakab és Dunkald lord voltak a kitünőbbek. A celta főnökök más véleményben voltak. Legértelmesb társuk, Lochiel, nagy elme-éllel és természetes ékesszólással tolmácsolta e kérdés fölötti érzelmeiket. »A mi rendszerünk,« — így szólott az ő okoskodásának lényege, »talán nem épen a legtökéletesebb: de gyermekkorunk óta abban nőttünk föl: tökéletesen értjük ezt: a mi sajátságos intézményeinknek, érzelmeinknek, szokásainknak kifolyása az. A mi magunk módja szerint folytatva a háborut, mi a veteránok hidegvérüségével és tapasztalatával birunk. Más módon folytatva a háborut, durva és ügyetlen ujonczokká válunk. Olyan katonákká változtatni bennünket, minők a Cromwellé és Turenneéi voltak, évek müve lehet csak: de nekünk hetek sem állanak rendelkezésünkre. Lenne elég időnk arra, hogy elfeledjük a mi magunk rendtartását, de nem arra, hogy megtanuljuk az önökét.« Dundee, nagy bókok közt kijelenté Lochielnek, hogy meggyőzte őt, s talán meg is győződött: mert a bölcs öreg főnök érvei valóban nem súlytalanok voltak.*)

Némely celta hadi szokásokat azonban Dundee nem tűrhetett el. Bár kegyetlen volt, az ő kegyetlenségének volt némi rendszere és célja. Mindig remélte, hogy némely semleges clanokat sikerülend megnyernie; s gondosan került mindent, a mi azokat nyílt ellenségeskedésre ingerelhetne volna. Ily eljárás kétségkívül alkalmas volt a Jakab érdekeit előmozdítani; ámde a Jakab érdeke semmi volt

*) Sir Ewan Cameron emlékiratai.

ama vad portyázók előtt, a kik az ő nevét felhasználták s zászlói körül csak azért csoportosultak, hogy jó prédákra tegyenek szert s régi gyűlölségeiket kielégíthessék. Név szerint Keppoch, a ki sokkal inkább gyűlölte a Mackintoshékat semmint szerette a Stuartokat, nemcsak felprédálta ellenségeinek területét, hanem a mit el nem hordhatott, tüzzel emésztette föl. Dundee nagy haragra lobbant az égő falvak látására. »Inkább lennék« mondá, »közkatona egy tisztességes ezrednél, mint parancsnoka egy ily rablóbandának.« Büntetésről szó sem lehetett. Valóban a tábornok nagy befolyásáról tanuskodik még az, hogy a tehénész Coll méltónak tartotta igazolni magát egy oly tettért, melyért egy jól rendezett hadseregnél golyót kapott volna.*)

Minthogy a Grantok Vilmos király mellett fogtak fegyvert, azok tulajdona közprédának tekintetett. A Cameronok egy csapata betört földjükre, csetepaté volt; vérontatott; és sok barmot elhajtottak a Dundee táborába, mely épen élelmi szerek hiányában volt. Ezen kirándulásból veszekedés lett, melynek története nagyon jellemző a felföldi sereg mivoltára nézve. Azok közt, a kik a Cameronoknak ellenszegülvén elestek, volt egy Macdonald is a Glengarry ágból, a ki sokáig élvén a Grantok közt, érzésben, elvben Granttá változott s távol tartá magát törzse hadsoraitól. Noha nagy vétket követett el a becsület és erkölcsiség gael törvényei ellen, vérei megemlékeztek ama szent kötelékről, melyet ő elfelejtett. Jó vagy rossz, az mindegy, de az ő csontjokból való csont, és vérükből való vér volt; csak ők ítéltettek fölötte. A név, melyet viselt, a sziget urainak vére elég, hogy megvédjék vala őt. Glengarry

*) Cameron eml.

nagy dühösen keresi föl Dundee-t s vérboszut kér Lochiel és az egész Cameron faj ellen. Dundee válaszol, hogy az a szerencsétlen gentleman a ki elesett, szintoly áruló volt az ő clanja mint a király ellen. Hallotta-e az ember valaha, hogy a csatában hadakozó valamely ellenségnek a személye, az ő neve vagy származása miatt, sérthetlennék tartassék? De, ha igaztalanság történt volna is, hogyan lehessen azt helyre ütni? Előbb verje agyon egyik fele hadseregnek a másik felét, semmint egy Lochielt valaki ujjával érintse. Glengarry mint örült rohant el. Miután panaszára nem hajoltak azok, a kiknek kötelességökben állott neki igazságot szolgáltatni: ő maga fog igazságot tenni: összehívja embereit s karddal rohanja meg rokona gyilkosait. Sokáig semmi szóra nem hallgatott. Mikor figyelmeztették, hogy Lochiel emberei kétszer annyian vannak mint az övéi, azt felelte: »Az mitse tesz, egy Macdonald fölé két Cameronnal.« Ha Lochiel is oly ingerlékeny és kérkedő lett volna, úgy valószínűleg az egész felföldi lázadás a kormányoknak sokkal kevesebb bajt szerzett volna, s a fölkelők nyomorultan veszték volna el a vadonban egyik a másik fegyvere (claymorejai) által. De a természet bő mérvben látta el őt egy államférfi tulajdonaival, noha a végzet azokat a világ egy sötét zugában rejtette el. Ő belátta, hogy most nincs ideje a veszekedésnek: bátorsága már rég ismert tulajdona volt; vérmérsékletét pedig uralma alatt tartá. Glengarry dühe, nem fokoztatván újabb kihívások által, csakhamar alább hagyott. Csakugyan voltak, a kik az ő nagy haragja őszinteségét egy kissé gyanuba vették, azt sejtve, hogy inkább csak személyes méltóságát akarta saját hívei előtt megővni. Bármint legyen, a

vita kiegyenlítettett, s a két főnök, a kultisztesség jeleivel jelent meg együtt a tábornok asztalánál.*)

A mit Dundee az ő celta szövetségeseinél tapasztalt, csak jobban élesztette benne a vágyódást legalább egy-néhány olyan csapat után is, melynek engedelmességére számot tarthasson s mely ne legyen kész az ezredese egy intésére saját tábornoka vagy akár királya ellen fordítani fegyverét. Ehez képest, május és junius havában egymásután írta Dublinba a leveleket, komolyan sürgetve a segílyt. Ha most jó mielőbb Lochaberbe hat ezer, négy ezer, három ezer főnyi rendes katonaság, ő biztosíthatja ő felségét, hogy csakhamar Holyroodban tarthatja udvarát. Hogy ily erőt nélkülözhetnek, ahoz kétség alig fér. Jakabot azon időben Irland minden részében elismerték, csak a Lough Erne partjainak és Londonderry bátyáinak kivételével. Volt ama királyságban egy negyvenezer emberből álló hadserege. Egy ily hadseregnek mintegy nyolczad részét ott könnyen nélkülözhetnék, ez pedig egyesülve a fölkelt clanokkal Skócziában nagy dolgokat fogott véghezvinni.

Dundee ezen sürgetéseire olyatén választ kapott, miszerint remélheti, hogy nem sokára Ulsterből jelentékeny és jól felszerelt segéderő fog hozzá csatlakozni. Nem kívánta a harcz koczkáját addig elvetni, míg ezen segíly meg nem érkezendett. Másrészről Mackay unta már az ideoda kóborlást a vadonban. Emberei ki voltak merülve s elcsüggedve. Igen kíváncsnak látta elvezetni őket a hegyekből; s Vilmos is ezen nézetben volt.

Ennél fogva junius havában a polgárháboru, mintegy a tábornokok hallgatag beleegyezésével szünetelt. Dundee

*) Sir Ewan Cameron emlékirata.

megmaradt Lochaberben, nyugtalanul várva az Írlandból érkezendő segélyt és csapatokat. Lehetetlen volt az ő földieit tétlenségben együtt tartania. A turfa és kővidék nagy térfogata kívántaték arra, hogy annyi szájnak élelmet szolgáltasson. A clanok tehát haza mentek az ő megyéikbe, megígérvén, hogy első hívásra ismét megjelennek.

A Mackay katonái az alatt kifárasztva erőfeszítések és nélkülözések által, az Aberdeentől Stirling felé nyulósíkságokon foglaltak kényelmes szállást. Mackay maga Edinburgban volt, s ottan sürgette a ministereket, hogy a Grampianok közt egy erősítési lánczolat felállítására nyujtsanak neki segédeszközöket. A ministerek, úgy látszik, nem jól számoltak hadi segélyforrásaikkal. Azt várták, hogy a Campbellek oly erővel fognak kiállani, miszerint a Dundee alatt álló összes clanokat ellensúlyozhassák. Azt is várták, hogy a nyugoti covenantiak sietve fognak Vilmos király zászlai alá sorakozni. Mind a két várakozásnak csalódás lett a vége. Argyle az ő fejedelemségét feldulva, törzsét lefegyverezve és szétzilálva találta. Sok idő kívántaték ahhoz, hogy az ő zászlója körül ismét oly kiséret csoportosulhasson, a minővel elődei szoktak volt harczba menni. A nyugoti covenantiak általában nem örömet soroztatták be magukat. Bizonynal nem voltak bátorság nélkül; s Dundeet is halálosan gyűlölték. Az ország ama részében az ő kegyetlensége még élénk emléekben élt. Minden falunak meg volt az ő véres története. Egyik házban az ősz családapa hiányzott, másik házban a reményteljes ifju örökös. Nagyon is emlékeztek, miként dulakodtak a dragonyosok a paraszt tanyákon, szidva, káromolva lakóit, majd önmagukat és egymást minden szóra, eltaszigálva a tüzhelyről a nyolczvan éves nagyanyát, keblébe nyulva kezeikkel a

tizenhat éves leányzónak; kényszerítve őket a hithagyásra, míg ők keresztbe font karokkal megállva mondák: »Legyen meg isten akarata;« miként szólítá elő az ezredes a töltött fegyverrel berohanó katonákat; s miként hevert öt percz alatt saját ajtaja küszöbén egy vértócsában a ház feje. A vértanu helye a tüzhelynél még üresen állt, s minden gyermek megmutatá zöld sirdombját a mezőn. Mikor az e hitvallást követő nép az ő üldözőit az ördög szolgájának nevezgeté, ez nem csupán jelképes beszéd volt. Ők teljesen hitték, hogy a gonosz emberek és a gonosz angyalok közt bizonyos határozott szerződés létezik; hogy Dundee lekötötte magát itt a földön a pokol művét végrehajtani, s hogy magasb czélok tekintetéből a pokolnak megengedettett ezen szolgáját mindaddig megoltalmazni, míg gonosz tetteinek mértéke megtelik. De a mily nagyon gyűlölték ezen emberek Dundee-t, oly nagy kételyeik voltak sokaknak a Vilmos melletti fegyverfoghathásra nézve. A douglasi plébánia templomban egy gyűlés tartatott; s fölvetetett a kérdés, vajon oly időben, a mikor az országban háboru dühöng és egy ir berontás várható, nem kötelessége-e mindenkinek fegyvert fogni. Élénk és zajos vita támadt. Az egyik fél szónokai felhívták testvéreiket nehogy a Meroz lakóinak átkát vonják magukra, a kik nem jöttek az Urnak segítségére a föld hatalmasai ellen. A másik fél szónokai a vétkes társaságok ellen menydörögtek. Vilmos hadseregében sok gonosz volt; még Mackay igazhitűsége is kétségbe vonható: ily bajtársakkal lépni katonai szolgálatba s ily tábornok alatt, vétkes társulás volna. Végre nagy szóvita és zavaros tanácskozás után határozat hozatott; s a nagy többség kimondá, hogy a katonai szolgálatba állani annyi mint a vétkes társaság bünébe esni. Volt

mindazáltal egy tekintélyes kisebbség; s ezen kisebbség tagjai közt Angus grófja (Earl) képes volt egy gyalog hadtestet kiállítani, mely ma is, több mint százhatvan év eltelte után, a cameroni ezred neve alatt ismeretes. Első alezredese Cleland volt, ama kérlelhetetlen vérboszuló, a ki Dundeet a conventból kikergette. Nem kis nehézséggel járt a sorok kitöltése; mert sok nyugotvidéki whig, a ki nem tartotta átalában bűnnek a sorakozást, a katonai fegyelmet merőben felforgató föltételek alatt állott be. Némelyik nem akart olyan ezredes, őrnagy, kapitány, hadnagy vagy kaplár alatt szolgálni, a ki a covenantot nem irta alá. Mások azt követelték, hogy ha már elkerülhetetlen valamely tisztnek alkalmazása, a ki az utolsó kormánynak esküt tett, az ilyen legalább azzal minősítse magát, hogy nyilvánosan az ezred színe előtt vallja be vétkét. Ezen fellengzők legtöbbjei, a kik ily követelésekkel léptek föl, ügyes fogásokkal rábirhatók voltak, hogy követeléseiik nagyobb részétől elálljanak. Az új ezrednek mégis igen sajátságos jellege volt. A katonák mind szigorú puritánok voltak. Egyik első tényők egy a parlamenthez intézett kérvény volt minden részegeskedés, korhelység és profanizálás szigorú eltiltása végett. Az ő saját magukviselésének példásnak kelle lennie, mert a legnagyobb vétek, a melyről a legbigotabbak vádolhatták őket, az volt, hogy a király születése napján hurráht kiálltottak. Eredetileg úgy volt tervezve, hogy a hadsereg szervezésével együttesen egy presbyteri congregatio szervezése is munkába vétessék. Minden század egy idősbet volt küldendő; s az idősbek gyűlése a tábori pappal, egy oly egyházi törvényszéket voltak képzendő, melynek czélja minden erkölcstelenség és eretnkség elnyomása leendett. Ezen idősbek azonban

nem választattak meg; hanem egy hirneves hegyi predikátor, Shields Sándor hivatott meg tábori papnak. Nem képzelhető a vakbuzgóság magasabb fokra csigázása, mint a minő ezen Shields irataiban mutatkozik. Szerinte, egy keresztyén uralkodónak legelső kötelessége halálra üldözni a heterodox alattvalókat, s viszont minden keresztyén alattvalónak legelső kötelessége legyilkolni egy heterodox uralkodót. Ámde Skócziában akkor olyan lelkesültség uralkodott, a melyhez képest még ezen ember lelkesülése is langymelegnek matatkozik. A szélső covenantiak úgy tiltakoztak az ő elpártolása ellen, mint ő tiltakozék a fekete türelmi edictum és a felsőbbbségi eskü ellen, s kijelentették, hogy mindenki a ki Angus ezredébe beállott, a vétkes társulás ocsmány bűnét követi el. *)

Eközben az edinburghi vár, több mint kéthavi kitartás után, megadta magát. Mind a védelem, mind a támadás lanyhán folyt. Gordon herczeg nem akarva azoknak halálos gyűlöletét vonni magára, a kiknek kezében leendett nemsokára élete és vagyona, nem határozható el magát a város összerombolására. Másrészről az ostromlók is oly kevés erélylyel és vigyázattal folytatták műveleteiket, hogy a benn és kinnlevő jakobiták folytonos közle-

*) Lásd: A hűség harczainak elbeszélését, különösen az april 29. 30. és május 13. és 14-diki dolgokat 1689, az ezrednek a parlamenthez intézett petícióját jul. 18. 1689; Sir Hamilton R. tiltakozását nov. 6. 1689. s az ezred intő levelét mart. 27. 1690. A »society people«, mint magát nevezte, főleg megbotránykozott a király születése napja megülésének módja fölött. »Reményljük,« irták »ti is ugy ellene vagytok az ily évfordulók megünneplésének, valamint mi, s hogy bánatba merülve lesztok azért, a mit elkövettetek.« A mi Shields nézeteit és lelkületét illeti, erre nézve lásd ez ő »Hind Let Loose« cz. művét.

kedésben állhattak egymással. Különös adomákat beszéltek az ostromlók és ostromlottak közt váltott udvarias és tréfás izenetekről. Egyizben Gordon értesíté a városi tanácsot, hogy ő üdvlövéseket fog tétetni bizonyos, Irlandból érkezett hírek folytán, de hogy azért a jó város lakói ne nyugtalankodjanak, mert ágyúi nem lesznek golyóval töltve. Egy más alkalommal verette a dobokat, kitüzette a fehér zászlót: a kért értekezlet megtartatván, azon komoly panaszát adá elő, hogy kártyáik mind elszakadoztak, s kérte az ellenséget, szerezne nekik egykét játék ujat. Barátai egy bizonyos távirati készüléket állítottak föl, a melynek segítségével az örök vonalai mögül közlekedtek egymással. Amaz óriási építmények egyik legfelső emeletében, melyek némelyike még ma is diszteleníti a főutczát, egy ablakból fehér ruhát akasztottak ki, ha minden rendén volt; feketét, ha roszul ment a dolog. Ha részletesb értesülés vált szükségessé, egy deszkát huztak föl, mely akkora betükkal volt beirva, hogy távcsővel a vár bástyáiról megolvashatták. Levelekkel s élelmi szerekkel megrakodott ügynököknek különböző álruhákban s cselfogásokkal sikerült a várat akkor észak felől övedző vizen áthatolni s a meredek sziklára felmászni. A félhold alaku bástyáról egy puska-lövés volt a jel, a mely a Stuartház barátait arról értesíté, hogy küldönczeik egyike ismét szerencsésen megérkezett. De végre mégis kifogytak mindenből, kapitulálni kellett. Kedvező föltételek a legszivesebben ajánltattak: az őrsereg kivonult; s a kulcsok a polgárok egy nagy tömegének üdvkiáltásai között átadattak.*)

De a kormánynak sokkal keserűbb és makacsabb

*) Az edinburghi vár ostroma. Kiadta a Bannatyne club Lond. gaz. jun. 10/20 1689.

ellenségei voltak a parlamentházban mint a várban. Mikorra a rendek, elnapoltatásuk után, ismét egybegyültek, a korona és királyi pálcza, mint a távollevő uralkodó jelképei, szokott pompával voltak egy csarnokban kitéve. Hamilton, mint Lord High Commissioner (királyi biztos) teljes diszben lovagolt Holyroodból a főutra; s Crawford az elnöki széket foglalá el. Két törvény, az egyik mely a conventet parlamentté változtatta, a másik, mely Vilmost és Máriát királynak s királynőnek elismerte, gyorsan elfogadtatván, a királyi pálczával megérintettek; aztán kezdődött a pártok tusája.*)

Kitünt csakhamar, hogy a Montgomery által szervezett ellenzék ellenállhatlan erős. Noha sok ellentétes elemből álla össze, u. m. köztársasági, whig, tory, buzgó presbyteri, vak prelatista elemekből, egy darab ideig mint egy ember lépett föl s magához ragadá nagy tömegét ama félénk és ingatag politikusoknak, a kik természetöknél fogva mindig az erősebb félhez vonzódnak. A kormánynak kevés és szétszórt barátja volt csak. Hamilton csak fél-szívvvel fogott hozzá kötelességei teljesítéséhez. Mindig ingadozó volt; s most még elégtelen is. A legmagasb polczot foglalá ugyan el, melyre egy alattvaló vágyakozhatott. De azt képzelé magában, hogy ő csak látszatával bir a hatalomnak, míg annak lényege másoknál van s nem szokott busulni azon, ha üldözve s megalázva láthatá azokat, a kikre féltékeny volt. Nem akarta épenséggel megcsalni azt a fejedelmet, a kit személyében képviselt; de közben, hol a club főbbjeivel alkudozott, hol azoknak vetett egy-egy gonosz cselt, a kik vele együtt a korona szolgálatában állottak.

*) Skót parl. act. juni 5. és 17. 1669.

Utasítva volt ő, a király beleegyezését adni meg mind azon törvényekhez, melyek az oly számos sérelmeket megszüntetendők valának, különösen egy oly törvényhez, mely a törvényszerkesztő bizottság (Committee of Articles) hatalmát volt korlátolandó s újra szervezendő s egy más törvényhez, mely a presbyteri egyházkormányzatot állapította volna meg.*) De az mindegy volt, bármint szóltak az ő utasításai. A club főnökei ürügyet kerestek a czivódásra. A kormánynak törvényszerkesztő bizottságra vonatkozó javaslatait megvetés jeleivel mellőzték. Hamilton új utasításokat kért Londonból; s egy másik tervet küldöttek neki, mely az egykor zsarnokoskodó bizottságnak csak a nevét hagyta fönn. De ezen második terv is az elsőnek sorsában részesült, noha értelmes és mérsékelt reformerek helyeselték azt. Ellenben a club vezérei egy törvényjavaslatot tettek le az asztalra, a mely a királynak megtiltá, hogy bárkit is alkalmazzon valamely közhivatalra, a ki a »Claim of Right« elveivel ellenkező bármely eljárásban részes volt, vagy a ki a rendek valamely jó szándékának kivitelében valamikép akadékoskodott. Ezen törvényjavaslat, mely rövid szövegében minden lehető hibáját egy törvénynek egyesíté magában, nyilván a királyi törvényszék új elnökére s annak fiára a »lord advocate« re czélozott. Ezek szerencséje és hatalma méltó irigység tárgyát kepezé minden várákozásában csalódott hivataljelöltnél. Hogy ezek új emberek, fajukból az elsők, a kik kitünőbb állásra emelkedtek föl, s hogy annak daczára, tisztán csak ügyeségek és képességek erejénél fogva az államban oly fontosságra tettek szert, minővel egy Hamilton herczeg vagy egy Argyle gróf birt, ez oly gondolat volt, mely sok sze-

*) Az utasítás megvan a Somers gyűjtm.

gény de gőgös patriciusnak szívét sebzé. A skót whigeknek a két Dalrymple az volt, a mi Halifax és Caermarthen az angol whigeknek. Sem Jakab ur korábbi számkivetése sem János urnak a forradalom előmozdításában kifejtett buzgalma nem törölheté el korábbi vétkeik emlékét. Mind a kettő szolgált a kegyetlen és bálványimádó családnak. Mind a kettő nyomorgatta isten népét. Utóbbi bűnbánatuk érdemessé teszi őket talán a bocsánatra, de nem jogositja föl jutalomra és kitüntetésre.

A kormánypártiak hiába igyekeztek a parlament figyelmét elvonni a Dalrymple család üldözésének nagy feladatától s reá irányozni az egyházkormányzat fontos és sürgős kérdésére. Mondák, hogy a régi rendszer eltöröltetett; hogy helyébe új rendszer még nem állítottott; hogy lehetetlen tudni, melyik volna a királyságban a törvényesen megállapított hitvallás; s hogy a törvényhozás első kötelessége volna véget vetni ama rendetlenségnek, mely naponként új bajoknak és vétkeknek szülő anyja. A club vezérei nem voltak oly könnyen elmozdíthatók föltett szándékuktól. Indítványoztaték s elhatározták, hogy az egyházi ügyek tárgyalása elhalasztassék mindaddig, míg a világi ügyek nem lesznek rendezve. A képtelen és igazságtalan hivatalképességi törvényt hetven szavazat husz ellenében elfogadta. Gyorsan követé ezt a törvényszék ellen még nyilvánosabban intézett egy másik határozat. A parlament egy vetőt igényelt magának a bírák kinevezésére nézve s föntartá azt a jogot, hogy a pecsétet zár alá vehesse, vagyis más szóval, hogy az egész igazságszolgáltatást megakasztassa mindaddig, míg kívánatai nem teljesülnek. Nyilvánvaló volt mindabból, a mi e vita folytában mondatott, hogy noha a Club vezérei a főtörvényszékekkel kezdték el, nem

annál akarták végezni is. Sir Patrick Hume és mások érvelései azon következtetésre vezettek, hogy a királynak nem szükség bármely magasb államhivatal betöltése fölött szabadon rendelkezni. Patrick ur valóban, ugy beszédben mint írásban, hirdette azon nézetét, hogy az egész kinevezési (patronátus) jog gyakorlatát a koronától a rendekre kell átvinni. Ha a főkincstárnok, a korbátnok, az államtitkár helye üresedésbe jő, a parliament terjesztszen föl ő felsége elé két vagy három nevet; s ezekből legyen köteles ő felsége egyet kiválasztani.*)

Ezen egész idő alatt a rendek állhatatosan megtagadtak bármely adót (subsidiomot), míg az ő törvényjavaslataik a királyi pálczával nem érintettek. A királyi helytartó utóbb annyira fel volt ingerülve az ő ellenzékeskedésök által, hogy hosszas huzavonák után, még magábanvéve közömbös határozatoktól is megtagadá a szentesítést, habár azok jóváhagyására utasítása volt is. A dolgok ezen állása valami nagy zürzavart idézhetett volna elő, ha szerencsére Skóczia királya nem egyuttal királya egy más, nagyobb és tehetősb országnak is. Első Károlynak soha nem volt Westminsterben oly nehézkes parlamenttel dolga, mint minő volt ez az edinburghi parliament Vilmos irányában. Csakhogy az edinburghi parliamentnek nem állott hatalmában olyan nyomást gyakorolni Vilmosra, minőt gyakorolt Károlyra a westminsteri parliament. A pénzsegély megtagadása Westminsterben komoly dolog volt, s az uralkodónak nem volt mit tennie mint vagy meghajolni, vagy törvénytelen eszközökkel szerezni pénzt magának.

*) Sir Patrick nézeteire nézve lásd : leveleit a Leven és Melville iratok közt.

De a segély megtagadása Edinburghban nem ejtette őt ilyen dilemmába. A legnagyobb összeg, melyet Skócziából egy éven át kaphatott, nem ment annyira, mint a mit Anglia minden két hétben szolgáltatott. Ő neki tehát csak kétségtelen királyi praerogatívái mögé kelle elsánczolnia magát s ott védő állást foglalni, míg az ügyek kedvezőbb fordulatot vesznek. *)

Mig ezek a parlamentházban történtek, a felföldön a belháboru, néhány heti szüntelés után, hevesebben tört ki újra mint valaha. Mióta az Argyle ház napja letűnt, egy gael törzsfőnök se versenyezhetett az atholi marquesszel. A kerület, melytől nevét vevé s melynek, mintegy fejedelme volt, egy rendes grófságnál szélesb kiterjedéssel birt, s termékenyebb, gondosabban művelt, és sűrűbb népességű volt, mint a hegyi vidék legnagyobb része. A zászlóit követő népség nem kevesebbre volt becsülhető, mint a Macdonaldoké és a Macleaneké együttvéve, s képességre és bátorságra nézve bármely hegyi törzsnél nem állottak hátrább. De a clan jelentéktelenné vált egy jelentéktelen főnök által. A marquess a legcsalfább, legingadozóbb és kislelkűbb emberek egyike volt. Rövid hat hónap alatt ő egymásután több ízben volt hol jakobita, hol williamita. De mind a Jakab mind a Vilmos hivei megvetéssel és bizalmatlansággal viseltettek iránta, melyet azonban, tekintettel levén az ő nagy befolyására, nem mertek egészen nyíltan bevallani. Ismételve fogadván hűséget mind a két pártnak s ismételve megcsalván mind a kettőt, végre azt gondolá, hogy személyes biztossága legjobban meg lesz óva, ha mind peeri, mind főnöki minőség-

*) Ezen ülősszak történetéhez az adatokat főleg a parlamenti iratokból, jegyzőkönyvekből s a Leven és Melvill gyűjteményeiből vettem.

ségéről lemondva, távol tartja magát úgy az edinburghi parlamenttől mint saját hegyi kastélyától, s elhagyja az országot, melyhez becsület és kötelesség épen a válság szomorú napjaiban tartá kötve őt. Mig egész Skóczia nyugtalanul s aggodások közt várta, minő hadsereg fog az ő számos jobbágyaiból összeállani, ő Angliába szökött, meghuzta magát Bathban, ott állítólag gyógyvizekkel élén. *) Az ő birodalma, fej nélkül hagyatva, magában oszlott szét. Az Athol népessége átalában inkább Jakab király felé hajolt. Mert ez csak négy év előtt is, boszujának eszközéül használta fel őket az Argyle ház ellen. Ők megszállották Inverraryt: kirabolták Lornt, házakat romboltak le, gyümölcs fákat vágtak ki, halász bárkákat gyujtottak fel, malomköveket zúztak össze, Campbelleket akgattak fel, s ennél fogva nem nagyon örülhettek a Mac Callum More kilátásban levő visszahelyeztetésének. A marquess egy szavára két ezer claymore csatlakozott volna Jakab párthiveihez. De ez a szó nem mondaték ki; következménye lőn, hogy követőit szintazon ingadozás és állhatatlanság lepte meg, mint őt.

Mig csak az ő szándékának valamely kijelentését lesték, két más vezér hívá fegyverre őket, a kiknek mindegyike némi joggal volt tekinthető a távollevő törzsfőnök képviselőjének. Murray lord, a marquess legidősb fia, a ki a Hamilton herczeg egyik leányát birta nőül, Vilmos király mellet nyilatkozott. A marquess meghitt ügynöke, Ballanach tiszttartó (Stewart) Jakab király mellé állott. A nép

*) »Athol,« mondja megvetőleg Dundee, »elment Angliába, nem tudta mit tevő legyen.« — Dundee Melforthoz jun. 27. 1689. Lásd Athol leveleit Melvillehez máj. 21. és jun. 8. a Leven és Melville iratok.

nem tudta, melyik felhívásnak engedjen. Az, a kinek szavát a legmélyebb hódolattal kellett vala fogadniok, mind a két félnek lekötötte magát, s attól való félelemből, nehogy egyikhez vagy másikhoz hozzá kelljen állania, megszökött; s nem is volt könnyen megmondható, vajon az ő üresen hagyott helye a tiszttartóját illette-e meg vagy leendő örökösét.

Atholban a legfontosabb katonai állomás Blair Castle volt. Az a ház, mely most e nevet viseli, semmiben sem különbözik a főnemesség egyéb falusi székhelyeitől. Az ó építmény egy magas toronyból állott, durva stilben, s uralkodott a Garry vize által öntözött völgy fölött. A falak nem igen állhattak volna ellent egy ágyúütegnek, de elég szilárdak voltak arra, hogy a Grampian hegység pásztorait félelemben tartsák. Délre mintegy öt mértföldnyire ezen erősségtől a Garry völgye a híres Killiecrankie szorosba szűkül össze. Jelenleg egy oly csinos országut vezet föl, mint Middlesex bármelyik országutja lehet, a síkföldről egész a szoros tetejéig. A nyírfa-erdőből fehér nyaralók kandikálnak ki; s valamely szép nyári napon alig találni oly fordulót, a hol ne látna az ember egy horgászt leskelődni bogarával a folyam szélén, vagy valamely művészt egy-egy sziklatömbet vázlatba venni, vagy valamely vig társaságot a mezőn napfény és árnyék között letelepülve lakmározni. De harmadik Vilmos idejében, Killiecrankie nevét a perthshirei síkföld szorgalmas és békeszerető lakói borzalommal emlegették. A legveszélyesebbek egyikének tartották mind ama sötét rejtekhelyek közt, a melyekből haramiák elő szoktak törni. Füleinket most elbájoló zenéje ama folyamnak, mely mohos sziklák és sima kavics fölött zajlik el, ama sötét sziklatömbek s zöld virányok, melyek egy Wilson ecsetére méltók,

ama szeszélyes hegycsúcsok, melyek napkeltekor és napnyugtakor oly csodálatos fényben fürödnek, minő egy Claude vásznairól ragyog vissza: a mi elődeinkben csak a rejtőzködő cselvetések és orgyilkosságok gondolatát ébresztették föl s levetköztetett, szétmarczangolt s ragadozó madaraknak táplálékul szolgáló holtesteket láttatott képzeletökkel. Az egyetlen ösvény mely létezett, szűk volt és göröngyös: ló nehezen járhatott rajta; két ember egymás mellett alig férhetett meg: s helyenkint az út oly közel vitt a meredély széléhez, hogy az utasnak valóban biztos szemre és lábra volt szüksége. Sok évvel később az első atholi herczeg egy utat csináltatott, a melyen épen az ő kocsija elmehetett. De még ez az út is oly meredek és keskeny volt, hogy egy maroknyi bátor népség egy egész hadsereg ellen megvédhette azt; *) nem is tekinté bármely szász ember a Killiecrankiebe való utazást valami kéjutnak mindaddig, míg a tapasztalás reá nem vitte az angol kormányt, hogy a felföld legyőzésére nincs hathatósabb fegyvere, mint az ásó és a kapa.

Az épen ezen hegyszoros fölött fekvő vidék volt most egy oly háboru színhelye, minőt nem sokat látott eddigelé a skót felföld. Ugyanazon tartánt viselő férfiak, s ugyanazon földesur alá tartozók, egymás ellen voltak sorba állítva. A távollevő urnak nevét használta fel, a jogosság némi látszatával ez is, amaz is. Ballanach a hűbéreseket egy csapatával, a kik benne látták a marquess képviselőjét, elfoglalá Blair Castlet. Murray, ezerkétszáz emberrel megjelent a vár előtt, bebocsáttatást kérve az ő családi háztartásába, mely ma-holnap saját háztartása leend. Az örse-reg nem nyitott kaput. Követeket küldének az ostromlók

*) Sir Ewan emlékiratai.

Edinburghba, az ostromlottak Lochaberbe. *) Mind a két helyen az izenet nagy ingerültséget szült. Mackay és Dundee megegyeztek abban, hogy ez a válság gyors és erélyes elintézését kíván. Blair Castle sorsától függött hihetőleg egész Athol sorsa. Athol sorsától pedig függhetett Skócia sorsa. Mackay észak felé sietett s csapatjait Pertheshire síkföldjén gyűjté össze. Egy némelyike oly távolságra szállásoltatott el, hogy idején meg nem érkezhettek. Hamar magához vette mégis a Hollandhan szolgált három skót ezredet, melyek illető ezredeseik nevét viselték, Mackay saját, Balfour és Ramsay neveit. Volt még egy vitéz angol gyalogezrede is, mely akkor Hastings nevét viselé s most mint a tizenharmadik sereg ismeretes. Ezen régi csapatokhoz járult két új ezred, melyet a síkföldön szedett. Egyikét Kenmore lord vezénylé, a másikat, mely a határszáron toboroztatván még mindig a király határőreinek neveztetik, Leven lord. Két lovas csapat, Annandale és Behaven lordoké, a hadsereget mintegy három ezer főig egészíté ki. Belhaven csapata élén nyargalt, de Annandale, Montgomery követői közt a legpártoskodóbb, a club- és parlamenti gyűléseket elébe tette a tábornak. *)

Dundee ekközben felhívá mindazon clanokat, a melyek az ő megbízatásában hittek, egy Atholba intézendő hadjáratra. Műveleteit derekasán támogatá Lochiel. A legnagyobb sietséggel küldeték szét az égő kereszt Appin, Ardramurchan, Glenmore és Loch Leven határain végig. De a felhívás oly váratlanul jött s az idő oly rövidre szabott,

*) Mackay emlékirat.

**) U. o.

hogy a sorolás igen tökéletlenül ütött ki. A kardosok egész serege nem ment föl három ezerre. Ezen erővel, úgy a mint volt, indult meg Dundee. Menet közben Ulsterből segélyhad csatlakozott hozzá. Ez alig volt több mint háromszáz gyalogos irlandi, rosszul fegyverkezve, rosszul öltöztetve és rosszul fegyelmezve. Vezetőjük egy Cannon nevű tiszt volt, a ki németalföldön szolgált, a hol valami alárendelt állásban s rendes hadseregnél helyét betölthette, de nem volt képes megfelelni az itt reá váró feladatnak. *) Addig tétovázott már a Hebrydák közt, míg a vele küldött hajókat, melyek élelmi szerekkel voltak megrakva, az angol czirkálók elfogták. Ő maga és emberei alig kerültek ki e sorsot. Bár mily kevéssé volt arra való, megbízatásánál fogva mégis Dundee után a legmagasb rangot bírta.

Keserű volt a csalódás. Valóban Jakab sokkal okosabban tett volna, ha semmi segítséget sem ad a felföldieknek, mint hogy egy jól szervezett és fizetett hadsereg helyett, melyre vártak, egy úgy számra mint viseletre nézve megvetendő csoportot küldött nekik. Most nyilvánvaló volt, hogy a mi Skóciában tehető, azt csak a skótok maguk tehetik meg. **)

Mig egyrésztől Mackay, másrésztől Dundee Blair Castle felé közeledének, itt érdekes dolgok történtek. Murray követői ingadozni kezdettek iránta való hűségökben. Régi ellenszenvvel viseltettek ők a whigek ellen; mert előttök a whig név a Campbell nevével volt azonos. Ellenök látták sorakozni nagyszámu rokonaikat, egy oly urnak a vezérlete alatt, kiről tudják, hogy a marquess bizalmát bírja.

*) Van Odyck, aug. 2/12. 1689.

**) Sir Ewan Cameron emlékirat.

Az ostromló had tehát gyorsan szétmállott. Sokan haza siettek azon ürügy alatt, hogy miután közvetlen szomszédságukban van a háború, nekik családjok és barmaik biztonságáról kell gondoskodni. Mások őszintén kimondották, hogy ilyen háborubban nem akarnak részt venni. Egy nagy csapat egy forrásnál gyűlt egybe, ott megtöltvén vízzel fővegeiket, egyet ittak Jakab király egészségére s aztán szétmentek. *) Az ő buzgó ragaszkodásuk Jakab királyhoz arra még sem bírta őket, hogy tábornokának zászlai alá siessenek. Lesbe álltak a sziklák és berkek között, várva hogy valamely csata lesz s aztán, bárminő kimenetele legyen annak, majd kifosztogatják a halottakat és szökevényeket.

Murray zavarba jött. Ereje leolvadt három vagy négy-százig, még ezekben sem bizhatott; a Macdonaldok és Cameronok pedig erős léptekkel közeledtek. Felhagyott tehát Blair Castle ostromával, s csekély számú követőivel a Killiecrandie szorosába húzódott vissza. Itt aztán vagy kétszáz puskás csatlakozott hozzá, kiket Mackay a szorosut biztosítása végett előre küldött. Az alföldi hadsereg zöme is oda érkezett. **)

Szombaton, július huszonhetedike kora reggelén Dundee Blair Castlehez érkezett. Itt megtudá, hogy Mackay serege már a Killiecrankie hegyszorosban van. Gyors elhatározásra volt szükség. Hadi tanács tartaték. A szász tisztek általában egy ütközet kockáztatása ellen nyilatkoztak. Ellenkező volt e celta tisztek véleménye. Glengarry és Lochiel most együtt szavaztak. »Ütközzetek uraim« mondá

*) Balcarras emlékirat.

**) Mackay: Rövid elbeszélés aug. 17. 1689.

Lochiel szokott erélyes hangnyomatával, »ütközzetek mindjárt: ütközzetek, ha csak egy van is három ellen. Embe-reink lelkesedésben vannak, az egy a mitől félnek, hogy az ellenség megszökik előlük. Hagyjátok őket; s legyetek meggyőződve, hogy vagy elvesznek, vagy teljes győzelmet vivnak ki. De ha visszatartjátok őket, ha további tétlenségre kárhoztatjátok, úgy semmiért sem felelek. Ha nem verekszünk, úgy jobb fölkerekedni s visszamenni a hegyekbe.«*)

Dundee arcza sugárzott. »Halljátok uraim!« mondá az ő alföldi tisztjeinek »halljátok urak a véleményét annak, a ki a felföldet jobban ismeri mint bármelyikünk.« Egy hang sem emelkedék ellene. Elhatároztaték az ütközet; s a szövetséges clanok nagy lelkesedéssel mentek elébe az ellenségnek.

Az ellenség az alatt utban volt a hegyszoros felé. A feljövetel hosszas és fáradalmas volt, mert még a gyalogoknak is kettejével, hármával kelle mászni; s a podgyászos lovak, minő ezerkétszáz volt, csak egyenkint mehettek. Soha kerekcs kerekes jármű ezen az úton nem járt. A hadoszlop eleje már fönn volt a sikon, míg az utólja lenn a völgyben maradt. Végre megtörtént; s a csapatok egy csekély terjedelmű mélyedésben találták magukat. Jobb szárnyukat egy egy hegyoldal fedezé, balszárnyukat a Garry vize. Kifá-vadva a reggeli munkában, ledültek a füre s némi frissítéseket vettek magukhoz.

Kora délután fölveré őket annak a lármája, hogy a felföldiek jönnek. Ezred ezred után felállá és sort képeze. Kis vártatva egy hegyormon alig puska lövésnyire, a sipkák

*) Sir Ewan Cameron.

és plaidek egy egész sora tűnt föl. Dundee elől nyargalt hogy megsemlélje azt az erőt, a melylyel megvívandó volt, s aztán felállítá embereit, mindet, az ő sajátságos természetökhöz mérten, kitelhető ügyességgel. Czélszerűnek mutatkozott a clanokat külön külön állítani föl. Mindegyik törzsnagy vagy kicsi, külön oszlopot képezett s tágas köz választá el a többitől. Egy ily zászlóalj állhatott hétszáz emberből, más alig százhuszból. Lochiel előadá, hogy különböző törzseket egybe vegyíteni nem lehet mindannak elrontása nélkül, a miből voltakép egy felföldi hadsereg ereje állott.*)

Jobb felől, szorosan a Garry mellett, állottak a Macleanek. Ezekhez legközelebb Cannon irlandi gyalogosai-val. Következtek a Macdonaldok Clanronaldból, ifju fejedelmök egy gyámja által vezetve. Balról másféle Macdonaldok csapatjai voltak. Egy népes zászlóaljnak élén Glangarry daliás alakja tűnt föl, a ki hetedik Jakab király zászlóját tartá kezében.***) Még tovább balra jött végre a lovaság egy kis osztálya, mely az alföldről a hegyekbe menekült néhány jakabpárti nemesből, s Dundee mintegy negyven régi emberéből állott. A lovák itt a Grampian hegy-ségben igen rossz táplálékban részesültek, görhesek s nyomorult kinézésűek voltak. Ezek közt volt Lochiel Cameron-jaival. A szélső balon voltak Sky emberei a sleati Macdonald vezérlete alatt.***)

A felföldön mint minden oly országban, a hol a háboru még nem nőtte ki magát tudománynyá, egy fővezér

*) Sir Ewan Cameron. Mackay.

**) Douglas : Baronage of Scotland.

***) Sir Ew. Cameron.

legelső kötelességének tartották az emberek, hogy személyes bátorságnak adja példáit s vakmerő tetteket vigyen véghez. Lochiel névszerint híres volt physikai erejéről. Az ő clanjabeliek büszkén emelték föl fejüket, midőn elmesélgették tetteit, miként tört át ő maga az ellenség hadsorain s miként ütött le hatalmas ellenfeleket. Befolyásának sokkal nagyobb részét köszönheté bizonyynyal ezen tetteinek, mint ama magas tulajdonainak, melyek őt, ha a szerencse az angol parlamentbe vagy a francia udvarba helyezi, korának egyik legelső emberévé tették volna. Belátta azonban jól, mily hibás volt honfitársainak e felfogása. Ő tudta azt, hogy ütlegeket venni, vagy osztogatni nem feladata egy tábornoknak. Tudta, mily nehezen tarthatta együtt Dundee csak néhány napig is a több clanokból álló hadsereget; s tudta, hogy a mi Dundeenek oly nehezen sikerült, az Cannonnak semmikép sem fog sikerülni. Egy életet, melytől oly sok függ, nem volt szabad egy barbár előítéletnek áldozatul hozni. Lochiel ennél fogva kérve kérte Dundee-t, ne tegye ki magát haszontalan veszélyeknek. »Lordságodnak« mondá ő, a kötelessége mindent átnézni s parancsokat adni ki. A mi kötelességünk e parancsokat bátran és gyorsan teljesíteni.« Dundee nyugodt nagylelkűséggel válaszolt, hogy nagyon fontos ugyan az, a mit sir Ewan állit, de hogy egy tábornok sem vihet valami nagy dolgot véghez a nélkül, hogy embereinek bizalmát bírná. »Nekem meg kell szilárdítani az én bátorságomban való hitet. A ti népetek a harcz legnagyobb tömkelegében akarja látni vezéreit; s a csata napján ott lásson engem is. Megigérem önnek becsületemre, hogy az ezutáni többi ütközetekben majd jobban fogok vigyázni életemre. «

Ekközben puskatüzelés kezdődött mindkét oldalról, de kitartóbb és sikeresebb a rendes katonaság részéről, mint a hegyi lakókéről. A két hadsereg csak annyira volt egymástól, mint a mennyire a füst ért. Számos felföldi elesett, s a clanok nyugtalankodni kezdének. A nap azonban már nyugovóra szállt, mielőtt Dundee az előnyomulásra adott parancsot. Emberei nagy rivalgásba törtek ki. Az ellenség, tán kimerülve a napi munkától, gyenge és reszkető felkiáltással felelt. »Most végezünk velök,« mondá Lochiel: »ez nem oly emberek felkiáltása, a kik győzni mennek.« Végig sétált a sorok közt, minden egyes Cameronhoz intézve szavakat, mindegyiktől ígeretet vőn, vagy győzelemre mennek vagy halálra. *)

Hét óra mult el. Dundee kiadá a parancsszót. A felföldiek letevék plaidjeiket. Azon kevesek, a kik fényüzésből cserzetlen bőr kapczákat is viseltek, elveték ezeket maguktól. Sokáig megemlegették Lochaberben, hogy Lochiel is, hihetőleg az egyedüli a clanban, a kinek egy pár topánja volt, ezt elvetve meztelen lábbal ment emberei előtt. Az egész sor tüzet adva, haladott előre. Az ellenség viszonzá a tüzet s nagy pusztitást tett vele. Mikor már nagyon közel jutottak egymáshoz, a felföldiek rögtön félreveték löfegyvereiket, kikúzták széles kardjaikat, s rémületes kiabálással rohantak előbbre. Az alföldiek készültek ugyan ily támadásra; de ez akkor hosszadalmas és ügyetlen eljárás volt; s a katonák még puszkacsőveik nyilásával s szuronyaik fogantyúival babráltak, mikorra a Macleanek, Macdonaldok és Cameronok egész zuhataga reájok omlott. Két percz alatt a csata vesztve és nyerve volt. A Balfour ezrede áttöretett.

*) Sir Cameron Ewan.

Ő maga a tömegben megöletett. Ramsay emberei hátat fordítottak s eldobták fegyvereiket. Mackay tulajdon gyalogosait elsodrá a Cameronok vad rohama. Testvérje és unokaöccse hiába erőlködtek soraikba visszaállítani őket. Az elsőbbit földre teríté egy kardcsapás. Az utóbbi, nyolcz sebbel testén tört keresztül a zürzavarban és mészárláson át nagybátyjáig. E végső veszélyben is megová lélekjelenlétét. Még egy reménye volt. Egy lovas támadás megfordíthatá a nap sorsát; mert a lótól a legvitézebb földi is tartani szokott. De hasztalanul küldött lovasságért. Belhaven ugyan vitéz gentleman módjára viselte magát, de csapatja, a gyalogság vad futásától megrémülve, sebesen vágtatott el; Annandale emberei követték a példát; minden el volt veszve; a vörös kabátok és tartanak egy keveréke hömpölygött alá a völgyben a Killiakrankie torkolatához.

Mackay, egy hű szolgája kíséretében, vitézül keresztül tört a claymorek és targetek tömkelegén s feljutott egy pontra, a honnét az egész csatáért átnézhetette. Egész hadserege eltűnt, néhány határőrnek kivételével, a kiket még Leven tartott együtt, s Hastings egy ezredének, mely gyilkos tüzeléssel borítá el a celta hadsorokat s még rendületlenül megállta helyét. A mit össze lehetett szedni, alig volt pár száz ember. A tábornok sietett átvitetni őket a Garryn, s a folyót vetve közbe maga és az ellenség közé, egy perczre megállt, hogy helyzetét átgondolja.

Alig fogható meg, miként engedhettek a győzők neki csak egy ily perczet is a gondolkodásra. Mindnyájokat könnyű lett volna leölni vagy fogságba ejteni még mielőtt az éj beköszöntött. De a celták egy dühös rohamban s percznyi erőfeszítésben kimeríték magukat. A hegyszorost, a vert se-

reg podgyászát és élelmi szereit vivő tizenkét száz teherszállító barom, elzárva tartá. Ily préda ellenállhatatlan vonzerővel birt oly emberekre, a kiket sokkal inkább a rablási vágy mint a dicsvágy vitt háboruba. Hihetőleg, még a vezérek közül is vajmi kevés hagyta volna ott ezt a martalékot Jakab király kedvéért. Maga Dundee sem lett volna képes, ama pillanatban rábirni az embereket, hogy mondjanak le e prédáról s egészítsék ki a nagy nap munkáját; de Dundee nem volt többé.

A támadás kezdetekor kicsi lovas csapata élén foglalt helyet. Előre ment s maga után szólítá őket. De úgy látszik el volt végezve, hogy e napon az alföldi skót mindkét fegyvernemben legyőzessék. A lovasok ingadoztak. Dundee visszafordult s kengyelvasában felállva, kalapját lebegtetve, intett nekik, hogy kövessék. A mint karját fölemelé, mellvérté megnyílt s baloldalát födetlen hagyta. Egy puszkagolyó találta; lova előre ugrott s por- és füstfellegbe merült, mely a győztes tábornok elestét mind a két hadsereg előtt eltakará. Egy Johnstone nevű ember volt közelében s tartotta, mikor a nyeregből leesett. »Hogy lesz ez a nap?« Kérdé Dundee. »Jakab király részére;« felelt Johnstone — »de lordságodat sajnálom.« »Ha ő nyer,« válaszolt a haldokló, »annál kevesbé kár érettem.« Többet nem szólt; de midőn egy fél óra múlva, Dunfermline lord s néhány jó barát ama helyre jöttek, még némi életjelre véltek ismerhetni. Holtestét, két plaidbe csavarva, Castle Blairbe vitték.*)

*) A csatára nézve lásd: Mackay emlékiratait, leveleit és rövid jelentését; Dundee emlékiratait; Sir Ewan Cameron emlékiratát; Nisbet és Osburne elbeszéléseit a jul. 14-diki (1690) parl. Act. függelékében. Lásd még az ütközet leírását Burt egyik levelében. Macpherson

Mackay, nem tudva Dundee elestét, de jól ismerve ennek erélyét és ügyességét, azt várta, hogy őt nyomban és erősen fogja üldözni s kevés reménye volt, hogy vert hadának csekély maradékát is megmenthesse. A szoroson át nem huzódhatott vissza, míg a felföldiek azt megszállva tartották. Elhatározá tehát, hogy a hegyeken keresztül megy a Tay völgye felé. Csakhamar föllelé mintegy két háromszáz szökevényét, a kik ugyanezt azt utat választották. Legtöbben a Ramsay ezredéből valók voltak s kellett már szolgálatban lenniök. De fegyvertelenül voltak: s nagyon megzavarodva az utóbbi baleset által; a tábornok sem a hadi fegyelem sem a hadi szellem legkisebb nyomait nem találta többé nálók. Helyzete olyan volt, mely a legerősb idegzetet is megviselheté. Éjszaka lett; egy pusztaságon volt, vezető nélkül: a győztes ellenségnek, minden valószínűsége szerint, sarkában kelle lennie; s oly csapat emberek biztonságáról kelle gondoskodnia, kiknek sem szivök sem fejök nem volt helyén. Minden vereségek közt ép a leglealázóbb, legkinosabb vereséget kelle szenvednie. Családi érzéseiben nem kevesebb mélyen volt megsértődve, mint hivatásszerű érzelmeiben. Egy drága rokonát szeme előtt ölték meg. Egy másik, több vérző sebbel támolygott oldalánál. De a szerencsétlen tábornok lelkét istenben vetett erős hite s az álam iránti kötelességének magasztos érzése tartá fönn. A

kinyomatta Dundeenek egy levelét Jakabhoz, mely az ütközet utáni napon kelt. Fölösleges megjegyeznem, hogy ez oly szemtelen koholmány, mint a Fingal. Dundee emlékiratainak szerzője azt mondja, hogy Leven lord megrémült a felföldi fegyverek látásától s példát adott a megfutamodásra. Ez egy gonosz hazugság. Hogy Leven igen jól viselte magát, az be van bizonyítva Mackay leveleiben, emlékirataiban s rövid jelentésében.

baj és nyomor közepette, nemesen fölemelt fővel állott s nemcsak önmagáts zilárdítá meg, hanem egész környezetét is. Első gondja volt utját jól kiismerni. Asűrűségből kisugárzó magános kis fény egy gunyhóhoz vezeté őt. Lakói csak gael nyelven beszéltek s először megijedtek az egyenruhák és fegyverek láttára. De Mackay nyájas föllépte kivette a félelmet belőlök; nyelvöket gyermekkorában ismeré s eleget megtartott belőle, hogy beszélni tudjon velök. Ezek utmutatásai után s egy zsebtérkép segítségével, a melyben ama vad ország utjai nagyjából meg voltak jelölve, valamikép eligazodhatott. Egész éjjel ment. Mikor nappalodott, az ő feladata még nehezebbé vált. A világosság nagyobb félelembe ejté kíséreit. Hastings emberei és Leven emberei ugyan katonákhoz illő módon viselték magukat. De a Ramsay szökevényei csordanép voltak. Eldobták puskáikat. A széles kardok, a melyek elől elfutottak, mindig szemök előtt valának. Minden uj tárgy uj rettegést szült. Egy csapat pásztort, a kik plaidjeikben barmaikat hajtották, képzelődésök celta harczosokká változtatott át. Némelyek közülök elpártoltak e kísérettől is, s a hegyekbe menekültek, hol azonban gyávaságok méltó jutalmat nyert. Megölték őket ruháik és cipőikért: s meztelen hulláik a Ben Lawers saskeselyűinek hagyattak martalékul. A szökés még sokkal tömegesebb lett volna, ha Mackay és tisztjei, pisztolylyal kezökben nem fenyegetik őket, hogy azonnal főbe lőnek minden szökni próbálót.

Végre a fáradt bujdosók Weems Castle elébe jöttek. A major birtokosa az uj kormánynak volt hive s minden hatalmában álló vendégszeretetben részesíté őket. Elővétette liszt-készleteit, teheneket; vágatott le; s egy durván rögzített ebédet tétetett nagyszámu vendégei elébe. Így fel-

üditve, folytatták utjokat s mocsárokon, túskebokrokon s hegyeken át barangoltak egész nap. A mily ritka népeségű volt az ország, oly világosan láthatták, hogy szerencsétlenségök hire már messzire el volt terjedve, s a nép mindenütt nagy izgalomban volt. Késő éjjel érték el Drummond castlet, melyet Vilmos királynak egy kis őrserege tartott; s a reá következő napon már kevesebb nehézséggel jutottak el Stirlingbe. *)

Vereségök hire megelőzte őket. Egész Skóczia forrongott. A csapás ugyan elég nagy volt, de szerfölött nagyítá azt az egyik fél vad reménykedése, a másiknak vad félelme. Először azt hitték, hogy Vilmos király egész hadserege elveszett; hogy Mackay maga elesett; hogy Dundee, egy nagy barbár csapat élén, győzelemittasan s prédára áhitozva jön alá a hegyekből; hogy Forthon innen az egész ország hatalmában van már; hogy Fife egyesül vele; hogy három nap alatt Stirlingben lehet; hogy egy hét alatt Holyroodban lesz. Követek küldetének egy Northumberlandban levő ezredért, hogy siessen át a határon. Mások Londonba indultak komolyan sürgetni ő felségét, hogy minden nélkülözhető emberét azonnal küldje el, sőt jöjjön ő maga, megmenteni északi birodalmát. A parlamentben a pártok, a közös veszély által megfélemlítve, elfeledték viszályaikat. Udvaroncok és elégületlenek egyhangulag könyörögtek a lord helytartónál, hogy zárja be az ülésszakot s bocsássa el őket ama helyről, a melyen az ő tanácskozásait nem sokára a hegyilakók betörése fogná félbeszakítani. Komolyan megbeszéltetett, vajon nem volna-e czélszerű Edinburghot

*) Mackay emlékirat. Mackay Hugo tábornok életirása, Mackay of Rockfield J-től.

elhagyni, a várban és toronyban levő számos államfoglyokat egy Leith előtt álló hadi hajóra szállítani, s a kormány székhelyét áttenni Glasgowba.

Dundee győzelmének hírét nyomban követte az ő halálának hire; s tehetségei hatályos voltának és teljességének fényesebb bizonyítéka nem lehet, mint az, hogy halála mindenütt az egész győzelem elegendő ellensúlyozójának tekintetett. Hamilton, mielőtt a rendeket elnapolá, értesítette őket hogy jó hirei vannak számukra; Dundee halála bizonyos; s így egészben a felkelők vannak veszteségben. Ugyanez a nézet nyert kifejezést több, azon időbeli ügyes és tapasztalt államférfiak leveleiben is, miket ezen alkalommal irtak. A követet, a ki a csata hírével az angol udvarhoz lovagolt, nyomban követé egy másik, a ki levelet vitt a királyhoz, s nem találván ő felségét Saint Jamesben, azonnal Hampton Courtba nyargalt. A fővárosban senki se merte feltörni a pecsétet; de szerencsére miután a levél bepecsételtetett, baráti kéz a külborítékra sebtében e pár vigasztaló szót irta reá: »Dundee megöletett. Mackay Stirlingben van.« S e szavak Londonban megnyugtatták a kedélyeket. *)

A Killiekrankie szorosából a felföldiek Castle of Blairbe huzódtak vissza, büszkeséggel eltelve a győzelemtől s megrakodva zsákmánynyal. Dicsekvének, hogy a csatátér elvult hintve a szász katonák testeivel s hogy az ott heverő holt tetemek eléggé dicsérik a jó széles gael kardot egy jó gael hős kezében. Fejeket találtak, melyek torokig ketté hasítva voltak, s fülig levágott koponyákat. A győzők azon-

*) A rendkívüli követek levele a szövets. áll. iktatójához aug. 2/12 1689; s egy ugyanazon keltű levele Van Odycknek, a ki Hampton Courtban volt.

ban drágán jutottak e győzelemhez. Mikor előre nyomultak, nagy kárt tett bennök az ellenség sortüze; s még a válság után is, Hastings angolai és Leven határőrei folytatták a hathatós tüzelést. Százhusz Cameron halva maradt; a Macdonaldok vesztesége még nagyobb volt; s számos születésre és rangra kitűnő gentleman lelte halálát.*)

Dundeet a Blair Atholi templomban temették el, emlékkő nem tétetett sirja fölé; s a templom maga rég eltűnt. A csata színhelyén egy durva kő jelöli meg; ha a mondának hihetünk, azt a helyet a hol elesett.***) Életének utolsó három havában nagy hadfi- és politikusként mutatta be magát; nevét ennélfogva tisztelettel említik sokan, a kik azt tartják, hogy nincs oly emberi gonoszság, melyért a vitézség és ügyesség bizonyos foka engesztelésül ne szolgálhatna.

Érdekes tudni, hogy a két legnevezetesebb ütközet, melyet valaha rendetlen hadsereg rendes fölött nyert, ugyan egy hétben vivotott; t. i. Killiecrankienél és Newton Butlernél. Mind a két csatában a rendetlen csapatok sikere gyors és teljes volt. Mind a két csatában a rendes csapatok páni rémülete volt oly vészthozó, daczára tábornokai jeles példaadásának. Megyjegyzésre méltó ezen rendkívüli győzelmeknél az is, hogy az egyiket a celták nyerték a szászok fölött, a másikat a szászok a célták fölött. A killiecrankiei győzelem ugyan, ambár sem fényesebb sem fontosabb nem volt a newton-butlerinél, sokkal szélesebb körben lett híressé; s nyilván való okból. Az angolszász és a celta Skóciában kibékültek; de Irlandban soha sem békültek ki.

*) Sir Ewan Cameron és Duadee emlékirat.

**) A monda biztonnyal százhusz éves. A követ látta Burt.

Skócziában mind a két faj nagy tettei közös tulajdonná váltak, s együtt tették ki az egész ország dicsőségét. A régi gyűlölség annyira kialudt, hogy mi sem oly mindennapi, mint hallani egy alföldit mint beszéli el dicsekedve s büszkeséggel saját elődeinek leglealázóbb vereségeit. Alig lehet a kitünőbb emberek sorában, bárkit is találni, a kikben a nemzeti érzület és a clani érzület erősebb volna, mint sir Walter Scottban. De még sir Walter Scott is, ha Killiecrankiet emlegeti, merőben feledni látszik, hogy ő szász eredetű, hogy ugyan azon vérből való s azon nyelvet beszéli, mint Ramsay gyalogsága és Annandale lovasai. Szívét diadalérzet tölti el, mikor elbeszéli, miként futottak el saját vérei egy sokkal kisebb számú más fajú és nyelvű nép elől.

Irlandban a viszály még nincs kiegyenlítve. A Newton Butler név csúfságul emlittetik egy kisebbség s haraggal egy többség által. Ha a csatatéren emlék állítatnék, azt hihetőleg ledöntnék; ha Corkban vagy Waterfordban a csata évfordulóját akarnák megünnepelni, az hihetőleg erőszakosan megzavartatnék. A legjelesebb ír költők hazaárulásnak tartanak a győzőkre mondani dicsőneket. Egyike korunk legjelesebb ír archaeológjainak, nem épen sikeresen, igyekezett kimutatni, hogy ama nap eredménye egy oly véletlennek tulajdonítandó, melyből kevés dicsőség háromolhat az angolokra. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy a felföldiek győzelme sokkal jobban van megünnepelve mint az enniskillenieké, csak jusson eszünkbe, hogy a felföldiek ama győzelmével egész Skóczia büszkélkedik, míg az enniskilleniek győzelmére Irland három negyedrésze szégyennel emlékezik vissza.

A mi az állam magasb érdekeit illeti, e tekintetben mindegy volt, akár vesztve akár nyerve lett volna a killie-

crankiei ütközet. Nagyon kevés valószínűség van arra, hogy akár Dundee is, ha élete legszebb napját túlélte volna, képes vala mindazon nehézségeket legyőzni, melyek az ő hadserege sajátságos alkotásából folytak s tizszerte nagyobbakká fokozódtak volna még a háborúnak a síkföldre áttétele után. Bizonyos, hogy utóda semmikép se birt megfelelni a feladatnak. Egy vagy két napig ugyan az új tábornok hizelelgetett magának azzal, hogy minden jól fog menni. Serege gyorsan felnövekedett, majdnem kétszerannyira, mint a Dundee alatt álló claymoreoké. Az appini stewartok, kik minden buzgóságok mellett is nem érkezhettek meg jókor az ütközetre, elsőik csatlakoztak most hozzá. Többen a clanok közül azt vitatták eddig, melyik fél lesz az erősebb, most siettek a síkföldre hetedik Jakab király zászlói alá. A Grantok ugyan megmaradtak Vilmos és Mária iránti hűségökben; a Mackintoshok pedig a Kepoch elleni gyűlölségök miatt, semlegesek maradtak. De Macphersonék, Farquharsonék és Fraserék nagy csapatokban érkezének a blairi táborba. Athol ingadozásának is vége lett. Sokan közülök az ütközet alatt a killiecrankiei sziklák és nyirfák között leskelődtek, s a mint el volt döntve a koczka, kibujtak rejtekeikből, hogy a szorosán átmene-külni készülő futókat kifoszszák és legyilkolják. A Robertsonok, egy bár szász nevű de gael származásu család, ez alkalommal a száműzött király iránti hűségöket tüntették ki. Főnökük, Sándor, a ki lordságát Struan czimen viselte, igen fiatal ember volt s a saint-andrewi egyetemen tanult. Itt felületesen némi tudományokba is, de mélyebben a tory politikába avattatott be. Most a felföldiek seregéhez állott, s ezentul egy hosszú életen át, állhatosan megmaradt jakabpártinak. A közügyekben azonban oly csekély részt

vett, hogy neve alig maradt volna fönn, ha nem hagy maga után egy kötet verset, melyek mindig bárgyuk, néha pedig valóban szemtelenek. Ha könyve a Grub Streetben készült volna, a Dunciade alig tartotta volna érdemesnek azt csak egy negyedsorban is megemliteni. De írója helyzeténél fogva, némi figyelmet keltett az. Mert százszáz évvel azelőtt egy oly pásztorköltemény vagy gúnyvers, melyet egy felföldi törzsfőnök irt, valódi irodalmi csoda volt.*)

De ámbár a Cannonek ereje számra növekedett, hatályban mindinkább vesztett. Minden új törzs mely táborba érkezett, új viszály magvait hozá magával. A veszély óráiban, sokszor a legkevélyebb és lázangóbb lelkek is alárendelik magukat egy magasb szellem vezérletének. De a celta főnökök engedelmessége még a veszély óráiban is, s még egy Dundee felsőbbbsége ellenében is, kétes és tökéletlen volt. Féken tartani őket, mikor a siker szédítgeté és erejüket érzék, oly feladat volt, mely hihetőleg az ő erejét is ép úgy fölülmulta volna, mint egykor a Montroseét. Az új tábornok csak tétovázott s hibát hibára halmozott. Egyik első ténye volt, hogy egy nagy csapatot, főleg Robertsonét, leküldötte a síkföldre élelmiszerekért. Ugy látszik azt hivé, hogy a küldött hadosztály könnyű szerrel fogja Perthet elfoglalni. De Mackay hamar visszaállítá a rendet serege maradékai közt: maga körül gyűjte oly csapatokat, a melyek az utóbbi vereségben részt nem vettek; s ismét képes volt actióba lépni. Bár mily kegyetlen megpróbál-

*) Lásd a történelmi elbeszélést, mely a Robertson Sándor költeményeinek bevezetéseül szolgál. Ebben a költő úgy mutattatik be, mint a ki részt vett a killiecrankiej ütközetben. Ámde azon tanúságtételből, mely az 1690. júl. 14-diki skót parl. acta függelékénél látható, kitűnik, hogy csak másnap jött meg.

tatáson ment át, bölcsen és nagylelkűen arra határozá el magát, hogy az elmúltakért senkit se büntessen. A vét-kesség fokait megkülönböztetni nagyon bajos volt. A vét-keseket megtizedelni annyi lett volna, mint borzasztó mészárlást vinni véghez. Az ő áhitatos lelke azon példátlan páni rettegésben, mely katonáit megszállotta volt, inkább az isten büntető kezét láttatá vele, mint azok gyávaságát. Hősies szerénységgel vallá be, hogy az a sajátságos bá-torság, mely őt a nagy zavar és pusztulás közepett föntartá, nem az ő érdeme volt, hanem hogy egy magasb hatalom kölcsönzé azt neki, s hogy e nélkül ő maga is szintúgy tett volna, mint ama nyomorult bujdosók, a kik fegyvereiket eldobálva, hasztalan könyörögtek kegyelemért Athol barbár haramiái előtt. Az ő istenfélelme azonban nem gátolá őt, hogy mindent, a mi emberileg tehető, elkövessen hasonló baleset ismétlődésének megelőzésére. Vereségét közvetlenül az okozá, hogy a puskaszuronyok oly nehezen voltak kezel-hetők. A felföldiek lőfegyvere egészen másnemű volt, mint azon fegyvere, melyet közelben szokott használni. Ő rendesen elsüté töltését s aztán félreveté a puskát, skardjával támadott. Ez egy percz műve volt csak. Ellenben a mus-katérosnak két három percz kelle, míg lőfegyverét egy má-sikkal válthatta föl, melylyel kézzől kézre árthatott elle-nének; s ezen két vagy három percznyi idő eldönté a killiecrankiei ütközet sorsát. Mackay tehát úgy intézkedett, hogy a szuronyokat azonnal a csövekre lehessen tüzni a nélkül, hogy ezek bedugulnának, hogy emberei a tüzelés után nyomban kiállhassák a támadást.*)

Mihelyt meghallá, hogy a gael hadsereg egy osztálya

*) Mackay emlékiratai.

Perth felé közeledik, sietett eléjek indítani egy oly dragonyos csapatot, mely nem volt az ütközetben s ennél fogva még töretlen bátorsággal birt. Szerdán, július harmincegyedikén, csak négy nappal veresége után, rájok csapott a Robertsonokra, Saint Johnston közelében, megkergeté őket, százhuszat közülök leölt, harminczat elfogott, maga csak egy katonát vesztvén.**) Ez a csete-paté sokkal nagyobb hatást tett mint a csatázók, vagy elesettek számához képest várható volt. A celta fegyverek híre ismét annyira alá szállt, mint a hogy előbb fölemelkedett. Két három napig mindenki azt hivé, hogy azok legyőzhetetlenek. Most egy ellenhatás volt tapasztalható. Látták, hogy az mi Killiecrankienél történt, csak kivétel volt a szabály alól, s hogy a hegyilakók némi rendkívüli eseteket kivéve, soha sem mérkőzhetnek a rendes katonasággal.

Azalatt a Cannon táborában nőttön nőtt a zavar. Hadi tanácsot tartott a teendők fölött. De mihelyt a tanács egybegyült, egy előzetes kérdés vettetett föl, kiknek van joguk ily tanácsban résztvenni? A hadsereg majdnem kizárólag csupa hegyilakókból állott. Az utóbbi győzelmet csak ezek vívták ki. Hatalmas főnökök, a kik hat hétszáz fegyveres embert hoztak táborba, nem találták helyesnek azt, hogy őket holmi írlandi vagy síkföldi gentlemanek leszavazzák, a kik ugyan Jakab királytól nyerték megbízásaikat s ezredeseknek és kapitányoknak czimeztettek, de ezredesek voltak ezredek és kapitányok zászlóaljok nélkül. Lochiel erőlyesen felszólalt azon osztály mellett, melyhez maga is tartozott: de Cannon ugy dönté el a kérdést, hogy a zász tiszteknek szavazat adassék.**)

*) Mackay, és Sir Ewan Cameron emlékiratai.

**) Sir Ewan Cameron emlékirata.

Aztán fontolóra vétetett a hadjárat haditerve. Lochiel a mellett volt, hogy előre kell menni, Mackayt fölkeresni bárhol legyen is és ütközetre kényszeríteni. Alig lehet föltenni, hogy a siker annyira fejébe szállott legyen a Cameronok bölcs vezetőjének, miként be ne lássa az általa ajánlott eljárás veszélyeit. De alkalmasint belátta, hogy csak veszély és veszély közt volt választása. Tudta, hogy egy felföldiekből álló hadseregnek lényegéhez tartozik a folytonos erélyes hadműködés s hogy a clanok szövetsége csakis addig tart, míg csatáról csatára nyomulhatnak előre. Ámde őt ismét leszavazták. Most letett minden reményről. Büszkeségében mélyen sértve volt. Egy nagy hadvezér felsőbbbségének csak alárendelte magát, de a király megbízásaival oly keveset törődött mint bármely whig. Kész volt arra, hogy Dundeenek jobb keze legyen, de már egy Cannon parancsai alatt nem akart állani. Elhagyta a tábort s visszament Lochaberbe. Clanját ugyan az ott maradásra utasítá. Ámde a clan, megfosztva imádott vezérétől s tudva hogy az haraggal ment el, nem volt most már az a rémületes hadoszlop, mely pár nappal az előtt szent fogadást tett vagy győzni vagy halni. Sleati Macdonald, kinek csapatai számban fölülmulták a többi szövetségesekeit, Lochiel példáját követve, Skybe ment vissza.*)

Mackay ezen időben befejezé intézkedéseit; s kétség alig maradt az iránt, hogy ha a pártütők újra megtámadják, a rendes hadsereg helyreüti a csorbát, mely becsületén Killiecrankienél ejtetett. Legtöbb baja volt a ministereknek oly ügyekbe való oktalan beavatkozásai miatt, melyeket egyedül ő reá kellett volna bízni. Ugy látszik, hogy ezen

*) Sir Ewan Cameron.

ministerek Edinburghban, mint a hadi tapasztalatok nélküli emberek rendesen szoktak, mikor hadműveletek fölött kell itélniök, a sikert tekintették egy hadvezér képességének egyedüli bizonyítékául. Akárki egy csatát nyer, az ily emberek szemében nagy hadvezér; a ki vesz, az rossz vezér; pedig soha tábornok úgy nem vesztett csatát mint Mackay. Másrésről azonban Vilmos maga tovább is teljes bizalmat helyezettett az ő szerencsétlen tábornokában. Oly bírálók gyalázó észrevételeire, a kik csatát soha nem láttak, Portland, ura parancsából, csak azzal felelt, hogy Mackay teljesen megbízható, vitéz és a legjobb tiszt egész Skóciában s hogy csak sajnálni lehetne, ha egy ily derék ember és jó katona ellen valami ellenszenv uralkodnék.*)

A Mackay ellen viseltető lenézések a skót titkos tanácsosokat oly hibába vitte, mely nagy szerencsétlenséget okozhatott volna. A cameroni ezred Dunkeld őrizetére rendeltetett. Ezt a rendelkezést Mackay nagyon roszalotta. Tudta, hogy Dunkeldnél ezen csapatok az ellenség közelében lesznek; hogy minden segítség távol lesz tőlük; hogy az egész jakobita párt Skóciában különös gyűlölettel viseltetik irántuk, s hogy minden valószínűség szerint valami nagyot fognak elkövetni megrontásukra.**)

A tábornok véleményét azonban semmibe se vették; s a Cameronok elfoglalták rendeltetésök helyét. Hamar kitűnt, mennyire igazak voltak sejtelmek. A vidék lakói mindenről értesítették Cannont és sürgették valamely merész csapásra. Athol parasztsága, prédára vágyakozva, nagy számmal csatlakozott seregéhez. Az ezred minden

*) Lásd Portland levelét Melvillehez ap. 22. és máj. 15. 1690. Leven és Melville gyűjtem.

**) Mackay emlékirata. Sir Ewan Cameron emlékirata.

órán várhatta megtámadtatását s elégületlen lőn és zavarogni kezdett. A legénység, mind hajlamainál mind lelkesültségénél fogva ugyan rettenthetetlen volt, de nem volt szokva a katonai engedelmességhez, s parancsnokukkal Clelanddal szóvitára keltek. Azt képzelték, hogy vigyázatlanságból, ha nem árulásból, bizonyos vesztkre vezették őket. Nem voltak bástyáik; csekély volt lőszerkészletök, s körülvéve látták magukat az ellenségtől. A tiszt csak elnyargalhat egy óra alatt is a veszélyből; de a szegény közkatonának helyén meg kell állnia s lemészároltatni magát. »Sem én« mondá Cleland, »sem bármely tisztem el nem hagy titeket a veszély óráiban. Hozzátok ki lovaimat minden lovat, ütessük agyon őket.« E szavak egészen megváltoztatták az érzületet. Az emberek azt felelték, hogy a lovakat nem hagyják agyon ütni, hogy nekik más biztosíték nem kell, mint az ezredesük becsületszava, s hogy a legvégső veszedelembé is elmennek vele. Igéretöket becsületesen beváltották. Felbuzgott bennökisméta puritánvér; s hogy ez mire képes, az számos csatatéren bizonyult be.

Azon éjet az ezred fegyverben tölté. Másnap reggel, augusztus huszonegyedikén, Dunkeld körül minden halmot a skót süvegek és plaidek élénkitének. Cannon hadserege számra nézve sokkal nagyobb volt annál, a melyet Dundee vezényelt. Ezernél több ló, vitte a podgyászt utána. Ló és podgyász hihetőleg a Killiekrankienél nyert zsákmányból került ki. A felföldiek számát azok a kik látták, négy-öt ezerre becsülték. Dühösen rohantak elő. A cameroniak előőrseit hamar elkergették. Minden oldalról özönlöttek az utcákra a támadók. A templom mindazonáltal keményen tartotta magát. De az ezred nagyobb része egy az Athol marquess házát körülvevő fal mögött foglalt állást. Ezt a falat, mely

két vagy három nap előtt téglával és kövekkel hirtelenében kijavíttatott, kétségbe esetten védték a katonák, puskával, szuronyyal, alabárdokkal. Golyóik hamar elfogytak; néhányan a marquess háztetejéről szeldelték le az ólom darabokat s használták töltésnek. Ekközben a felföldiek minden házat alólról fölig elleptek, s az ablakokból lövöldöztek. Cleland agyon lövetett, a mint az embereket bátorítá. A vezérlet Henderson őrnagyra szállott át. Egy percz alatt Henderson őrnagy három halálos sebbel esett el. Helyét Munro kapitány foglalá el, s a viaskodás lankadatlan hévvel folyt tovább. Egy része a cameroniaknak előtört s tüzett adott azon házakra, a melyekből ama vészes lövések jöttek s a kulcsokat ráfordították ajtaikra. Csak egy lakáson tizenhat ellenséget égettek meg élve. A kik e csatában részt vettek, ezt mint az ujonczok egy borzasztó felavatását irták le. Fél város égett; s a szünetlen puskaropogás közé vegyült a tűzben elveszett nyomorultak jajkiáltása. Az ütközet négy óráig tartott. Ezen idő alatt a cameroniak löpora az utolsó palaczkig elfogyott, de bátorságuk azért nem lankadt. »Az ellenség nem sokára beveszi a bástyát. Ám legyen. A házba vonulunk vissza, azt fogjuk végsőig védelmezni; s ha erővel elfoglalják, felgyújtjuk azt az ő fejeik és saját fejünk fölött.« Mig ily kétségbeesett tervekkel foglalkozták, azt vették észre, hogy az ellenség dühe alább hagy. A felföldiek csakhamar kiállottak; látható volt a zavar soraikban; s egész csapatok a hegyek felé kezdtek visszavonulni. Tábornokuk hiába biztatá őket, hogy térjenek vissza a csatába. A kitartás nem tartozott az ő hadi erényeik közé. Az alatt a Cameronok gúnyos felkiáltásokkal hivogatták segítségül Amaleket és Moabot, hogy szálljanak le és segítsék ki a bajból

a választott népet. De ez oly keveset változtatott a dolgon mint Cannon biztatásai. Rövid idő alatt az egész gael hadsereg teljes visszavonulásban volt Blair felé. Ekkor megperdültek a dobok; a győztes puritánok légbe hajigálták fővegeiket, s egyhangu felkiáltásokkal egy győzelmi és hála zsoltárba törve ki, fönнен lebogtatták zászlóikat, ama zászlókat, melyek akkor először voltak az ellenség előtt kibontva, de azóta büszkeséggel hordoztattak körül a világ minden részében, s most a sphinx és sárkány képeivel, mint Egyiptomban és Chinában véghezvitt hőstettek emlékjeleivel ékeskednek.*)

Volt elég okuk a cameroniaknak, hogy örvendjenek és hálákat adjanak, mert ezzel befejezték a háborút. A fölkelők táborában rendetlenség és levertség uralkodott. A felföldiek korholták Cannont, Cannon korholta a felföldieket; s az egész haderő, melytől Skóczia annyira rettegett, hamar szétmállott. A szövetséges főnökök egy szerződést irtak alá, melyben magukat Jakab király hű alattvalóinak nyilvánítván, készségöket jelentették ki, hogy jövőben bármikor ismét összejönnek. Ezen formaságnak eleget téve, — s ennél több nem is volt, — mindegyik haza ment. Cannon az ő ireivel Mull szigetére huzódott. A Dundee a hegyekbe követő alföldiek mentek a merre mehettek. Augusztus huszonegyedikén, épen négy hétre a killiecran-kiei győzelemnek a gael hadsereg által történt kivivása után, ez a hadsereg nem létezett többé. Megszűnt létezni

*) Pontos leírása a csatának, mely Dunkeldnél a gróf Angus ezrede s a fölkelők közt vívatott, egybeállítva az ütközetben résztvett tisztek és szemtanúk elbeszélései után; Blackader hadnagy levele testvérjéhez, Dunkeld aug. 21. 1687. A hűség küzdelmeinek leírása. A skót államtanács jegyzőkönyvei, aug. 28-ról, idézve Burtonnál.

épp úgy miként negyven évvel az előtt a Montrose hadserege megszűnt létezni, nem valami kívülről reá intézett nagy csapás folytán, hanem ama belső felbomlás miatt, mely hiányos szerkezetéből önként folyt. A győzelemnek minden gyümölcsét csak a győztek szedték. Blair vára, a viszály közvetlen tárgya, kaput nyitott Mackaynek; s a katonai őrszemek egy egész láncolata, mely észak felé Invernessig huzódott, megvédte a síkföld munkás népét a hegyi lakók rabló betörései ellen.

Egész őszön át a kormánynak az alföldi whigek sokkal több alkalmatlanságot szereztek, mint a hegyvidéki jakobiták. A club, mely az utolsó parlamenti ülészakban a királyságot egy oligarcha köztársasággá akarta változtatni s mely a rendeket az adók megtagadására s az igazságszolgáltatás megakasztására birta reá, a szünidő alatt, is folytatta üléseit, s a korona tanácsosait rendszeres izgatásaival zaklatta. Ezen testület, bármily kisszerűnek lássék is ma azon nemzedék szemében, mely a római katolikusok associatióját és a gabnatörvények elleni ligát látta, oly szervezettel birt, mely akkor bámulatos és félelmetes volt. A szövetség fejei dicsekvének, hogy a királyt akaratiokra fogják hajtani. Kérvényeket és feliratokat szerkesztettek, sajtó és szószék útján bujtogatták a népséget, a katonák közé emiszáriusokat küldözgettek, s egy nagy csapat covenantiak egybegyűjtését is tervezték az államtanács ellenőrzése végett. Daczára minden mesterkedésnek, a közönség izgatottsága mégis fokenként alább hagyott. A kormány némi habozás után, újra megmerte nyitni e törvényszékek üléseit, melyeket a rendek beszüntettek. A király által kinevezett bírák elfoglalták helyeiket; és sir Dalrymple Jakab elnökölt. A club az ügyvédek

próbálta rábirni, hogy távol tartsák magokat, sőt azzal a reménynyel is kecsegtették magokat, hogy a csőcselék szét fogná kergetni a birákat. De csakhamar világosan kitűnt, hogy hamarabb fog az ügyvédi díjakban fogyatkozás beállani, semmint az azokat fölvevő ügyvédekben, s a köznép Edinburghban örömet láttá ismét a város méltóságának és felvirágzásának az ott székelő törvényhatóságok általi emelkedését; végre sok jel arra mutatott, hogy az a ravasz és nagyra vágyó factio, mely a törvényhozás többségét vezeté, nem vezetheté a nemzet többségét.*)

*) Skóczia ezen időbeli története legbiztosabban megtanulható a Leven- és Melvilleféle iratokból.

XIV. FEJEZET.

Huszonnégy órával előbb, semmint a celta seregnek Dunkeldnél történt megveretése folytán Skócziában a háboru véget ért, Westminsterben a parliament megszüntetéseit. A ház január óta szünet nélkül ülésezett. Az alsóháziak, szűk helyre összeszorítva, sok kényelmetlenséget és hőséget szenvedtek; sokan meg is betegedtek. Az eredmény nem felelt meg a fáradságnak. Az ülészak utolsó három hónapját mind oly viták foglalták el, a melyek a törvénykönyvben semmi nyomot sem hagytak maguk után. Üdvös törvények hozását egyszer a whigek és toryk közötti torzsalkodások, máskor a felső- és alsóház közötti torzsalkodások akadályozták meg.

Alig fejeztetett be a forradalom, azonnal kitünt, hogy az »Exclusion Bill« pártolói nem felejtették el az ellenfeleik uralma alatt szenvedett bántalmakat, s nem mondtak le az elégtétel és boszuállás vágyáról. Még a trón betöltése előtt a lordok egy bizottságot neveztek mindazon hírek megvizsgálása végett, a melyek Essex haláláról keringtek. A buzgó whigekből álló bizottság addig folytatta nyomozásait, míg minden okos ember meggyőződött róla, hogy ön maga végezet ki, s míg neje, testvére és legbensőbb barátjai a további vizsgálatnak beszüntetését nem ki-

vánták. *) A toryk legkisebb ellenzése nélkül elégtétel adatott több olyan áldozatok emlékének s családjának, a kik magok már az emberi rendelkezés határain túl valának. Mindjárt, a mint a convent parlamentté alakult át, benyújtatott a peereknél egy bill a Russel elleni honárlási per megsemmisítése végett, ez gyorsan elfogadtatván, átküldetett az alsóházhoz s ott a megindulás nem közönséges jeleivel fogadtatott. Sokan a tagok közül Russellel egy házban üléseztek. Ő ott sok ideig olyan befolyással bírt, minő emberemlékezet óta csak a derék és becsületes Athorpeé volt; a mely befolyás nem a vitázási vagy szónoklati nagyobb ügyességből eredett, hanem a szeplőtelen becsületesség, természetes józan ész, nyílt egyenesség, őszinteség s azon áldott jószívűség következménye volt, mely különösen megnyerő és kedves dolog olyanoknál, a kiket születésök és vagyoni állásuk embertársai fölé emelt. A whigek Russelben vezéröket tisztelték; s politikai ellenfelei is megengedték azt, hogy ő mihelyt kevesebbé tiszteletre méltó és ravaszabb üggyársai által félre nem vezetettet, a legbecsületesebb és legderekabb gentleman volt egész Angliában. Ama férfias szilárdság és keresztyéni megadás melylyel a halálnak elébe ment, a nemes család gyásza, elárvult atyjának siralma, árva gyermekeinek szomorú jövője **) mindenek fölött ama hölgynek, a ki hős szenvedő

*) Lásd a felsőház naplóját febr. 5. s több követk. nap. 1688/9, Braddon röpiratát ily cz. alatt: Essex emlékének és becsületének helyreállítása 1690; London Gazette jul. 31. és aug. 4—7. 1690; melyekben Lady Essex és Burnet nyilván ellenmondanak Brad-donnek.

**) Vajon a Russel lord felségsértési pere, ha meg nem semmisítették, fiát a Bradfort grófság örökségétől megfosztotta volna-e,

szívéhez legközelebb állott, angyali béketűrőssel párosult női gyöngédsége, a ki tollal kezében ült mellette a korlát-nál, a ki börtöne éjjelét jelenlétével földeríté, s végső napján vele együtt írta a nagy elitéttel utolsó emléklapjait, megindította még azok sziveit is, a kik nem igen szoktak ellenfeleik fölött szánakozni. Hogy Russel sok jó tulajdonnal bírt, hogy szándoka jó volt, s hogy méltatlanul bántak vele, azt most oly udvaroncز jogtudósok is bevallották, a kik segítettek vérét kiontani, s oly udvaroncز papok, a kik mindent elkövettek nevének befektetésére. Azért, a mikor az ő halálos ítéletét megsemmisítő okirat azon ház asztalára letétezt, a melyben nyolcz évvel azelőtt az ő arczvonásait és szavát oly jól ismerték, a hatás rendkívüli volt. Egy öreg whig szólani akart, de érzései elnémitották. »Nem ejthetem ki« mondá, »mylord Russel nevét elfogultság nélkül. Elég, ha nevét kimondom. Többet nem szólhatok.« Sok szem arra felé fordult, a hol Finch szokott ülni. Azon tiszteletre méltó mód, a melylyel magas és jövedelmes állásáról lemondott, mihelyt látta hogy nem tarthatja meg azt a királyi felmentő jog védelme nélkül, s azon kitűnő rész, melyet vett a püspökök védelmében, nagyrésztben kiengesztelték korábbi hibáit. Ezen a napon mégis nem lehetett feledni, hogy mint erőlködött a korona tanácsában azon ítéletet kieszközölni, mely most ünnepélyesen megsemmisítendő volt. Fel-

az nehéz jogi kérdés. Az öreg gróf a kor legnagyobb törvénytudóinak véleményeit összegyűjté, melyek a woburni levéltárban még láthatók. Nevezetes, hogy e vélemények egyike Pemberton aláírását viseli, a ki a perben elnökölt. Ezen körülmény arra látszik mutatni, hogy a család ötet valami igazságtalanságról vagy kegyetlenségről nem vádolhatta; s valóban ő csak úgy viselte magát, mint a forradalom előtt hasonló esetben bármely bíró viselte volna magát.

állt, s próbálta igazolni magaviseletét: de sem jogász elmeéle, sem ama folyékony és hangzatos ékesszólása, mely családjának öröke volt ugyan, de egyik tagjának sem jutott ki oly bő részben mint neki, ezen alkalommal nem segíthet ki a bajból. A ház nem akará őt hallani s ismételt »Rendre!« felkiáltásokkal szakítgatá félbe. Megmondaték neki, hogy ő nagy elnézésben részesült. Pert nem akasztottak nyakába. Miért kísérti meg, önigazolásának ürügye alatt, homályt vetni egy oly nagy kitűnőségű névre, s dicsoítani egy jogi gyilkosságot? Kénytelen volt leülni, miután kijelenté, hogy csak azon vádtól akarta magát megtisztítani, mintha hivatalos kötelessége körét átlépte volna; távolról sem szándoka valamely homályt vetni Russel lord emlékezetére; s hogy őszintén örül a felségsértési per megsemmisülésén. A bill, még az ülés alatt, második olvasás alá került s harmadszor is olvastatott volna, ha némely apró toldások nem tétetnek vala hozzá, melyek által az adott elégtételnek még teljesebb kifejezése czéloztaték. A módosítványok gyorsan mentek: a felsőház elfogadta; s a király örömet adá beleegyezését. *)

Azonnal követé e billt másik három, melylyel a Sidney, a Cornish és a Lisle Alice ellen hozatott gyalázatos és igaztalan ítéletek semimsittettek meg. **)

Néhány még életben levő whig is minden nehézség nélkül nyert elégtételt az utolsó kormány alatt szenvedett

*) Grey: Debates, marc. 1688/9.

**) A határozatok, melyek által a Russel, Sidney, Cornish és Lisle ítéletei megsemmisittettek, a magán ügyek sorába (Private Acts) vétettek s ennél fogva a törvénykönyvben (Statute Book) azoknak csak czimeik fordulnak elő; de megtalálhatók azok Howell: államperek gyűjteményében.

igazságtalanságokért. A Johnson Sámuel ellen hozott ítélet az alsóházban tárgyalás alá vétetett. Kimondatott hogy megkorbácsoltatása kegyetlenség volt s hogy letételése jogi következmény nélkül való. Ez utóbbinak kimondásához szó sem fért: mert letételését olyan prelátusok mondták ki, a kikkel Compton felfüggesztetése alatt a kormány a londoni dioecesiszt kormányoztatta. Comptont a magas bizottság egy határozata függeszté fel: annak pedig minden határozata semmisnek volt nyilvánítva. Johnsonról tehát azok tépték le a főpapi diszruhát, a kik nem birtak hatósággal fölötte. Az alsóház a királyhoz folyamodott, hogy a kárvallottat valamely egyházi javadalommal kárpótolja.*) Vilmos azonban úgy találta, hogy nagy zavar nélkül nem teljesítheti e kérelmet. Mert Johnson, bár derék, becsületes és vallásos ember, de mindig heves, lázongó és veszekedő volt; s mióta elveiért a halálnál is keservesebb vértanúságot kelle szenvednie, értelmének és kedélyének tulesigázott volta oly magas fokra hágott, hogy mind az alsó- mind a felső egyházpárti hivek előtt egyaránt kiállhatatlanná vált. Ő is, mint sok más, a kiket az igaz utról sem a kényelem vagy nyereség, sem a veszély le nem térített, az ő büszkesége és ellenszenvei sugallatát a lelkiismeret intelmeivel cserélte föl, s önmagát csalva azt hivé, hogy midőn barátot, ellenséget kérlelhetetlen gyűlöléssel és szigorral üldöz, akkor csak keresztényi igazhitiségének adja jelét. Burnet, azzal hogy béketűrésre s a szenvedett bántalmak megbocsátására inté őt, halálos ellenségévé tette. »Mondjátok meg ő kegyelmességének« mondá a hajthatatlan pap, »végezze ő csak a maga

*) Alsóházi napló jun. 24. 1689.

dolgát, s engen hagyjon a magamé után látnom.« *) Nem sokára hire ment, hogy Johnson elmebeteg. Ő maga Burnetet vádolá, hogy ezt felkölté reá, s oly mérges röpiratokkal felelt, a melyek a hirt, melyet megczáfolandó volt, megerősíthették. A király ennél fogva jobbnak vélte, inkább saját erszényéből adni bőkezű kárpotlást azon jogtalanságokért, melyekre az alsóház figyelmezteté, semmint valamely állami méltóságba és közhivatalba helyezetteti be e különcz és indulatos embert. Johnson egy ezer fontot kapott ajándékba, s két személyre szóló három száz fontnyi évi kegydíjat. Azon fölül fiát is hivatalba tették. **)

Mig az alsóházban a Johnson ügyét tárgyalták, a lordok, a volt kormánynak egy saját ügyfelök, Devonshire gróf ellen intézett eljárását vették szigorú bírálat alá. A bírákat, a kik az ítéletet ellene kimondották, részletesen kihallgatták; s határozatban mondaték ki, hogy a főnforgó esetben a peeri kiváltság megsértetett, s hogy a királyi ítélő tábla, mikor egy elhamarkodott tette harmincezer fontnyi bírságot szabott, ezzel sértést követett el a közígazság és a nagy charta ellen. ***)

Az említett esetben minden párt egyetértett arra nézve, hogy valamely nyilvános elégtételt kell adni. De nem sokára úgy a toryk mint a whigek leghevesb szenvedélyeit egy oly nyomorult embernek lármás követeléseivel zaklaták föl, a kinek szenvedései nagyok voltak ugyan, de

*) Johnson maga beszéli el ezt az ő sajátos röpiratában, melynek czime: »Notes upon the Phoenix Edition of the Pastoral Letter. 1694. (Észrevételek a pásztori körlevél phoenix kiadására.)

**) Tisztelelendő Johnson Sámuel némely emléklapjai, összes művei (folio) kiadásának elején. 1710.

**) Felsőházi napló, maj. 15. 1689.

számba sem jöhettek vétkei nagyságához mérve. Oates volt az, a ki mintegy a vesztő helyről haza járó lélek azon helyeket keresé föl újra, melyeket vétkeivel beszennyezett. Megkorbácsoltatása után negyedfél évet a Newgate oduiban töltött, kivéve néhány napot, az ő büntetteinek amaz évfordulóit, a melyeken kivitetvén, bitóra kelle kiállania. Voltak oly vakbuzgók, a kik mégis egy vértanút láttak benne; s mondaték, hogy őrzőit is annyiban megtudtak vesztegetni, hogy daczára a kormány határozott utasításainak, kissé szelidebben bánjanak vele. Mig oly fegyenczek, a kik hozzá képest ártatlanok voltak, lesoványodtak a börtön kosztján, az ő ebédjét, buzgó protestánsok adományaiból, fajttyukok, czombok, kappan- és malaczpecsenyék, pastétomok és clarettel töltött kosarak fűszerezék. *) Mikor Jakab Whitehallt elhagyá s London teljes zavarban volt, a lordok tanácsában, mely ideiglenesen a közügyek élére állott, Oates szabadon bocsáttatása hozatott indítványba. Az indítvány elvettetett; de a börtönőrök, nem tudva a fejetlenség ama napjaiban, kinek engedelmeskedjenek, s kibékülni óhajtva azon emberrel, a ki egykor oly hatalmas ellenfél volt s tán megint azzá lehet, megengedték e foglyuknak, hogy szabadon járhasson a városban. Westminsterhallban, és a Court of Requestnél majd mindennap látták az ő görbe lábait és rut arczát, mely füleinek lemetszése folytán még rutabbá vált. **) Feltolakodott ismét régi párt-

*) North kihallgattatása. 224. Tanuságát megerősítik az ama korbéli bohózatok, stb.

**) Egy azon időbeli költeményben e sorok valának: (prózában) »Jőjjetek ti whigek, hallgassatok az én rimáncodásaimra, ti mind, kiknek vannak füleitek, míg a doctornok nincsenek.« E sorok

fogóíhoz, s ama vontatott beszéddel, melyben az előkelőség látszatát keresé, untatá őket szenvedéseinek és újabb kilátásainak elbeszéléseivel. Lehetetlennek mondá, hogy most, miután a jó ügy végre győzött, figyelmen kívül hagyják az összeesküvés első felfedezőjét. »Károly nekem évenként kilenczszáz fontot adott, Vilmos bizonynyal többet fog adni. *)

Pár hét múlva ítéletét semmiségi panasszal a lordok házához fölbbezte. (Writ of error.) A fölebbvitel e neménél nem szükség a tényt magát újra vizsgálni. A felsőház tagjai, midőn ily semmiségi panasz fölött biráskodtak, nem voltak illetékesek arra, hogy vajon azon ítélet, melylyel Oates vétkesnek nyilvánították, a kellő bizonyítékok alapján hozatott-e. Ő nekik csak arra kellett szoritkozniok, vajon az ítélet, föltéve annak a tényálladékkal megegyező voltát, magában véve törvényes volt-e. De még egy régi tisztviselőkből álló bíróságnak is nehéz lett volna, tisztán a jogi szempontot venni szemügyre, minden tekintet nélkül az azt kísérő körülményekre; majdnem lehetetlen volt pedig az egy oly gentlemanekből álló gyűlésnek, a kik vagy egyik vagy másik részről nagyon is érdekelve voltak, s a kik között akkor még egy sem találkozott olyan, a ki a jogtudomány szigorú tanulmányaiban fegyelmezte volna elméjét. Ez egyik fél szemében, de mely még a whigek közt is hihetőleg kisebbségben volt, a fölebbező megbecsülhetetlen szolgálata-

foroghattak Mason eszében, midőn e rimet írá : (prózában) »Tanúskodjatok ti, Hill, Johnson, Scott és Shebbearek. Hallgassátok szavamat : hisz némelyitöknek még van füle.«

*) North tanúsága, 224, 254. North : évi hatszázat mond. De a nagyobb összeget az Oates által az alsóházhoz benyújtott szemtelen kérvényből vettem. (jul. 25. 1689.) Lásd a naplókat.

tokat tett volt a szabadság és a vallás ügyének, s ezért hosszas fogság, lealázó büntetések s oly kínzások, mikre borzalom csak gondolni is, voltak a jutalma. A ház többsége helyesebben a legravaszabb, leggonoszabb és legszemtelenebb teremtetést látta benne, mely valaha emberi alakot viselt. Ez érczhomloknak látása s hazug szavának rekedt hangja ezeket egészen magukon kívüli felindulásba hozták. Sokan kétségkívül szégyen és benső szemrehányás érzetével gondoltak vissza reá, hogy mennyire felültek neki, s hogy még a legutóbbi alkalommal is arra vehette őket, hogy egy saját rendjökbeli kitűnő férfinak vérért ontsák. Várható sem volt, hogy ily benyomások alatt álló urak egy törvényszéki bíró hideg elfogulatlanságával ítéljenek. Mielőtt azon jogi kérdésekbe bocsátkoznának, a miket eléjük terjesztett, egy sereg más vitáspontokat élesztettek föl ellenében. Egy iratot bocsátott közzé, melyben érdemeivel és szenvedéseivel fönnen dicsekvék. A lordok ürügyet találtak reá, hogy a közzétételt a ház privilegiuma megsértésének nyilvánítsák, s őt a marchali (parliamentházi) börtönbe zárassák el. Ő szabadon bocsáttatásáért folyamodott: kérvénye ellen formai kifogás tétetett. Ő t. i. theologia tanárának irta alá magát; s ő lordságaik megtagadák ezen czimének elismerését. A korlát elé hívták, s kérdőre vonták, hol graduáltattott. Azt felelé, »a salamancai egyetemen.« Ez egy újabb bizonyítéka volt hazug szemtelenségének. Az ő salamancai tudorsága, a tory szatirikusoknak, Drydentől kezdve, sok éven át kedvencz tárgyát képezé; s még a szárazföldön is a salamancai doctor divatos gúnynévvé vált. *) A lordok Oates elleni gyűlölségökben annyira megfeledkeztek saját méltóságukról,

*) Van Citters, a szövetséges államokhoz irt jelentéseiben ezen gúnynevet egészen komolyan használja.

hogy ezt a nevetséges dolgot egészen komolyan tárgyalták. Megparancsolták neki, hogy folyamodványából a theologiai tudor czimét törölje ki. Ő azt felelé, hogy azt lelkiismerettel nem teheti; s a miatt azonnal visszaküldték a börtönbe. *)

Ezen előzmény elég világosan sejteté, minő sors vár a semmiségi panaszra. A mellette szóló jogi tanácsos véleménye kikéretett. Ellene olyan egy sem jelent meg. A bírák felhivattak, véleményeik nyilvánítására. Kilenczen jelen valának; s ezek közt a három köztörvényszéki (Court of Common Law) elnökök. Ezen komoly, tanult és becsületes tisztviselők egyértelmű válasza az volt, hogy a királyi ítélő tábla nem illetékes arra, hogy egy papot az ő szent hivatalától megfoszthasson vagy reá örökös fogság büntetését szabhassas; hogy ennél fogva az Oates ellen hozott ítélet törvénybe ütközik s megsemmisítendő. A lordoknak kétségkívül ehhez kellett volna magukat tartaniok. Az, hogy ők Oatest mint a leggonoszabb embert ismerték, nem a dologhoz tartozott. Ő előttök, midőn ítélőszéket tartanak, mindegynek kellett volna lenni, akár Péternek akár Pálnak hívják a felet. Ámde ők rendkívül fel voltak ingerülve. Hangulatuk épen nem olyan volt, minő egy birói tiszt ellátásánál megkívánatik. Majdnem az egész vita oly tárgyak körül forgott, a melyeket előhozni sem lett volna szabad. Egyetlen egy peer sem merte azt állítani, hogy az ítélet törvényes volt: hanem mindig a főlebbező utálatos jelleméről beszéltek, ama szemtelen vádról, melylyel az braganzai Katalin ellen lépett föl, s ama rossz következményekről, melyeket egy ily elvetemült ember tanúvallomásának elfogadása maga után vonhatna. »Csak egy utat tudok,« mondá a ház elnöke, »a

*) Felsőházi napló maj. 30. 1689.

mely szerint beleegyezném a gazficzkó ítéletének felforgatásába. Végig korbácsolták őt Aldgatetől Tyburnig. Most viszont Tyburntól Aldgateig kellene korbácsolni.« A kérdés föltétetett. Huszonhárom peer az ítélet megsemmisítésére; harminczöt annak megerősítésére szavazott. *)

Nagy hatása volt ezen határozatnak s méltán. Egy oly kérdés támadott most, mely mindenkinek méltó aggodalmat okozott az országban. A kérdés az volt, vajon az ország legmagasb törvényszéke, egy oly törvényszék, a melytől végső fokozatban minden angol alattvaló legfőbb érdekei függnék, határozhat-e jogi kérdésekben más mint jogi szempontokból, s hogy valamely folyamodótól megtagadhatja-e az őt különben megillető igazságot azon oknál fogva, hogy az gonosz és romlott erkölcsű ember. Hogy a legfelsőbb főlebbviteli törvényszék nem gyakorolhat, az igazságszolgáltatás rendes formái alatt, önkéntes hatalmat, azt az alsóház legtehetségesebb tagjai nagyon belátták, s egyik sem oly igazán mint Somers. Ezen alkalommal vele és követőivel tartottak még több oly gyenge eszű és hevesvérű tulbuzgók, a kik Oatesban az ország jóltevőjét látták s azt képzelték, hogy a pápista összeesküvés valódiságát kérdésbe vonni annyi, mint a protestáns hitvallás igazvoltát vonni kérdésbe. A peerek határozatának kimondása utáni reggel, az alsó házban csipős megjegyzéseket lehetett hallani ő lordságaik igazságszeretetről. Harmadnapra a tárgyat egy whig államtanácsos, sir Howard Robert, Castle Rising követe, szőnyegre hozá. A nemes családnak berkshirei ágából való volt, egy oly ágból, mely azon időben a roszt

*) Felsőházi napló máj. 31. 1689. Alsóházi napló aug. 2.; North vallomása, 224; Luttrell Narcisz naplója.

rimkovácsolásban való csodálatos termékenység nem épen irigylendő hírében állott. A berkshirei Howardok poetizálása három nemzedéken át szolgáltatott anyagot a szatirikusoknak. A tréfa egy »Rehearsal« (Próba) című darab első adatásával kezdődött s tartott egész a Dunciad utolsó kiadásáig. *) De sir Robert, daczára rossz verseinek s némely gyengéinek és hiúságának, melyek miatt őt Sir Positiv Atall (= a nagyon határozott elvű ur) név alatt szinpadon is meg hurezták, a parlamentben olyan befolyással bírt, mely egy igazi pártembert, kinek nagy vagyona, fényes neve, határozott elve és szónoki tehetsége van, rendesen megszokott illetni. **) Mikor felállott a végre, hogy a ház figyelmét az Oates esetére felhívja, némely toryk, a kik a felsőház többségének szenvedélyes felfogásában osztoznak, fenhangu pisszegéssel fogadták. Daczára ezen inparlamentaris eljárásnak, ő helyt állott; s csakhamar meglát szott, hogy a többség vele tart. Némely szónokok az Oates hazaszeretetét és bátorságát magasztalgatták: mások fontoskodva ama hirt terjesztgették hogy a korona ügyvédei, a kik a pert ellene folytatták, nevezetes pénzösszegekkel megvesztegették az esküdteket. Ezen dolgok fölött a vélemények nagyon eltértek egymástól. De azt, hogy maga az ítélet igazságtalan volt, senki sem meré kérdés alá vonni. Az alsó ház legkitünőbb jogászai kijelentették, hogy e

*) Sir Robert volt a darab hősének eredetije, Bilboa név alatt. Dunciad új átdolgozásában pedig Pope e sorokat iktatá közbe: »Egy magas születésű Howard, e még sokkal fenségesebb ur, zárja be a fő rangú bolondok sorát.« Pope magas születésű Howardja Howard Eduárd volt, a »brit fejedelmek« szerzője.

**) A »Próba« kulcsa; Shadwell: bus szerelmesei; Pepys, máj. 5. 8. 1668; Evelyn febr. 16. 1684/5.

pontra nézve teljesen egyetértének a felsőházban nyilatkozott bírák véleményével. Azok, a kik a tárgy megpendítésekor püsszegtek, úgy meg voltak rőkönyödve, hogy szavazást nem mertek kérni; s az ítélet megsemmisítésére célzó bill ellenmondás nélkül, hozatott be.*)

A lordok kényelmetlen helyzetben voltak, visszavonni a hozott határozatot nagyon kellemetlen volt. Vitába elegyedni az alsóházzal egy oly kérdésben, a melyben ennek határozottan igaza volt, veszélyes dolog lett volna. Középutat választottak. Föliratot intéztek a királyhoz, kérve őt, hogy Oatesnak kegyelmezzen meg.**)

De ezen engedékenységgel csak rosszabbá tette a dolgot. Titusnak, úgy mint bárki emberfiának joga volt igazságot követelni, de nem olyan ember volt, a ki kegyelmet érdemelne. Ha az ellene hozott ítélet törvénytelen volt, meg kelle azt semmisíteni. Ha az ítélet törvényes volt, nem volt semmi ok reá, hogy annak bármi kis része is elengedtesse. Az alsóház, megmaradt nézete mellett s elfogadván a billt, átküldé azt a felsőházhoz. Ezen billnek csakis a bevezetése volt megátadható, mint a melyben nem csak az mondatott, hogy az ítélet igazságtalan, oly állítás a mely a felhozottak szerint igaznak mutatkozott, hanem az is, hogy a bírák megvoltak vesztegetve, a mely állítás, akár való akár hazug, minden bizonyíték nélkül szűkölködött.

A lordok kelepczébe jutottak. Érezték, hogy hibát követtek el. De arra nem bátorozhatták el magukat, hogy azt, a mit bírói minőségben tettek, törvényhozói minőségükben igazságtalanságnak nyilvánítsák. Ismét egy

*) Grey : Debates és Alsóh. naplók jun. 4. 11. 1689.

**) Felsőházi napló, jun. 1. 1689.

középutat választottak. A bevezetést egy kissé szelidítették, egy záradékkal toldották meg, mely szerint Oates soha sem fogna tanúképen fölléphetni; s ily módosítással a billt az alsóházhoz vissza küldötték.

Az alsóház ezzel nem volt megelégedve. Elvetették a módosítványokat s közös conferentiát kértek. Két kitűnő tory, Rochester és Nottingham, mint a lordok képviselői foglaltak helyet az u. n. festett teremben. Ott volt még velők Burnet, kinek a pápaság elleni ismeretes gyűlölete nagy súlyt kölcsönzött annak, a mit ily ügyben mondandó volt. Somers a másik félnek volt fő szószólója; s az ő tollának köszönhetjük e tárgyalás egy igen világos és érdekes leírását.

A lordok nyíltan bevallák, hogy a királyi ítélő tábla ítéletét megvédeni nem lehet. Ők tudják, hogy az törvénytelen, s tudták azt akkor is, a mikor megerősítették. De még is a lehető legjobbat tették. Vádolták Oatest, hogy Katalin királyné ellen egy szemtelen hamis váddal lépett föl; s egyéb jeleit is fölhozták alávalóságának; s kérdezték, vajon megengedhető-e hogy egy ilyen ember tanuskodhassék bármely törvényszék előtt. Egyetlen mentsége, szerintök, még az lehetne, hogy őrijong, s valóban, az ő hihetetlen vakmerő és szemtelen magaviselete, melyet előttük is legutóbb tanúsított, arra látszik mutatni, hogy csakugyan eszeveszett ember, s olyan a kire nem lehet reá bízni az emberek életét és vagyonát. A felsőház tehát annyira nem alázhatja le magát, hogy egyszerűen visszavonja azt a mit tett; se nem járulhat ahhoz hozzá, hogy a bírakat megvesztegetetteknek bélyegezze, holmi kósza hírek alapján.

Erre tökéletesen kimerítő és meggyőző felelet állt

készen.« Oates személye most már igen mellékes dolog a kérdésben. Lordságtok azt állítják, hogy ő hamis vádakkal illeté az özvegy királynét és más ártatlan személyeket. Ám legyen úgy. Ez a bill őt még föl nem menti. Mi önként beleegyeztünk abba, hogy, ha ő vétkes, bűnhődjék érte. De mind az ő számára, mind bármely angol polgár számára követeljük, hogy büntetését a törvény mondja ki, ne pedig kénye kedve szerint bármely hatóság. Mi azt kívánjuk, hogy ha egy semmiségi panasz kerül méltóságtok elé, a fölött az ország bevett szokásai és törvényei szerint ítéljenek. Tagadjuk azt, hogy ily alkalommal a panaszos félnek erkölcsi jellemét vagy a kimondandó ítélet politikai következményeit volna joguk tekintetbe venni. Önök magok elismerik, hogy egy saját bevallásuk szerint is törvénytelen ítéletet csak azért hagytak jóvá, mert ezen emberről rossz véleményök van. Az önkéntes hatalmaskodás ily gyakorlata ellen az alsóház tiltakozik; s reményli, hogy Önök sietni fognak jóvá tenni azt, a mi hogy hiba volt, magok elismerik. Lordságtok azon gyanuban élnek, hogy Oates elmebeteg. Már az, hogy valaki elmebeteg, elegendő ok volna arra, hogy ne büntetessék. De azt, hogy mikép lehet ezért valakit oly büntetéssel sújtani, a mely akkor is igazságtalan volna, ha az illető épeszü, az alsóház valóban meg nem foghatja. Lordságtok azt hiszik, hogy nem volna igazságos dolog egy ítéletet megvesztegetésből eredettnak jelenteni ki, minthogy ez a megvesztegetés törvény előtt bebizonyítva nincs. Legyen szabad arra emlékeztetnünk, hogy önöknek kétféle tisztjök van. Önök birák; s önök törvényhozók is. Mint biráknak, szorosan a törvényhez kell alkalmazkodniok. Mint törvényhozók bátran indulhatnak a közvélemény után. De Önök ezt a szabályt megfordítják.

Engedékenyek ott, a hol nem kell engedékenynek lenni, és szigorúak ott, a hol nem kell szigorúnak lenni. Mint bírák, tulteszik magukat a törvényen, állítólagos czélszerűségi tekintetek miatt. Mint törvényhozók vonakodnak valamely tényt elfogadni oly szakszerű bizonyítékok nélkül, a mi nőket ritkán nyerhet bármely törvényhozás.«*)

Ezen okoskodásra nem volt mit felelni. Az alsóházi tagokat nyilván büszkeséggel tölté el ezen győzelem s Somersnek ez ügyben a festett teremben elfoglalt álláspontja. Különösen megkövetelték tőle, hogy az általa az értekezleten mondottak a hírlapokban hiven közöltessenek. A lordok okosan tartózkodtak attól, hogy az ő érveik és jelentéseik közzététessenek egy oly vitáról, melyben nevezetes vereséget szenvedtek. De, noha belátták hibáikat és restelték azt, arra nem voltak rábirhatók, hogy nyilvános vezeklést tegyenek s a törvény bevezető soraiban bevallják az igazságtalanságot, melyet elkövettek. A kisebbség azonban tekintélyes volt. A határozat mely a régit fentartá, csak tizenkét szótöbbséggel mondatott ki, mely közt tiz helyettesé volt (proxies). Huszonegy peer tiltakozott. A bill elejtetett. A peerek végső határozatát ez ügyben az iroda két előadója volt megbizva az alsóháznak bejelenteni. Az alsóház ezen eljárást lényegében helytelennek, alakjában illetlennek találta. Ellene izenetet határoztak; Somers egy kitünő nyilatkozatot tett föl, a melyben az Oates hitvány neve alig fordult elő, s melyben a felsőházat komolyan és nyomatékosan megintették, hogy bírói kérdéseket bíróilag tárgyaljon és ne csináljon törvényt akkor,

*) Felsőházi napló, jul. 30. 1689. Luttrell; Clarendon.

mikor azt fentartani és alkalmazni kell.*)" A nyomorult ember, a ki most másodszor csinált nagy zavart a politikai világban, kegyelmet nyert s szabadon bocsáttatott. Barátjai az alsóházban egy feliratot indítványoztak a trónhoz, hogy élete fentartásához megkivántató nyugdíjban részesüljön.***) Kapott ennél fogva mintegy évi háromszáz fontot, mely összeget ő ugyan keveslett érdemeihez képest, de mégis a csalódott pénzvágy vad gunyakaczájával dugott zsebre.

Az Oates-ügyből egy másik vita származott, mely komoly következményekkel járhatott volna. Azon okirat, a melyben Vilmos és Mária királynak és királynőnek nyilvánítottak, egy forradalmi okirat volt. Egy a törvény előtt ismeretlen gyülekezet szerkeszteté az, és királyi szentesítés nem adatott arra. Nyilván igen kívánatos volt, hogy a kormányzó és kormányzottak közötti ezen egyesség, ezen jogi szerződés, a melyben úgy a királynak a trónhoz való jogcíme, mint az ország szabadságai össze foglalva valának, szigorúan kielégítő szabályos alakba öntessék. A jogok kijelentése (Declaration of Rights) ennél fogva egy a jogokat biztosító törvényjavaslattá (a Bill of Rights) alakíttatott át; s ez a bill gyorsan keresztülvitetett az alsóháznál; de a felsőházban nehézségek támadtak ellene.

A declaratio úgy intézkedett a koronáról, hogy az először Vilmost és Máriát együttesen, aztán kettejük közül a túlélőt, aztán Mária utódait, csak ezek után Annát és utódait s végre Vilmosnak más mint Máriától származandó utódait illesse. A bill a declaratióval szorosan meg-

*) Alsóházi napló jul. 31. és aug. 13. 1689.

**) Alsóházi n. aug. 20.

egyező módon szövegeztetett. Hogy ki örökösödjék azonesetben, ha se Mariának, se Annának, se Vilmosnak egyenes utóda nem lenne, az kétségben hagyatott. De azon eset, melyre nézve semmi intézkedés nem történt, közel állott a valószínűséghez. Sőt tetteleg beállott az. Vilmosnak soha sem volt gyermeke; Annának, bár ismételve lett anyává, élő gyermeke nem volt. Nagyon is föltehető volt azon eset, hogy betegség, háboru vagy árulás minden jogosultakat néhány hónap alatt elseperjen. Minő állapot várt ekkor az országra? kinek kelle ez esetben meghódolni? A billnek egy záradéka ugyan kizárta örökre a pápistákat; de egy ily rendelkezés pótolhatta-e a trónörökös határozott megjelölését? Hátha a trón legközelebbi örököse egy savoyai herczeg leendett, a ki még alig volt három hónapos? Képtelenség volna egy ily herczeget pápistának nevezni el. Tehát királynak kellene-e őtet kikiáltani? Vagy a trón mindaddig üresedésben levőnek tekintessék, mig oly korba nem lép mely alkalmassá teszi, hogy magának hitvallást válasszon? A legbecsületesebb és legértelmesb ember is nem lehetett-e kétségben az iránt, vajon fejedelmöket tiszteljék-e benne? S kihez forduljanak ily kétely elosztatása végett? Parliament olyankor nem létezik, mert a parliament hatálya azonnal megszűnik az azt egybehívó fejedelem halálával, kész lesz tehát az anarchia, oly anarchia, mely vagy a királyság vagy a közszabadság romlását fogná maga után vonni. Ezen nyomós okoknál fogva, Burnet, Vilmos sugallatára, a felsőházban azt indítványozá, hogy ő felsége magtalan halála esetére, a korona egy képtelen protestánsra, Zsófiára, a braunschweig-lüneburgi herczegnőre szálljon, a ki első Jakabnak és Erzsébetnek, Csehország királynéjának, volt unokája.

A felsőház ezen módosítványt egyértelműleg elfogadta, de az alsóház szintoly egyértelműleg elvetette azt. Okát ezen elvetésnek egy azon korbeli író sem fejtje meg eléggé. Egyik whig történetíró a republikánusok mesterkedéseiről beszél, másik a jakabpártiak mesterkedéseiről. De az bizonyos, hogy a nép képviselőinek négy ötödrésze nem volt sem jakabpárti, sem republikánus. S mégis az alsóházban csak egy szó sem emelkedék azon záradék mellett, melyet a felsőház egyhangu felkiáltással fogadott el.)* Legvalószínűbb megfejtésnek az látszik, hogy az Oates ügyében elkövetett méltatlanság annyira felingerelte az alsóháziakat, hogy ezek szinte örültek a peerekkel kezdendő perpatvar bármely ürügyének. Értekezés tartatott. Egyik gyűlés sem engedett. Mikor a vita leghevesebben folyt, egy oly esemény jött közbe, melyről hinni lehetett, hogy az egyetértést vissza fogja állítani. Annának fia született. A gyermeket Hampton Courtban nagy pompával s a közöröm nyilvánulásai közt keresztelték meg. Vilmos a keresztkomák egyike volt. Másik volt ama finom műveltségű Dorset, a kinek hajlékában a hercegnő búsnapjaiban menedéket talált. A király saját nevét adá unokaöccsére, s kijelenté a keresztelőn jelenvolt fényes gyülekezet előtt, hogy a kis Vilmos ezentul a Gloucester herceg czimét fogja viselni.**)

*) Oldmixon a jakobitákat vádolja, Burnet a republikánusokat. Noha Burnetnek ezen tárgyalásokban kitűnő része volt, elbeszélése a történetekről még sem igen pontos. Azt mondja, hogy a záradékot erősen vitatták az alsóházban, és hogy Hampden erélyesen felszólalt mellette. Ámde a naplók (jun. 19. 1689.) azt mutatják, hogy az »nemine contradicente« vettetett el. A hollandi követek is úgy írják le, mint: *cen proposita 'tweick geen ingressie schynt te sullen vinden.*«

**) London Gazette. aug. 1. 1689.; Luttrell Narcisz naplója.

littota azon esély lehetőségét, a melyre nézve biztosítékot kívánt a felsőház. Ők tehát jó móddal vissza léphettek volna javaslatuktól. De büszkeségök meg volt sértve azon szigorú birálatok által, melyeknek az Oatesre vonatkozó határozatuk a festett teremben tárgyául szolgált. Szembe megmondaték nekik az asztalnál, hogy ők igazságtalan bírák; s a szemrehányás élet épen nem tompítá azon öntudat, hogy az meg volt érdemelve. Ők megtagadtak minden közeledést, s a »Bill of Rights« elejtetett.*)

De legnagyobb ingerültségbe hozá ezen hosszas és viharos ülésszakot az a kérdés, hogy miként büntetessenek azok, a kik az oxfordi parlament feloszlatása és a forradalom közötti időközben Jakab és Károly tanácsadói és eszközei valának. Szerencse volt Angliára nézve, hogy ezen válságos időben egy oly fejedelem lehetett a közbenjáró a pártok közt, a ki azok egyikéhez sem tartozott, azok egyike iránt sem viseltetett különös előszeretettel avvagy ellenszenvvel, s a ki egy nagyobb cél elérése tekintetéből mindannyioknak közreműködését igénybe volt veendő.

A két párt most épen olyan helyzetben volt, mint huszonnyolcz évvel az előtt. Az a párt, mely akkor legalul állt, most ugyan legfölül került, de a helyzet mégis oly tökéletesen hasonló, minőt csak valaha a történet fölmutathat. Mind a restauratiót, mind a forradalmat coalitiók fejezték be. A restauratiókor azon politikusok, a kik különösen a szabadságért lelkesültek, hozzájárultak a királyság visszaállításához, a forradalomban pedig azon politikusok, a kik különösen a királyságért lelkesültek, hozzá-

*) Ezen bill története kivehető a két ház naplóiból és Grey: »Debates« cz. gyűjtm.

járultak a szabadság biztosításához. Az első esetben a cavalierok mitsem tehettek volna a covenantért harczolt puritánok segélye nélkül, az utóbbi esetben pedig a whigek nem bírtak volna sikeres ellentállást fejteni ki a kényuralom ellen, ha hátuk mögött nem állanak azok, a kik még kevéssel azelőtt az önkény elleni ellenszegülést halálos véteknek tartották. Azok között, a kik 1660-ban a királyi családot visszahozták, egyik kitünőbb Hollis volt, a ki első Károly zsarnok uralma alatt keze erejével fogta le székében a ház elnökét, míg a fekete pálczával az ajtónál hasztalan koczogattak bebocsáttatásért; másik kitünőbb Ingoldsby, a kinek neve az emlékezetes halálos ítélet alatt állott; aztán Prynne, a kinek Laud a füleit levágatta, s a ki viszont főtényező volt Laud lefejeztetésében. Ama hét között, a kik 1688-ban Vilmos meghívását aláírták, voltak Compton, a ki sokáig erőltette a Neróknak tartozó engedelmesség tanát; Danby, a ki per alatt állott azért, hogy katonai kényuralmat akart behozni; és Lumley, a kinek vérebei a szerencsétlen Monmouthot utolsó szomorú menedékében a hinár közt is felkutatták. Mind 1660-ban, mind 1688-ban, mikor a nemzet sorsa kockán forgott, az ellenséges pártok kiengesztelődtek egymással. Mindkét alkalommal a kibékülés őszintének látszott a veszély óráiban s csalékonynak bizonyult a győzelem mámorában. Mihelyt második Károly Whitehallben volt, a cavalierok elfeledék a puritánok imént tett jó szolgálatait, s csak az azoktól szenvedett bántalmakra emlékeztek vissza. Mihelyt Vilmos királylyá lett, a legtöbb whig boszuért kiáltott mindazokért, miket a rozsházi összeesküvés napjaiban a toryktól szenvedett. Mind a két esetben a fejedelem alig

volt képes a legyőzött felet megvédeni a győztesek dühe ellen; s mind a két esetben azok, a kiknek boszuvágyát ki nem elégíté, keserves panaszokra fakadtak a kormány ellen, mely oly gyenge és oly háladatlan volt, hogy saját ellen-ségeit pártfogolta barátjai ellenében.

Vilmos már márczius huszonötödikén felhivá az alsóház figyelmét arra, hogy czélszerű lesz a kedélyeket egy amnestia által megnyugtadni. Azon reményének adott kifejezést, hogy egy általános közbocsánatot fognak lehető leggyorsabban az ő királyi szentesítése alá terjeszteni s hogy semmi kivételt nem fognak tenni, csak ha a köz-igazság s az állam biztosságának tekintetei azt elkerülhetetlenül szükségessé tennék. Az alsóház egyhangulag köszönetet szavazott a királynak, atyai szeretetének ezen jeleért, de heteket hagyott elmulni a nélkül, hogy ezen kívánatának teljesítésére csak egy lépést is tenne. Végre mikor a tárgyra visszatértek, oly módon tértek arra vissza, hogy a többség akarata világos volt meg nem szüntetni mind azon toryk aggodalmait, a kiknek életét azon tudat keseríté el, hogy a királyi előjogok iránti nagy előszere-tetők őket néha a törvény szoros határain tul is ragadta Tizenkét rangsorozat állittatott föl, melyek némelyike oly tág értelmű volt, hogy tizezer vétkest is magába ölelhetett, s a ház kimondá, hogy mindenik sorozatban némi kivételeknek lesz helye. Következett ezután az egyesek eseteinek megvizsgálása. Számos vádlott és tanú idéztetett a korlát elé. A vita hosszadalmas és éles volt; s kitűnt csakhamar hogy ennek a dolognak nem lehet végére járni. Elmult a nyár, közelgett az ősz, az ülést nem lehetett tovább huzni; s a tizenkétféle megkülönböztetésből, melyet az alsóház

föl akart állítani, csak három fogadtatott véglegesen el. Ezen évre már félre kelle tenni a billt.*)

Azon számos vétkesek között, a kiknek neveik ezen vizsgálatok folyama alatt említésbe hozattak, volt egy, a kihez gyalázatra és vétkességre nézve egy sem volt hozzáfogható, s a kit a törvény legvégső szigorának adni át egyformán hajlandók voltak mind a whigek mind a toryk. Ama borzasztó napon, melyet az ir éjszaka váltott föl, egy boszuvágyában kielégítést nem nyert vad tömeg lármája kíséré el Jeffreyt egész a Tower hidjáig. Bezáratása szorosan véve törvénytelen volt, de ő eleinte nagy hálával és köszönettel vette azon oltalmat, melyet a tömeg dühe ellen ama sok bűn és gyötrelem emlékétől terhes zordon falak nyujtának neki.**)

De majdhamar észrevevé, hogy élete nagy veszélyben forog. Mert egy ideig csak azzal kecsegteté magát, hogy a Habeas Corpus erejénél fogva szabadon fogják bocsátani, s hogy sikerül neki valamely idegen országba szökni ki s rosszul szerzett vagyona egy részével a világ megvetése elől valahová elrejtőzni, de mig a kormány nem volt szervezve, nem létezett törvényszék mely egy Habeas Corpus okmányt (szabadon bocsátási parancsot) kiadhatott volna; mihelyt pedig a kormány szervezve lett, a Habeas Corpus acta felfüggesztetett.***)

Kétség lehet az iránt, vajon Jeffreyt lehetett volna-e gyilkosság miatt törvény szerint elítélni. Erkölcsileg azonban annyi gyilkosság terhelé őt, hogy ha más módon nem lehetett volna éle-

*) Lásd: Grey Debates, és az alsóház naplóit marc. jul. A tizenkét kategória megtalálható, máj. 28—29, és jun. 8-ki naplókban.

**) Halifax kézirat a brit. muzeumban.

**) Lord Jeffreys élete és halála; Finch beszéde (Grey Debates marc. 1. 1688/9.)

téhez hozzá férni, az egész nemzet egyhangulag egy visszaható főbenjáró pert (attainder) követelt volna ellene. A vágy, egy bukott ellenfél fölött zsarnokoskodni, soha sem tartozott az angolok csekélyebb jellemhibái közé, de ez a Jeffreys elleni gyűlölet egészen páratlan a mi történelmünkben, s nagyon is sokat vett magába az ő sajátságos vad természetéből. A nép, a mikor rajta volt a sor, épen olyan kegyetlen volt mint ő maga, s nyomoruságában úgy tombolt fölötte, mint ritkán szokott tombolni a halálra ítélték és gyászba merültek fölött. A csöcselék egybegyült az ő elhagyott lakása előtt Duke Streetben, s nagy kaczagás közt olvasgatá az ajtón a hirdetményt az ő holmijának eladatásáról. A gyengéd nők is, kik a rablókat és útonállókat megtudták siratni, ellene csak boszut forraltak. A reá készült gúnyversek, melyek a városban terjesztettek, oly durvaságot leheltek, mely még ama napokban is ritkítá párját. Az akasztófa nagyon szelid büntetésnek látszék, egy sír az akasztó helyen nagyon tisztességes temetőnek egy olyan ember számára: halálra kelle korbácsolni a szekérhátulján, kinpadra feszíteni mint egy indiánt, elevenen fölfalni őt. Az utczai poeták kannibáli vadsággal konczolták föl tagjait, s kiszámítgatták, hány font pecsenye kerülne ki jóltáplált teteméből. Sőt oly dühösek voltak ellenségei, hogy, a mi Angliában ritkán volt hallható, az örök kárhozat és fogcsikorgatás helyére kívánták, ama kukaczkok közé, a melyek soha sem döglenek meg s ama tűzbe, mely soha nem alszik el. Arra biztatták, hogy akaszsa föl magát saját harisnyakötőjével, s vágja el a nyakát beretvájával. Kegyetlen imákra fakadtak, hogy ne legyen soha bűnbánatra képes, s hogy mint az a kőszivü

Jeffreys haljon meg a ki életében volt. *) Az ő lelke viszont, oly gyáva volt a szerencsétlenségben mint gőgös és ember-telen a szerencsében, s most a közmegvetés sulya alatt egészen összeroskadott. Egészsége, mely eredetileg is gyenge, de a mértékletlen életmód által még inkább elgyengülve volt, most teljesen megtört az aggódástól és sors csapásaitól. Fájdalmas belső bajban szenvedett, melyet ama korban a legügyesebb orvosok is ritkán tudtak enyhíteni. Egy vigasztalása maradt, a borszesz. Még mikor pereket kelle vinnie s törvényszéknél ülnie is, vajmi ritkán feküdt le józan fővel. Most, mikor elméjét úgy sem foglalhatá el mással mint borzasztó emlékekkel és ijesztő sejtelmekkel, minden tartózkodás nélkül adá át magát e fővétkének. Némelyek azt hitték, hogy a kihágás által életét kívánja rövidíteni. Jobbnak látja, mondák, részeg fővel menni el, mintsem hogy Ketch szeldelje föl, vagy a nép darabokra tépje szét.

Egy izben egy kellemes érzés rázá föl eltompult kétségbeeséséből, de ezt is nyomban kinos csalódás váltotta föl. Egy csomag küldetett be hozzá a towerbe. Osztrigaküldeménynek látszék, a mi kedvencz nyalánksága volt. Nagyon meghatotta, mert vannak pillanatok, mikor az olyan is, a ki legkevesbé érdemel szeretetet, kap rajta, hogy

*) Lásd, több más darab között Jeffreys elegiáját, a lord Chancellorhoz intézett levelet, melyben a nép érzelmei tolmácsoltatnak előtte, a Dangerfieldre írott elegiát, Dangerfield szelleme Jeffreyshez, a nyugotvidéki özvegyek és árvák alázatos folyamodványát; a lord Chancellor felfödözését és gyónását a towerban, betegsége alatt; Hickeringill czeremoniamesterét; egy falragaszt, ily czímmel: »Oh ritka látvány! oh ritka mutatvány! Oh különös szörnyeteg! Nincs párja Európában! Látható a towerhill közelében, pár ajtóval arrább az oroszlánbarlangnál.«

elhitesse magával, hogy őt szereti valaki. »Istennek legyen hála,« kiálta föl, »hát mégis van még jó barátom.« Felnyitá a csomogot, s ime egy csomó csigahéj közül egy jókora kötél esett ki.*)

Ugy látszik, mindazon bohócok és hizelgők közül, a kiket áldozatainak hagyatékaiból felhizlalt, alig jött el egyis, hogy szomorusága napjaiban megvigasztalja őt. Azonban még sem volt egészen magára hagyatva. Lám Tutchin János, a kit ő arra ítelt, hogy hét éven át minden két hétben egyszer megvesszőztessék, fölkereste őt a towerban, s bemutatá magát a bukott zsarnoknak. A szegény Jeffreys, földig lealázva, aljas udvariassággal fogadá vendégét s bort hozatott. »Örülök,« mondá, »hogy láthatom önt sir.« »Én is örülök,« felelt a haragtartó whig, »hogy lordságodat e helyen láthatom.« »Én uramnak szolgáltam,« folytatá Jeffreys, »én lelkiismeret szerint köteles voltam úgy cselekedni.« »Hol volt az ön lelkiismerete« válaszolt Tutchin, »mikor ön Dorchesterben ellenem az ítéletet kimondotta?« »Utasításomban állott,« mentegeté magát aljasan Jeffreys, »hogy semmi kimélettel ne legyen olyan kitünő eszü és jellemű emberek iránt, minő ön is volt. Mikor az udvarhoz visszatértem, ott dorgálást kaptam elnézésemért.«**) Még Tutschin is, a mily érdes természetű volt és mennyire méltatlanul szenvedett, ugy kissé mégis megrökönyödött azon nyomor látásán, melyet eleinte kárörvendve szemlélt. Azt pedig mindig tagadá, hogy ő lett volna az, a ki a föntemlitett csomagot a towerba küldötte.

*) Jeffreys élete és halála.

**) Tutschin maga beszéli ezt el, a »véres assizek« ben.

Egy jobb indulatu ember, Sharp János, a kitünő norwichi dekán is reászánta magát meglátogatni a fogolyt. Keserves feladat volt ez, ámde Sharp a régi időkben Jeffreys részéről oly barátságos bánásmódot tapasztalt, a minő ettől bárki irányában kitelhetett, s béketűrőssel bevárva míg a kifakadások és szidalmak vihara elvonult, s ügyesen felhasználva jobb kedvének némely perczeit, egyszer-kétszer sikerült neki némi könnyebbüléseket eszközölni ki szerencsétlen üldözött családok számára. A fogoly meglepetve és meghatva volt. »Hogyan mer ön« mondá, »most közeledni hozzám?« A szelid egyházi férfiú azonban hasztalan igyekvék a lelkiismeret alvó szózatát fölkelteni a szerencsétlen emberben. Jeffreys, a helyett hogy bűnös voltát beismerné, hevesen kelt ki a világ igazságtalansága ellen. »Most engem gyilkosnak neveznek azért, a mit azon időben megtapsoltak azok, a kik most a közönségnek oly nagy kegyében állanak. Iszákosnak neveznek azért, hogy puncsot adatok magamnak szenvedéseim enyhítésére.« Nem engedé meg, hogy mint a magas bizottság elnöke, valami helytelent követett volna el. Az ő társai, mondá, voltak az igazi vétkesek; s most mind ő reá tolják a hibát. Különösen élesen kelt ki Sprat ellen, a ki pedig kétségkívül legemberségesebb s legmérsékeltebb tagja volt a testületnek.

Csakhamar világosan kitűnt, hogy a gonosz bíró majdnem összeroskad lelki és testi kinainak súlya alatt. De Scott János, a szent Pál egyháza prebendáriusa, egy igen szentéletű pap, a »Keresztyéni élet« czimű, széles körben ismert munka szerzője, küldeték, hihetőleg jó barátja Sharp ajánlatára, a haldoklónak halálos ágyához. De hiába beszélt ez is épen úgy, mint előbb Sharp maga, a dorchesteri és tauntoni mészárlásokról. Jeffreys mind-

végig azzal felelt, hogy a kik őt kegyetlenséggel vádolják, nem tudjak minő utasításokkal volt ellátva, hogy ő korholás helyett inkább dicséretet érdemelne s hogy a lágy-szivűség ő reá urának legnagyobb haragját vonta volna. *)

A betegség, melyet erős ital és nyomor elősegített gyorsan haladott. A beteg gyomra semmi táplálékot sem vett be. Nehány hét alatt a jól megtermett sőt testes ember egy csontvázzá fogyott le. April tizenyolczadikán halt még, életének negyvenegyedik évében. Harminczöt éves korában a királyi tábla elnöke (Chief justice) volt, harminczhét éves korában korlátnok. Az egész angol történetben nincs több ily példája sem a gyors emelkedésnek, sem a borzasztó bukásnak, kiaszott teteme, egész csendben, a tower kápolnájában temettetett el a Monmouthé mellett.

Ezen egykor oly hatalmas és félelmetes ember bukása, az a borzalom, melylyel reá saját **) pártjának is min-

*) Lásd: Scharp érsek életírását fiától. Azt a mi Scott és Jeffreys között történt, elbeszélte Scott sir Jekyl József-nek. Lásd: Tyndal történetét. Echard III. 932. Echard tudósítója, a kit ugyan nem nevez, de a kinek úgy látszik az igazat jól kellett tudnia, azt állítja, hogy Jeffreys nem iszákosságtól halt meg, mint a nép hitte, hanem a kőtől. Végre az nem nagy fontossággal bír. Bizonyos hogy Jeffreys igen mérséketlen életű volt, s betegségét ez életmód igen súlyosbította.

**) Lásd: Lord Jeffreys György halálának hiteles és hű elbeszélését, kiadva halála napján. A nyomorult Le Noble untig ismételté, hogy Jeffreys a bitorló megmérgezteté. Egy rövid idézet szolgáljon mutatványul azon rágalmakból, a melyeknek akkor Vilmos kitéve volt. »Il envoya« mondja Pasquin, »ce fin ragoût de champignons au Cancellier Jeffreys, prisonnier dans la Tour, qui les trouva du même gout et du même assaisonnement que furent les derniers

den tisztességes tagja nézett, s az a mód, a melylyel vele minden közösséget pártja legtisztességesebb tagjai mostani sanyaruságában megtagadtak s mindazon vétkek súlyát, a melyekre egykor maguk bátorították, most egyedül reá hárították át, valóban jó leczkéül szolgálhatott volna a szabadság ama tulzó párthiveinek, a kik most egy új proscriptiót oly lármásan követeltek. De oly leczke volt ez, a melyre legtöbben nem hallgattak. A király mindjárt uralkodása kezdetén, elkedvetleníté őket már azzal hogy néhány toryt és trimmert magas hivatalokba tett; s az ezen kinevezések miatti kedvetlenséget nagyra növelék egy amnestiának a legyőzöttek számára leendő kieszközléseért való fáradozásai. Ő valóban nem olyan ember volt, a ki a boszuvágyó zeloták közt népszerűvé válhatott volna. Mert egyik sajátosságos tulajdona volt ama hideg emberszeretet, mely ritkán engesztelé ki ellenségeit, noha többnyire boszantá jó barátait, de a mely mellett ő daczosan megmaradt, mitsem törődve sem azok hálájával, a kiket a romlástól megmentett, -sem azok dühével, a kiket a boszu elégtételétől megfosztott. Némely whig ezért olyan elkeseredéssel beszélt róla mint nagybátyjai bármelyikéről. Ő végre is csak Stuart volt, s nem hiába volt Stuart. Ugy mint a többiek, ő is a korlát-

dont Agrippine regale le bonhomme Claudius son époux et que Neron appella depuis la viande des Dieux. « Marforio kérdi : » Le chancelier est donc mort dans la Tour ? « Pasquin felel : » Il estoit trop fidèle a son Roi legitime, et trop habile dans les loix du royaume, pour échapper à l' Usurpatèur qu'il ne voulait joint reconnoistre Guillemot prit soin de faire publier que ce malheureux prisonnier estoit attaqué d'une fièvre maligne : mais, à parler franchement, il vivroit peut-être encore, s'il n'avait rien mangé que de la main de ses anciens cuisiniers. « — Le Feshi de Guillemot. 1689. Dangeau (máj. 7.) azt a hirt emliti, hogy Jeffreys ön magát mérgezte meg.

lan uralkodást szerette. Hollandban, egy köztársasági kormányzat formái alatt sikerült neki nem kevesbé korlátlan hatalommal uralkodni mint régebben az örökös grófok bármelyike, uralkodott. A körülmények sajátságos összetalálkozásánál fogva, az ő érdeke, egy rövid időre, az angol nép érdekeivel azonossá vált: de a mint ő egy véletlen folytán szabadítótá lőn, ugy természeténél fogva despota volt. Nem rokonszenvezett a whigek méltó érzékenykedésével. Oly czélokot tüzött maga elé, melyek elérését a whigek egy fejedelemnek sem nézték volna el. Láttá, hogy e célra csak a torykat használhatja fel. Ennél fogva ama percztől, a mint a trónra ült, kelleténél tul kedvezett ezeknek. Most azon volt, hogy bünbocsánatot eszközöljön ki ama fő vétkesek számára, a kiket néhány hónappal az előtt az ő declaratiójában ő maga mint példás büntetésekre méltókat jelölt meg. Novemberben mondá ki a szót, hogy azon vétkek miatt, mikben ezen emberek is részesek voltak, kénytelenítettek az alattvalók megszegni hűségi esküiket, a katonák elhagyni zászlóikat, a gyermekek szülőik ellen hadakozni. Minő következetességgel lehetett kívánni most, hogy ilyen vétkekre a feledés fátyola vettessék? S nem volt-e okuk attól tartani, hogy a zsarnokság ügynökeit azért akarja az érdemlett büntetések alól kimenteni, hogy majd jövőben neki is szintoly lelkiismeretlenül szolgáljanak, mint szolgáltak volt az ipának. ? *)

Az alsóházban azok közt, a kik ily érzelmektől voltak eltelve, a legmérgeesebb és legmerészebb Howe volt. Ő any-

*) Ama számos iratok közt, a melyekben az elégületlen whigek mérgöket kiszokták önteni, egy sem oly érdekes mint az a költemény melynek czime: Második Károly szelleme. Károly így szól Vilmoshoz : (prozában adva) »Légy üdvöz, kedves öcsém, kinek a sors-

nyira ment, hogy egy alkalommal azt indítványozá, vétes-sék vizsgálat alá az 1685-diki parliament eljárása, s hogy mindazokra, a kik ama parlamentben az udvarral tartot-tak, bizonyos becstelenség bélyege süttessék reá. Ezen kép-telen és vészterhes indítványt rosztalták mind a legtekin-télyesb whigek, s erélyesen megtámadták Birch és May-nard.*) Howe kénytelen volt engedni, de olyan ember volt, kit egy bukás le nem vert; s kárpótolták őt pártja számos hevesebb vérü tagjának helyeslései, a kik alig ha sejtették azt, hogy ezen legmérgeőbb és elvtelen whigből, majd nem sokára a legmérgeőbb és legelvtelenebb tory fog válni.

Ezen éleseszü, nyugtalan és roszelelkü politikus, noha ő maga zsiros állást foglalt el a királyi háztartásnál, nap-ról napra lármázott az államhivatalok betöltése módja el-len; s szavait más szónokok nem kevesbé éles és dühös ki-fakadásokkal viszhangoztatták. Senki se lehet, mondák, Vilmos ministere, a ki Károlynak vagy Jakabnak volt egy-kor ministere. Az első támadást a Lord President Caer-marthennek kellett kiállania. Howe egy feliratot indítvá-nyozott a királyhoz, melyben ez felkérendő volt mindazon egyénéknek köz szolgálatból s ő felsége környezetéből elbo-csátására, a kik valamikor az alsóház által perbe fogattak. Ezen indítvány tárgyalása több ízben elhalasztatott. Mig a kimenetel kétes volt, Vilmos elküldé Howehoz Dyickwel-tet, hogy lebeszélje. De Howe makacskodott. Ő, a mint kö-zönségesen nevezik, önzetlen férfitü volt; az annyit tesz

tól az a rendeltetés jutott, hogy a Stuartok uralmának mérlegét meg-töltse. Hogy mind az a rossz, a mit az egész család valaha tervezett te áltad teljesen végrehajtsák. Te vagy az, a ki hivatva volt tel-jesíteni azt, a miért mi nyolczvan éven át fáradoztunk.»

*) Grey : Debates, jun. 12. 1689.

nála, hogy a pénzt kevesebbre becsülte mint kedvencz eszméit s a hatást mit ezekkel tehetett. »Én a királynak akarok szolgálatot tenni,« mondá ő »megakarom őt szabadítani álbárataitól, s a mi az én hivatalomat illeti, ez a különcz soha sem fog megakadályozni abban, hogy véleményemet ki mondjam.« Az indítványt megtette, de megbukott vele. S igazán egy oly indítvány, mely szerint maga a vád, mely soha törvény előtt be nem bizonyítottatott, már a vétkesség elegendő próbájának nézessék, a természetes igazságérzetet sérté meg. Caermarthen kétségkívül nagy hibákat követett el; de azokat a pártszenvedély igen meg nagyobbítá, s végre meg is szenvedett értők s utóbbi nagy szolgálatai által helyre ütötte azokat. Azon időben, mikor a nagy York megyét a pápaság és a zsarnokság ellen fegyverbe állítá; a legkitünőbb whigek biztosították őt, hogy a multak hibái feledve lesznek. Howe ugyan azt vitatá, hogy a veszély pillanataiban való alkalmazkodás mitsem bizonyít. »Ha én,« mondá, »egy viperát tartok a kezemben, bizonynyal nagyon gyengéden fogok vele bánni; de mihelyt a földhez vághatom, ráteszem a lábamat és összetiprom azt.« A lord-elnök azonban oly buzgó pártolásban részesült, hogy három napi vita után, ellenségei nem merték a házat szavazásra hívni föl. A vita folyama alatt egy nagy alkotmányos kérdés merült föl mellékesen. Ez volt az a kérdés, vajon, mikor egy parlament emel vádat, van-e helye a korlátok előtti védelemnek. Az alsóház szavazás nélkül ugy határozott, hogy ily védelemnek hely nem adható. *)

A második támadás Halifax ellen intéztetett. Ennek

*) Alsóházi napló; Grey: Debates, jnn. 1., 3., 4. 1689; Vilmos életec, 1704.

helyzete sokkal irigylendőbb volt, mint a Caermarthené, a ki megromlott egészségének ürügye alatt a közügyektől majdnem egészen visszahuzódott. Halifaxban általában a korona első tanácsadóját látták, s különösen felelőssé tették mindazon hibákért, miket a kormány Irland irányában elkövetett. Azon bajokat, a mik oly nagy romlást hoztak ezen országra, mind meg lehetett volna előzni bölcs előrelátással, vagy erélyes föllépéssel gyorsan orvosolni. De a kormány semmi előrelátással nem volt: és vajmi keveset tett; s ezt a keveset is nem a maga idején s nem helyes módon tévé. Alkudozott a helyett, hogy sereget küldött volna oly időben, a mikor igen kis hadsereg is elég lett volna. Csekély haderőt küldött akkor, a mikor nagy hadseregre volt már szükség. A küldött hadcsapatok roszul voltak ellátva, és roszul vezényelve. Ez volt, kiáltának a dühös whigek, az első nagy hibának, melyet Vilmos uralkodásának első napján követett el, szomoru gyümölcse. Ő a torykba és trimmerekbe helyeztette bizalmát, melyre ezek érdelmetlenek valának. Ő, sajátságos módon, a trimmerek (ingadozók) legnagyobbikára bizta épen az irügységek vezetését, egy olyan emberre, a kinek tehetségeit senki kétségbe nem vonta, de a ki nem viseltetett igazi ragaszkodással az új kormány iránt, s általában igazi ragaszkodásra bárminő kormány iránt sem volt képes, a ki mindig középen állott a két vélemény között, s a ki, egész a Jakab megszökése pillanatáig azon reményben élt, hogy a nemzet sérelmei, dinasztia-változás nélkül is orvosolhatók lesznek. Howe, husz különböző alkalommal mutatott rá Halifaxra, mint az ország minden szenvedésének okozójára. Ugyanigy beszélt Monmouth a felsőházban. Ez noha a kincstár első lordja volt, az ország pénzügyeinek legkevesebb

figyelmet sem szentelt, nem is értett azokhoz s csakhamar bele is unt. Egész lélekkel csak a toryk üldözésében fáradozott. Egyenesen megmondá a királynak, hogy senkit közhivatalra alkalmazni nem kell, a ki nem whig. Vilmos hidegen és határozottan felelt. »Annyit tettem, a mennyit az állam érdekeinek kockáztatása nélkül tehettem ön barátaiért; s annál többet már nem fogok tenni.« *) Ezen visszautasításnak csak ez a hatása volt, hogy Monmouth még veszekedőbb lett mint annak előtte. Különösen Halifax ellen ernyedetlen buzgalommal agyarkodott és kiabált. A kincstár többi whig lordjai, Delamere és Capel, nem kevesbé forrón óhajtották elüzni hivatalából a pecsétört; s az elnök urat személyes feltékenysége és ellenszenvei arra bírák, hogy saját vádlóival szövetkezzék titkon versenytársa ellen.

Minő alappal birtak a Halifax ellen ezen alkalommal emelt vádak, azt teljes bizonyossággal nem lehet kideríteni. Ellenségei, noha tömérdek tanút kikérdeztek, s noha Vilmostol kieroszakolták az engedélyt arra is, hogy a titkos tanács jegyzőkönyveit átkutassák, nem találtak elég bizonyítékot arra, hogy reá valami határozott vádat építsenek. **) De az tagadhatatlan volt, hogy a lord pecsétör vezette Irland ügyeit, és hogy Irland majdnem el volt veszve. Szükségtelen, sőt valóban képtelenség volna, föltenni, a mint a whigek föltették róla, hogy kormányzása azért volt oly szerencsétlen, mert maga sem kívánta, hogy

*) Burnet. Harl. kézirt. 6584. Avaux De Croisychoz jun. 16/26. 1689.

**) A titkos tanács jegyzőkönyveire nézve lásd az alsóh. napl. 22. 28. és jul. 3. 5. 13. 16-ról.

szerencsésebb legyen. Igaznak látszik az, hogy a helyzetnek igen nagy nehézségei voltak, s hogy ő minden elmésége és ékesszólása daczára nem volt arra való ember, hogy e nehézségeket leküzdje. A kormányzat egész gépezete kijött a sarkaiból; s ő nem volt képes azt visszaigazítani. Ide nem azon tulajdonok kellettek, a mikkel ő bőven el volt látva, élcz, izlés, magasb felfogás, finom megkülönbéztetés; de a mik nála hiányoztak, gyors elhatározás, lankadatlan kitarítás és szilárd akarát. Az ő lelkülete, legjobb esetben is, igen gyengéd volt a reá váró feladathoz képest, s különféle csapások folytán az utóbbi időkben még gyengédebbé lett. Kevesebb mint egy év alatt két fiát vesztette el. Fönn van még egy levele, melyben az ő tisztelt barátnéjának, Russell ladynek, elpanaszolva szíve bánatát, s a whigek tapasztalt hálátlanságát. Meg van a válasz is, melyben e hölgy arra inté, hogy ott keressen vigasztalást, a hol ő is talált nem kevesbé sanyaru körülmények között. *)

Az első támadás a felsőházban intéztetett ellene. Nehány lord, a kik közt leginkább a makacs és féktelen első kincstári lord tűnt ki, a királyt megkéretni indítványozák, hogy más elnököt (Speaker) nevezzen ki. Halifax barátai az előleges kérdést vetették föl s fogadtatták el.**) Mintegy három hét múlva, az egész ház bizottsági ülésében egy oly indítványt tettek üldözői, mely szerint semmi különös hiba

*) Halifax levele Lady Russellhez kelt. jul. 23. 1689, mintegy két héttel előbb az ellene a felsőházban s két héttel utóbb az alsóházban intézett támadásnál.

**) Lásd a fels. h. napl. jul. 10. 1689, és Londonból jul. 11. 21. Croissy által Avauxhoz küldött levelet. Don Pedro de Ronquillo is említi a wigh lordok e támadását Halifax ellen, egy jelentésben, melynek keltét nem tudom.

vagy mulasztás ne hozatnék ugyan föl ellene, hanem a ház egyszerűen azt jelentené ki, hogy a korona szolgálatából leendő elbocsáttatását tartja czélszerűnek. Heves vita támadt. Mindkét pártbeli mérsékelt politikusok helytelennek találták egy embernek megbélyegzését, a ki, ha nem is volt hiba nélkül, mind tehetsége mind szeretetreméltó tulajdonai által kitűnő volt. Vádlói, látva, hogy indítványukkal nem boldogulnak, kikerülni akarták a reájok nézve nem kedvező határozatot, azt indítványozták, hogy az elnök tegyen ez ügyben időnkint jelentést. De ezen togásukat meg-hiusitá a marquess egyetlen fiának Eland lordnak erélyes és tapintatos föllepése. »Az atyám azt nem érdemelte meg,« mondá az ifju főúr, »hogy ilyen játékot üzenek vele. Ha önök vétkesnek találják, mondják ki. Ő azonnal alá fogja vetni magát az önök ítéletének. Az udvartól elbocsáttatás reá nézve nem oly borzasztó. Ő isten kegyelméből oly helyzetben van, hogy hivatal nélkül is megtud élni s föntart-hatja rangját.« A bizottság szavazott s Halifaxot tizen-négyszó többséggel fölmenté. *)

*) Ez szombaton volt aug. 3-án. A bizottság szavazatának eredménye számszerint nem tűnik ki a naplóból. Clarendon, az ő diariumában, a többséget tizenegyre teszi. De Luttrell Narcisz, Oldmixon és Tindal azt megegyezőleg tizennégynek mondják. Azon csekély értesülésnek, melyet e vitáról nyerhettem, legnagyobb része a Pedro de Ronquillo egy jelentésében foglaltatik. »So resolvio« mondja ő, »que el sabado, en comity de toda la casa, se tratasse del estado da la nacion para representarle al Rey. Emperose per accusar al Marques de Olifax; y reconociendo sus emulos que non tenian partido bastante, quisieron remittir para oro dia este mocion: pero el Conde de Elan, primogenito del Marques de Olifax, miembro de la Casa, les dijo que su padre no era hombre para andar peloteando con el, y que se tublesse culpa lo acabasen de castigar, que el ne havia menester

Ha a szavazás néhány órával később történik, a többség hihetőleg még sokkal nagyobb leendett. A bizottság azon benyomás alatt szavazott, hogy Londonderry elesett s hogy Irland el van veszve. Alig hogy eloszlott az ülés, egy futár meghozá a hirt, hogy a Foyle gátja áttörtetett. Nyomban jött utána a második, az ostrom megszüntetésének hírével, és egy harmadik a Newton Butlernél nyert győzelem hírével. Öröm és remény váltá föl az elégtelenséget és levertséget. *) Ulster meg volt mentve; s biztosan volt várható, hogy Schomberg gyorsan vissza fogja hódítani Leinstert, Connaughtot és Munstert. Ő most készen volt az indulásra. A chesteri kikötő volt az a pont, a melyből kiindulnia kelle. A vezénylete alatti hadsereg itt összpontosult; s a Dee telve volt hadi hajókkal s élelmi szerekkel. Szerencsétlenségre mind azon angol katonák, a kik már láttak háborut, Flandriába küldettek. Az Irlandba szánt haderő zömét oly emberek képezték, a kik csak akkor hagyták el az ekét és a szérüt. Volt mégis egy kitünő dandár, mely hollandi csapatokból állott s egy harczedzett tiszttel Solmes gróffal volt ellátva. Négy ezred, egy lovas és három gyalog, franczia menekültekből alakult, a kik közt sok jó hibern álló harcos volt. Senki sem tett annyit ezen ezredek alakításánál mint Ruvigny marquis. Ez sok éven át a franczia kormánynak kitünő és hű szolgája volt. Oly nagyok voltak érdemei, hogy Versaillesból is sürgették őt, fogadná

estar en la certe para portarse conforme a suo estado, pues Dios le havia dado abundantemente para poderlo hazer ; con que por pluralidad de voces voncio suo partido.« Gyanitom, hogy Eland lord atyja némely üldözőinek szegénységére, mások kapzsiságára akart czélozni.

*) A közhangulat ezen változását, mely a Halifax elmozdítása iránti indítvány tárgyalását nyomban követte, följegyzí Ronquillo.

el az ajánlott bocsánatot, melyet, kérve is, vajmi kevés eretnek nyerhetett meg. Ő megmaradhatott volna szülőföldén, s neki és egész háza népének meg volt engedve a maguk módja szerint tartani az istentiszteletet. Ámde Ruvigny megveté ez ajánlatokat, testvérei sorsában kívánt osztozni, s noha már nyolczvan éven fölül volt, ott hagyá Versaillest, hol mint kegyencz élhetett volna, s egy szerény lakással cserélte azt föl Greenwichben. Ez a lakás, élete utolsó hónapjaiban, számüzött legkitünőbb honfitársainak közös gyűlhelye lett. Tehetségei, élettapasztalása, bőkezű nyájassága őt a menekültek természetes főnökévé tették. Egyuttal félig angol is volt, mert nővére Southampton grófné volt s ő Lady Russellnek nagybátyja volt. Ő maga rég túl volt a tetterő korán; de két fia, mind a kettő kitünő vitézségű, karjaikat Vilmos szolgálatára ajánlották föl. Az ifjabbik, a ki a Caillemot nevet vette föl, egyik hugonotta gyalogezrednek ezredese lőn. A másik két ezred La Melloniére és Cambon, két nagyhirű tiszt alatt állott, A lovas ezredet maga Schomberg vezénylé, s ez annak nevét is viselte. Ruvigny éppen megérte még ezen berendezést. *)

A tábornok, a kire az Irland elleni expeditió bízott, bámulatos módon meg tudta magának nyerni az angol nemzet szeretetét és tiszteletét. Herczeggé, a térdszalag vitézévé, s tábornagygyá nevezték; s most a hadsereg élére volt állítva, s mégis legkisebb nyoma sem volt ellene ama fél-

*) A mi Ruvignyt illeti, lásd Saint Simon emlékirat 1697; Burnet I. 366. Érdekes adatok vannak Ruvignyról s a hugonotta ezredekről egy Dumont nevű francia menekvő elbeszélésében. Ezen elbeszélés kéziratban van, azt alkalmilag a Dumont kézirat czimén idézem, s azt Ossory dekánja sziveskedett velem közölni.

tékenységnek, mely soha sem maradt el, a hányszor a királyi kegy ily kitüntetéseiben egy Bentinck, Zulestein vagy Auverquerque részesült. Schomberg hadvezéri képessége általában el volt ismerve. Minden protestáns benne egy hitvallót látott, a ki már mindent kiállott az igazságért egész a vértanuságig. Hiteért lemondott egy nagy jövedelemről otthagya a Francziaország tábornagyi pálcáját, s közel nyolczvanadik évéhez, mint egy szegény iparlovag kezdett új pályát idegen földön. Nem állván a szövetséges államokkal semmi összeköttetésben, s nem tartozván soha a kis hágai udvarhoz, azon elsőbbséget, mely az angol vezérek fölött reá ruháztatott, mindenki egyedül érdemeinek és képességének, nem pedig nemzetségi vagy személyes tekinteteknek tulajdonítá. Az ő magaviselete nagyban különbözött egyéb külföldiekétől, a kik legujabban angol peerekké lettek. Ezek tiszteletre méltó tulajdonaik mellett, izlésökre, szokásaikra, rokonszenveikre nézve hollandok maradtak és, sehogy sem tudták eltalálni azt a hangot, mely a reájok nézve új körökben uralkodott. Ő ellenben világpolgár volt egész Európát beutazta, hadseregeket vezényelt a Meuse, az Ebro, a Tajo partjain, szerepelt Versailles fényes köreiben, s nagy kegyben állott a berlini udvarnál. Francia nemesek őt gyakran francia nemesnek nézték. Töltött időt Angliában, bámulatosan beszélt angolul, fölvette az angol szokásokat s gyakran látták őt angol barátaival a parkban sétálgatni. Ifjukorában mértékletes életű volt; s ennek jutalmául virágzó, erőteljes vénséget ért. Még nyolczvanadik évében is nagy fogékonysága volt az ártatlan örömekre; társalgásban igen udvarias és szellemdus volt, mi sem lehetett izletesebb mint asztala és háztartása; s minden lovas hadnagy megirigyelheté azt a könnyüséget és daliasságot,

melylyel ezen aggastyán a Hyde Parkban az ő ezrede élén a lovat megülte. *) Az alsóház, közegyetértéssel, kárpótolta őt veszteségeiért, s egy százszezer fontnyi adománynyal tisztelte meg. Mielőtt Irlandba indulna, engedelmet kért reá, hogy ezen nagylelkű adományért köszönetét fejezhesse ki a háznak. A korláton belül egy széket tettek neki. Jobbjában tartva a tábornagyi pálczát, foglalá el e helyet s néhány nyájas szóval fejezve ki háláját, elbucsúzott. A házelnöke válaszolt, s elmondá, hogy az alsóház soha sem fogja feledni, mennyi hálával tartozik ő kegyelmességének, hogy örömmel látja őt az angol hadsereg élén, hogy teljes bizalmát helyezteti buzgóságába és képességébe s hogy bárminő távol lesz is tőlük, mindig figyelmök kiváló tárgyát fogja képezni. Ezen előeset szertartásai aztán, százhuszonöt évvel később, egy még sokkal érdekeseb alkalommal, a legaprólékosabb részletekig hiven utánóztattak. Ugyanarra a helyre, a melyen 1689, juliusban Schomberg a nemzet bőkezősége iránti elismerését fejezte ki, 1814. juliusban egy még hiresebb hadvezér számára tettek széket, a ki a közhála mégfényesebb nyilvánulásáért jött köszönetet mondani. Semmi sem oly jellemző az angol kormányzat és nemzet sajátságos jellegére nézve, mint épen az a körülmény, hogy az alsóház, egy népképviselő testület, még a legnagyobb közöröm lelkesült perczeiben is, oly aprólékos pontossággal vigyázza meg a régi formásokat, mint valamely heraldikai társulat, s hogy az ülvemaradás vagy felállítás, a kalap levétele vagy föltevése a tizenkilencedik szá-

*) Abregé de la vie de Frédéric de Schomberg. Lunancytól 1690. Gróf Dohne emlékiratai, s St. Simon jegyzete Dangeau naplójához jul. 30. 1690.

zadban ugyanazon szertartás szerint van szabályozva, mint a tizenhetedikben; s hogy ugyanazon vezéri pálczáat, mely Schomberg kezében volt, tartá ugyan oly magatartással jobbjában Wellington.*)

Augusztus huszadikán a parliament, miután hét hónapig szünet nélkül a közügyekkel foglalkozott, királyi parancs folytán, rövid időre szétment. Ugyanazon hirlap, melyben a parliament szünetelése foglaltatott, hozzá annak is a hírét, hogy Schomberg Irlandban kikötött.**)

Az ő megérkezését megelőző három hét alatt Dublin Castleben tetőpontra hágott a zavar és levertség. Csapás csapást ért, s oly gyorsan egymásután, hogy Jakabnak különben sem igen erős lelke, teljesen lesujtva volt. Előbb azt kelle hallania, hogy Londonderryt felszabadították: aztán hogy egyik hadseregét visszaverték az enniskilleniek; aztán, hogy egy másik serege Ulsterből huzódott vagyis inkább futamodott vissza, megfogyva számban és bátorságban; aztán, hogy Sligo, Connaught e kulcsa, az angolok kezébe került. Ugy látta, hogy lehetetlen levernie a colonistákat, még ha nem is kapnak segítséget. Méltán kétkedhetett tehát, vajon lehetséges lesz-e valamire menni ellenök, a mikor egy angol hadsereg áll hátuk mögött, s a legnagyobb élő tábornok vezetése alatt? A szerencsétlen fejedelem, néhány napig, kétségbeesni látszott. Avauxra a veszély egészen más hatással volt. Most jött el, gondolá, az idő, hogy az angolok és irek háboruja irtóháboruvá legyen, s lehetetlenné váljék azoknak valaha egy kormányzat alatti egyesítése. E czélból hideg vérrel terjesztett a király elé

*) Lásd: alsóh. napló. jul. 16. 1689. és jul. 1. 1814.

**) Alsóh. n. aug. 20. 1689. London Gazette aug. 22.

egy oly javaslatot, mely kegyetlen volta miatt majdnem hihetetlennek látszik. Egy szent Bertalanéj lett volna az. Ürügyet könnyű volt találni. Semmi kétség, hogy mihelyt Schomberg megérkezése Irlandban tudva lesz, a kiválólag angol lakosságú déli városokban némi mozgalom fog támadni. Bárminő okból támadjon valahol egy kis zavar, ez kész mentséget fog szolgáltatni a protestánsoknak leöléséért Leinsterben, Connaughtban és Munsterben. *) Mint-hogy a király az eszme első megpendítésekor semmi jelét sem adá elborzadásának,**) a küldött, néhány nappal később, ismételve hozzá elő a tárgyat és sürgeté ő felsége kellő parancsait. Ekkor Jakab, becsületére váló melegséggel, jelenté ki, hogy semmi se fogja rábirni ily büntetetre. »Ez a nép az én alattvalóim: s én oly kegyetlen nem lehetek, hogy nyakukat levágassam, a mig uralkodásom alatt nyugodtan élnek.« »Nincs ebben semmi kegyetlenség,« felelt a kőszivű diplomata »gondolja meg felséged, hogy a protestánsok iránti kegyelem kegyetlenséggé válik a katolikusok irányában.« Jakabot mind a mellett nem lehetett megingatni; s Avaux igen rossz kedvvel távozott. Ő azt hívé, hogy Jakab emberszerető nyilatkozatai csak tettetés, s hogy ha mészárlásra a parancs nem adatott ki, ez csak azért történt, mert ő felsége teljesen meg volt arról győződve, hogy a katolikusok nem is várva be a parancsot meg fogják ro-

*) »J'étois d'avis qu'après que la descente serait faite, si on apprenoit que des Protestans se fassent soulevez en quelques endroits du royaume, on fit main basse sur tous generalement.« Avaux jul 31. aug. 10. 1689.

**) »Le Roy d'Angleterre m'avoit ecouté assez paisiblement la premiere fois que je luy avois proposé ce qu'il y avoit à faire contre les Protestans.« Avaux aug. 4./14.

hanni mindenütt a protestánsokat. *) De Avaux nagyon csalódott. Azon nincs mit csodálkozni, hogy Jakabot szintoly elvetemült embernek tartá minő maga volt. De az különös, hogy oly ügyes ember megfeledkezhetett arról, hogy Jakab meg ő merőben különböző szempontokból indultak ki. A követnek az volt célja, hogy Angliát és Irlandot örökre elválassza egymástól. Ellenben a királynak az volt politikája, hogy Angliát és Irlandot az ő jogara alatt egyesítse, s azt csak elgondolhatta, hogy ha a három tartományban a protestánsok lemeszáróltatnak s ő azon gyanuban álland, hogy azt jóváhagyta, ugy egy-két hét alatt egyetlen egy jakobita sem lesz még Oxfordban sem. **)

Épen ez időben Jakab helyzete, mely reménytelennek látszék, egy kissé derültebb szint kezdett ölni. A veszély, mely őt leverte, az ir népet föllelkesíté. Hat hónappal az előtt mint egy ember állottak föl a szászok ellen. A Tyrconnel által gyűjtött hadsereg, ha létszámát a népesség arányához mérjük, a legnagyobb volt, melyet Europa valaha látott. S azt a hadsereget a csapások és vereségek hosszu

*) Avaux aug. 4/14. Azt mondja: Je m' imagine qu'il est persuadé que quoique il ne donne point d'ordre sur cela, la plupart des Catholiques de la Campagne se jetteront sur les Protestans. «

**) (Lajos aug. 27. szept. 6. Avaux-t megróija, noha nagyon gyengéden. a Leister, Connaught és Munster protestans lakosságának leöletésére tett indítványáért. »Je n' approuve pas cependant la proposition que vous faites de faire main basse sur tous les protestans du royaume, du moment qu' en quelque endroit que ce soit, ils se seront soulevés: et, outre que la punition d'une infinité d'innocens pour peu de coupables ne seroit pas juste, d'ailleurs les représailles contre les Catholiques seroiens d'autant plus dangereuses, que les premiers se trouveront mieux armés et soutenus de toutes les forces d' Angleterre. «

sora érte, melyért egyetlen fényesb siker sem nyújtott kárpótlást. Szokássá vált ugy Angliában mint a szárazföldön, mind ama vereségeket és csapásokat az ir faj gyávaságának róni föl. *) Hogy abban nagy tévedés van, azt eléggé kitünteti bármily háborúnak története, mely öt emberöltőn át a keresztyén világ bármily részében vivatott. A nyers anyag, melyből egy jó hadsereg képezhető, bőven megvolt az ireknél. Avaux is ugy értesíté kormányát, hogy az irek egy feltűnő szép, izmos és derék népfaj; hogy nagy személyes bátorsága van; hogy az ügyhez melyért fegyvert ragad, őszintén ragaszkodik; s hogy nagyon el van keseredve a gyarmatosok ellen. Kiemelvén erélyöket és lelkesülősöket, átmegy azon okok fejtegetésére, melyek miatt, daczára amaz erélynek és lelkesülésnek mégis mindig megverettek. Hasztalan volna azt képzelni, ugy mondja, hogy a testi erő, az állati vad bátorság, vagy hazafias lelkesedés, a csata napján kipótolhatják a katonai fegyelmet. A gyalogság roszul volt fegyverezve és roszul begyakorolva. Megengedték neki, hogy raboljon a merre csak jár. A banditák minden szokását fölvette. Alig volt egy tiszt köztük, a ki kötelességeikre megtanította volna őket. Ezredeseik rendszeren jó családbeli emberek voltak, de a kik soha sem szolgáltak. Kapitányaik, a mészárosok, szabók, czipészek közül kerültek ki. Egy sem törődött sokat a reá bízottak ellátásával, kényelmével, betanításával. A dragonyosok sem voltak sokkal jobbak a gyalogoknál. De lovaik, csekély kivétellel, igen jók voltak. Majdnem minden irlandi gentleman,

*) Ronquillo, aug, 9/10. Londonderry ostromáról szólva, bámulatát fejezi ki: »que una plaza sin fortificazion y sin gentes de guerra aya hecho una defensa tan gloriosa, y que los sitiadores a contrario ayan sido tan poltrones.«

a kinek csak egy kis hadjártassága volt, a lovasságnál keresett alkalmazást; s e tisztek fáradozásai folytán némely ezred úgy állítottatott föl és fegyelmeztetett, hogy Avaux azt állítá hogy soha sem látott különbet. Világos volt tehát, hogy a gyalogság és a dragonyosok sikertelen működését nem az ir nép jellemhibáinak, hanem az ir közgazgatás hibás voltának kell tulajdonítanunk *).

Az 1689. évi őszi események eléggé megmutatták, hogy ez a hitvány faj, melyet barát és ellenség egyaránt méltatlanul lenézett, azon hibák mellett, melyek mindig vele járnak a szegénységgel, tudatlansággal és babonával,

*) Ezen jellemzése az ir hadseregnek Avauxnak Lajoshoz és Lajosnak minisztereikhez irt számos leveléből van összeállítva. Idézek néhány igen szembetűnő helyet. »Les plus beaux hommes« mondja Avaux az irekről, »qu'on peut voir. Il n'y en a presque point au dessous de cinq pieds cinq à six pouces.« Megjegyzendő, hogy a francia láb nagyobb az angolnál. »Ils sont très bien faits : mais il ne sont ny disciplinez, ny armez, et surplus sont de grands voleurs.« »La plupart de ces regiments sont levez par des gentilshommes qui n'ont jamais esté à l'armée, ce sont des tailleurs, des bouchers, des cordonniers, qui ont formé les compagnies ; et qui en sont les Capitains.« »Jamais troupes n'ont marché comme font celles ci. Ils vont comme des bandits, et pillent tout ce qu'ils trovent en chemin.« »Quoiqu'il soit vrai que les soldats paroissent fort résolus à bien faire, et qu'ils soient fort animez contre les rebelles, néan moins il ne suffit pas de cela pour combattre... Les officiers subalternes sont mauvais, et, à la reserve d'un très petit nombre il n'y en a point qui ayt soin des soldats, des armes et de la discipline.« »On a beucoup plus de confiance en la cavalerie, dont la plus grande partie est assez bonne.« Avaux több lovas ezredet különös dícsérettel emleget. Kettőről azt mondja ; »On ne peut voir de meilleur regiment.« Véleményének alapos voltát úgy a gyalogságra mint a lovasságra nézve, eltávozása után feltűnő módon igazolta a boynei eset.

viszont oly szép tulajdonokkal is birt, melyek más boldogabb és értelmesb népeknél nem mindig föllelhetők. A rossz hírek, mik Jakabot leverték és elrémitették, egy trombita harsogásakint ébresztették föl a déli tartományok egész népességét. Hogy Ulster elveszett, hogy az angolok jönnek, hogy az élethalálharcz órája közeleg a két ellenséges nép között, ezt huszonhárom megye minden oltáráról hirdették. Egyetlen egy esély maradt fönn; s ha ez is el lesz mulasztva, nem marad egyéb hátra mint a szász idegenek és az eretnek egyház korlátlan, kegyetlen zsarnokuralma. A római katolikus pap, a ki éppen most foglalá el a plebániáját és szószékét, a római katolikus földesur, a kit jobbágysai éppen most vittek vállaikon vissza ősi kastélyaikba, majd ismét el fognak üzenni, hogy azon nyomoruságos alamizsnából éljenek, a melyet a nép, saját nyomorában és elnyomatásában még adni képes volna. A gyarmatosítási törvényt újabb jószágelkobzások fogják kiegészíteni; s Vilmos hivei elveszik mind azt, a mit a Cromwell hivei még meghagytak. Ezen aggályok a honszeretetet és hitrajongás tüzét úgy föllobbantották, hogy az elkerülhetetlen leigáztatás egy időre még elhárított. Avaux elbámult az ireknek, ily szomorú körülmények között kifejtett erélyessége fölött. Ez ugyan egy félbarbár nép vad és nyugtalan erélyessége volt: mulékony volt az; sokszor félrevezettetett: de, noha mulékony volt és félrevezetve, csodákat művelt az. A francia követ kénytelen volt bevallani, hogy ama tiszték, a kiknek tétlensége és alkalmatlan volta miatt annyszor panaszkodott, rögtön fölébredtek tetszhalálukból. Ezer számra tódultak az ujonczok. A Londonderry falai alatt megritkult sorok csakhamar túltömve valának. Nagy erőfeszítések történtek ezen

csapatoknak fegyverrel és ruhával ellátására; s rövid két hét alatt, minden uj és kedvező színben tűnt elő. *)

Az irek, nagy erő kifejtéseik jutalmául egy oly engedményt kértek a királytól, a mely reá nézve nagyon kellemtelen volt. Melfort annyira népszerűtlenné vált, hogy élete alig volt biztosságban. Nem volt egy barátja, a ki pártját fogta volna csak egy szóval is. A francziák gyűlölték. Minden levélben, mely Angliából vagy Skócziából Dublinba érkezett, őt csak a Stuartház rossz nemtőjének nevezik. Kénytelen volt saját javáért elbocsátani őt. Tisztességes ürügye volt reá; vissza küldötte Versaillesba, hogy ott Irland állapotáról tegyen jelentést s eszközöljön ki a franczia kormánytól minél előbb még hat vagy hét ezer főnyi harczedzett gyalogsereget. Otthon hagyá az állampecsétet; s ez, az irek nagy öröme, egy irlandira, sir Nagle Rikárdra bízott, a ki mint államügyész és házelnöke az alsóházban tüntette ki magát. Melfort az éj oltalma alatt utazott el, mert a nép dühe oly nagy volt ellene, hogy nappal nem mutathatta magát Dublin utczáin. Másnap reggel Jakab elhagyta fővárosát, hogy Schombergnek menjen elébe. **)

*) Idézek egy helyet Avauxnak ezen időtájban irt jelentéséből Szeptember 7, 17. így szól: »De quelque costé qu'on se tournât, on ne pouvait rien prévoir que de désagréable. Mais dans cette extrémité chacun s'est évertué. Les officiers ont fait leurs recrues avec beaucoup diligence.« Három nappal később ezt mondja: Il y a quinze jours que nous n'espérons guere de pouvoir mettre les choses en si bon estat: mais my Lord Tyrconnell et tous les Irlandais ont travaillé avec tant d'enpressement qu'on s'est mis en estat de defense.»

**) Avaux aug. 20/30 aug. 25. sept 4. aug. 26. sept. 5.; Jakab élete II. 373; Melfort önigazolása a Nairne-iratok közt. Avaux azt

Schomberg Autrimmál kötött ki. A sereg, melyet magával hozott, nem volt több tizezernél. De azt várta, hogy a gyarmatosok fegyveresen hozzá állanak, valamint a Kirke alatt álló ezredek is. A kávéházi politikusok, Londonban bizton hitték, hogy egy olyan tábornok s olyan hadsereg élén nagyon hamar meg fogja hódítani a szigetet. Szerencsétlenségre hamar kitünt, hogy azon eszközök a mikkel el volt látva, a reá váró nagy feladathoz képest nem voltak elégségesek: ezen segélyforrások nagyobb részétől előre nem látott balesetek fosztották meg; s az egész hadjárat nem volt egyéb mint egy hosszú küzdelem, melyet az ő esze és bátorsága a sors folytonos üldözései ellen folytatott.

Legelőször Carrickfergusba ment. Ezt a várost Jakab két gyalog ezrede tartá. Schomberg lerontá a falakat, s az irek, egy heti ellentállás után, megadták magukat. Szavát adá, hogy bántatlanul vonulhatnak el; de nem volt oly könnyű dolog szavát beváltani. A város és környezete lakói általában skót származásu protestánsok voltak. Sokat szenvedtek a benszülött faj rövid uralma alatt; s a mit szenvedtek, azt most vissza akarták mérni. Nagy tömegekben összecsoportosultak s kiabáltak, hogy a capituláció előttük semmi s hogy ők bosszút kívánnak. A szót azonnal tett váltá föl. Az irek, lefegyverezve, kifosztva, megtagasgálva, az angol tisztekhez és katonákhoz rimáncodtak oltalomért. Schomberg nagy nehezen akadályozta meg a mészárlást, pisztolylyal kezében nyargalva végig a dühös gyarmatosok közt. *)

mondja: »Il pourra partir ce soir à la nuit: car je vois bien qu'il apprehende qu'il ne sera pas sur pour luy de partir en plein jour.«

*) Story: Részrehajlatlan leírása az írlandi háborúnak 1693;

Carrickfergusból Schomberg Lisburnba ment, s onét, oly helységeken keresztül, a melyeknek egy lakója sem volt s oly mezőkön át, a melyeken egy tehén, egy birka vagy egy gabnafélszer nem volt látható, egész Loughbricklandig. Itt az enniskillen-i három ezred csatlakozott hozzá, a kiknek öltözéke, fegyvere, lovaik nagyon visszatetszők lehettek a fényes hadi szemlékhez szokottak szemében, de természetes bátorságra nézve a világ bármely hadseregével vetélkedhettek, s hónapokon át tartó folytonos talponállás és csatározások közt a katonai leglényegesebb erényekbe begyakorolták magukat. *)

Schomberg egy vadonon át folytatja útját Dublin felé. Az Ulster déli részén maradt csekély ir csapatok visszahúzódtak előle, elpusztítván visszavonulás közben Newryt, a protestánsok egyik jó módu és szépen épült városát, melynek helyén az ellenség egy füstölgő romhalmot talált. Carlingford is egészen elrontatott. A helyet, a melyen állott, csak az ó normán vár törmelékei jelölék. Azok, a kik a vidékre is kirándulni méreszkedtek, azon jelentéssel jöttek vissza, hogy az egész ország a meddig csak a szem lát, egy pusztaság. Voltak kunyhók, de lakók nélkül; volt legelő, de nem volt rajta gulya vagy nyáj; voltak gabnaföldek, de a termés esőtől átázva, sárban hevert. **)

Mig Schomberg egy nagy pusztaságon át haladott, gyorsan gyülekezett minden oldalról az ir haderő. Szeptember tizedikén Drogheda tornyán a Jakab király zászlója

Jakab élete. II. 374. Avaux sept. 3—13. 1689. Nichell naplója, kiadva 1689. s újra kinyomatva Macpherson által.

*) Story: Részhajlatlan történet.

**) U. o.

lobogott; alatta csakhamar huszezer fegyveres volt együtt, a gyalogság rendesen gyarló, a lovasság jó, de mind a gyalogságot mind a lovasságot ugyanazon lelkesedés hatotta át hazájokért és hitökért. *) A sereget szokás szerint nagy tömeg nép kíséré, mely kaszákkal, karabinokkal és hosszú késekkel volt fölfegyverkezve. Ezen időben Schomberg Dul-karkot érte el. A két hadsereg már csak egy napi járásra volt egymástól. Átalában azt várták tehát, hogy Irland sorsát egy rendes nagy ütközet fogja mihamarabb eldönteni.

Mind a két táborban mind azok, a kik nem értettek a dologhoz, ütközni kívántak; s mind a kettőben azok, a kik a hadi tudomány magas hirében álltak, az ütközet ellen voltak. Sem Rosen sem Schomberg nem volt hajlandó mindent egy kockkávetésre tenni. Mindegyik jól ismeré saját seregének gyenge oldalait; s egyik sem ismeré teljesen a másik sereg gyengéit. Rosen azt jól tudta, hogy az ír gyalogság rosszabbul volt felszerelve, tisztekkel ellátva s fegyelmezve, mint bármely gyalogság, melyet valaha a bothniai öböl és az atlanti tenger között látott; s föltevé, hogy az angol csapatok jól vannak begyakorolva, s bőven ellátva, a mint kétségkívül szükséges is lett volna, a hatályos működésre megkívántató minden kellékkel. Méltán hívé azt, hogy a szám mitsem tehet a fegyver és fegyelem nagy fölsőbbsege ellen. Ő tehát Jakabnak azt tanácsolá, hogy húzódjék vissza s még Dublint is engedje át az ellenségnek inkább, semmint egy csatát kockáztasson, melynek elvesztével aztán minden elveszne. Athlone volt a legalkalma-

*) Avaux sept. 10—20. 1689. Story: Jakab élete II. 377. 378. Ered. emlékirat. Story és Jakab egyformán huszezer körül becsülik az ír hadsereget. Dangeau oct. 28. 1689.

sabb pont, a melyen erős állást lehetett foglalni. A shannoni szorost meg lehet védni mindaddig, míg Franciaországból a segély megérkezendett, melyet Melfort sürgetett; s ez a segély a háboru egész jellegét megváltoztatá vala. De az irek, élökön Tyrconnel, egyértelműleg a visszahuzódás ellen nyilatkoztak. Az egész nemzet vére föl volt izgatva. Jakab örült alattvalói lelkesülésének, s határozottan kijelenté, hogy nem fogja magát azzal népszerűtleníteni, hogy fővárosát kardcsapás nélkül adja át az ellenségnek.*)

Kevés nap mulva világos volt, hogy Schomberg el van határozva kerülni az ütközetet. Súlyos okai voltak erre. Volt néhány jó hollandi és francia csapata. Az enniskilleniek, kik hozzá csatlakoztak, bizonyos harczedzettséget szereztek maguknak, noha nem a rendes katonai szabályok szerint. De seregének zöme oly angol parasztokból állott, a kik csak akkor hagyták el majorjaikat. Az ő muskatérosai annyit megtanultak, hogyan kell a fegyvert tölteni: a dragonyosok annyit, hogyan kell a lóval bánni: s ezen tapasztalatlan ujonczok oly tiszték alatt álltak, a kik maguk is szintoly tapasztalatlanok voltak. Serege tehát egészben fegyelemre nézve nem állott fölötte az ir seregnek, míg számra nézve sokkal alább állott. Sőt azt találta, hogy emberei éppen oly rosszul voltak fölfegyverezve, elszállásolva és fölruházva mint a celták, a kik ellenökben állottak. Az angol nemzet elég gazdag volt s az angol parlament elég bőkezű arra, hogy minden szükséges hadi készülékkel leendő gyors elláttatását remélhesse. De ebben keserűen csalódott. A közigazgatás, már Olivér halála óta, fokonyként rosszabbá, romlottabbá vált, s most a forradalom aratta azt, a mit

*, Jakab élete. II. 377. 378. Ered. emlékirat.

a restauratio elvetett. Egy sereg hanyag és kapzsi hivatalnok, Károly és Jakab iskolájában növekedve, fosztogatta, koplaltatta, mérgezte meg Vilmos seregét és hajóhadát. Ezen emberek közt első volt Shales Henrik, a ki az utolsó kormány alatt Hounslowban tábori főbiztosként működött. Bajos volna az új kormányt vádolni azért, hogy őt alkalmazta, mert saját szakmájában egy angolnak sem volt távolról is annyi jártassága mint neki. Szerencsétlenségre ugyanazon iskolában, melyben ismereteit szerzé, a csempészet tökéletes művészetét is kitanulta. Az általa szállított hus és szesz oly rossz volt, hogy a katonák undorral lökték azt el maguktól: a sátrak rohadtak voltak: a ruha szükre szabva: a puskák kézben széttörték. A kormány számláira nagy mennyiségű lábbeli küldetett: de a számlák kifizetése után még két hónap múlva is hiába vártak arra Irlandban. A podgyász és tüzérség tovaszállítására az eszközök merőben hiányoztak. Nagy mennyiségű ló vásároltatott össze Angliában az állam költségén s szállíttatott el a Dee partjaihoz. Shales a Cheshire bérlőinek az aratási időre bérbe adá azokat, zsebre raká a bért, s hagyá a csapatokat Ulsterben a maguk lábán menni, a mint mehetek. *) Schomberg azt gondolá, hogy ha ő rosszul begyakorolt és fölszerelt hadseregét csatába viszi egy fölényben levő haderő ellenében, úgy valószínűleg meg fog veretni; s tudta azt, hogy egy csata elvesztése egy királyság, de tán három királyság elvesztését is fogná maga után vonni. Elhatározá tehát, hogy védelmi állásban marad mindaddig, míg embereit fegyelmezheti s a várt segély és felszerelés megérkezik.

*) Grey: Debates nov. 26., 27., 28., 1689., s a párbeszéd egy kir. helytartó és helyettese között. 1692.

Dundalknál úgy elsánczoló magát, hogy akarata ellen ütközetre ne kényszerithessék. Jakab neki bátorodva ellenfelének e tartózkodásától, s nem hallgatva Rosen intéseire, Ardeehez közeledék, az angol sorok előtt mutatá magát ir serege élén, csatarendbe állitá lovasságát, gyalogságát, tüzérségét s kifejteté zászlóját. Az angolok türelmetlenül kívántak bele vágni. De a tábornok megmaradt háttározata mellett, és sem az ellenség kihívásai, sem táborá türelmetlensége nem vette ki sodrából. Nehány hétig megmaradt biztos védelmi állásában, míg az irek csak néhány mértföldnyire voltak tőle. Ez alatt szorgalmasan tanitgatá ujonczait, kikből serege nagyobb része állott. Muskatérosait folytonosan a lövésben gyakorlá, hol czélba, hol sorban; s ügyetlenségökből, melyet kezdetben tanusítottak, világosan kitünt, hogy okosan tevé nem vinni őket csatába. Négy angol katona közül egy alig tudott fegyverével bántani, s a kinek sikerült azt elsütni, mindegy akármely irányban, azt hitte már hogy ezzel nagy tettet vitt véghez.

Míg a herczeg ezzel foglalkozott, az irek gondosan figyelgették táborát, a nélkül hogy azt megtámadni menének. De a tábor bensejében nemsokára oly bajok mutatkoztak, a mik ellenségnél, árulásnál, döghalálnál veszélyesbek. Az ő parancsnoksága alatt a legjobb csapatokat a franczia száműzöttek képezték. Most ezek hűsége jött gyanu alá. Az igazi hugonotta menekült ugyan teljesen megbizható volt. Az a gyűlölet, melylyel a legbuzgóbb angol protestáns a Bourbon család és a római egyház iránt viseltetett, még langymelegnek mondható azon kiirthatatlan halálos gyűlölethez képest, mely egy langvedoci üldözött, dragonyozott honvesztett kálvinista szívében égett. Az irek lassankint észrevették, hogy egy franczia eretnek se

nem kér, se nem fogad el kegyelmet. *) Most azonban azt találták, hogy azon száműzöttek közt, a kik a reformált hitvallásért mindenöket feláldozták, voltak egészen másnemű menekültek is, oly szökevények, a kik az Alföldön ott hagyták zászlóikat azon ürügy alatt, hogy ők protestánsok s hogy lelkiismeretök nem engedi meg nekik, vallásuk elnyomója mellett fogni fegyvert. Nehányan ezen emberek közül azon reményben, hogy egy újabb áru-lással mind bocsánatra mind jutalomra tehetnek szert, Avauxval levelezést kezdettek. Leveleik elfogattak s egy egész összeesküvés jött napfényre, kisült, hogy ha Schormberg elég meggondolatlan lett volna engedni azoknak, a kik az ütközet elfogadására sarkalták, több francia zászlóalj el volt határozva, az ütközet hevében az angolokra löni s átcsapni az ellenséghez. Ily elpártolás bizonynyal még egy jobb hadseregnél is, mint minő Dundalknál táborozott, általános páni rettegést idézett volna elő. Szükséges volt szigort mutatni. Hatot az összeesküvők közül, felakasztottak. Kétszáz bűntársuk vasban Angliába szállíttattott. Még ezen mustrálás után is a menekültekre sokáig bár méltatlan de természetes gyanuval tekintte a sereg többi része. Több napon át csakugyan attól lehetett tartani, hogy az ellenség valamely véres összeütközés látványában fog gyönyörködhetni az angol katonák és azok francia szövetségesei között. **)

*) Nihell naplója. Egy francia tiszt, Schormberg megérkezése után, így ír Avauxnak: »Les Huguenots font plus de mal que les Anglois, et tuent force Catholiques pour avoir fait resistance.«

*) Story ; Avauxhoz írt jelentés nov. 26. dec. 6. 1689 ; London Gazette oct. 14. 1689. Különös, hogy noha Dumond a dundalki táborban volt, kézirataiban egy szóval sem említi a francziák összeesküvését.

Néhány órával, az összeesküvők kivégeztetése előtt, a hadseregben egy általános szemle tartatott, s úgy látszott, hogy az angol zászlóaljok megritkultak. A hadjárat első napjától kezdve, az ujonczok közt betegségek dühöngtek, de csak a napéjegyen ideje körül öltött e baj aggasztó mérveket. Irlandban rendesen igen erős őszi esők vannak, s ez évben a szokottnál is erősebbek voltak. Az egész vidéket árviz boritá; s a herczeg tábora egy mocsárban állott. Az enniskilleniek az éghajlatot megszokták. A hollandiak oly országban éltek, mely, egy azon időbeli élcz szerint, rendesen ötven lábíg állott víz alatt. Ők gunyhóikat szárazan és tisztán tartották; s tapasztalt s gondos tisztjeik nem túrték volna, hogy bármit is elmulasztanak a mi szükséges. De a yorkshirei és derbyshirei parasztság sem oly testalkattal nem birt, mely ellentállhatott volna ily káros befolyásoknak, sem oly ügyességgel nem, mely azok ellen megvédhette volna őket. Az élelmi biztosok által szállított rosz készletek növelék a bajt, melyet az éjhajlat okozott. Gyógyszerek teljesen hiányoztak. Orvos kevés volt. A gyógykészletek közt alig volt egyéb, mint tépet és tapasz a sebekre. Százankint betegedtek s haltak meg az angolok. Még azok is, kiket a kór megkímélt, leverve és elgyengülve voltak, s a mi fajunk szokott erélye helyett ázsiai tétlenségbe süllyedve, várták sorsukat. Hiába próbálta Schomberg rávenni őket, hogy tanyáikat javitgassák s a nedves földet, melyen feküdniök kelle, vastagabb rétegekben száraz fenyérrel takarják be. A munka borzasztóbbnak tetszett előttük, mint a halál. S nem lehetett várni azoktól, a kik önmagukon sem akartak segíteni, hogy másokon segítsenek. Senki sem kívánt, se nem mutatott részvétet. A borzasztó jelenetek megszokása bizonyos keményszivűséget s kétségbeeső kegyetlenséget szült nálok,

melynek alig van mássa a ragályos betegségek történetében. A betegek jajgatásait társaik káromkodásai és trágárságai nyomták el. Sokszor egy azon reggel elhunyt nyomorultnak holt testén lehetett ülni látni egy másik nyomorultat, a kinek azon este kelle meghalni, a mint csufdalokat kurjogatva, bugyival köszönté föl az ördögöt. Mikor a halottakat temetni vitték, a többiek zugolódtak, mert, ugymondák, a halott teste jó volt védfalnak és széknek. Mikor bővében lehetnének ily czélszerű butorzatnak, miért kényszerítik az embert, hogy hideget szenvedjen és a nedves talajon guggoljon? *)

A betegek közül sokat a belfasti partra szállítottak az az angol hajók, a hol egy nagy kórház rendeztetett be. De alig a fele jutott el odáig élve. A carrickfergusi öböl hosszában nem egy hajó vesztegelt, megrakva dögszagot terjesztő hullákkal, egy élő lény felügyelete nélkül. **)

Az ir hadsereg sokkal kevesebbet szenvedett. A munsteri és connaughti suhancz oly jól érezte magát a táborban, mintha saját gunyhójában volna és saját bozótja párolgását szívna be. Természetesen örült a szász eretnekek nyomorának, s azzal kecsegtette magát, hogy csapás nélkül fognak megsemmisülni. Gyönyörrel hallgatá naponta az angol tisztek sirjai fölötti ágyulövéseket, míg utóbb a temetések, miket e tisztesség megilletett, oly gyakoriak lőnek, hogy el kellett azt hagyni s egy még gyászosabb csend váltá föl a gyászos durrogásokat.

*) Story : Inpartial History ; Dumont kéziratában. A táborban a dögvész alatt lábra kapott bomlás és feslettség számos azon időbeli röpiratban, versben és prozában, meg van említve. Lásd különösen : »az erkölcsök reformatiója« cz. szatirát.

**) Story.

Most már Jabab oly határozott fölényben látá magát, hogy könnyü szerrel nélkülözhetett öt ezredet, melyet Connaughtba küldött. Sarsfield vezényle ezeket. Ő ugyan nem állott oly magasan a király becsülésében, mint megérdemelte volna. A király bizonyos szellemi felsőbbség negélyezésével, melyre Avaux és Rosen bizonnal szájukba haraptak, derék ficzkónak mondá őt, de a kinek kevés van a fejében. Nagy nehezen sikerült a követnek, hogy az ir hadsereg e legjobb tisztjének egy dandárnok rangjára emeltetését a királynál kivigye. Sarsfield most teljesen igazolá az ő francia pártolóinak jó véleményét. Az angolokat Sligából kiszorítá; s Galwayt, mely nagy veszélyben forgott, biztosítá. *)

De a Dundalk előtti angol sánczok ellen támadás nem intéztetett. Az óránként felszaporodó nehezségek és balesetek közepette Schomberg nagy képessége óránként fényesebben tűnt föl. A siker bő áramlatában, Montes Claros térein, Maestricht bástyái alatt nem érdemelte meg annyira mindenki bámulatát. Szilárd elhatározása soha sem ingadozott. Előrelátása soha sem hagyá el. Kedélye, daczára a folytonos felhívásoknak és ingerkedéseknek, megtartá derűlségét, nyájasságát. A parancsa alatt szolgálatképesek létszáma, még ha a láztól földre terítetteteket is oda számítjuk, nem lehetett több ötezernél. Ezek alig birták meg a rendes teendőket; s most szükségképen kétszer annyi teendővel kelle terhelni őket. Az öregnek rendelkezései mind a mellett oly mesteriek voltak, hogy gyenge erejével számos heteken át farkasszemet nézett egy huszezernyi sereggel, melyet még a fegyveres haramiák egy nagy tö-

*) Avaux, oct. 11/21. nov. 14/24. 1689; Story; Jakab élete II. 382. 383. Eredeti emlékirat; Nihell naplója.

mege is támogatott. Végre, november elején az irek szét mentek, téli szállásaikra. A herczeg ekkor föloszlatta táborát s Ulsterbe vonult vissza. Épen, a mikor seregének utólja kezdett már indulni, hire futott, hogy az ellenség nagy erővel közeleg. Ha ez a hír megvalósul, a legnagyobb veszélybe jött volna. De az angol ezredek, noha létszámuk harmadára olvadva le s noha a legegészségesebb ember is alig birta el fegyverét, a csata reményére különös örömet és elevenséget mutattak, s esküdtek reá, hogy meglakoltatják a pápistákat mind azokért, a miket az utolsó hónap alatt szenvedtek. »Mi angolok,« mondá Schomberg, jó kedvében azonosítva magát a néppel, mely őt befogadta, »mi angolok örülünk az ütközetnek. Csak az kár, hogy a katonai mesterség egyéb részeiben is nem vagyunk olyan erősek.«

A lárma hiunak bizonyult, a herczeg serege bántatlanul ment el, de az országot, a melyen a visszavonulás történt siralmas és utálatos látványt nyújtott. A megrakott kordék hosszú sora döcögött végig a durva kövezeten. Minden lökésre egy nyomorult ember adá ki lelkét. A hullák ledobattak, s ott maradtak a farkasok és hollók számára. Mind azon halottaknak száma, a kik a dundalki mezőn, a belfasti kórházban, az uton és a tengeren elvesztek, mintegy hatezerre ment. A fönmaradók Ulster falvai és városai-ban kaptak téli szállást. A tábornok Lisburnba tette át fő hadi szállását. *)

*) Story: Részhajlatlan története; Schomberg jelentései; Nihell naplója; Jakab élete; Burnet II. 20. Dangeau naplója ezen őszben; Avauxnak Seignelayhez küldött leirása; s a Dumont kézirte. A London Gazette borzasztó hazugságokkal van teli. Egész őszön át, szerinte a hadsereg mindig a legjobb állapotban van. Egy sületlen drámában, melynek czime: the Royal Voyáge (a király útja) s mely

Magaviseletét sokféleképen ítélik meg. Okos és őszinte emberek azt állíták, hogy önönmagát felülmulta, hogy Európában nem volt több oly hadvezér, a ki ujoncz sereggel, tudatlan tisztekkel, gyér ellátás mellett, egyszerre kellvén küzdenie egy nagyobb számú ellenséggel, egy gaz tábori biztossággal, az árulók fészkeivel saját táborában, s az ellenség fegyverénél öldöklőbb dögvésszszel, mégis egyetlen zászló s egyetlen ágyú vesztesége nélkül fejezte volna be a hadjáratot. Másrészről, sokan az ujonnan ki-nevezett őrnagyok és kapitányok közül, a kik ügyetlenségökkel minden bajait csak növelték, s a kiknek, az egy személyes bátorságon kívül semmi kellő tulajdonuk nem volt, zugolódtak annak ügyessége és kitartása ellen, a kinek megmentésöket köszönhatték. Panaszaik a szent György csatorna tulsó oldalán viszhangra találtak. Némely panasz, bár igazságtalan, de menthető volt. Nem lehetett rossz néven venni a szülőknak, a kik fiaikat első egyenruháikban táborba küldötték, hogy ott a dicsőség útján kitüntessék magukat, ha most midőn azt hallották, hogy szalmán feküdve orvosi segély nélkül haltak meg, s minden keresztyéni vagy katonai szertartás nélkül temették el őket egy mocsárba, fájdalomban igazságtalanul és meggondolatlanul ítélték. De a gyászoló családok jajkiáltásai közé másféle, kevesbé tiszteletre méltó jajkiáltások is vegyültek. A kik ujságokat szeretnek hallani és terjeszteni, haragudtak a tábornokra, a ki oly kevés hallani és elbeszélteni valóval látta el őket. Az e fajta emberek, oly kíváncsiak az izgalmakra, hogy

a londoni pór nép mulattatására 1669-ben adatott, az íreket úgy léptetik föl, mint a kik a beteg angolokat megtámadják. Az angolok elkergetik a támadókat s aztán halva rognak össze.

sokkal örömeztőbb megbocsátának egy hadvezérnek, ha a csatát elveszti, mint ha azt kikerüli. Azon politikusok, a kik a Garroway legvastagabb füstfellegei közt szerettek orákulumot tartani, bátran vetették föl a kérdést, a nélkül, hogy akár a háboruhoz általában, akár az ir háboruhoz különösen csak legkisebbet is értenének, hogy hát miért nem ütközik Schomberg. Azt nem merték állítani, hogy nem érti a mesterségét. Ő, kétségkívül, kitünő vezér volt, hanem már vén ember. Elég jól néz ki korához képest, de tehetsége nem az már a mi volt, emlékező tehetsége elhagyja, s tudva volt róla, hogy néha délután már elfeledte azt a mit reggel csinált. Kétkedni valóban lehetett vajon van-e oly ember a világon, a kinek lelki tehetségei nyolczvanéves korában ugyanazok mint negyvenéves korában. De hogy Schomberg értelmi ereje az évek által keveset vesztett, az eléggé kitünik jelentéseiből, a melyek még megvannak. Ezek a hivatalos styl remekei, csinosak, világosak, teli fontos dolgokkal és nyomós érvekkel, s a lehető legkevesebb szóba tömörítvék. Ezen jelentésekben, néha czélzást tesz, minden keserűség nélkül de nyugodt lenézéssel, azon felületes fecsegők korholásaira is, a kik soha sem láttak még valamely hadműveletet a whitehalli díszőrség felváltásán kívül, mégis azt képzelik magukban, hogy nincs a világon könnyebb feladat, mint bármily körülmények közt s bármily akadályok ellenére is egy nagy győzelmet vivni ki, s ama buzgó patriotáknak ellene szórt vádjaira, a kik azt hiszik, hogy bármely angol fuvaros vagy cséplő, a ki még nem tanulta meg, miként kell egy puskát tölteni vagy egy szuronyt kezelni, bátran megmérkőzhetik akár öt muskatérossal Lajos király testőrcsapatából. *)

*) Lásd jelentéseit a Dalrymple emlékiratai függelékében.

Ha az irlandi hadjárat eredményei ily kevéssé kielégítők voltak, a tengeri had műveletei még kevesbé kielégítőnek mondhatók. Egész biztossággal számítottak arra, hogy tengeren, Anglia Hollanddal szövetkezve, több mint elegendő lesz Lajos hatalmát leverni, de minden roszul ment. Herbert, a bantrybayi jelentéktelen csetepaté után, hajó-osztályával Portsmouthba vonult. Itt úgy látta, hogy nem veszté el sem a közönség sem a kormány bizalmát. Az alsóház köszönetet szavazott neki, s az udvar az elismerés jeleivel tüntette ki. Ő nem volt jelen a koronázáskor, s így nem vette ki részét ama jutalmakból, melyek akkor a forradalom fő előmozdítói között kiosztattak. A mulasztás most helyreüttetett; s ő Torrington gróffá neveztetett. A király elment Portsmouthba, az admirális hajó fedélzetén ebédelt, teljes bizalmát fejezte ki a tengerészeti hűsége és vitézsége iránt, két derék kapitányt, Cloudesleyt és Ashbyt, lovagokká ütötte, s ajándokot osztatott ki a tengerészek között.*)

Nem kárhoztathatjuk Vilmost, hogy Torringtonról jó véleménynyel volt. Mert Torringtont általában a tengerészet legügyesb s legvitézebb egyik tisztjének tartották. Őt még Jakab egy angol ellentengernagy rangjával ruházta föl, s pedig ha valamihez, csak ehhez értett. Torrington ezen helyet, s más nyereséges hivatalait is otthagya, mihelyt látta, hogy azokat megtartva, a jezsuita cselszövények eszközévé kellene lennie. A forradalom sikerére senkinek sem volt nagyobb s több kockázattal és eredménynyel járó befolyása nálánál. Ugy látszott tehát, hogy senkinek sem volt több érdeme arra, hogy a hajóhad élére

*) London Gazette máj. 20. 1689.

állittassék. De valóban senki sem volt annyira alkalmatlan e helyre. Mindig laza erkölcsű volt, annyira, hogy azon szilárdság, melylyel vallásához ragaszkodott, mindenkit meglepett. De az ő dicséretes kegyvesztése úgy látszik, jótékony viselkedést gyakorolt jellemére. Szegénységében, és számkivetésében, a kéjenczből hős lett. De, mihelyt a jó szerencse visszatért, a hősből meg újra kéjencz lett; s e visszaesés mély és reménytelen volt. Lelki tehetségei, melyek egy rövid időre felmagasztosultak, most a kicsapongástól annyira lesüllyedtek ismét, hogy önmegtagadásra vagy nemesb erő kifejtésre teljesen képtelenné vált. Egy közönséges hajóslegény durva bátorsága most is megvolt benne. De mint tengernagy, s mint az admirális első lordja, egyaránt mögötte maradt feladatának. A hajóhad, a helyett hogy a tengerek rettegése lett volna, egyik hónapról a másikra tétlenül hevert a kikötőben, az alatt, míg ő Londonban mulatott. A tengerészek, szójátékot csinálva új czimére Tarry-in-town- (maradj a városban) lordnak nevezték el. Mikor hajóra szállt, egy csapat kéjhölgy jött mindig vele. Alig volt olyan órája a nappalnak vagy az éjszakának, a melyben a claret hatása rajta meg ne látszott volna. Telhetetlen levén az élvezetben, telhetetlen volt a kapzsiságban is. A hízolgókat nem kevesbé szerette mint a gyönyört és a vagyont. Rég megszokta a legaljasb bókakat követelni alárendeltjeitől. Az ő zászlóshajója egy kis Versailles volt. Oda várta maga elébe tisztjeit, mikor lefeküdt, s oda minden reggel, mikor az ágyból fölkel. Szívelte azt is ha öltöztetni segítették. Egyik bodros parókáját fésülgeté, másik himzett kabátját tartá kezében. Ilyen vezér alatt nem nagy lehetett a fegyelem. Matrózai a portsmouthi csöcselék közt dőzsölgetve töltötték idejüket.

Azon tisztjei, a kik szolgálalkúság és hizelgés árán megvásárolták kegyeit, könnyű szerrel kaptak távozási engedélyt, s heteket töltöttek Londonban, korcsmákat járva, utcán kóborolva s álczás nőkkel a színházakban szerelmeskedve. Az élelemszállítók csakhamar észrevették kikkel van dolguk, s tonna-számra küldtek a hajókra olyan hust, mely ebnek se kellett és hordó sereket, melyek a moslékhoz hasonlítottak. Az alatt a brit csatornát bátran járták a francia kalózok. Kereskedő hajóinkat Plymouth falai alatt rabolták ki. A nyugotindiai czukor-raj két hajót vesztett. Hat ezer fontra becsülték mindazt a kárt, a melyet szigetünk közvetlen közelében a czirkálók által elvett árúkbán szenvedtünk az alatt, míg Torrington az ő palaczkjaival és háremhölgyeivel mulatott. Olyan nehéz volt s oly drága áron lehetett tőle megnyerni valamely védhajó kíséretét, hogy kereskedőink kénytelenek voltak hollandi magán egyénekhez folyamodni, s az idegen bérenczeknek sokkal nagyobb hasznát vehették mint a mi saját királyi hajóhadunknak, s kevésbé kapzsiaknak találták őket.*)

Az egyetlen osztály, melyben nem lehetett hibát találni, a külügyek osztálya volt. Itt Vilmos maga magának volt ministere; s ott, a hol ő volt a minister, nem létezett halogatás, baklövés, lopás, árulás. Nagy nehézségekkel kellett ugyan megküzdenie. Még Hágában is oly ellenzékkal állott szemben, melyet minden bölcsesége és szilárdsága, még Heinsius erélyes közreműködése mellett is alig volt képes legyőzni. Az angolok észre sem vették, hogy

*) Alsóh. Napló. Grey. nov. 13. stb. 1689. Lásd, a számos gúnyirat közt, a medvevadászatról való parabolát, az erkölcsök ujjaszületését, az ál-gyászolókat stb. Pepy naplóját is, oct. 15. 1683.

míg ők az ő uralkodójuknak a saját szülőföldje iránti részrehajlásáról panaszkodnak, másrésről Hollandiában egy nagy párt épen fogadott új hazája iránti részrehajlása miatt zúgolódik. A hollandi követek Westminsterben panaszt emeltek, hogy az általa javasolt államszövetség egyes föltételei a köztársaságnak méltóságát lealázók, érdekeit pedig sértők volnának; hogy a hol csak az angol lobogó becsületéről van szó, ő nagyon kényes és makacs, hogy feltétlenül ragaszkodik egy ponthoz, mely szerint Francziaországgal minden közlekedés tiltva lesz, a minek káros következményeit az amsterdami tőzsde nyomban meg fogja érezni; hogy a midőn ők azon reményöket fejezték ki, hogy a hajózási acta vissza fog vonatni, ő nevetésre fakadott s megmondá nekik, hogy arra még csak gondolni sem lehet. S minden föltételt keresztül vitt; ünnepélyes szerződés kötöttet Anglia és a batáviai köztársaság között, melyben egymást lekötötték, hogy szilárdul összetartanak Francziaország ellen, s egyik sem köt békét a másik nélkül. De a hollandi követek egyike kijelenté, hogy ő attól tart, hogy otthon e nagy engedékenység miatt árulónak fogják nézni; s egy másiknak névaláírása az okmányon világos tanúságot tesz a mellett, hogy reszkető kézzel írta azt alá.*)

Ekközben Vilmos ügyes közbevetése folytán az Egyesült államok és a császár közt egy szövetségi szerződés jött létre. Ezen egyezséghez Spanyolország és Anglia hoz-

*) Legjobb elbeszélése ezen alkudozásoknak a Wagenaaré. Ő neki rendelkezésére állottak Witsen iratai, s bőven felhasználta azokat. Witsen volt az, a ki nagy izgatottságban írta alá, »zo als« úgy mondja, »majné beerende hand getuingen kan.« A szerződések megvannak Dumont: Corps Diplomatiquejában. Aláíratnak agust. 1689.

zájárultak; s így a négy nagy hatalom, mely korábban barátságos egyetértésben élt egymással, most formasierü egyezség által kötötött össze.*)

De mielőtt a formasierü egyezség aláírva és megpecsételve lett volna, már a szerződő felek mind fegyverben állottak. Az 1689. év elején az egész szárazföldön a Hämusból a Pyrenékig háboru dühöngött. Franciaország, minden oldalról egyszerre támadtatva meg, minden felé erélyes védelmet fejtett ki; s az ő török szövetségese Szerbiában és Bulgáriában egy nagy német hadsereget teljesen elfoglal. Egészen véve a hadműveletek e nyáron át elég kedvezők voltak a szövetségesekre nézve. A Dunán túl badeni Lajos, a muzulmanok fölött egymásután több győzelmet nyert. Rousillon szorosaiban, a francia csapatok Catalonia fegyveres népe ellen minden határozott siker nélkül viaskodtak. Egy német sereg, a bajor választófejedelem alatt, elfoglalta a kölni érsekséget. Egy másikat lotringeni herczeg Károly vezérelt, egy fejedelem, a ki francia fegyverek által saját országából kivette, szerencselovaggá lőn, s mint ilyen hirnevet is, elégtételt is szerzett magának. Elindult a Pfalcz pusztitói ellen, visszaverte őket a Rajna mögé, s hosszabb ostrom után az erősen védett és fontos Metz várát vette be.

A Sombre és a Meuse között a francziák, Humieres tábornagy alatt álltak szemben a hollandiakkal, a kiket Waldeck herczeg vezényelt, egy tisztt, a ki az Egyesült-államokat sokáig hiven és ügyesen szolgálta, noha nem mindig szerencsével, s a ki Vilmos becsülését nagy mér-

*) A szerződés a császárral kelt máj. 12. 1689. Dumont: Corps Diplomatique.

tékben birta. Waldeck alatt állott Marlborough, a kire Vilmos egy angol brigádát bizott, mely Jakab régi hadseregének legjobb ezredeiből állott. Marlborough után második volt rangra és hadvezéri ügyességre nézve is, Talmash Tamás, jó katona, kinek sorsa az lett, hogy neve szégyen és gyalázat nélkül ne emlittethessék. A Humieres és Waldeck seregei közt semmi elhatározó nem történt, hanem az egymásutáni összeütközésekn agyobbrészt a szövetségesek előnyére ütöttek ki. A legfontosabb ezek közt Walcourtnál történt augusztus ötödikén. A francziák egy, angolok által támogatott előörset támadtak meg, erélyesen visszaverettek, s zavarban vonultak vissza; néhány ágyún kívül, több mint hatszáz halottat hagyva a csatatéren. Marlborough, ugy ezen mint más alkalmakkor, vitéz és ügyes vezérként viselte magát. A Coldstream-testőrök, Talmash alatt, s azon ezred, mely most a tizenhatodik soredred nevét viseli, Hodges ezredes alatt, nagyon kitüntették magukat. Különösen az a királyi ezred, mely pár hónappal az előtt Ipswichnél a lázadás zászlaját tüzte ki, e napon megmutatá, hogy Vilmos, midőn ama nagy vétségért megbocsátott, szintoly bölcsen mint nagylelkűleg cselekedett. Az elismerést, melyben Waldeck az ő jelentésében az irlandiak vitéz magukviseletét részesíté, gyönyörrel olvasták honfitársaik. A csata ugyan nem volt több egy csetepaténál, de erős és véres csetepaté volt az. Emberemlékezet óta angolok és francziák közt ily komoly összeütközés nem volt; s a mi őseink büszkén látták, hogy az éveken át tartott alárendeltség és tétlenség nem volt képes meggyengíteni a nemzet bátorságát.*)

*) Waldeck jelentése a London Gaz. aug. 26. 1689. Történelmi

A jakabpártiak azonban a hadjárat eseményeiben elegendő korholni valót találtak. Marlborough, nem ok nélkül, gyűlöletök legelső tárgyát képezé. Az ő eljárásában, a csatatéren, a leggonoszabb bírálat sem találhatott sok kivetni valót, de volt benne más hiba, a mely méltóbb megszólásra adott alkalmat. A fősvénység ritkán szokott fiatal ember, ritkán nagy ember tulajdona lenni, de Marlborough ama kevesek egyike volt, a kik virágzó ifjukorukban a hasznot bornál és asszonynál többre becsülik, s a kik, a nagyság tetőpontján, a hasznot eleibe teszik hírnek és hatalomnak. Mindazon kiváló tulajdonokat, miket a természet reá pazarolt. ő csak a szerint becsülte, a mint hasznot hajthattak neki. Husz éves korában szépségéből és ifjú erejéből csinált pénzt magának. Hatvan éves korában pénzt csinált szelleméből és dicsőségéből. A tapsok, melyeket magaviselete Walcourtnál méltán aratott, nem nyomhatták el azok sottogásait, a kik szerint ez a hős mindenütt, a hol csak egy darab pénzt lehet nyerni vagy veszteni, egy kész Euclio és Harpago; hogy, noha nevezetes összeget huzott azon ürügy alatt, hogy nyílt asztalt kell tartania, soha egy tisztet ebédre nem hívott meg; hogy a létszámról vitt lajstromai csalárdul meg voltak hamisítva; hogy zsebre rakta azok zsoldját, a kik már rég meghaltak, olyanokét, a kik szeme láttára estek el Sedgemoornál négy évvel azelőtt; hogy egy csapatban húszy ily nevet lehetett találni, más csapatban hatvanat. Csakis az ő rettenthetetlen bátorsága és értelmi felsőbbsege, melyet nyájassággal és megnyerő modorral tudott egyesíteni, nyerhette s tarthatta meg neki,

adatok az első gyalog seregről; Dangeau aug. 28.; Monthly Mercury sept. 1689.

oly igen katonátlan hibái daczára is, katonáinak jó indulatát.*)

Azon idő tájban, a midőn az ellenséges hadseregek Európa minden részében téli szállásaikra mentek, egy új pápa ült a szent Péter székébe. Tizenegyedik Incze nem volt többé. Sorsa valóban különös volt. Az ő lelkiisméretes és buzgó ragaszkodása azon egyházhoz, melynek feje volt, egy annak történetében legválságosb helyzetben, arra vitte őt, hogy leghalálosabb ellenségeivel szövetezzék. Az ő halála hírét rémüléssel és fájdalommal vették a protestáns fejedelmek és népek, ellenben örömmel és újabb reményekkel Versailles és Dublin. Lajos azonnal egy magasrangu rendkívüli követet küldött Rómába. Az Avignonban fekvő francia őrsereg onnét elrendeltetett. Mikor a conclave szavazatai egy régi bibornokra, Ottobuoni Péterre estek, a ki nyolczadik Sándor nevet vett föl, Franciaország képviselője megjelent a beiktatási ünnepélyen, tartotta az új pápa fővegét, s ő szentsége kezébe egy iratot tett le, melyben lemond azon gyűlöletes előjogáról, hogy védője legyen a zsiványoknak és orgyilkosoknak. Sándor ajkaihoz szorította ezen iratot, megölelte annak átadóját, s elragadtatással beszélt a közel kilátásban levő teljes kibékülésről. Lajos azon reményt kezdé táplálni, hogy a vatikán befolyásával az osztrák ház és az eretnek angol trónbitorló közötti szövetséget felbonthatja. Jakab még sokkal vérmesebb volt. Ő oly botor volt, még pénzsegélyt is várni az új pá-

*) »The Dear Bargain« (a drága üzlet) egy jakobita gúnyirat, titkon nyomtatva 1690. »Nincs elég türelmem« mondja a szerző, »hogy ezen nyomorult mellett (Marlborough) még másokat is említsek, Ezek, hozzáképest mind ártatlanok, még maga Kirke is.«

pától, s Melfortot, a ki versaillesi küldetését éppen elvégezte, sietve Rómába küldé, hogy ő szentségét kérje meg, : tenne valamit azon jámbor feladat előmozdítására, miszerint a tiszta vallás a brit szigeteken föntartassék. De csakhamar kiszült, hogy Sándor, noha máskép beszélt mint előde, lényegében ugyanazon politikát akarja követni, mint előde. A szentszék és Lajos közötti viszály eredeti oka még fönállott, A király tovább is nevezett ki főpapokat, a pápa tovább is megtagadta azok fölszentelését, s ebből az következett, hogy Franciaország püspökségeinek egy negyedréssében oly püspökök voltak, a kik bárminő püspöki működésre minősítve nem valának.*)

Az angol egyház ez időben nem kisebb rendetlenségbe jött mint a gallikán egyház. Parliamenti határozattal augusztus elseje volt kitűzve végső határidőnek, a melynek eltelte előtt minden állomást tartó papnak vagy akademikus hivatalban levőnek le kelle tenni a hűségi esküt Vilmos és Mária iránt. A nyár első felében a jacobiták azt remélték, hogy a nemesküvők nagy száma zavarba fogja hozni a kormányt. De ezen remény meghiusult. A papok közt ugyan nem sok whig volt. Nehányan ama mérsékelt tory iskolához tartoztak, mely megengedé, noha nem szívesen, hogy rendkívüli visszaélések mégis jogosan vihetik a nemzetet szintén rendkívüli ellenszerek alkalmazására. De a rend tagjainak legnagyobb része a szenvedő engedelmesség tanát vallá, csak hogy ez a többség most kétfelé oszlott. Egy elvi kérdés, mely a forradalom előtt tisztán elméleti volt, s azért

*) Mercuries septemb. 1689, s a négy következő hónapról. Welwood : Mercurius reformatus sept. 18 és 25, és oct. 8. 1689. Melfort utasításai s a pápához és Este libornokhoz beadott emlékirata, a nairnei iratok közt. Kivonatossan közlé Macpherson.

legtöbbek által, habár néha melleleg előtérbe állott is, nagyon közömbösen tárgyalatott, most gyakorlati jelentőséget kezdett nyerni. Megengedve a szenvedő engedelmeség tanát, kit illetett most meg ez engedelmesség? Mig az örökségi jog és a tényleges birtoklás együtt járt, eziránt kételynek nem lehetett helye, de most az örökségi jog és a tényleges birtoklás különváltak egymástól. Az egyik fejedelem, kit a forradalom emelt föl, Westminsterben uralkodott, törvényt szabva, tisztviselőket, főpapokat nevezgetve s hadsereg és hajóhad fölött rendelkezve. Birái ítélték a perekben. Sheriffjei befogták az adósokat és végrehajtották a gonosztevőkön a büntetéseket. Igazságszolgáltatásnak, közrendnek, tulajdonnak vége, a társadalom zürzavarban oszlik föl, ha az ő nagy pecsétje nem örökös felettök. A másik fejedelem, kit a forradalom letett, külföldön élt. Nem gyakorolható egy uralkodónak semmi hatalmi tényét, nem teljesíthet semmi kötelességét, s úgy látszék csak ép oly erőszakos eszközökkel volna visszahelyezhető, mint a minőkkel kivettetett. Már most e két fejedelem közül melyiknek tartozott egy keresztyén ember engedelmességgel?

A papság nagy része a Szentírás világos szavaiból azt olvasta ki, hogy mindig a tényleges uralkodónak kell engedelmeskedni, nem vizsgálgatva annak jogczimét. Azon korbéli angol hittanárok előtt nagyon kedvelt volt az apostol ama mondása, melyszerint minden hatalom Istentől van, s ezt, szerintök, nem lehetett valamely legitim kutforrásig visszavezetni, hanem egyszerűen a főnálló hatalomra kelle alkalmazni. Mikor Jézust kérdezték, vajon a választott nép köteles-e adót fizetni a császárnak, ő egy más kérdéssel felelt, nem azzal, vajon a császár

tudja-e igazolni valamikép a Juda régi királyi házából való leszármazását, hanem azzal, hogy az a pénz, melyet vonakodtak a császár pénztárába befizetni, a császár pénzverdejéből került-e ki, vagyis más szóval, vajon a császár tényleg birja-e egy uralkodó hatalmát s teljesíti-e annak teendőit.

Átalában azt tartják, s alapos okoknál fogva, hogy az evangeliumok és epistolák szövegének leghitelesebb magyarázatait az első keresztyének gyakorlati eljárásában kell keresni, föltéve, hogy ez eléggé kimutatható; s esetleg éppen azon idő, a melyben közelismerés szerint az egyház a maga legnagyobb tisztaságában állott még fönn, gyakori és erőszakos politikai változások ideje volt. Egyike legalább az apostoloknak úgy látszik megérte azt, hogy alig kevesebb mint egy év alatt négy császár bukott meg. A harmadik századbeli vértanúk közül igen soknak tiz vagy tizenkét forradalmat is meg kellett érnie. Ama vértanúknak igen sokszor volt alkalmuk megfontolni, minő kötelességeik vannak egy sikerdús forradalom által éppen felvergődött fejedelem iránt. Hogy mindnyájan, vagy bár egyikök is, a büntetéstől való félelem miatt ne merte volna azt teljesíteni, a mit helyesnek vélt, azt egy igazhívő sem tehetné föl róluk. Pedig ha valamit lehet egész biztossággal az első keresztyénekről állítani, úgy azt lehet, hogy tényleges uralkodótól, jogczimének törvényes vagy törvénytelen volta miatt, soha az engedelmességet meg nem tagadták. Egy időben ugyan huszan sőt harminczan is versenyeztek, jogkövetelők, a legfőbb hatalomért. Minden tartománynak, Aegyiptomtól kezdve Britanniáig, meg volt a maga Augustusa. Mind ezen uralkodók nem lehettek törvényes császárok. De nem volt példa reá, hogy bárhol

is a hívők kétkedtek volna annak alárendelni magukat, a kik ama polczon, a császári hatalmat gyakorolták. A római keresztyének Aureliannak, a lyoni keresztyének Tetricusnak, a palmyrai keresztyének Zenobiának engedelmeskedtek. »Éjjel és nappal« — ezek valának tulajdon szavai Carthago püspökének, a nagy Cypriánnak, melyeket Valerian és Gallienus képviselőihez intézett, — »éjjel és nappal imádkozunk mi keresztyének az egy igaz istenhez, hogy áldja meg a mi császárainkat.« Pedig ezen császárok néhány hónappal az előtt erővel lökték le elődjüket Aemilianust, a ki viszont lelökte elődét Gallust, a ki az ő előde a Decius házának romjain kapaszkodott fel a trónra, a ki ismét megölte elődét Philippust, ez pedig megölte elődét Gordiant. Lehetett-e olyat hinni, hogy egy szent, a ki rövid harmincz vagy negyven évi időközben a királygyilkosok és lázadók e hosszú sorának hű alattvalója lett, most inkább szakadást idézne elő a keresztyénségben, semmint Vilmos királyt és Mária királynőt elismerné? Azon anglikán papok, a kik az esküt letették, százszor is felhívták aggályosabb testvéreiket, hogy csak egy példát mutassanak föl arra, hogy az első keresztyén egyház megtagadta volna az engedelmességet valamely győztes bitortól, s e felhívás százszor felelet nélkül maradott. A nem-esküvők nem sokat felelhettek erre, csak azt, hogy az előzmények keveset nyomhatnak ott, a hol elvbe ütköznek; oly állítás, mely igen roszul illett azon iskolához, mely mindenkor a legbabonásabb vak tiszteletet hirdeté a szent atyák tekintélye iránt.*)

*) L. egy nonjuror feleletét a surumi püspök felhívására, Kettlewell életrajza függelékében. A Tanner-iratok közt, a bodleyi

Későbbi és romlottabb időkől vett példák kevesebb tiszteletre tarthattak igényt. De még ily későbbi és romlottabb idők történetéből sem tudtak az eskütagadók, az ő tanjok mellett harczoló előzményeket felhozni. A mi országunkban sok fejedelem ült a trónon, a kiknek nem volt örökösödési joguk reá, de senki sem tartotta keresztyén ember kötelességével összeférhetlennek, hogy ily királyoknak hű jobbágya legyen. Negyedik Henrik bitorlása, harmadik Rikhárd még gyűlöletesebb bitorlása az egyházban szakadást nem idézett elő. Mihelyt a bitorló megszilárdította magát trónján, a püspökök letették neki a hűbéri esküt birtokaik után, egyházi gyűlések feliratokat intéztek hozzá, és segélypénzt szavaztak meg neki; és soha egy casuista olyat nem mert állítani, hogy a birtokban levő uralkodónak engedelmeskedni halálos vétek volna.*)

könyvtárban van egy irat, melyet Sancroft méltónak tartván a megőrzésre, szabad lesz tán idéznem. Szerzője, egy buzgó nonjuror, miután több kicsinyes fogásokkal igyekszik kitérni egy engedékenyebb theolognak az első keresztyénegyház gyakorlatából meritett érvelése elől, így folytatja: »Tegyük fel, a régi keresztyének mindannyian az apostoloiktól kezdve, annyira számba ne vették volna korábbi fejedelmeiknek tett hűségi esküiket, mint ahogy állittatik, — azt fogja-e ebből következtetni, hogy az ő eljárásuk eöben szabályul szolgál? Sokszor követtek el hibákat s védtek átalában azokat oly emberek, a kik különben igen orthodox hitűek valának.« Az első keresztyének gyakorlatából meritett érvelés igen feltűnően jól van keresztül vive egy ily cz. értekezésben. Az ellennemállás vagy passiv engedelmesség tana, mint semmi összefüggésben nem levő a Vilmospártiak és Jakabpártiak mai viszályával. Irta egy világi gentleman, az anglikán államegyház tagja. 1689.

*) Egyike a leghizelkedőbb feliratoknak, melyek egy convocatiótól valaha származtak, harmadik Rikhárdhoz volt intézve. Megtalálható Wilkins »Concilia«iban. Dryden, a canterburyi elbe-

Az ókor egész keresztyénségének gyakorlatával az angol államegyháznak nagy tekintélyben álló tanítása szoros egybehangzásban volt. A szándékos lázadásról irt homilia egy; az uralkodóknak tartozó engedelmességet minden mértéken túl erős kifejezésekben parancsoló elmélkedés, nem másokról mint a tényleges uralkodókról szól. Sőt, ama homilia világosan meghagyja az embereknek, hogy nem csak a törvényes fejedelemnek tartoznak engedelmeskedni, hanem bármely bitorlónak is, a kit Isten, vétkeik büntetéseül, haragjában reájok küldött. S azt már bizonynyal a legnagyobb képtelenség volna kívánni, hogy alávetéssel fogadjuk a bitorlót, kit Isten haragjában küld, de makacsul megtagadjuk az engedelmességet az olyan bitorlótól, a kit Isten irgalmasságból küld. Megengedve, hogy vétek volt az oraniai herceget meghívni, vétek hozzá csatlakozni, vétek őt királylyá tenni; mégis az egész zsidótörténelemből és a keresztyén egyház történelméből nem merithetünk-e folytonos példákat arra, hogy az isteni gondviselés a rosztat is mindenkor jóra fordította? S melyik theolog merné állítani ily esetben, hogy a rosztól való idegenkedésünk miatt, a jót is vissza kell utasítanunk?

Ez okoknál fogva a hittanárok nagyrésze megmaradva bár a mellett, hogy a fejedelemnek ellenszegülni

szélések előszavának egyik legszebb helyén egy jámbor lelkészt mutat be, a ki inkább lemond állásáról semhogy Lancaster herceget királyának elismerje. Ezen tárgyhoz nem adott anyagot sem Chaucer, sem más valaki. Dryden csak olyat akart mondani, a mivel az esküvő papokat boszanthassa, s azért ad oly babonás tant egy tizennegyedik századbéli rom. kath. pap szájába, a minő csak a tizenhetedik század angol papjai közt támadott.

mindig vétek marad, azon következésre jutott, hogy most Vilmos az a fejedelem, a kinek ellenszegülni vétek.

Ez érvekre a nemesküvők azt felelték, hogy szent Pál a főnálló hatalom alatt csak törvényesen főnálló hatalmat érthetett; s hogy szavait masképen magyarázni annyi volna mint véteni a józanész ellen, lealázni a vallást, megbotránykoztatni a gyengébb hitűeket s a gúnyolódóknak adni jó alkalmat. Mindenkinék érzése kell, hogy felháborodjék azon állításra, hogy mihelyt egy királyt, bármily tiszta legyen a jogczime, bármily bölcs és jó a kormányzása, valamely áruló elkerget, azonnal minden alattvalójának kötelességévé válik őt elhagyni s ellenségeihez állani. A jó ügyhez, balsorsban is hiven ragaszkodni, minden időben erénynek tartatott. Minden időben s minden népnél megvetették az olyan politikust, a ki mindenkor a felülke-rekedő félhez szegődött. Ezen uj torysmus sokkal rosszabb a whiggismusnál. Megtörni a hűség kötelékeit azért, hogy az uralkodó zsarnok, kétségkívül nagy vétek, de ez olyan vétek, a melyre lehet mentséget és különös ürügyeket találni, oly vétek, a melyben egy nemesérzésű derék férfiú, ha nincs beavatva az isteni igazság tanaiba s vezérelve isteni kegy által, könnyen bele eshetik. De megtörni a hűség kötelékeit csupán csak azért, mert a fejedelmet a szerencse elhagyta, ez nem csak gonosz tett, hanem aljasság. A szentírás ellen véthet-e nagyobb egy hitetlen, mint ha azt állítja róla, hogy olyan kötelességeket szab a keresztyénekre, a melyeket a pogányok a természetes ész világánál a legnagyobb alávalóságnak tartottak? Az írásban előjön Izrael egy királya, a kit természetellenes fia elűzött palotájából a Jordánon tulra[†]; Dávidé volt, ugy mint most Jakabé, a jog; Absaloné, ugy mint most Vilmosé, a tényleges bir-

toklás. Bárki tanulmányozta a Szentírást, merné-e állítani hogy Shimeinek azon alkalommal tanusított magaviselete követendő példa gyanánt szolgál, és hogy Barzillai, a ki hűségesen megmaradott menekülő ura mellett, Isten parancsa ellen cselekedett s kárhozatot vont magára? S az angol egyház bármely igazfia komolyan állíthatja-e, hogy valaki, a ki egész a nasebyi ütközet napjáig szigorú kiráypárti volt, s ekkor a parlamenthez csapott át, s aztán, a mint a parlament megtisztított, készséges szolgája lett a csonka (törzs) parlamentnek, s aztán mihelyt ez is félrelöketett, hűséges alattvalója lett a protectornak, hogy egy ilyen ember jobban megérdemli egy keresztyén ember tiszteletét, semmint ama szilárd régi cavalier a ki állandó hűséggel viseltetett első Károly iránt a börtönben és második Károly iránt a számkivetésben, a ki kész volt jószágát, szabadságát, életét kockára vetni inkább, semhogy akár szóval akár tettel egyikét is elismerte volna ama rögtönzött kormányoknak, melyek ama gonosz időkben az őket törvényesen nem illető hatalmat magukhoz ragadták? S miben különbözik az akkori eset attól a mi most történik? Az már bizonyos, hogy Cromwell tényleg legalább is szintoly hatalmas volt mint most Vilmos. Hogy Vilmos hatalma szintoly törvénytelen eredetű mint Cromwellé volt, azt egy hittanár se fogja tagadni, a ki az ellennemállás tanát hirdeti. Hogyan tudja már most összeegyeztetni az ily hittanár azt, hogy egyfelől tagadja a Cromwellnek tartozott engedelmességet, másfelől védi a Vilmosnak tartozót? Megengedni, hogy ily nagy következetlenség nem jár becselenséggel, nem keresztyéni szeretet volna, hanem gyengeség. Azok, a kik készek meghajolni a parlament határozata előtt, jobban tennék, ha nyíltan bevállának azt, a mit

különben is minden ember tud, hogy egyszerűen az ő egyházi javadalmaik megmentése végett alkalmazkodnak. Ez, kétséggkívül, igen fontos ok. Hogy egy oly egyházi férfi, a ki egyuttal férj és családapa, félelemmel néz augusztus elseje és február elseje elébe, az igen természetes. De jusson eszökbe nékiek, hogy bármily borzasztó legyen is a felfüggesztetés és a letétetés napja, még más sokkal borzasztóbb napok is be fognak következni, u. m. a halál és az ítélet napja.*)

Az esküvő papok, a mint őket nevezék, nem kis zavarba jöttek ily okoskodások által. Semmi sem zavará meg őket annyira mint az a párhuzam, melyet a nemesküvő papok a Cromwell bitorlása és a Vilmos bitorlása közt vonni soha meg nem szüntek. Mert azon korban a magas egyház bármely tagja képtelenségre vitetve látta volna magát, ha azt kellett volna elismernie, hogy az egyház a Cromwell iránti engedelmességet is parancsolta. Azt pedig lehetetlen lett volna bebizonyítani, hogy Vilmos a hatalomnak tökéletesebb élvezetében van mint volt Cromwell. Az esküvők ennél fogva szintoly gondosan kikerülték ezen tételnek tüzetesebb megvitatását, mint gondosan kikerülték a nemesküvők az első keresztyének eljárásának tüzetesb kutatását.

Az igazság abban van, hogy az államkormányzat azon elmélete, melyet a papság oly sokáig föntartott, magában véve oly képtelen volt, hogy csakis képtelen következtetésekre vezethetett. Az a pap, a ki elméletéhez ra-

*) L. védelmét a nagyon tisztelendő szentatya Lake János, chichesteri püspök vallomásának, melyet, a passiv ellentállást s az új esküket illetőleg halálos ágyán tett. 1690.

gaszkodott, akár tette le az esküt, akár megtagadta azt, semmikép sem birta észszerűleg igazolni eljárását. Ha letette az esküt, ezen tettét csak olyan érvelésekkel igazolhatja, a mely ellen minden becsületes szív fellázad, azon állítással t. i. hogy Krisztus parancsolta volna az egyháznak, hogy hagyja el az igaz ügyet, mihelyt attól a szerencse elfordul, s nyujtsa kezét a győztes gazságnak a szenvedő igazság ellen. És mégis, ha erős volt ez ellenvetés az ő tanok ellen, a nemesküvők tanai még nagyobb ellenmondásokba ütköztek. Mert ezek szerint a keresztyénségnek folyvást vagy rabszolgaságban vagy anarchiában kellene élni. Lehet menteni azt, a ki feláldozza a szabadságot, hogy a közrendet megóvja. Lehet menteni azt is, a ki feláldozza a rendet, hogy a szabadságot óvja meg. Mert szabadság és rend az emberi társadalom két legnagyobb áldása, s ha szerencsétlenségre ez a kettő egymással össze nem férhet, nagyon meg lehet bocsátani, ha valaki az egyiket vagy a másikat választja. Ámde a nemesküvők nemhogy a szabadságot a rendnek vagy a rendet a szabadságnak áldozták volna föl, hanem mind a kettőt, a rendet is és a szabadságot is egy oly ostoba és lealázó babonahitnek akarták áldozatul hozni, mint a minő valaha az egyiptomiak macska- és hagymaimádása volt. A mig egy bizonyos egyén, a ki más emberektől véletlenül csak származása által különbözik, legyen bár ez egy Nero, foglalja el a trónt, engedetlenségnek nincs helye. Ha pedig egy más bizonyos egyén van a trónon, legyen bár egy Alfréd, annak nem szabad engedelmeskedni. Tehát egyre megy, akár milyen örült és gonosz legyen az uralkodása egy oly dinasztíának, a mely az örökösödés jogával bir, s akár mily bölcs és erényes módon gyakorolja a hatalmat egy oly kormány,

mely forradalomból származik. Se ne lehessen valamely elüzött dinasztíának időhatárt szabni jogai elévülésére. Évek, emberöltők, mitse számitsanak. A keresztyének, egész a világ végeig, politikájokat az ő uralkodók családi leszármaztatásaihoz legyenek kénytelenek hozzákötni. Az 1800. az 1900-dik évben békében és boldogságban fognak tán uralkodni oly fejedelmek, a kik jogczimöket a convent szavazatából származtatják. Az mindegy, ők mindig bitorlók lesznek, és hogyha a huszadik vagy huszonegyedik században előáll valaki, a ki elsőbbségi jogát a trónhoz vérszerinti leszármazásából igazolja és felhivja a népet, hogy őt királyának ismerje el, ily felhívásnak örök kárhozat büntetése alatt azonnal engedelmeskedni kell.

Egy whig méltán örvendhetett azon, hogy ellenfelei között támadott ily vitatkozások az ő politikai hitének józanságát bizonyítják. A vitatkozók, a kik ő reá, egyetértve szórták az istentelenség vádját, most tényleg igazat adtak neki, s egyik a másikat tökéletesen megczáfolta. A magas egyházpárti midőn letette az esküt, dönthetetlen érvekkel bizonyította be az evangeliumokból és epistolákból, az első keresztyén egyház gyakorlatából, s az anglikán egyház világos nyilatkozataiból, hogy a keresztyének nem minden lehető esetben vannak hűségre kötelezve, az örökségi joggal bíró fejedelem iránt. Az esküt megtagadó magas egyházpárti pedig szintoly kielégítő módon bizonyította be, hogy a keresztyének nem minden lehető esetben kötelesek alávetni magukat a tényleg uralkodó fejedelemnek. Következett ebből, hogy valamely kormánynak az alattvalók engedelmességéhez való jogosultsága oly valamitől is függ, a mi, ugy a merő törvényességtől, mint a merő tényleges birtoklástól megkülönböztetendő. Hogy mi legyen ez a

valami, a whigek nem haboztak kimondani. Az ő véleményök szerint, a végczél, mely miatt bármely kormány létezik, nem egyéb mint az emberi társaság jóléte. Mig a kormány kezelője egészben véve, daczára némely hibáinak, jót eszközöl, az ész azt javasolja mindenkinek, hogy szót-fogadjon neki; a vallás pedig, ünnepélyes szentesítésével látva el az ész szavát, mindenkit arra kötelez, hogy őt mint az ég megbizottját is tisztelje. De ha az tűnik ki, hogy rosztat tesz, minő oknál fogva tekintessék az ég megbizottjának? Az esküvő toryk bebizonyították, hogy nem nézik annak hatalmának eredete miatt; a nemesküvő toryk bebizonyították, hogy hatalmának tényleges gyakorlata miatt még nem nézik annak.

Némely érdeesebb és dühösebb whigek kérkedve és kiméletlen fenhéjázással éreztették is ezt a megoszlott és zavarban levő papsággal. A nemesküvőt általában szerették bizonyos lenéző szánalommal mint ostoba és makacs de vakbuzgóságában őszinte embert tekinteni, a kinek képtelen magaviselete egy képtelen elméletből folyik, s a kit azért hogy örjöngésében a hazáját megrontja, némileg azzal menthető, hogy egyuttal önnönmagát is megrontja. Legmaróbb gúnyaikkal azon papokat üldözték, a kik a kizáratási bill és a rozsházi összeesküvés napjaiban, az örökös fejedelem sérthetetlen és isteni joga mellett tüntetvén ki buzgóságukat, most mégis készek voltak letenni a hűségi esküt egy bitorlónak. Ez volt tehát valódi értelme mind ama nagy phrasisoknak, melyek húsz éven át annyi szószekekről ország-szerzte viszhangzottak? Azon száz és ezer pap, a ki oly büszke volt az ő rendének változhatatlan loyaltására, ugy értette-e azt, hogy ez a loyaltása a szerencse legujabb fordulatáig fog csak tartani? Hasztalan volt s szemtelen kísérlet

azt erősíteni, hogy mostani viseletök korábbi szavaikkal öszhangzásban van. Ha egy tisztelendő tudor ur végre azon meggyőződésre jött, hogy az előtt tévedésben élt, úgy bizonynyal, egy nyílt visszavonás után arra volt köteles, hogy minden lehető elégtételt megadjon azoknak, a kik a szabadságért üldöztettek, gyaláztattak, megölettek. Ha pedig meg volt győződve arról, hogy egykori véleménye most is helyes, úgy férfiasan kellene sorsát azokéhoz kötni, a kik az esküt megtagadták. Tisztelet, mondák, annak, a ki hibáját őszintén bevallja; tisztelet annak is, a ki bátran szenved valamely hibáért; de bajos dolog tisztelettel lenni a vallás oly szolgája iránt, a ki, egyre állítván, hogy még mindig a toryk elveihez ragaszkodik, megmenti az ő egyházi javadalmát oly eskü letevése által, melyet becsülettel csak egy whig elvü tehet le.

Ezen szemrehányások, noha talán nem egészen igazságtalanok, most nagyon időnkivüliek valának. A bölcsebb és mérsékeltebb whigek, belátva azt, hogy Vilmos trónja nem állhat elég szilárdan, hacsak nem nyughatik szélesb alapon mint az ő pártjok, tartóztatták magukat a gunyolódástól és kifakadásoktól, s mindent elkövettek, hogy a felizgatott papságnak kételyeit eloszlassák, kedélyét megnyugtassák. A rektorok és lelkészek befolyása Angliában együttvéve roppant volt, és sokkal czélszerűbbnek mutatkozott, ha azok bármely sophista által kieszelhető leghitványabb okból is az esküt leteszik, mint ha épenséggel nem esküsznek.

Csakhamar ki is tűnt, hogy az eskü letevése melletti érvek, minthogy mögöttük a legerősb indokok állottak, melyek valaha az emberek lelkületére befolyhattak, túlsúlyra vergődtek. Mintegy huszonkilencz harminczadrésze

a rendnek, aláveté magát. Legtöbben a fővárosi papságból, mely akkor mintegy külön osztályt képezett, s a kik mind szabadelvű gondolkozásuk mind ékesszólásuk és tudományos képzettségök által nagyban különböztek a falusi papoktól, korán és a szívélyes ragaszkodás minden jelével csatlakoztak a kormányhoz. Nyolczvanan közülök együtt s a kitüzött határnapon, megjelentek Westminsterhallban, s ott föleskettettek. A szertartás oly sokáig tartott, hogy az nap kevés egyéb dolgot végezhettek a chancery és kings bench törvényszékei.**) De általában mégis a csatlakozás késedelmes, kedvetlen, szomorú volt. Sokan kétségkívül feláldozták az elvet az érdekért. Lelkiismeretök, azt mondá nekik, hogy bünt követtek el. De arra nem voltak elég erősek, hogy ott hagyják a plebániát, a kertet, földet, s világnak menjenek, nem tudva hol találnak menhelyet és kenyeret maguk és gyermekeik számára. Sokan kétélyek és hányattatások közt esküdtek.***) Sokan ama perczben, a midőn az esküt letették, kijelentették, hogy nem úgy értették, mintha Jakabtól, ha valaha ismét visszajöhetne s igénybe venné, meg akarnák tagadni az alattvalói hűséget.***) Északon számos pap, együtt indulván az eskületételére augusztus elsején, midőn utközben hírét vették a négy nap előtt Killiecrankienél vívott ütközetnek, azonnal visszafordultak, s nem is hagyták el azon czélból ismét házaikat, míg világosan ki nem tűnt, hogy Dundee

*) London Gazette jun. 30. 1689. Lutrell Narcisz naplója. »The eminentest men« (a legkitünőbb emberek) mondja Lutrell.

**) Kettlewell élete. III. 72. Ő irt egy visszavonó nyilatkozatot egy oly pap számára, a ki letette az esküt s aztán megbánta e lépését.

***) L. Dr. Dore magaviseletének elbeszélését Clarendon naplójában, s D. March viseletének elbeszélését Kettlewell életrajzában.

győzelme egészben mitsem változtatott a közügyek állásán.*) Még azok is, a kik tökéletesen meg voltak lelkökben győződve a főnálló kormány iránt tartozó engedelmességről, igen kevesen csókolták meg oly bensőséggel a könyvet, mint a minővel a Károly és Jakab iránti hűségöket pecsételték meg. Egyébiránt a dolog megtörtént. Tíz ezer pap az eget hívá föl ünnepélyesen tanúnak arra, hogy Vilmosnak hű jobbjai akarnak lenni; s ezen fogadás bár semmikép sem biztosíthatá őt azok erélyes támogatásáról, legalább elvevé tőlük nagyobb részben annak lehetőségét, hogy őt bántalmazhassák. Hacsak teljesen félre nem akarták tenni a külső tisztesség ama tekinteteit, melyektől az ő saját tekin-
télyök is függött, nem támadhatták meg többé, egyéb mel-
lékes úton és félénk ovatossággal, annak a trónját, a kinek mint királyuknak, isten színe előtt, engedelmisséget fo-
gadtak. Némelyikök, az igaz, oly sajátságos hangnyo-
mattal olvasá az imát az új uralkodókért, mely alig volt félreérthető.**)

Mások még sokkal nagyobb illetlenségeket követtek el. Egy ily ficzkó, elvégezve a legünnepélyesebb istentisztelet mellett a Vilmosért és Máriáért való ájta-
tosságot, egy poharat üritett ki azok vesztére. Egy másik, miután a felsőbbsege által rendelt böjti napon az isteni szolgálatot elvégezte, egy sült galambot azon óhajtság kife-
jezésével vágott föl és evett meg, vajha az a bitorló szíve volna. De ily vakmerő istentelenkedés kétségkívül csak ritkán fordult elő, s többet ártott az egyháznak semmint a kormánynak.***)

*) Egy jakabpárti tory bonczkés alatt, 1690.

**) Párbeszéd egy whig és egy tory közt.

***) Luttrell Narcisz Naplója nov. 1691. feb. 1692.

Mintegy négyszázan lehettek az egyházi rendnek s az egyetemeknek azon tagjai, kik a törvényben megszabott büntetések súlya alá estek. Rangra nézve legelső volt a primás, és hat helyettese, Turner az elyi, Lloyd a norwichi, Frampton a gloucesteri, Lake a chichesteri, White a peterboroughi, és Ken a bathi és wellsi püspökök. Worcester Tamás lett volna a hetedik, de ő három héttel felfüggesztetése előtt meghalt. Halálos ágyán, a papságát az örökösödési jog ügye melletti hű kitartásra inté, s azt mondá, hogy azon hittanárok, a kik azt bizonyítgatják, hogy az eskü az angol államegyház igaz tanításának megsértése nélkül letehető, előtte sokkal nagyobb jezsuiták, mint maguk a jezsuiták.*)

Ken, a ki ugy értelmi valamint erkölcsi tulajdonaira nézve a nemesküvő főpapok közt a legmagasabban állott, sokáig ingadozni látszék. A papok közt kevés volt olyan, a ki nálánál szebb módjával hódolhatott volna meg az új kormánynak. Mert azon időkben, mikor az ellentnemállás és szenvedő engedelmesség kartásainak kedvencz napi tárgyát képezé, ő a szószékről alig engedett meg magának legkisebb politikai célzást. Ő megengedé, hogy az eskü letevése mellett erős okok harcolnak. Sőt annyira ment, hogy bevallá, hogy minden ingadozást félretenne, ha valaki őt arról meggyőzné, hogy Jakab csakugyan lekötelezte magát Irlandot a francia királynak engedni át. Világos ebből, hogy Ken és a whigek közt nem volt elvi különbség. Ő, velök együtt, azt tartá, hogy a rossz kormányzás, ha bizonyos fokig megy, igazolja az alattvalói hűségnek másra átruházását, csak az iránt volt kétsége, vajon Jakab

*) Kettlewell élete III. 4.

rosz kormányzása elért-e már ama fokig. Sőt, ez a jó püspök már hozzá is fogott egy pásztori levél írásához, melyben az eskü letétele melletti okait előadná. De mielőtt ezt befejezte, értesítették arról, hogy Irland nem adatott át Franciaországnak; ekkor meglepték a kételyek, bevégzetlen levelét tűzbe veté, s kérte kevesbé agályos barátait, hogy hagyjanak neki békét. Ő erősen hiszi, mint mondá, hogy ők igaz úton járnak, örül, hogy jó lelkiismerettel tehetik azt, a mit ő lelkiismeret szerint nem tehet, ő belátja érveik erejét, ő majdnem maga is meg van győzve általok; s szinte fél tőle, hogy ha tovább reájok hallgat, teljesen a részökre vonják, mert ha enged nekik s később kételyei ismét visszajönnének, a legszerencsétlenebb ember lenne a világon. Semmi világi jókért, semmi palotáért, semmi peer-ségért, nem tenné ki magát annak a veszedelemnek, hogy legkisebb lelki furdalást érezzen. Érdekes tény az, hogy a hét nemesküvő főpap közöl az, a kinek neve legnagyobb nyomatékkal bir, azon a ponton állott, hogy letegye az esküt, s hogy őt attól nem az érvelések meggyőző ereje tartóztatta vissza, hanem saját bevallása szerint, egy beteges érzékenykedés, melyet másoknak követésre nem mert ajánlani. *)

*) Lásd Turner levelét Sancroft-hoz menybemenetel napján 1689. Eredetije a Tanner-féle kézirat a bodley könyvtárban. De a levél meg van sok más érdekes tárggyal Ken életrajzában Laymentől nemrég kiadva. Lásd még: Kettlewell életét III. 25. Ken levelét Burnet-hez oct. 5. 1689. Hawkin Ken élete — Russell lady dr. Fitzwilliam-nek ezt írja: »Biztos vagyok benne, hogy Bath és Wells püspöke másokat meghódolásra fog rábeszélni, ha önmagát nem veheti rá, örülni fog annak, hogy mások megteszik.« Ken kijelenté, hogy ő senkit sem beszélt reá az eskü letevésére, s hogy azokat, a kik e tárgyban tanácsát kérték, saját tanulmányaikra és imáikra szokta utalni. Russel lady állítása és Ken tagadása jóformán egyre mennek ki, ha szemügyre ves-

Az esküt megtagadó papok közt voltak a tudós világban kitünő férfiak, mint grammatikusok, chronologisták, canonisták és antiquáriusok, s néhány kevés elméssége és ékesszólása által is kitünt, de alig lehetne egyet nevezni, a ki az erkölcsstan vagy a politika valamely nagyobb kérdését fejtegetni hivatva lett volna; alig volt köztük egy, a ki nek iratai vagy gyenge belátásra vagy igen nagy felületességre ne mutatnának. Azok, a kik e fölött gyanuba veszik a whigek ítéletét, hihetőleg némi súlyt fognak fektetni egy oly bölcsésznek számos évvel a forradalom után nyilvánított véleményére, a kire a toryk méltán büszkék lehetnek. Johnson, miután szemlét tartott, mind azon híres papok fölött, a kik vétkesnek tartották a harmadik Vilmos és első György iránti hűségi eskü letételét, azt állítja, hogy valamennyi eskümegtagadó közt csak egyetlen egy volt, a ki okosan tudott gondolkodni. *)

zük mind a kettőnek már más helyzetét és benyomásait, a mit a legigazmondóbb tanúk vallomásainak megítélésénél is tennünk kell. Ken el levén végre határozva, osztózni a nemesküvők sorsában, természetesen minden tisztességes módon igazolni igyekezett ezen elhatározását. A lady tuloz, midőn rábeszélést mond. De másfelől mikor Ken a hozzá folyamodókat saját tanulmányaikra és imáikra utalja, világosan értésökre adta ezzel azt is, hogy nézete szerint az eskületétel helyes azok részéről, a kiket érett megfontolás után, meggyőződésök reá vezet. Ha azt kérdezték volna tőle, vajon helyes-e hamisan esküdni vagy házasságtörést követni el, bizonynyal nem érett megfontolásra s az isteni intés leimádkozására utalta volna őket, hanem arra, hogy tartózkodjanak ily vétektől s ne veszélyeztessék lelki üdvösségöket.

*) Lásd: a jun. 9-ki (1784) beszélgetést, Boswell Johnson életében, s a jegyzéket hozzá. Boswell, szokott képtelen modorában, arról van meggyőződve, hogy Johnson megfeledezett arról, hogy az a hét püspök, a kiket a kényuralom ellen kifejtett nagylelkű ellenszegülésök miatt oly méltán ünnepeltek, mind nonjurorok voltak. »A hét közül

A nemesküvő, a kit Johnson egyetlen kivételnek tartott, Leslie Károly volt. Leslie, a forradalom előtt, a connori püspökségnek titkára volt Irlandban. Előbb Tyrconnel ellen képezett ellenzéket; mint békebiró Monaghanban, egy katholikust nem akart elismerni ama megye sheriffjének; s oly bátor volt, hogy az ir sereg több tisztjét, rabló portyázás miatt, tömlöczbe vettette. De az ellennemállás tana, ugy a mint azt a rozsházi összeesküvés napjaiban az anglikán papok tanították, mélyen be volt lelkébevésvé. Mikor Ulsterben annyira jöttek a dolgok, hogy protestánsnak, ha ott akart maradni, vagy lázadóvá vagy vértanúvá kellett válni, Leslie Londonba menekült. Oly tehetséggel s oly összeköttetésekkel birt, hogy az angol államegyházban könnyen magas rangra emelkedhetett volna. De ő a jakabpártiak első soraiban foglalt helyet, s ott állhatatosan megmaradt harminczhárom vészterhes évnek minden viszontagsága és veszélye között. Noha örökös theologiai vitatkozásban állva deistákkal, zsidókkal, socinistákkal, presbyteriekkal, pápistákkal és quakerekkel, időt tudott nyerni arra is, hogy egyike legyen kora legterjedelmesb politikai íróinak. Az egész nemesküvő papság köré-

csak öt volt nonjuror; s Boswellen kívül mindenki tudhatná, hogy valaki bátran ellenszegülhet a kényuralomnak, és mégis hibás lehet okoskodásaiban. Nem szabad feledni, hogy ők készek voltak az egész királyi hatalmat elvenni Jakabtól, s átruházni azt Vilmosra, regens czim alatt. Az ő kételyeik tehát csak a király szó körül forogtak.

Meglep engem, hogy Johnson Law Vilmost is a nemgondolkodók közé sorolta légyen. Law ugyan nagy hibákat követett el; de ezen hibák ellen a logika sem szolgál óvszerül. A tulajdonképeni dialectikai ügyességben alig volt hozzá fogható. Hogy egyszerűen többször legyőzte Hoadleyt, azt egy őszinte whig sem tagadhatja. Law különben nem azon nemzedékhez tartozott, a melyről most szólok.

ben ő volt legalkalmasb a politikai kérdések fejtegetésére. Mert, mielőtt a rendet fölvette, sokáig lakott a Templeben, s tanulmányozta az angol történelmet és jogot az alatt, míg a schisma többi vezetői a chalcedoni zsinat ügyiratai fölött tépelődtek s az onkalosi Targumban keresték a bölcseséget.*)

Mind a mellett 1689-ben Leslie majdnem egészen ismeretlen volt Angliában. Azon papok közt, a kik azon év augusztus elsején hivataluktól fölfüggesztettek, a közönség kétségkívül legnagyobb tiszteletben tartá dr. Sherlock Vilmost. Az angol egyház egyszerű presbytere tán soha olyan tekintélyre nem vergődött kortársai közt, mint Sherlock a forradalom idejében. Nem volt ő kortársai közt első rangu akár tudós, akár szónok, vagy akár theologiai, akár politikai író, de mind e négy szakmában jelesen kitüntette magát. Világos és eleven irányát Prior és Addison megdicsérték. A nagy szorgalmat és könnyüséget, melylyel irt, eléggé mutatják iratainak nagy tömege és keltők. Voltak ugyan a papságnál szélesebb látkörű és fényesebb elmék; de jó hosszú időn át egy sem volt, a ki a rendet tökéletebben képviselte volna, egy sem volt, a ki szabatosabban fejezte volna ki az anglikán papság gondolkozását, legkisebb nyoma nélkül a latitudinarismusnak, puritánságnak vagy pápistaságnak. Az Exclusion bill idejében, mikor a dissenterek a parlamentben és az országban nagy befolyással bírtak, ő nagy hévvel irt a nonconformistaság vétke ellen. Mikor a rozsházi összeesküvés fölfedeztetett, ő szóval és tollal buzgón védte az ellennemállás tanát. Az ő érdeme a püspökség és a királyság körül, oly nagyra becsültettek, hogy a Temple főnökévé (Master) tétetett. Károly nyug-

*) Ware, Irland íróinak története, folytatva Harris által.

dijjal is ellátta őt; de ezt Jakab meg mindjárt elvette tőle; mert Sherlock, a mint kötelezve érezte magát a világi hatalom iránt szenvedő engedelmességre, úgy hasonlóan kötelezve érezte magát szembeszállani a vallásos tévtanokkal; s legelszántabb és legtevékenyebb volt ama hitvitatkozők testületében, a kik a veszély napjaiban férfiasan védték a protestáns hitvallást. Alig több, mint két évi időközben tizenhat értekezést bocsátott közre, köztök vastag köteteket Róma fenkölt igényei ellen. Nem elégetve meg a könnyű győzelmeket oly gyenge ellenfelek fölött, minők Clerkenwellben és Savoyában tanyáztak, ő neki elég bátorsága volt egy oly bajnokkal kötni ki, minő Bossuet volt, s nem dicstelenül állta meg helyét. Mind a mellett Sherlock folyvást azt állitá, hogy semmi elnyomás fel nem jogositja a keresztyént arra, hogy a királyi hatalomnak ellene szegüljön. Mikor a convent egybegyülemő volt, ő egy iratban, mely a papság egy nagy részének nyilatkozata gyanánt vétetett, hathatósan szólalt föl a mellett, hogy vissza kell hívni Jakabot, de oly föltételek kikötésével, a melyek az ország törvényeit és vallását biztosítsák. *) A határozat, melylyel Vilmos és Mária trónra ültetteték, őt boszusággal és szomorusággal töltötte el. Ugy mondják, hogy olyatén felkiáltásra fakadt, miszerint, ha a convent forradalmat akar, a papság találni fog negyvenezer hivet egy restauratio kivivására. **) Az új eskü ellen nyiltan és hévvel monda ki véleményét. Kijelenté, hogy teljességgel nem bírja felfogni, hogy egy becsületes ember, miként vonhatja kétségbe azt, vajon Szent Pál törvényes hatalmat értett-e vagy másfélét. A jakabpártiak

*) Levél a convent egy tagjához 1689.

**) Johnson jegyzetei a Burnet pásztori levele phoenix kiadásához 1692.

senkire sem hivatkoztak oly büszkeséggel és oly előszere-ttel mint Sherlockra. Az 1690. év vége előtt ez a név egészen más benyomást tett.

Egy-két más nemesküvőt is még különösebben meg kell említenünk. Rangra nézve magasabban állott köztük Hickes György, a worcesteri dekán. Az azon időbeli angolok közt ő volt legjártasb az ó teuton nyelvekben; s a leg-régibb keresztyén irodalmakban széles ismerettel birt. Ami a politikai kérdésekre való illetékességét illeti, elég annyit mondani, hogy a passiv engedelmesség tana melletti legkedvenczebb érve a thébai legio történetéből volt merítve. Testvéröccse volt ama szerencsétlen Hickes Jánosnak, a kit a Lisle Alice maláta szobájában elrejtve talál-tak. Jakab, nem hajolva semmi kérésre, mind a kettőt, úgy Hickes János mint Lisle Alicet halálra ítélte. A kik nem ismerték a dekán elvhűségét, föltették róla, hogy e miatt valami ellenszenvvel viseltetik, mert nem igen nyájas és boc-sánatra hajlandó természetű volt, s csekély megbántáso-kat is éveken át emlékében tartott. De nagyon szigorú volt vallásos és politikai hitében: számba vette azt, hogy a ki-végzettek dissenternek valának, s az ur fölkentje akaratjá-nak nem csak béketűrőssel, hanem odaadással is aláveté magát. Még hivebb alattvaló lett azon időtől fogva, hogy testvérét felakasztották és annak jötevőn öjét lefejezték. Míg a többi papok mindnyájan, megrémülve a türelmi nyilatkozattól és a magas bizottság eljárásától, gondolkodóba estek a fölött, hogy tán nagy messzire is mennek az ellen-nemállási tanokkal, ő ellenkezőleg egy újabb védelmét írá meg kedvencz legendájának s arról igyekezett meggyőzni a hounslowi csapatokat, hogy ha Jakabnak tetszésére lenne őket mindnyájokat leöletni, úgy mint Maximian leölette a

thebai legiót azért, hogy ez nem akart bálványimádóvá lenni, nekik kötelességökben fogna állani, letenni a fegyvert s alázatosan fogadni el a martírság koronáját. Hogy Hickes Jánosnak igazságot szolgáltatassunk, meg kell jegyeznünk, hogy a forradalom utáni egész magaviseletével bebizonyította azt, hogy ezen szolgálalkúsége sem félelemből sem kapzsiságból nem származott, hanem tiszta merő vakhitből. *)

Collier Jeremiás, a ki az ő hitszónoki állomását szintén elvesztette, sokkal több ember volt. Nagyon megérdemli ez, hogy hálával és tisztelettel emlékezzünk meg róla, mert az ő ékesszólásának és bátorságának tulajdonítandó első sorban a mi könnyebb irodalmunknak az antipuritán reactio idejében lábrakapott rothadástól való megtisztulása. Ő, a szónak teljes értelmében jó ember volt. Szintoly kitűnő tehetségű is, úgy a sarcasmusnak mint a komoly szónoklatnak nagy mestere. *) Olvasottsága, noha kellőleg meg nem emésztve, roppant terjedelmű volt. De felfogása kicsinyes: okoskodása, még ha oly szerencsés volt is valamely jó ügyet védhetni, alant járó és sulytalan volt, s agyát bizonyos nem személyes de testületi gőg egészen elszédíté. Ő előtte a pap legelső földi lény volt, csak a püspök állt még magasabban. A világiak legjobbjai is tisztelettel s alávetéssel tartoztak bár a legroszabb pap iránt is viseltetni. Szabályul állítá föl, hogy a muftikról és augurokról mindig tisztelettel kell beszélni. Korholá Drydent azért, hogy gúnyt üzött az Apis hierophantjaival. Dicsérte

*) Hickes jelleméről az ő számos polemikus irata közt legtöbb felvilágosítást nyújtanak az ő Joviánja, melyet 1684-ben irt, az ő thebai legiója mint nem mese, írva 1688, kiadva 1714. s Burnet és Tillotsonról irt értekezései. 1695. Írói neve sok igen különféle munkában maradt fenn.

Racinet, hogy Baal egy papját méltósággal ruházza föl. Dicsérte Corneillet, hogy Oedipus című tragoediájában nem hozza színre a tudós és tiszteletre méltó jóst Tiresiaszt. E kihagyás rontja ugyan a színi hatást: de a szent functio sokkal komolyabb dolog, semhogy játékot lehetne belőle csinálni. Sőt bármily hihetetlennek lássék, illetlennek tartá, hogy a világiak tréfát üzenek a presbyteri egyházi szónokokból. Az ő jakabpártisága is alig volt egyéb, mint egyik nyilvánulása azon buzgalomnak, melyel állása méltóságát tartá fönn és védelmezé. A forradalomtól nem annyira a miatt borzadt, hogy az alattvalóknak lázadása a király ellen, mint inkább hogy világiak lázadása a papság ellen. A convent mindazon tanok iránt, melyek harmincz éven át az egyházi szószékekről hangzottak, megvetést tanusított. Átalában a felsőház papi tagjainak ellenére s az ország egész papsága ellenére hozatott be egy új kormány. Világiak egy gyülekezete magához ragadta a hatalmat, hogy az érsekeket, püspököket, rektorokat és lelkészeket törvénnyel kényszeritse, letétetés büntetése alatt, mindannak visszavonására, a mit egész életökben hirdettek. Bármit tegyenek a pulyább lelkűek, Collier el volt tökéelve, hogy nem hagyja magát rendének győztes ellenségei által diadalban meghurczoltatni. A földi hatalmak és fejedelmek haragjával ő mindvégig egy isten küldöttjének tekintélyes álláspontjából akart szembe nézni.

Némi tekintetben Collier volt a nonjurorok legfőbb embere. Mint tudós azonban Dodwell Henrik áll első helyen, a kit azonban megbocsáthatlan vétkeért, hogy Mayoban kis birtoka volt, a dublini pápista parlament elítélt. Ő az oxfordi egyetemnél az ő történelem camdeni tanára volt, s chronologiai és földrajzi kutatásai által las-

sankint hirre vergődött: de, noha nem volt rábirható, hogy papi rendbe lépjen, a theologia volt mindig kedvencz tanulmánya. Kétséggkívül igen jámbor és őszinte férfiú volt. Felszámlálhatatlan sok könyvet olvasott össze mindenféle nyelvekben s több tudományanyagot gyűjtött össze, mint a mennyit középszerű képességei megbirtak. Azon csekély értelmi erőt, melylyel rendelkezhetett, elfojtotta a bevett sok táplálék. Némely könyve, mintha bolondok házában iratott volna, s daczára a roppant olvasottságnak, mely belőlük kilátszik, őt egy Naylor Jakab és Muggleton Lajos színvonalára nyomják le. Egy olyan értekezést kezdett írni, melyben azt akarta bebizonyítani, hogy a népjog egy a Noe bárkájában megmentett család számára föntartva volt isteni nyilatkoztatástól veszi eredetét. Egy közrebocsátott értekezésében azt állitá, hogy az államegyház tagjai és a dissenterek közt kötött házasságok semmisek, s hogy az illet kötő isten előtt házasságtörés bűnébe esik. A zenének használatát istentiszteletnél azzal védte, hogy az orgona hangjai az ember hátgerinczében ellensúlyozzák az ördög befolyását. Az e tárgyról irt értekezésében azon megjegyzést tevő, hogy fontos okok szólanak azon nézet mellett, miszerint az ember hátgerincze, ha korhadni kezd, kigyóvá változik. Vajon ezen állítás különben igaz-e, azt eldönteni fölöslegesnek tartá. Lehet, hogy ama kitünő férfiak, a kiknek munkáiból azt vette, csak azt a nagy igazságot akarták jelképileg kifejezni, hogy a régi kigyó főleg az agygerincz utján gyakorolja reánk befolyását. *) Dodwell specu-

*) L. Brokesby, Dodwell élete. A vegyes házasságokról való nézeteit Brokesby kivonatban közli. Leslie egy beszéde mellett az értekezés ki is nyomtatott.

latiói az embernek halála utáni állapotjáról, lehetőleg még annál is sajtóságozabbak. Arra tanít bennünket, hogy a mi lelkeink természetöknél fogva, halandók. Teljes megsemmisülés a sorsa az emberek nagyobb részének, a pogányoknak, mahomedánoknak, keresztelelen kisdedeknek. A halhatatlanság adománya csak a keresztség szentségétől van, de hogy a szentségnek hatálya legyen, elengedhetlenül szükséges hozzá, hogy egy püspök által fölszentelt pap öntse a vizet s mondja el a kísérő szavakat. A dolgok természetes rende szerint tehát minden presbyteri, independens, baptista és quaker örökre megszűn létezni úgy mint az alsóbb rendű állatok. De Dodwell még sokkal jobb papja volt az államegyháznak, semhogy a dissenterekkel oly könnyedén végzett volna. Ő azt is tudokra adá, hogy miután ő nekik volt alkalmuk az igaz evangelium hirdetését meghallani, s a keresztség szentségét, ha csak saját makacsságukból nem vonakodtak, a püspöki szertartás szerint fölvenni, tehát isten az ő szabad akaratából, rendkívüli hatalmi tény által, ő nekik örök életet fog adományozni csak azért, hogy örökké tartó kinokat álljanak ki. *)

*) Dodwell maga mondja nekünk, hogy nagy meggondolással és pontossággal határozta meg azon könyvnek a címét, melyben elméletét közzé tette. Átirom tehát czimlapját: »Egy levelekben irt értekezés, melyben a szentírásból s az első atyákból kimutatattik az, hogy a lélek, természeténél fogva halandó, de tényleg isten akaratából halhatatlanná tétellett a büntetés vagy jutalmazás céljából, a keresztségben nyilatkozó isteni szentlélekkel való egyesülése által, melyben bizonyittatik, hogy az apostolok után senkinek sincs hatalma ezen halhatlanító szentlélek adományozására csak a püspököknek. Irta Dodwell H.« Dr. Clarke, egy Dodwellhez irt levelében (1706) azt mondja ezen levelekben irt értekezésről, hogy »az egy oly könyv, a mely minden jó embert elszomorít s minden istentelent örökre indít.«

Az azon időben nagyon terjedő latitudinarismust senki sem utálta jobban Dodwellnél. Pedig senkinek se volt több oka örömmel fogadni azt. Mert, hisz a tizenhetedik század első felében a bölcselkedőt, a ki azon állítással mert föllépni, hogy az ember lelke, természeténél fogva, halandó s a legtöbb esetben a testtel együtt enyészik el, okvetlen elevenen megégettek volna Smithfieldben. Még oly időkben is, mikre Dodwell elég jól emlékezhetett, az olyan eretnekek, minő ő is volt, megköszönhették, ha életök meghagyatván, hátukra korbácsot kaptak, füleik levágtattak, orruk felhasíttatott, nyelvök tüzes vassal átszúrtatott s szemeik tégladarabokkal kiüttettek. A nemesküvők előtt mind a mellett, ezen elmélet szerzője, a nagy Dodwell volt; és oly sokan, a kik vétkes gyengeséget láttak abban, hogy a presbyteri gyülekezetek megtüretnek, egy időben nagyon szükkeblűeknek tartották azokat, a kik egy bölcs és jámbor jacobitát azért kárhoztattak, hogy a vallás szempontjából oly csekély fontosságu tant, minő a lélek halhatatlansága, tagadásba vesz. *)

Két más »nonjuror« érdemel még különös említést, nem annyira tudománya és képessége miatt, mint ritka becsületességök és ritka őszinteségök miatt. Ezek Coleshill rektora, Kettlewell János, és Fitzwilliam János, windsori kanonok. Nevezetes, hogy mind a kettő sokat járt Russel lordhoz, s mind a ketten, noha más politikai véleményen voltak s nagyon rosztalták a whig összeesküvésben való részvételét, nagy tisztelettel viseltettek személye iránt s őszintén gyászolták halálát. A vesztőhelyről is Lincoln's Inn-Fielden, szívélyes izenetet küldött Kettlewellnek. Russel lady, élte fogytáig, szeretettel, tisztelettel és bizalommal

*) Leslie : Rehearsals. 286. 287. sz.

viseltetett Fitzwilliam iránt, a ki még leánykorában, atyjának és az erényes Southamptonnek, jó barátja volt. A két egyházi személy az eskü megtagadásában egyetértett, de azon perctől kezdve, más-más utakon járt. Kettlewell pártjának egyik legtevékenyebb tagja volt: nem restelt semmi fáradságot a közös ügyért, csak olyat kívánjanak tőle, a mit becsületes ember elvállalhat; több értekezésben védelmezte nézeteit, azokban inkább őszinteségének mint éles eszének s ítéletének adván jeleit. *) Fitzwilliam úgy vélekedett, hogy ő eleget tett azzal, ha gyönyörű lakását és kertjét a Szent-György kápolna árnyékában elhagyva, szerény lakásra huzódva, könyvei közé temetkezett. Jó lélekismerettel nem hódolhatott meg Vilmosnak és Máriának: de azt már nem bírta felfogni, miért volna köteles folytonos lázadást szítani ellenök; s élete utolsó éveit, a Bedford-ház hatalmas pártfogása alatt, ártalmatlan és a tudományoknak szentelt nyugalomban tölté el. **)

A javadalmaikat vesztett kevesbé kitünő papok közt volt kétségkívül sok derék ember: de az bizonyos, hogy általában a nemesküvők, együttvéve, nem magas erkölcsi osztályzatba sorolhatók. Erősnek látszik laza elvűséggel vádolni oly egyéneket, a kik kétségkívül sokat áldoztak elveiknek. S mégis a tapasztalás eléggé bebizonyítja, hogy

*) L. munkáit, s nagyon érdekes életrajzát, melyet hátrahagyott irataiból állítottak össze.

**) L. Fitzwilliam levelezését Russell ladyvel, s tanúvallását az Aihntonperben. (State Trials) Fitzwilliamtól, a mennyire kitudhattam, csak egy munka maradt, s ez egy beszéd a rozsházi összeesküvés fölött, melyet Russell kivégeztetése után pár nappal mondott. Vannak részletek benne, melyeket az özvegy és a család könnyen megbocsáthatott neki.

sokan, a kik nagy áldozatra képesek, ha vérök a küzdelemben fölhevül és ha a közönség szemei rájuk vannak függesztve, viszont a mindennapi életben alig képesek huza-mosb ideig megmaradni az erény homályos ösvényén. Épen-séggel nem lehetetlen, hogy tulbuzgók oda adták éltöket egy oly vallásért, mely soha féket nem vetett az ő boszuálló vagy kicsapongó hajlamaiknak. A legtekintélyesebb szent-atyáktól megtanulhatjuk, hogy még az egyház legtisztább korszakaiban is voltak hitvallók, a kik készek voltak kín-zást és halált szenvedni inkább sem mint a Jupiter oltáránál tömjént gyújtottak volna, s később mégis szégyent hoz-tak a keresztyén névre csalásaik és dőzsöléseik által. *) A nem esküvő papok iránt különben nagy elnézéssel kell lennünk. Ők kétségkívül nagy kísértéseknek voltak kitéve. Egy hitsza-kadás rendesen szintugy megosztja egymás közt a hiveket mint a papságot. A kiváló papok tehát a nyáj egy nagy részét magukkal viszik, s így életföntartásukról gondoskodva van. De az 1689-diki schisma alig terjedt túl a papság körén. A törvény azt mondta, hogy a lelkész vagy tegye le az esküt,

*) Cyprian, epistolái egyikében így szólítja meg a confessoro-kat: »Quosdam audio inficere numerum vestrum, et laudem preecipui nominis prava sua conversatione destruere. . . . Cum quanto nominis vestri pudore delinquitur, quando alius aliquis temulentus et lasci-viens demoratur; alius in eam patriam unde extorris est, regreditur, ut deprehensus non jam quasi Christianus, sed quasi nocens pereat.« Még erősebb kifejezésekkel él a »de unitate Ecclesiae« cz. könyvében »Neque enim confessio immunem facit ab insidiis diaboli, aut contra tentationes et pericula et incursus atque impetus saeculares adhuc in saeculo positum perpetua securitate defendit; caeterum nunquam in confessoribus fraudes et stupra et adulteria postmodum videremus, quo nunc in quibusdam videntes ingemiscimus et dolemus,«

vagy hagyja el helyét: de már a plebánia népétől semmi hűségi eskü, semmi elismerése a Vilmos és Mária jogczimének nem kívántaték ahhoz, hogy az isteni tiszteletben részt vehessen vagy az urvacsorához járulhasson. Ennél fogva ötven között alig találkozott egy világi a forradalom ellenzőinek soraiban, a ki régi templomának elhagyására érezte volna magát indittatva, a melyben a régi liturgiát folytatták s a régi ruházat megmaradt, s hogy inkább valmely conventiculumba kövesse elűzött papját, a mely conventiculum nem állott a türelmi törvény oltalma alatt. Így az új felekezet a szónokok felekezete volt hallgatók nélkül, s e szónokok nem voltak képesek magukat föntartani. Londonban ugyan s némely nagyobb városban azok a buzgó jacobiták, a kik kevesebbel meg nem elégedtek, mint hogy névszerint Jakab királyért és a walesi berczegért hallják az imát mondani, elég nagy számmal voltak arra, hogy külön kis községeket képezzenek, a melyek titkon gyűltek össze a rendőrök től szünetlen rettegve s oly szűk helyiségekben, a mikhez képest a puritán dissenterek házai paloták voltak. Még Collier is mindazon tulajdonokkal birt, melyek nagy hallgatóságot gyűjthettek körüle, egy kis csapat elégületlenek papjává lőn, a kiknek imaháza a city egy második emeletében volt. De még ily szegényes alkalmazásra is csak igen kevesen vergődhettek a nemeskülvő papok közül. A többiek vagy a maguk vagyonából éltek, vagy irodalmi munkásságuk után: egy kettő orvos lett. Wagstaffe Tamásnak például, a ki az előtt Lichfielden titkár volt, sok betege lett, s ő azzal tette magát feltűnővé, hogy teljes egyházi diszben látogatót őket. *) De mindez csak kivétel volt. A mun-

*) Sok érdekes adat van Bowyer Vilmos emlékirataiban, melyek Nichol Litterary Anecdotes cz. művének első kötetét képezik.

kás szegénység oly állapot, mely rendesen az erénynek nincs hátrányára: de veszélyes dolog, ha a szegénység a dologtalansággal jár együtt; pedig az esküt megtagadó papok legtöbbjei úgy lökettek ki a világba, hogy nem volt mit enniök és nem volt mihez hozzá fogniok, koldusok lettek tehát és kujtorgók. Martiroknak nézván magukat, a kik egy közügyért szenvednek, nem resteltek egy egy guineát kérni a jó érzésű hivektől. Sokan azzal töltötték életüket, hogy egyik tory kávéházból a másikba futkostak, gyalázták a hollandiakat, híresztelgették, hogy egy hónap alatt ő felsége bizonynyal angol földön lesz, s azon töprenkedtek, ki fogja Salisburyyt megkapni, majd ha Burnet föl lesz akasztva. A parlamenti ülésszak alatt az udvart és fogadó termeket a letett papok lepték el, kérdezősködve hírek után s hogy minő arányban állanak a szavazatok. Sokan az elüzlött papok közül a vagyonos jakabpártiak házaiban mint udvari káplánok, felügyelők vagy nevelők nyertek alkalmazást. Ily helyzetben, valamely tiszta és nemes jellemű ember, minő Ken volt a nemesküvők közt vagy Watt a nem-conformisták közt, nemcsak föntarthatja személyes méltóságát, sőt sokszorosán viszonzhatja mind példája mind tanítása által az elvett jótéteményeket. De oly ember, a kinek erénye nem igen magas fokon áll, ily életmód által nagy veszélyeknek van kitéve. Ha békés természetű, úgy könnyen szolgálalkü, érzékies és henye parazita lesz. Ha tevékeny és erélyes természetű, attól lehet félni, hogy olyan mesterségekre adja magát, a melyek által a má-

Wagstaffe orvosi rendelvényeinek egy példánya látható a bodleyi könyvtárban.

sokéból élők néha inkább szeretik, sem mint hűséges szolgálatok által magukat vagy megkedveltetni vagy félelmesekké tenni. Kilesni az emberek gyengéit, hizelegni rossz szenvedélyeiknek és előítéleteiknek, viszályt és féltékenységet hinteni ott, a hol szeretetnek és bizalomnak kell uralkodni, megragadni a vigyázatlan nyíltság pillanatait, hogy a család boldogságát és becsületét rejtő titkoknak nyomába jöjjenek, ezek a szokott fogások, melyekkel nyugtalan és vakmerő emberek fölött sokszor boszulták már meg magukat a szenvedett lealáztatásokért és alárendeltségért. A közvélemény ujjal mutatott, számos oly nemesküvőre a kik jótevőik vendégszeretetét szintoly fekete hálátlansággal viszonzták, mint a Molière remek művében lefestett szenteskedő. S csakugyan mikor Cibber ama jeles szindarabot az angol színpadra alkalmazta, a Tartufféból egy nonjurort csinált és Johnson, a kiről nem lehet föltenni, hogy a nonjurorok ellen valami ellenszenvvel viseltett volna, nyíltan bevallá, hogy Cibber nem volt igazságtalan irántok. *)

*) Cibber darabja, ugy a mint azt Cibber irta, megszűnt népszerű lenni, a mint a jacobiták megszűntek félelmesek lenni, s most már csak az irodalombuvárok előtt ismeretes. 1768-ban Bickerstaffe azt Hypocrite-té változtatta, dr. Centwellt, a methodistát, tette a noujuror dr. Wolf helyébe. »Nem hiszem« mondá Johnson, »hogy a hypocrita szerepét helyesen lehessen a methodistákra alkalmazni; de jól illet az a nonjuror-okra.« Boswell azt kérde tőle, vajon igaz-e hogy a nemesküvő papok behálózzák gazdáik nejeit! »Félek« válaszolt Johnson, »sokan tették ezt.« Ez a szóváltás volt márcz. 27-én 1775. Nem merő gondatlanságból mondott ily kedvezőtlen véleményt Johnson a nemesküvőkre. Az általa irt Fenton életében, a ki szintén nonjuror volt, e nevezetes hely foglaltatik: »Meg kell emlitenem, hogy ő minden mocsoktól megőrzé nevét, és soha sem hagyá magát,

Nem lehet kételkedni az iránt, hogy az eskü által előidézett szakadás még sokkal borzasztóbb lett volna, ha ezen válság alatt, még az államegyház kormányzatában vagy szertartásában is valamely lényegesebb változások tettek volna. Tanulságos tény az, hogy azon felvilágosult és türelmes papok, a kik ily újítást legbuzgóbban ohajtottak, később belátták mily nagy hálával tartoznak azért, hogy kedvencz eszméjük elejtetett.

Az utolsó ülészakban whigek és toryk egyesültek, a Nothingham egyesítési törvényjavaslatának oly módon elodázására, hogy a király kéressék fel az ügynek a zsinathoz leendő áttételére. Burnet előre látta e határozat következményét. Az egész terv, mondá, dugába dőlt. *) Sokan barátai közül azonban másképp fogták fel a dolgot; ezek közt Tillotson is. Az alsó egyházi párt tagjai közt Tillotson állott legnagyobb tiszteletben. Mint egyházi szónok, azt tartották róla, minden élő és valaha volt versenyzőjét fölülmulta. Az utókor megdöntötte már e véleményt. De Tillotson mégis jogosan foglal helyet az angol klasszikusok között. Legmagasb röpte ugyan messze mögötte marad

ugy mint sok más azon felekezetből, aljasb eszközökre és becstelen mesterségekre rá vétetni.« L. egy jacobita jellemzését 1690. Még Kettlewell életében is, melyet barátai Hickes és Nelson szerkesztettek, föllelhető annak beismerése, hogy nem sokkal a szakadás után, sokan a nemesküvők közül henyeségbe, alárendeltségbe és kolduságba estek, s az egész pártra szégyent hoztak. »Sok érdemetlen egyén, a ki legelbizottabban járt le föl, igen sokat ártott az érdemeseknek, a kiket a szerénység visszatartott, hogy maguknak kunyoráljanak... Mr. Kettlewell is nagyon jól tudta, hogy kortársai közül sokan szerfölött sok időt töltenek el közhelyeken s ott jó ismerőseik kegyeihez folyamodnak.«

*) Raresby eml.

Taylor, Barrow vagy Southnak; de szónoklata ezekénél szabatosabb, egyöntetűbb volt. Semmi különcz ötletek, s pedáns idézetek a talmudból s a scholiastákból, vagy rosz hasonlatok, bohóc adomák, aljas személyeskedések, nem gyengítették hatását az ő komoly és mérsékelt beszédeinek, Az ő érvelése épen elég mély és elég finom volt, hogy a hallgató nép a figyelemnek amaz alantabb fokával kísérhesse, mely élvezetet nyújt. Irálya nem ragyogó; de tiszta, átlátszó világos s egyaránt távol van ama felületességtől és ama fészességtől, mely a tizenhetedik század némely legkitünőbb szónokának beszédeit is elékteleníti. Ő mindig komoly: de van modorában bizonyos kellemes otthonosság, mely mint világotismérő embert tünteti föl őt, a ki népes városokban s fényes udvaroknál lakott, s nem csak könyvei közt forgott, hanem törvénytudók, kereskedők, szépelmék s szépasszonyok, államférfiak és fejedelmek közt is. De műveinek legnagyobb bájta ama jólelkűség és becsületesség kölcsönöz, mely minden sorából kilátszik, s mely őt az életben szintoly kitünőleg jellemzé mint írásaiban.

Mint theolog, Tillotson is bizonynyal olyan latitudinarius volt mint Burnet. De sokan azon papok közül, a kik Burnet iránt legyőzhetetlen ellenszenvvel viseltettek, Tillotsonról gyengéd szeretettel és tisztelettel emlékeztek. Nem csoda hát, hogy ez a két jó barát a papság érzületéről is más más fogalmat szerzett magának s a »convocatio« egybehívásától különböző eredményt várt. Tillotson örült az alsóház határozatának. Ő úgy tartá, hogy vallásos intézményeknek tisztán világi hatáság által megváltoztatása szükségképen el fogna kedvetleníteni sok papot, a kik, az illetékes egyházi zsinatban még behatóbb változtatásokra is szívesen adnák szavazatukat; s az ő véleményére nagy

sulyt fektetett a király.*) Elhatározatott, a zsinatnak a legközelebbi parlamenti ülészak kezdetére leendő egybehívása, s hogy egyidőben a kitünőbb egyházi férfiakból egy bizottság alakuljon, mely a liturgiát, a canonokat, s az egész egyházi igazságszolgáltatás rendszerét vizsgálat alá vegye s a szükségesnek mutakozó változtatások iránt véleményt terjeszsen elő.**)

Legtöbben benne voltak ezen bizottságban azon püspökök közül, a kik letették az esküt; s huszan, a legjobb hirben álló papok közül csatlakoztak hozzájuk. Ezek közt legnevezetesebb volt Tillotson, mert tudva volt róla, hogy úgy a királynak mint a királynőnek érzelmeit fogja kifejezni. Azon bizottsági tagok közt, a kik Tillotsonra néztek mint vezérökre, voltak Stillingfleet, a Szent-Pálegyház dekánja, Sharp a norwichi és Patrik a peterboroughi dekánok, Tennison a szentmártoni rektor, és Fowler, a kinek józan szilárdsága eszközle főleg azt, hogy a londoni papság a türelmi nyilatkozat fölolvadásába bele nem egyezett.

A most említett férfiak közé volt elegyedve, néhány tagja a magas egyházi pártnak. Ezek közt feltűnt az Oxfordban uralkodó két férfi, Aldrich és Jane. Aldrich legujabban lett a Christchurch dekánjává, a pápista Massey helyébe, a kit Jakab, a törvény világos megszégésével, ama collegium élére állított. Az új dekán egy művelt, noha nem nagyon mély tudós volt, és nyájas vendégszerető gentleman. Írt néhány theologiai értekezést, mely rég feledésbe ment, és egy logikai compendiumot, mely még használatban van; de legjobb elmeszüleményei, melyek az utókorra

*) Birch : Tillotson élete.

**) Ertekezés az egyházi bizottságról. 1689.

is átmentek, az ő rögtönzött észrevételei voltak. Jane, a király hittanára, komolyabb de kevesbé tiszteletre méltó volt. Ennek volt főrésze az egyetem ama határozatában, miszerint Milton és Buchanan munkái az iskolában nyilvánosan elégettettek. Pár évvel ez után, a püspökök üldözéseitől zaklatva és megriadva, miután a Magdalene college jövedelmeitől is megfosztatott, lemondott az ellenemálás tanáról, megjelent ismét az orániai herczeg székhelyein s biztosítá ő fönségét, hogy Oxford kész lesz, a verdébe adni ezüstjét az elnyomója elleni háboru költségeire. Egy kis ideig Janet whignek nézték s éles gúnyaik czéltáblájává tették némely, egykori barátai. Szerencsétlenségre olyan neve volt, a mely a gunyolódók szójátékaira elegendő anyagot szolgáltatott. Sok epigramm járta a kétképű Janusra, a ki tanári állomást nyerve az egyik oldalon, majd püspökségre nyert kilátást a másik oldalon. Hogy ő püspökséget remélt, az tökéletesen igaz. Exetert kérte hű szolgálatai jutalmául. Nem kapta meg. Ez a kudarcz meggyőzte őt arról, hogy az egyházat nem kisebb veszély fenyegeti a latitudinarismus részéről mint a pápaság részéről; s gyorsan ismét toryvá változott. *)

October elején a bizottság a jeruzsálemi teremben összeült. Első ülésökben elhatározák javaslatba hozni azt, hogy a templomokban a nyilvános istentisztelet alkalmával tartatni szokott oktatások ezentul az apocryphák mellőzésével, a szentírás canonilag jóváhagyott szövegeiből meríttessenek. **) A második gyűlésben egy különös kér-

*) Birsch : Tillotson élete ; Prideaux élete ; Gentleman's Magazine jun. és jul. 1745.

*) A bizottság eljárásáról dr. Williams által (a ki később chichesteri püspök lett, s tagja volt a bizottságnak) vezetett napló, me-

dés hozatott szőnyegre egy oly egyén által, a ki arra legkevesbé volt illetékes. Sprat, rochesteri püspök, két éven át minden habozás nélkül részt vett ama törvénytelen ítélőszékben, mely az utolsó kormány alatt azon egyháznak elnyomására és fosztogatására állíttatott föl, a melynek ő is egyik feje volt. De most egyszerre kételyei támadtak s fölvetette a kérdést, vajon a bizottság törvényes-e? Ellenvetései a természetes józan ész előtt merő szószátyárságok. A bizottság nem volt jogositva se törvényeket hozni se végrehajtani azokat, hanem tisztán csak megvizsgálni az ügyet s véleményt adni. Akár királyi felhívás nélkül is tehették volna Tillotson, Patrick és Stillingfleet, hogy az egyház állapotának és kilátásainak megfontolására gyűlést tartsanak s tanácskozzanak a fölött, vajon kell-e vagy nem a disszentereknek némi engedélyeket adni. Már most hogyan lehetne vétkes dolog az, hogy a fejedelem felhívására tegyenek olyat az alattvalók, a mit ily felhívás nélkül is szabadon és üdvösen tehettek volna? Spratot mind a mellett Jane támogatta. Erős vitatkozás támadt; miközben Lloyd szent Asaphi püspök, kinek sok jó tulajdona mellett igen izgékonny kedélye volt, valami kémekről ejtett szót. Sprat erre visszahuzódott és többé nem jött el. Példáját nyomban követték Jane és Aldrich. *) A bizottság azután az urvacsoránál való testtartást vette tárgyalás alá. Határozatba ment azt ajánlani, hogy az áldozó, ha papjával értekezve azt jelenti ki, hogy lelkiismerete nem engedi térdepelve fogadni el a bort és kenyeret, ülve is elfogadhassa azt. Mew, win-

lyet a gyűlésből hazatértekor minden éjjel jegyezgetett. Legérdekesb naplója az alsóház rendeletéből 1854-ben adatott ki.

*) William naplója.

chesteri püspök, becsületes de tudatlan ember, a ki jobb napjaiban is gyenge eszű volt, de most egészen gyermekessé vált, tiltakozék ezen engedély ellen, s ott hagyta a gyűlést. A többiek azért buzgón folytatták feladatukat: s több ki-lépés nem fordult elő, noha a vélemények nagyon eltértek egymástól s a vita némelykor nagyon heves volt. A legmagasb egyházférfiak, a kik megmaradtak, voltak dr. Beveridge Vilmos, colchesteri fődiakonus, a ki több évvel később szent Asaphi püspök lett, és dr. Scott János, ugyanaz, a ki Jeffreys halálos ágyánál imádkozott. A laditutináriusok közt legtevékenyebbek, ugylátszik Burnet, Fowler és Tennison voltak.

Többször megvitatták a keresztség szentsége. A külformaságokra nézve a bizottság tagjai engedékenyeknek látszottak. Általában hajlandók voltak befogadni a gyermekeket, keresztszülők és kereszttetés nélkül is. De a többség nagy vita után, állandóan megtagadta azt, hogy azon szavak, melyekkel ama szentségnek ujjászülő ereje minden el nem ferdült elme előtt világosan fejeztetett ki, vagy elhagyassanak vagy szelidíttessenek. *)

A mi a karüngöt illeti, a bizottság azt ajánlá, hogy a püspököknek teljes szabadságukra hagyassék a fölött kényök szerint intézkedni. Kisegítő módok javasoltattak, miként válhatnak az angol államegyház jogosult papjaivá mind azok, a kik a presbyteri szertartás szerint avattattak föl, a nélkül, hogy ezen fölavatás érvényes volna akár világosan akár hallgatva megtagadtatnék. **)

Az egyházi naptár gondosan átvizsgáltatott. A nagy

*) William.

**) U. o.

ünnepek megtartattak. De szükségesnek látták, hogy Szent Bálint, Szent Chad, Szent Swithin, Szent Edwárd a nyugoti szászok királya, Szent Dunstan és Szent Alphage ugyanazon tisztességben részesüljenek, mint Szent János és Szent Pál; vagy hogy az egyház a kereszt feltalálásának nevetséges meséjét egy rangba tegye oly fontos és tiszteletre méltó eseményekkel, minők a Krisztus születése, kinszenvedése, feltámadása és menybemenetele. *)

Nagy bajt szerzett az athanázi hitvallás. A bizottság legtöbb tagja oly kevéssé akarta földadni a tantételeket, mint nem akarta föntartani a kárhoztató záradékokat. Burnet, Fowler és Tillotson a liturgia e hires formulázását merőben eltöröltetni kívánták. Burnet egy oly érvet hozott föl e mellett, a mely magában véve hihetőleg előtte is nem igen sokat ért, de bámulatos ügyesen volt kiszámítva ellenfeleinek, Beveridgenek és Scottnak megzavarására. Az ephesusi zsinatot az anglikán papok mindig különös tiszteletben tartották, mint oly zsinatot, mely igazi képviselője volt az egész keresztyén hitközségnek s az igazság útján isten különös ihlete által vezéreltetett. A mit az a zsinat mondott, azt a katolikus és apostoli szentegyház mondomotta, melyet még sem a babonaság meg nem rontott, sem a hitszakadás szét nem tépett. Tizenkét század alatt a világ nem látott olyan egyházi gyűlést, mely a hívők tiszteletét oly méltán megérdemelte volna. Az ephesusi zsinat a legvilágosabb szavakkal s a legborzasztóbb büntetések alatt megtiltotta a keresztyéneknek, hogy mást higgyenek, vagy hitessenek el testvéreikkel mint a nicaei atyák által megál-

*) L. a »Book of Common Prayer«-ben a bizottság által javaslatba hozott módosításokat, miket az alsóház 1854-ben kinyomatott.

lapított hitvallást. Ebből tehát az következett, hogy, ha az ephesusi zsinat valósággal a szentlélek egyenes befolyása alatt állott, úgy mindenki, a ki az athanázi hittételekhez áll, épen azzal, hogy felebarátjára az anathemákat szórja, a maga fejére hívja le a kárhozatot. *) Daczára az ephesusi atyák nagy tekintélyének, a bizottság többsége úgy határozott, hogy az Athanazius hitvallása az imakönyvben meghagyassék; de egy, Tillotson által fogalmazott toldalékot tettek hozzá, melyben az mondatott, hogy a kárhoztató záradékok csak azokra értendők, a kik a keresztyén hitvallás lényegét makacsul tagadják. E szerint az ortodoxok is azon reményben élhettek, hogy azon eretnekek, a kik keresztyéni alázattal s hiven keresték az igazságot, nem kerülnek örök büntetés alá a miatt, hogy nem sikerült azt megtalálniok. **)

Tennison megbízott, hogy vizsgálja át a liturgiát és szemelje ki mindazon kifejezéseket, a melyek ellen akár theologikus akár irodalmi műítészek kifogásokat tettek. El volt határozva, a szembetűnőbb hibák kijavitása. S bölcsen tesz vala a bizottság, ha ennél megáll. Szerencsétlenségre azt határozá, hogy a közima könyvét nagyobb részben egészen újra iratja. Ez merész vállalat volt, mert általában véve, ama könyv úgy van írva, hogy nincs mit javítani rajta. Valóban az angol liturgia csak nyerhet még akkor is, ha ama szép ó liturgiákhoz hasonlítjuk, a melyekből nagyrészt átvétetett. A leglényegesebb fényoldalai, u. m. kenetes ékesszólás, rövidség, méltóságos egyszerűség, pathetikus komolysága a könyörgésnek, melyet áthat a legmélyebb ájtatosság érzete, úgy megvannak e fordításban mint

*) Sz. idézi a zsinat eredeti görög szövegét, melynél alig szólhat valaki világosabban és határozottabban.

**) William naplója; a Book of Common Prayer változtatásai.

eredeti mintáiban. De az irmodor alárendeltebb kellemére nézve meg kell vallani, hogy az eredeti jóval alatta áll a fordításnak. Ennek az oka is nyilvánvaló. A keresztyén irodalom műszaki phraseológiája csak akkor sajátítá el magának a latin nyelvet, mikor ez már érettsége korán tul volt s a barbárságba kezdett sülyedni. De a keresztyén phraseologia átvitetett az angolszász és a norman-franczia nyelvbe, még sokkal előbb mintsem e két dialectus egybeolvadásából egy harmadik, mindegyiknél tökéletesebb támadott volna. A római katholikus isteni tisztelet latinsága tehát a hanyatlás időszakából való latinság. A mi isteni tiszteletünk angol nyelve pedig az első ifjuság erőteljében és szépségében álló angol nyelv. Egy Szent Ambrus és Szent Gergely legnemesb alkotásait is a nagy latin írók, egy Cicero és Cäsar, egy Terencz és Lukrécz, egy Tacitus és Quintilianus, nem csak roszul irtaknak, hanem értelmetlen zaggyaléknak találták volna. *) Ellenben a mi nemzeti imakönyvünk (Book of Common Prayer) irálya, közvetve és közvetlen a legnagyobb befolyást gyakorolta, majdnem minden ángól író irányának képezésére s a legnagyobb hitetleneket, valamint a legnagyobb non-conformistákat bámulatra ragadta, p. o. oly embereket, minő Hume David és Hall Robert.

Mind a mellett a liturgia irálya nem elégíté ki a jeruzsálemi teremben ülésező tudorokat. A collectákat nagyon rövideknek és szárazaknak találták; Patricknak meg-

*) Érdekes csak rágondolni, hogy a latin nyelv ama nagy mesterei, a kik Mecaenassal és Pollióval szerettek vacsorálni, mit szóltak volna ahhoz, hogy: »Tibi Cherubim et Seraphim incessabili voce proclamant, Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabaoth.« vagy: »Ideo cum angelis et archangelis, cum thronis et dominationibus.«

hagyták, hogy kiszélesítse és ékesítse föl azokat. Egy tekintetben, úgy látszik, a választás kifogástalan volt; mert, az után ítélve, a mint Patrick a legmagasztosabb zsidó költeményeket kibővítette, azt a véleményt kell táplálnunk, hogy akár volt, akár nem hivatva a collecták kijavítására, arra hogy azokat lehető leghoszabbra elnyujtsa, egy élő ember sem volt illetékesebb. *)

Azonban nem birt fontossággal, akár jót, akár roszt javasolt a bizottság. Minden el volt vetve, mielőtt tudva volna. Szétküldettek a canterburyi kerület egyházi gyűlésére a meghívó levelek; a papság mindenfelé nagy izgalomban élt. Épen letették az esküt, és sokat kelle a nemesküvők komoly szemrehányásaitól s a whigek bántó

*) Két mutatvánnyal szolgálok Patrick remekléséből. »Leggettet engem« mondja Dávid, »a zöld mezőn s elvezet engem a friss forráshoz.« Patrick fordítása így szól: Mert valamint a jó juhásztor az ő juhait a nagy hőségben valamely árnyékos helyre vezeti, a hol azok letelepülhetnek, és nem száraz, hanem friss és zöld fűvet ehetnek, estére pedig elvezeti őket nem valami iszapos és zavaros vízre, hanem tiszta és csendes forráshoz; úgy gyűjtött ő az én számomra teljes és bőséges táplálékot, melyet én békében és minden nyugtalanság nélkül élvezek.«

A Salamon énekében egy kiválólag szép vers foglaltatik. (Károlyi sz.) »Kényszerítlek titeket Jerusalemlányai, ha megtaláljátok az én szerelmesemet, vigyétek hírül neki, hogy a szerelem miatt el-lankadok.« Patrick fordítása így szól: »Igy fordultam én azokhoz az én szomszédaim és legjobb ismerőseim közül, a kik fölébredtek az én kiáltásaimra, hogy jöjjenek és nézzék csak mi volna itt! s úgy kértem őket, mintha isten előtt kellene számolniok róla, hogy ha összejönnek az én kedvesemmel, adnák neki tudtára — mit is mondjak csak? — mit is kívánjak mást izenni általatok neki, mint azt, hogy most, mióta nélkülözöm az ő társaságát, azóta nem tudok jókedvvel lenni s nem is leszek jól mindaddig míg az ő szerelmét újra vissza nem nyerem.«

gúnyaitól szenvedniök, sőt bizonynyal saját lelki furdalásaiktól is. Azon kilátás, hogy most egy oly egyházi gyűlés fog tartatni, mely az egybeolvasztásra készitsen terveket, a legmélyebben felzaklatá azon papok érzelmeit, a kik épen most hajoltak meg a törvény előtt s e miatt különben is meghasonlásba jöttek önmagukkal. Most jó alkalmat leltek arra, hogy megbuktassák egyik kedvencztervét ama kormánynak, mely szigorú büntetések alatt lelkiismeretökkel vagy büszkeségökkel össze nem férő meghódolásra kényszeríté őket. Alkalmat leltek kitüntetni buzgó ragaszkodásukat azon egyházhoz, a melynek leglényegeseb tanaitól haszonlesésből való elpártolással vádoltattak. Ugy látták, hogy ezen egyházat most szintoly nagy veszély fenyegeti mint az előző évben. Az 1689-diki latitudináriusok szintugy meg akarták rontani és lealázni azt, mint az 1688-diki jezsuiták. A türelmi törvény ugyis már annyit engedett a disszentereknek, a mit méltósága és biztossága megóvása mellett lehetett; s többet annál már semmikép sem lehet engedni, lenne bár csak egy öltöny szegélye, vagy egy jelző szócsonka a liturgiának elején vagy hátulján. Mindez a szemrehányás, melylyel egykor a Jakab egyházi bizottsága illettetett, most átvitetett a Vilmos egyházi bizottságára is. Ez a két bizottság ugyan csupán csak névre hasonlított egymáshoz. De e név emléke a törvénytelenységhez és elnyomáshoz, a lakások feltöréséhez és birtokok elkobzásához volt kötve, s azért a tudatlanok fülébe nagy sikerrel hangoztatták azt, szünetlenül, annak ellenségei.

A király maga, ugy mondatott, nem igazhitű. Ő ugyan külsőleg alkalmazkodik a törvényes istentisztelethez, de ezt csak az idő és körülmények tekintetéből teszi. Némely szertartások iránt, a melyekre a magas egy-

házpártiak nagy sulyt fektetnek, alig bírja eltitkolni ellen-szenvét. Egyik első ténye volt megrendelni, hogy az ő házi kápolnájában az imát szóval mondják el s ne énekeljék; s ez a rendelet, noha az imakönyv rovatában lelé jogosultságát, zugolódást keltett. *) Tudva volt róla, hogy hitetlenül gúnyolódott azon régi szokás fölött, miszerint a királyok kezök érintésével a görvélyt meggyógyították. Ez a szertartás majdnem változatlanul jött át a legsötétebb régi századokból egész a Newton és Locke koráig. A Stuartok az étteremben gyakran osztogatták e malasztot. A napokat a mikor ezen csoda eszközlendő volt, mindenkor a titkos tanács határozá meg, s az ország minden egyházában ünnepélyesen kihirdették a lelkészek. **) Mikor a kitűzött nap elérkezett, több főpap, teljes egyházi diszben vevé körül az ünnepi menyegyzetet. A király házi orvosa vezeté be a betegeket. Fölolvastatott a szent Márk evangeliuma tizenhatodik fejezetének egy helye. E szavakra »Tegyéek kezeiket a betegekre, s ezek megjavulnak,« egy kis szünet tartatott s egy beteget oda vezettek a király elébe. Ő fel-sége meghuzogató sebeit és kelevényeit, s aztán egy fehér szalagot, melyen aranypénz függ, akasztott a beteg nyakába. Azután sorban vezettettek elő a betegek; s miután mindannyi elláttatott, az udvari káplán ismétlé a szöveget: »Tegyéek kezeiket a betegekre és ezek megjavulnak.« Következett aztán az epistola, imák, antiphonák és egy áldás. Az egész eljárás még benne van az Anna

*) Vilmos idegenkedését az egyházi nyilvános szertartásoktól gúnyosan hozza fel Leslie a »Reheursal« 7. sz. a. L. egy alsóházi tag levelét egy vidéki barátjához 1689. és Bisset, »modern Fanatic« (ujabbkori vakhitű) cz. m. 1710.

**) L. titkos tanácsi végzés jan. 9. 1683.

uralkodása alatti imakönyvekben. Csakis első György trónralépte után kezdé az oxfordi egyetem ezen gyógy-szertartásnak a liturgiával együttes kinyomatását elhagyogatni. Kitünő tudományu theologok, a kik szintoly tehetségesek és erényesek valának, részt vettek ezen alakoskodásban;*) s a mi még sokkal különösebb, hogy nagy hirü orvosok is vagy hittek vagy tettették, hogy hisznek a királyi kézérítés ezen balzsamerejében. Föltehetjük, hogy második Károlyt mind jó hirben álló orvosok vették körül; s ezek közül többen azon vallomást tették, miszerint teljes hitők volt a király ily csodatevő erejében. Egyikök nem restelli azt állítani, hogy ezen képességet a király koronáztatása alkalmával fölkenetésétől nyeri; hogy a gyógyulási esetek oly számosak és sokszor oly gyorsan következtek be, hogy azokat más természetes oknak tulajdonítani nem lehet; hogy a siker elmaradását az illető beteg benső hite fogyatkozásának kell tulajdonítani; hogy Károly egyizben egy görvélyes quakert érintvén, őt nemcsak egészséges emberré, hanem egyuttal azon pillanatban igazhitű churchmanné is változtatta át; s hogy ha azok a kik meggyógyultak, elvesztették a nyakukról csüngő arany pénzdarabot, sebeik ismét megújultak, s aztán csakis egy újabb érintés és egy második talizmán adományozása után tudtak újra meggyógyulni. Nem csoda, ha akkor, a midőn tudo-

*) L. Collier elpártolásának megvitatása 1689. Carte Tamás, Colliernek egyik tanítványa s egyuttal segéde még 1747-ben is egy vastag kötetnyi angol történelmébe olyan jegyzetet iktatott be, a melyben a világot értesíté, hogy a trónkövetelő, az ő biztos tudomása szerint, meggyógyította a görvélyeseket, s ebből komolyan következteté azt, hogy ez a gyógyerő veleszületett tulajdona a királynak, s nem függ a fölkenetéstől. Carte, History of England. I. 291.

mányos férfiak terjesztettek komolyan ily dőreséget, a köznép vakon hitt abban. Még kevesbbé lehet csodálkozni azon, hogy a nyavalya által gyötört szerencsétlen emberek, a kiken természetes gyógyszerek nem segítettek, kapva kaptak ily természetfölötti gyógyulásról való meséken, mert senki sem hiszékenyebb mint a nyomorult ember. Második Károly, országlása ideje alatt, vagy száz ezer embert érintett ilykép kezével. Ezek száma, ugy látszék, az ő népszerűsége fokához képest majd növekedett majd apadott. Az oxfordi parlament feloszlását követő tory reactio idejében, borzasztó tömegek tolakodtak közelébe. 1682-ben nyolczezer ötszázszor ismétlé a szertartást. 1684-ben a tolakodás oly nagy volt, hogy öt vagy hat beteg agyon gázoltatott. Jakab, az ő körutjai egyikében, a chesteri székegyház chorusán nyolczszáz embert érintett meg. A szertartás évenként nem kevesebb mint tizezer font sterlingbe került, s még sokkal többbe került volna az udvari orvosok ellenőrzése nélkül, a kiknek tisztében állott a segélyért folyamodókat megvizsgálni, s különválasztani azokat a kik gyógyításért jönnek azoktól, a kik az arany pénzért jöttek.*)

*) L. Wiseman Rikárd, ő felsége udvari sebésze munkáját 1676. De legteljesebb értesülést merithetni e furcsa dologról a »Charisma Basilicon« cz. munkából, melyet Brown János ő felsége rendes sebésze adott ki 1684. L. a VII. Henrik idejében divatozott szertartásokat, közrebocsátva ő felsége parancsára 1686. Evelin, Diary, marc. 28. 1684; Cartwright püsp. diary. aug. 28. 29. 30. 1687 alig hihető, hogy a népességnek olyan nagy része görvélyes lett volna. Kétséget sem szenved, hogy sokat oda vezettek a király elébe, a kiknek kisebb mulékony bajaik voltak, s a kiknek bekövetkezett gyógyulása a népet vakhitében megerősíté.

Vilmos sokkal okosabb volt semhogy maga felüljön, és sokkal becsületesebb, semhogy abban a mit nyilvános csalásnak ismert fel, részt vegyen. »Az egy ostoba babona« így kiáltott fel, midőn értésére adták, hogy a bőjt végén, egy sereg beteg ember veszi körül a palotáját: »adatok e szegény teremtéseknek egy kis pénzt, aztán küldjétek el.*)" Egy alkalommal különösen készítették, hogy egy betegre tegye reá kezét. »Adjon isten neked jobb egészséget« mondá, »és egy kicsit több észet.« A görvélyes gyermekek szülői lármát ütöttek e kegyetlenség miatt; vakhitűek elforgatták szemeiket s égneek emelték kezeiket ez istentelenség fölött, a jakabpártiak gúnyosan megdicsérték érte, hogy nem mer magának oly büverőt tulajdonítani, a minő csak a legitim uralkodókat illeti meg; sőt némely whigek is úgy vélekedtek, hogy nem okosan cselekszik midőn megvetést mutat egy oly babonaság iránt, melyre a nép még oly sokat ad, de Vilmost sehogy sem lehetett reá birni, s ennélfogva sok high churchman elátkozta őt mint vagy hitetlent vagy puritánt.**)

De a főokát annak, hogy azon időben még a legmérsékeltebb egyesülési terv is oly gyűlöltté vált a papság előtt, még el kell mondanunk. Megtörtént az a mit Burnet előre látott és megjövendölt. Az egész papság körében nagy hajlandóság mutatkozott arra, hogy a skótországi episcopálisok kihágásaiért az angol presbyteriánusokon boszulják meg magukat. Nem lehet tagadni, hogy még a legtulzóbb

*) Paris Gazette apr. 23. 1689.

**) Whiston önéletirása. Szegény Whiston, a ki mindent elhitt, kivéve a szentháromságot, komolyan állítja, hogy az az egyetlen ember, a kit Vilmos megérintett, daczára az ő felsége hitetlenségének, meggyógyult tőle. L. Athenian Mercury, jan. 16. 1691.

magas egyháziak is, az 1688. év nyarán, hajlandóknak nyilatkoztak sokat feláldozni az unio kedvéért. De most az mondatott, s nem egészen alaptalanul, hogy az a mi a határon túl történik, merőben lehetetlenné teszi a tisztességes uniót. Minő képpel, mondák ők, kívánhatnak tőlünk engedélyeket ott, a hol mi erősek vagyunk azok, a kik ott, a hol gyengébbek vagyunk, mitsem engednek? Egy felekezeti elveit és érzelmeit helyesen nem ítéltetjük meg oly vallo-másaik után, a melyeket gyengeségök és elnyomatásuk idejében tettek. Ha azt akarjuk tudni, milyen az igazi puritán lelkület, úgy a puritánokat uralkodásuk idejében kell megfigyelnünk. Uralkodtak ők az utóbbi nemzedék alatt; s az ő kisujjok vastagabb volt mint a mi prelátusaink dereka. Százanként kergették el a növendékeket kolostoraikból s ezerenként a legtisztességesebb papokat plebániáikról csak azon vétkökért, hogy a covenantot alá-írni vonakodtak. Semmi kiméletet nem tanusítottak a tudomány, a lángész a jámborság iránt. Olyan férfiak mint Hall és Sanderson, Chillingworth és Hammond, nem csak kifosztattak, hanem börtönbe vettettek s a börtönörök minden durvaságának kitétettek. Vétek volt ama szép zsoltárokat és imákat olvasni, a melyekkel a hívőket egy Ambrus és Chrysostom megörvendeztették. Végre a nemzet megunta a szentek uralmát. A bukott dinasztia és a bukott hierarchia visszahelyeztettek. A puritánokra került a sor, hogy büntetve és üldözve legyenek; s ime most azonnal kitalálták, hogy minő barbárság azért büntetni valakit, hogy valamely ruha vagy czeremónia vagy egy sekrestyés teendői iránt némi kételyeik vannak. Az ő siralmas panaszaik és érveléseik a vallástürelem mellett, végre sok jóakaratu emberre hatással voltak. Sok igen buzgó egyházfi

már azon reményt kezdé táplálni, hogy a tapasztalatok, a melyeket kiállottak, végre mérsékletre, őszinteségre, keresztényi szeretetre térítették őket. Ha ez valóban megtörtént volna, úgy nekünk kötelességünkben állana, az ő kételyeik iránt lehető legnagyobb gyöngédséggel viseltetni. Ámde az alatt, míg mi Angliában azon tűnődtünk, hogy miként teljesíthessük kívánataikat, ők fölül kerültek Skóciában; s egy pillanat alatt, ők ismét egészen a régiiek voltak, olyan követelők, vakbuzgók és kegyetlenek. Mansest felprédálták; templomokat bezártak; az imakönyveket elégették; a templomi öltönyöket széttépték; gyűléseket erővel szétkergettek; a papokat megzaklatták, kidobták, bitóra állították, s elkergették nejeikkel, gyermekeikkel, hogy kolduljanak vagy éhen haljanak. Az, hogy mindezen bántalmakért nem egyes kicsapongó portyázókat, hanem a skótországi presbyteriek egész testületét kell okolni, kitűnt abból, hogy a kormány tényleg nem merte se megbüntetni a bántalmazókat se valamely elégtételt adni a szenvedőknek. Nem kelle-e ebből okulni az angol államegyháznak? Lehetett józanon kívánni tőle, hogy apostoli kormányzatát s gyönyörű szertartásait megcsorbitsa azoknak megnyerhetése végett, a kiknek csak az alkalom hiányzott arra, hogy őt is úgy megzaklassa mint megzaklatta a testvéregyházat? Máris oly előnyöket értek el lassankint, a melyekre érdemetlenek, s a melyeket ők viszont soha sem adtak volna meg. Istentiszteletöket teljes biztonságban gyakorolhatták. Az ő gyülekezési helyeik szintoly hathatós pártfogás alatt állottak, mint a mi székegyházaink. Míg Ayrshireben vagy Renfrewshireben egy episcopalista pap se végezheti hivatalát élete veszélyeztetése nélkül, az alatt Middlesexben száz presbyteri pap háborítlanul predikálhat

minden vasárnap. A törvényhozás, talán meggondolatlan nagylelkűséggel türelmet engedélyezett a legtürelmetlenebb embereknek ; s ezen türelemmel be kell nekik érniök.

Igy többféle indokok működtek közre a plebániabeli papságnak minden egyesítési tervektől való elidegenítésére. Olyan kedélyhangulatban voltak, hogy ha a jeruzsalem-teremben szerkesztett javaslatok az ő jóváhagyásuk alá terjesztetnek vala, húszan egy ellen félrevetik azokat. De a zsinatban az ő befolyásuk semmi arányban sem állott számukhoz. A zsinat, a mi hazánkra nézve szerencse, oly annyira jelentéktelen volt, hogy egész az újabb időkig, csakis a tanulmány kedvéért kutattak utána, hogy miként alakult az ; s most is még sokan, a különben jól értesültek közül, azt képzelik, hogy az Anglia egyházának képviselő gyűlése volt. Tényleg ezen, annyit emlegetett zsinat (Convocation) nem volt egyéb mint a canterburyi tartomány egyházi gyűlése, s arra, hogy az egész papság nevében szóljon, soha sem volt feljogosítva. A yorki kerületnek is meg volt az ő convocatiója, de egész a tizenhatszadik század derekáig a yorki kerület általábau oly szegény volt, oly műveletlen s néptelen, hogy politikai súlyára nézve alig volt a királyság egy tizedrészének megfelelő. Ezért a déli részek papságának érzülete úgy tekinteték mint az egész testület érzületének kifejezése. Ha az északi papság formaszerű hozzájárulása is megkivántatott, az úgy látszik, a rendes ügymenet miatt történt. S valóban, a canterburyi zsinat által 1604-ben hozott határozatok, melyeket első Jakab jóváhagyott, az egész országban mindenütt kötelező módon hirdettettek ki, noha csak két év múlva teljesíté a yorki zsinat azt a formaságot, miszerint hozzájárulását jelentse ki. Mióta ezen nagy egyházi gyű-

lekezetek pusztá nevekké váltak, a két érsekség viszonylagos állása nagy változáson ment át. A hatalom minden tényezőjére nézve, a Trenten tuli vidék ma Anglia legalább egy harmad részének felel meg. Mikor a mi időnkben a képviseleti rendszer az ország megváltozott viszonyaihoz alkalmaztatott, mind azon kis helységek, melyeknek beosztása szükségessé vált, a déli részekben voltak. A nagyobb vidéki városoknak engedélyezett új tagok két harmadrésze az északra esett. Ha tehát valamely angol kormány az egyházi zsinatokat, úgy mint most vannak alakulva, egybehivná s az ügyek elintézésével megbízná, úgy két egymástól független gyűlés hozna törvényt ugyanegy hitközség számára. S így nem lehetetlen, hogy az egyik oly canonokat fogadna el, a minőket a másik elvetne, s az egyik gyűlés az eretnekség bélyegét nyomná reá oly határozatokra, miket a másik orthodoxoknak tart.*) A tizenhetedik században ennek veszélye nem forgott fönn. Akkor a yorki gyűlés olyan kevésbe vétetett, hogy a parlament mindkét háza is, Vilmoshoz intézett felirataiban, mindig csak egy convocatióról beszél, s ezt az ország papsága gyűlésének nevezi.

A testület, melyet ilykép nem egészen szabatosan jelöltek meg, két házra van osztva. A felsőház áll a canter-

*) Némely újabbkori író igen megvetőleg csak képzeletinek mondja azon aggodalmat, hogy a yorki convocatio és a canterburyi convocatio közt véleménykülönbségek merülhetnének föl. De alig lehet megérteni, miért volna ily nézeteltérésnek kevesebb lehetősége két egymástól egészen független gyűlés közt, mint p. o. ugyanegy gyűlés két háza közt, az pedig köztudomású tény, hogy harmadik Vilmos és Anna alatt a canterburyi convocatio két háza soha sem értett egyet.

buryi tartomány püspökeiből. Az alsó ház 1689-ben száz negyvennégy tagból állott. Huszonkét dekán, és ötvennégy archidiaconus hivatalból foglalt helyet benne. Huszonnégy pap huszonnégy káptalant képviselt. Csak negyvennégy képviselő választatott, a huszonkét püspökség nyolcezer főnyi lelkészei által. Ez a negyvennégy képviselő azonban, majd mind egy értelemben volt. A választások, régi időkben, a legcsendesebb és legillendőbb módon ejtettek meg. De ez alkalommal erős harcz volt a szavazatokért, Rochester, a lordok házában az egyesülési bill ellenzőinek vezére, s testvére Clarendon, a ki megtagadá a hűségi esküt, Oxfordba mentek, mint pártjuk székhelyére, hogy felbuzdítsák és szervezzék az ellenzéket. *) A plebániabeli papságnak olyan képviselőket kelle felküldeni, a kik főleg buzgalmuk által tűnjenek ki, nem is találtatik az egész lajstromban csak egy kitűnő név; s alig egy kettő, a mely bár a legszorgosabb kutató előtt ismeretes volna. **) Az alsóháznak hivatalból tagjai, a kik között számos kitűnő tudós és egyházi szónok volt, úgy látszik kellő arányban voltak elosztva.

Az 1689. év nyarán több magas egyházi állomás üresedésbe jött, s olyan papoknak adományoztatott a kik a jeruzsalemi teremben ülészektek. Már említettük, hogy Thomas, a worcesteri püspök, épen az eskü letételére ki-

*) Birch ; Tillotson élete ; Prideaux élete. Clarendon naplójából kitűnik, hogy ő és Rochester sept. 23-án Oxfordban voltak.

**) L. a lajstromot, mely a Convocatio történelmi elbeszélésének függelékében van a »Vox Cleri« második kiadásában. 1690. A legnevezetesebb név, melyre a lelkészek e választottjai sorában akadtam, a dr. Mill Jánosé, a ki egy görög testamentumot adott ki.

tüzve volt előtti napon halt meg, Sake, a chichesteri püspök, épen addig élt, hogy megtagadhatta az esküt s utolsó lehelletével is azt erősíté, hogy még a bitófán sem fogná megtagadni a sérthetetlen örökjogról szóló tant. A chichesteri székek Patricknak, a worcesteri Stillingfleetnek adatott; s a szent Pál dekáni helyét, melyet Stillingfleet elhagyott, Tillotson nyerte el. Hogy Tillotson nem lett püspökké, az sokakat meglepett. De valósággal azért hagyták őt tovább az egyszerű presbyterek soraiban, mert a kormány igen nagyra becsülé szolgálatait. A convocatióban a legfontosabb hivatal az alsóház prolocutoráé volt. Ezen prolocutort a tagok választották, s az egyetlen mérsékelt ember, a kinek a megválasztatásra némi kilátása lehetett, Tillotson volt. Tényleg el volt már határozva, hogy ő lesz legközelebbről Canterbury érseke. Mikor kézcsókolásra jött az ő új dekánságáért, melegen fejezte ki köszönetét a királynak. »Felséged most nyugodt állást szerzett nekem éltem hátralevő napjaira.« »Nem annyiból áll az, doctor, biztosítom önt,« felelt Vilmos. Aztán világosan értésére adá, hogy ha egykor Sancroft nem lesz a legmagasb egyházi méltóságban, Tillotson fogja őt abban felváltani. Tillotson meglepetve állott ellötte; mert csendes ember és nagyravágyás nélkül volt, kezdé a vénség terheit is már érezni, nem sokat törődött a pénzzel, a világi jók közül az a mit legtöbbre becsült, a jó hírnév és az emberek jó indulata volt, ezen előnyöket pedig már elérte; s azt bizvást előre láthatá, hogy ha primás lesz, egy hatalmas pártnak keserű gyűlöletét fogja magára vonni, s az emberek oly megszólásainak lesz kitéve, a melyektől szelid és érzékeny szíve jobban rettegett, mint a kinpadtól és keréktől. Vilmos komoly és határozott volt. »Szükséges az« mondá, »az én érdekemben; s önnek lelkére háritanám a

felelősséget értte, ha magtagadná segélyét tőlem.« Itt a társalgás félbeszakadt. Valóban nem is volt szükséges ezt a kérdést határozottan s mindjárt eldönteni; mert még több hónapig tartott, míg az érsekség üresedésbe jött.

Tillotson színtelen aggálylyal és buskomolysággal panaszkodott Russel ladynek, ki iránt minden élő lény között a legnagyobb tisztelettel és bizalommal viseltetett.*) Reméli, úgy mondá, állithatni magáról, hogy az egyház szolgálatától nem huzódik vissza; de meg van győződve, hogy mostani állása az, a melyben leghasznosabb szolgálatokat tehet. Ha őt rákényszeritenék, hogy egy olyan magas és irigyelt helyet, minő a primási méltóság, elfogadjon, ő csakhamar leroskadna a kötelességek és gondok terhétől, melyek testi erejét fölülmulják. Kedve s kedvével együtt képessége is hamar elhagyná őtet. Gyengéden panaszkodott Burnetre is, a ki őt igazi nemesszivűséggel bámulta és szerette, s a ki szünetlen azt beszélte a királynak és királynénak, hogy ő az egyedüli ember Angliában, a ki méltóan töltené be a legmagasb egyházi méltóságot. »A salisburyi püspök« mondá Tillotson, »a legjobb és legrosszabb barát, a kit ismerek.«

A mit Burnet tudott, az nem sokáig maradhatott titok bárki előtt. Csakhamar kezdék suttogni, hogy a király Tillotsont szemelte ki Sancroft utódának. Ez a hír halálosan sebzé Comptont, a ki természetesen azt hívé, hogy az ő igényeivel senki sem mérkőzhetik. Ő volt a királyné és nővére nevelője, s az ő tanításainak kelle nyilván tulajdonítani részben legalább azt a szilárdságot is, melylyel daczára atyjok ellenkező behatásának, az államegyház hit-

*) Tillotson Russell ladyhez. april 19. 1690.

vallása mellett megmaradtak. Azonkívül Compton volt, az utolsó kormány alatt az egyetlen főpap, a ki a parlamentben szót mert emelni a király felmentő hatalma ellen, ő volt az egyetlen főpap, a kit a magas bizottság felfüggesztett, az egyetlen főpap, a ki az oraniai herczeg meghívását aláírta, az egyetlen főpap, a ki tényleg fegyvert fogott a pápaság és a kényuralom ellen, az egyetlen, még egy társával, a kik a regensség ellen szavaztak. A canterburyi kerületben ő volt a legmagasb rangú azon papok közt, a kik az esküt letették. Énnélfogva, néhány hónapon át, mint helyettes primás is működött, az új fejedelmeket ő koronázta meg, az új püspököket ő szentelte föl, neki volt kilátása a zsinatban az elnöki székre is. Hozzá adhatjuk, hogy apja gróf (Earl) volt, s hogy hozzá hasonló magas születésű egyén sem akkor sem máskor, a hitujítás óta, nem ült püspöki székekben. Bántó volt az nagyon, hogy a kormány most egy saját püspökségebéli papot tegyen fölébe, a ki egy yorkshirei posztócsinálónak a fia volt s csupán csak erénye és tehetsége által tűnt ki; s Compton, noha különben épen nem rossz szívű ember, különösen megbántva érezte magát. Talán az a gondolat is fokozá haragját, hogy azok ügyeért, a kik most úgy megsértették őt, olyat is követett el, a mi lelkiismerete ellenére volt s jóhírének is ártott, hogy egy időben a diplomácia kétes mesterfogásait is gyakorlá, s hogy egy más alkalommal kartársait a bivalybőr-mellvért és lovagló csizmák viselésével is megbotránykoztatá. Nem vádolható Tillotsont szeretlen nagyravágyással. De, noha Tillotsont maga nem akará elfogadni az érsekséget, nem használta fel befolyását Compton mellett, hanem hévvel hozá ajánlatba Stillingfleetet, mint legalkalmasb embert Anglia egyházának vezérletére. Ebből az lett, hogy a zsinat egybegyűlésének előestéjén az a püs-

pök, a ki a felsőház elnökévé volt leendő, személyes ellensége volt az alsóház elnökségére a kormány által kiszemelve volt presbyternek. Ez a meg hasonlás még növelé a helyzet nehézségeit, melyek a nélkül is elég nagyok voltak,*)

Az egyházi zsinat a reá váró ügyek tárgyalása végett csak november huszadikára gyűlhetett össze. A gyűlés helye rendesen a szt. Pál székegyháza volt. De a szt. Pál egyháza lassan támadott föl újra romjaiból, s noha a kupja magasan emelkedett föl a city száz toronycsucsai fölött, boltivei a nyilvános használatra még nem nyiltak meg. Az ülések ennél fogva Westminsterben tartattak.**)

A hetedik Henrik gyönyörű kápolnájába egy asztal helyeztetett el. Compton elnökölt. Jobbról és balról azon canterburyi helyettesek, a kik az esküt letették, ültek fényes diszöltözetben, biborban és prémekben. Az asztal körül a presbyterek tömegesen helyezkedtek el. Beveridge egy latin beszédet tartott, a melyben hévvel magasztalgatá a fenálló rendszert, de mégis hajlandónak nyilatkozott némi mérsékelt javításokra. Az egyházi törvények, mondá, két-félék. Némelyek az alap- és öröktörvények, ezek istentől származnak; s azokat semmi egyházi gyűlés meg nem változtathatja a nélkül, hogy az anyaszentegyháztól el ne szakítsa magát. De más törvények helyi és időszerű természetűek. Ezeket emberi bölcsesség alkotta s emberi bölcsesség módosíthatja is. Ezeket sem szabad ugyan fontos okok nélkül megváltoztatni. De e pillanatban, ily fontos okok bizonynyal nem hiányoznak. Egyesíteni a szétágazó

*) Birch: Tillotson élete. Az ottani elbeszélését a Compton és Tillotson kölcsönös meghidegülésének Birch, a Wharton Henrik irataiból vette, s egyéb forrásból meritett több adat megerősíti azt.

**) Chamberlayne: Anglia állapota. 18-dik kiadás.

nyáját egy akolba s egy pászor alatt, eltávolítani a botlást okozó köveket a gyengébbek léptei elől, rég elidegenült szíveket újra megnyerni, az egyházi fegyelmet eredeti fényébe visszaállítani, a legjobb és legtisztább keresztyén hitközséget olyan széles alapra fektetni, hogy az a föld és pokol minden támadásainak ellenállhasson, ezek olyan nagy feladatok voltak, melyek teljesen igazolhatták némi módosításait, nem ugyan a katolikus intézményeknek, hanem a nemzeti és tartományi szokásoknak. *)

Az alsóház, e beszéd meghallgatása után, elnök választásához fogott. Sharp, a kit hihetőleg az egyesülés barátai hívtak fel erre, mint köztök a legmagasb ranguak egyikét, előlépett és Tillotsont ajánlotta. Janet, a ki a királyi bizottságban nem vett részt, a másik felhozta ajánlatba. Némi élénk szóváltás után, Jane választatott meg ötvenöt szóval huszonnyolcz ellenében.**)

A megválasztott elnök (Prolocutor) annak rendeszerint bemutatatták a londoni püspöknek s egy latin beszédet mondott. Ezen szónoklatban az anglikán egyház mint minden létező intézmények legtökéletesbike magasztaltott. Igen érthető célzást foglalt magában arra, hogy semmi nemű módosításra sincs szüksége akár tanaiban, akár fegyelmében vagy szertartásaiban; s a beszéd lefejezése igen jelentékeny mondattal történt. Compton, mikor néhány hóval az előtt nem épen nagyon egyházas jelmezben mint ezredes szerepelt, az ő ezrede zászlóira ez ismeretes

*) Concio ad Synodum per Gulielmum Beverigium. 1689.

**) Luttrell Narcisz naplója; történelmi elbeszelése a jelen egyházi zsinatnak.

jelszót himezteté föl »Nolumus leges Angliae mutari« ; s most Jane e szavakat választá szónoklata befejezéseül.*)

Az alsó egyházpártiak még se mondtak le minden reményről. Igen okosan abban állapodtak meg, hogy legelőször is az apocryphokból vett tanítások helyébe a canoni könyvekből vettek elfogadását fogják indítványba hozni. Ugy látszik, ily ajánlat még akkor is kedvező fogadtatásra számithatott volna, ha az országban egyetlen egy dissenter sem létezik vala. Mert az egyház, az ő hatodik hitczikke-lyében, kijelentette, hogy csak a canonicalis könyveket szabad, az apocryphokat pedig nem szabad szentírásnak tekinteni, s a hit szabályaira nézve irányadóknak venni. De még ezen ujitást is ellenzék a magas egyházpártiak. Röpiratokkal árasztották el a paternoster, és littlebritain-utczákat, melyekben azt kérdezték, miért akarják megfosztani a vidéki hitközségeket azon gyönyörélvezettől, hogy hallhassák a történetét ama szurokgolyóbisnak, melylyel Daniel a sárkányt megfulasztotta, vagy ama halét, melynek májából olyan füst jött ki, hogy az ördög Ecbatanából Egyptomig futott tőle. S vajon a Sirah fiában nincsenek-e olyan bölcs fejezetek, a melyek sokkal érdekesbek és tanulságosabbak mint ama leszármazási táblák és hadilajstromok, melyek a zsidó királyok krónikáiban és a Nehemiáh elbeszéléseiben olyan sok helyet foglalnak el? Azt a hetedik Henrik kápolnájában egy komoly hitbuvár sem merte volna állítani, hogy a szentlétek által sugalmazott sok száz lapon lehetetlen volna öt vagy hat olyan fejezetet találni, mely sokkal épületesebb mint bármi más, a mit egy nem inspirált bár legtisztéletreméltóbb moralista vagy történetíró könyveiből merithetnénk. A többség vezérei tehát elhatározták

* Kennet : History III. 552.

kitérni egy oly vita elől, a mely őket kellemetlen dilemmába sodorhatá. Tervök nem az volt, hogy megbuktassák a bizottság javaslatait, hanem hogy megakadályozzák azok megvitatását; s ezzel egy oly taktikát fogadtak el, melyet a siker teljesen igazolt.

A törvény, ugy a mint azt évek hosszú során át értelmezték, eltiltá az egyházi zsinatokat attól, hogy bármily egyházi intézményt is tanácskozás alá vegyenek a korona előleges engedélye nélkül. Ezen királyi engedélyt, ellátva a nagy pecséttel, meghozá a hetedik Henrik kápolnájában Nottingham. Egyidőben egy királyi izenetet is hozott. Ő felsége arra inté a gyűlést, hogy a bizottság javaslatait nyugodtan és elfogultság nélkül tárgyalja, s kijelenté, hogy neki semmi más célja nincsen, mint az a mi becsületére és javára váljék a protestáns hitvallásnak általában s az angol egyháznak különösen is. *)

A püspökök hamar egyetértettek a királyhoz küldendő köszönő-feliratban, s hozzájárulásra szólították az alsóházat is. Jane és követői egyik ellenvetést a másik után támasztották. Először azt a kiváltságot igényelték maguknak, hogy ők külön feliratot intézhessenek. Kénytelen levén ezen követeléssel felhagyni, megtagadták hozzájárulásukat bármely olyatén kifejezéshez, melyből a protestáns angol anyaszentegyháznak egyéb protestáns hitközségekkel valami közössége volna levonható. Ide s oda küldettek az izenetek és javitmányok. Tanácskozmányok tartattak, a melyekben Burnet az egyik, Jane a másik fél részéről viték a főszerepet. Végre nagy nehezen egyességre léptek; s egy uj felirat szerkesztetett a püspökökéhez képest nagyon hideg és rideg szövegezéssel, s ez nyújtatott át a királynak

*) Történelmi elbeszélése a jelen zsinatnak. 1689.

a nagy étteremben. Ő elnyomta boszuságát, nyájas feleletet adott, s azon reményét fejezé ki hogy a gyűlés most már az egyesülés nagy kérdésére fog áttérni. *)

Ez azonban nem állott szándokában az alsóház vezetőinek. Mihelyt ismét a hetedik Henrik kápolnájában együtt voltak, egyikök a nemesküvő püspökök iránt támasztott vitát. Ezen főpapok, daczára az általok ápolt balvégzetes előítéletnek, igen tanult és szentéletű emberek voltak. Az ő tanácsuk tehát, a fenforgó körülmények közt, az egyház javára nézve fölötte nagy súlylyal birt. A felsőház, a melyben a primás és a legelőkelőbb püspökhelyettesek hiányzottak, alig volt felsőháznak nevezhető. Mitse lehetne-ene tenni ily bajnak orvoslására. ? **) Egy másik tag panaszt tett az akkor megjelenő röpiratok miatt, melyek a zsinatról nem kellő tisztelettel beszélnek. A gyűlés tűzbe jött. Nem borzasztó-e hogy ily eretnek és chismatikus portékát a piacra dobnak s az utczákon kikiáltanak s kirakatokba tesznek eladás végett csak néhány száz lépésnyire az elnök székétől a Westminster boltjaiban? Addig bizonynyal nem foghattak hozzá a liturgia megcsonkításának munkájához s a székegyházaknak gyüldékké átalakításához, míg a gyűlésnek saját méltósága és biztossága megovására kelle gondolnia. Tanácskoztak tehát a fölött, miként lehetne az afféle botrányos művek kinyomatását megakadályozni. Némelyek a betiltást pártolták, mások az egyházi fenytéket. ***) S ily tanácskozások heteket vettek el. Csak egy indítvány se jött szóba, a mely az egyesülést czélozta. Közelgett kará-

*) Történeti elbeszélése a jelen zsinatnak; Burnet; Kennet: Vilmos és Mária uralkodásának története.

**) Történelmi elbeszélése a jelen zsinatnak; Kennet.

***) Ugyanaz.

csony ünnepe. Ekkor haza kelle menni. A püspökök azt kívánták, hogy az ünnepi szünet alatt, egy bizottság maradna együtt, mely a kérdéseket előkészitené. Az alsóház nem járult ehhez hozzá. *) Ez a ház most már nyilván el volt tökéelve arra, hogy a királyi bizottság munkálatait semmi részben sem veszi tárgyalás alá. A kerület választott képviselői most még rosszabb hangulatban voltak, mint mikor először jöttek Westminsterbe. Sokan közülök az előtt bizonynyal még egy hetet sem töltöttek a fővárosban, és soha nem gondoltak arra, mily nagy különbség van egy falusi pap és egy városi pap között. Ama fényűzésnek és kényelemnek látása, a melylyel a város népszerűbb egyházi szónokai magukat környezték, természetesen bizonyos kellemetlen benyomást tett egy lincolnshirei vagy caernarvonshirei lelkészre, a ki olyan szegényesen és egyszerűen élt mint valamely kis bérlő. Maga az a körülmény hogy a londoni papság általában az egyesülés mellett volt, a másik részre hajtotta a falusi papság képviselőit. **) A főpapok, mint testület azon őszinte ohajtást táplálták, hogy a nonconformistáknak némi engedmények adassanak. De a főpa-

*) Történelmi leírása a jelen zsinatnak.

**) Hogy uralkodott ez a féltékenység, azt elismeri a Vox Cleri cz. röpirat is. »Némely vidéki papok, a kik most a zsinatra feljöttek, látják itt, minő bőségben és kényelemben élnek a városi papok, a kik felolvasókkal és segédekkel látják el magukat s nem ritkán a sekrestyében várják be csak az imádságok elvezgődését, s a városbeli gazdag plebániáik mellett még az államegyház gazdag javadalmait is élvezik.« Ezen értekezést az egykor híres Long Tamás írta, az exeteri kerület papjaínak követe. Egy másik azon időbeli röpiratban az mondatik, hogy a falusi papok ros szemmel nézték, hogy városi kartársaik a predikálás után egy ital »sack«-kel frisítették föl magukat. Számos allegorikus czélzás foglaltatik az azon téli röpiratokban a városi és a falusi egérre.

pok sehogy sem voltak képesek a zajgó democratiát fékezni. Számra kevesen voltak. Nehányat a lelkészek különösen gyűlöltek. Az elnök nem birt egy primás teljhatalmával; s nem is bánta nagyon, hogy azok, a kik ő iránta méltánytalanul viselték magukat, megbuknak és kudarczot vallanak terveikkel. Szükségkép engedni kellett. A zsinat hat hétre elnapoltatott. Ezen hat hét elmúltával újra elnapoltatott; s aztán több év mult el, míg ismét kezébe vehette az ügyeket.

Igy ért véget még pedig mindenkorra az a kilátás, hogy az angol államegyház a nem-conformistáknak valamely engedmények adására rábirható lesz. A papság egy igen tanult és tiszteletre méltó kisebbsége mély sajnálkozással vált meg e reménytől. De vajmi rövid idő alatt ugy Burnet mint Tillotson eléggé beláthatták, hogy vereségök valósággal menekvés volt, s hogy a győzelem vereséget jelentett volna. Egy olyan ujitás, a mint Erzsébet napjaiban az angol protestánsok nagy egyetemét összeforraszthatta volna, ugy most Vilmos napjaiban, sokkal több szívet elidegenített mint megnyert volna. Még idáig az a szakadás, melyet a hűségi eskü előidézett, jelentéktelen volt. De a királyi bizottság által javaslatba hozott ujitások annak roppant fontosságot adtak volna. Eddig egy világi, bármennyire törvénytelennek tartotta is a convent eljárását s bámulta meg a nemesküvő papság erélyét, azért megülhette helyét a megszokott szószék alatt s bizvást térdepelhetett a megszokott oltár előtt. De ha épen akkor, a midőn kedélye az ő kedvelt papján elkövettetett igazságtalanság miatt föl volt indulva s talán különben is kétségei voltak az iránt vajon nem kellene-e elűzött papját követnie, még fülét és szemét sértegetik az általa kedvelt régi istentisz-

telet változtatásaival, hogy ha a régi collecták helyét a jeruzsálemi teremben gyülekező tudorok szerzeményei foglalják el, ha azt kelle látnia, hogy karing nélküli papok hordják szét a kehelyt és a tányért olyan áldozók sorai közt, a kik ülve maradnak, akkor az a kötelék, mely őt az államegyházhoz még kötve tartá, teljesen felbomlik vala. Inkább valamely nemesküvő gyülekezetet keresett volna ekkor föl, a hol csonkittatlanul tartaték fönn az általa kedvelt istentisztelet. Az új felekezet, mely eddig csak papokból állott, majd számos és népes hitközségekké növekedett volna; s ez új hitközségekben a leggazdagabb, legelőkelőbb és legműveltebb osztály sokkal erősebben lett volna képviselve, mint a disszenterék bármely részénél. Az episcopalista szakadárok, így megerősödve, nem sokára még féltelmesbbé válandottak a királyra és utódaira nézve mint valaha a puritánok voltak a Stuartházra nézve. Kétségbevonhatatlan és fölötte tanulságos tény az, hogy a mi politikai és vallásos szabadságunkat nagyrészből ama makacsságnak kell köszönnünk, a melylyel az 1689-diki zsinatban, a magas egyházi párt az egyesülési terveknek még tárgyalás alá vételét is ellenezte. *)

*) Burnet II. 33. 34. A zsinatban történeteket leghivebben mondja el a »Vox Cleri« második kiadásának függeléke, és Kennet történetének azon helye, melyre már előbb figyelmeztettem az olvasót. Az előbbi elbeszélés egy igazi felsőegyházpártitól, a második elbeszélés egy igazi alsőegyházpártitól származik. A kiket az ügy közelebről érdekel, nézzék meg az egyidejű röpiratokat. Vox populi; Vox laici; Vox Regis et Regni; the Healing Attempt; Prideaux: levele egy barátjához. Egy vidéki pap levele a zsinat egy tagjához; Felelet a Vox Cleri rosz feleletére. Észrevételek a vidékről a zsinatra vonatkozó két levélre; ezekre írt igazolások s viszont feleletek stb. Mind 1689—1690.